ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 121

YUKARI-KÜR VE ÇORUK BOYLARI'NDA

KIPÇAKLAR

İLK-KIPÇAKLAR (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.)
ve
SON-KIPÇAKLAR (1118, 1195)
ile
ORTODOKS-KIPÇAK ATABEKLER
HÜKÛMETİ
(1267-1578)

(Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)

Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sayı. 121

YUKARI - KÜR VE ÇORUK BOYLARI'NDA
KIPÇAKLAR

İLK - KIPÇAKLAR (M.Ö. VIII. - M.S. VI.yy.)
ve
SON - KIPÇAKLAR (1118, 1195)
ile
ORTODOKS - KIPÇAK ATABEKLER HÜKÛMETİ
(1267 - 1578)

(Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)

Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1992

Şehîde Anam, Hasnâ-Hoca'nın (1897-1918)
Aziz Ruhu'na armağanımdır.
Kırzıoğlu M. Fahrettin

ISBN 975-16-0459-1

İÇİNDEKİLER

"İLK-BASKI"YI SUNARKEN

Memleketim Kars'ta Lise olmadığından, 1931'de *Erzurum*'a gidip, "Ücretli-Yatılı" okumaya başlamıştım. Lisemizin çok zengin olan Kütüphanesi'nden rahat yararlanabilmek için, *"Kütüphanecilik-Kolu"*nda çalıştım. Eski-yazımızla, *"Târihçe-i Erzurum"* ve *"Erzurum Şâirleri"* kitaplarını okudukça, *"Neden Kars için böyle kitaplar basılmamış"?* diye, bu konularda derlemeye koyuldum. Haziran 1934'te Lise Mezunu olunca, bir yıl *Arpaçay* ve 10 ay da *Posof* gibi iki serhad ilçemizde, "At beslemeği mecbur kılan *Tahsil* (Tahsildarlar) *Müfettişi"* olarak çalıştım. Köylerde en itibarlı konuklar arasında bulunmadan yararlanıp, buraların: Tarihî Yerlerini, Folklor, Ağız/Şive, Destan-Efsane ve Eski-Yeni (Millî-Mücadele) Savaş Hâtıralarını derleyip, çok zengin "cönkler" ile "mecmualar"ından notlar çıkardım.

İlk-Askerliğim (1937-1938) sonrasında, Kars Lisesi'nde Yardımcı Öğretmenlik yaparken, Halkevi aylık dergisi *"DOĞUŞ"*un, (Haziran 1939-Temmuz 1941 arasında) 17 Sayısını çıkarınca, derlemelerimi yayınladım. Bu arada da, atlı ve arabalı olarak, Kars'ın bütün ilçeleriyle, *Oltu* ve *Şavşat* bölgelerini gezdim, fotograflar aldım. 1941 yazında Kars'a *"Ağız-Derlemeleri"* için gelen rahmetli *Ahmet CAFEROĞLU*'ya, şehir ve köylerde yardımcı oldum. Bölgemizde konuşulan TÜRKÇE'yi -halkın deyişiyle- (birinci şahıs zamiri'nin söylenişine göre) *"Ben-Diyenler"* (Yerli/Anadolu), *"Ban-Diyenler"* (Şavşat-Posof-Ardahan-Ḫanak-Kurtkale ve Ahıskalı göçmenler/Kıpçak) ve *"Men Diyenler"* (Karapapaklar, Iğdır-Tuzluca ve Gümrü ile Revan Muhacirleri/Azerbaycan-Ağzı) olarak, bir arada ve iç-içe yaşar olduğunun farkına vardık...

Alman-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine, İstanbul'a giderek Ekim 1941'de, *"Kars Tarihi'ni İyi Yazabilmek"* için, Edebiyat Fakültesi TARİH Bölümüne devam ederken, Arşiv ve Kütüphanelerimizden de faydalanıyordum. Haziran 1943 başında, 17 ay sürecek İkinci-Askerliğime başladım. *Sarıkamış*'ta, daktilosunu çadırda bitirdiğim *"Kars"* adlı umumî-bilgiler kitabı, *"Halkevleri Bürosu"*nca, Cumhuriyetin XX.Yılına Armağan olarak bastırıldı (ancak, 3/5 kısmı basılıp, kalanı dercedilmemişti). Terhis edileceğim sırada, Vilâyet, *"Kars Tarihi'ni Yazma Müsabakası"* açarak, Gazeteler ve Radyo ile şartlarını ilân etmişti. İstanbul'a Fakülteme devama dönünce, bunu da hazırlamakla uğraştım. Şartlara uygun olarak 1945'te teslim ettiğim eseri Vilâyet, ancak 1953'te *"Kars Tarihi I. Cilt"* adıyla İstanbul'da bastırabildi. Şimdi, elimizde bulunan *"Kıpçaklar"* kitabındaki konuların çoğu, bu *"Kars Tarihi"*nde yeralmıştır.

Ankara Ü.DTCF "Ortaçağ Tarihi Kürsü Başkanı" rahmetli *Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT Bey*'den aldığım, *"Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi, 1451-1590"* adlı *"Doktora-Tezi"*m*, 11.V.1967'de DTCF'nde kurulan jürice, "Pekiyi Derece" ile kabul edildi. 1967 Ekimi sonunda, Erzurum-Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde, *"Öğretim Görevlisi"* olarak vazifeye başladım. *"Doçentlik Çalışması"* olarak, bu *"Kıpçaklar"*ı hazırlamamın sebepleri arasında, şunları söyleyebilirim:

a. 1937 Nisanı ortalarına kadar, (Damal dahil) *76 Köylü Posof İlçemiz*'de 10 ay *Tahsil Müfettişliğim* sırasında, görmediğim köy, kale, kalecik kalmadı. Bunlarda, *Kıpçak/Kuman* kökünden oluşan birçok hâtıraların arasında, çok temiz-türkçeleri, saz-şâirleri, halk-hikâyeciliği ve tek kelime ile, *"Ahıska-Ağzı"* diyebileceğimiz *"Kıpçak-Türkçesi"*nin zenginlik ve canlılığı.

b. *Çarlığın* İlimler Akademisi Yayını *"Ansiklopedi"*leri ve *"Gürcistan Tarihi"* üzerine olan yayınlarında, *"tahrîfler"in aşırılığı,* eski *Atabekler-Yurdu* halkımızın, "istatistikler"de bile, *"Müslüman-Gürcü"* diye anılışı.

c. "İkinci-Dünya Savaşı" galipleri arasına geçen *Sovyet-Rusya*'nın 1945 İlkbaharındaki Türkiye'ye karşı siyaset değiştirirken, *"Eski-Gürcistan"* adına *Stalin*'in, *"Kars ve Ardahan ile Çoruk Boyları"*nı koparma girişimleri.

ç. *"Millî-Mücâdele"*de, adıgeçen bölgelerdeki halkımızın, 1918-1921 arasında, *Hıristiyan-Gürcüler/Gürcistan işgal kuvvetleriyle,* nasıl candan savaşarak, *Millî-Benlik* ve *Anavatan'a bağlılık uğruna,* nice şehidler verip, gaziler yetiştirdiğinin bilinmesi...

Bu eserim, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesince hazırlanan ve hepsi de, *"Prof. Dr."* ve konularında yetkili, eserler vermiş şu zâtlardan oluşan jürice, 23 Ekim 1975'te Edebiyat Fakültesinde kabul buyurulmuştur: Sayın *Şerif BAŞTAV, Fikret IŞILTAN,* (Rahmetli) *İbrahim KAFESOĞLU, Ali SEVİM, Faruk SÜMER.*

Şimdi, "Aslî Üye"lerinden bulunduğum *Türk Tarih Kurumu*'nun, bu *Doçentlik Çalışmamı,* kendi *"Yayınları"* arasında çıkarması, benim için büyük bir mutluluk olmuştur. Kitap, "1975'teki aslı"na göre dizilmiştir. Ancak, aradan geçen zaman içerisinde, yeni görebildiğim kaynaklardan aldığım notlara göre, *"I. BÖLÜM'E İLÂVELER"*imi de, yazdım.

Kitabımı yayınlayan Türk Tarih Kurumu'na, onun çok titiz ve verimli çalışan Basımevi'ndeki görevlilerine, burada teşekkürlerimi sunarım

10 Mart 1991, Ankara — Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

* Bu kitabım, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 358 Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 71. Araştırma Serisi No. 60 olarak, 2 haritası ile birlikte 1976'da Ankara'da, XIX+551 s. halinde bastırılmıştır.

ÖNSÖZ

Başta nüfus artışı ve barınma güçlüğü olmak üzere, Anayurtları dışına topluca göçen Türk kolları, zaman zaman Asyanın en büyük kesimine ve Avrupaya hâkim olmuşlardır. Eskiden atlı göçebe yaşayışa bağlı ve atlı-savaş usulünün kurucusu olarak, daha kalabalık yerleşik kavimlere hâkim olan Türkler, "tarihi yapmış, tarihini yazmamış"tır. Yazı kullandıkları bilinen Asya-Hunları'ndan, Atilla çağında Avrupa'yı titreterek Dağıstan'dan Baltık denizine değin hâkim olan Hunlar'dan, İslâmlığı Kafkaslar kuzeyinde tutundurmayıp, Bizansın ömrünü de uzattıran Khazar Kaganlığından ve vârislerinden, yabancı dillerdeki kaynaklara geçen birkaç kişi ve yer adından başka, milliyetlerini belirten millî hâtıralar kalmamıştır.

Kök-Türkler'in, Yenisey'deki urugların, sonra da Uygurların, hepsi de, birer ulu-ölünün yadı için dikilen anıt yazıtlarında, değerli ve özlü bilgiler, yüksek millî şuur ve devletçilik geleneği varsa da, bunlar mengü-taş ve tek oldukları, taşınamazlıkları yüzünden, Türk topluluklarının içine ve ruhuna işleyip, yer edememiştir. Ancak, Türkler'deki şifahî-millî destanlar ve başta "Oğuz-Khan/Alp-Er Tonga" gibi uluatalara âit yaygın cihangirlik hâtıraları, yaylak ve kışlaklardaki obalarda, bilhassa birkaç yılda bir yapılan büyük "toy" (şölen) verilen "dernek"lerde, kopuzcular diliyle millî şuuru ayakta tutmuş; köyünün bulunduğu derenin komşusu ikinci bir su boyuna âilesiyle gidip yerleşemiyen eski yerli "Kafkas unsurları" veya "Germen âlemi" kavimlerine benzer, konuşma dilindeki kapalılık ve kopukluğa meydan vermeden, atlı göçebe ruhunun geniş ufukları gibi, Türk dilini de, Çin-Seddi'nden Tunaboyları'na varınca birlik ve bütünlük ile, anlaşılır vasfına kavuşturmuştur... Eski Türk destanlarının millî dildeki metinleri bize ulaşmamış; bunların tercümelerinden birtakım parçalar Çin kaynaklarına, İran, Hint, Roma ve hattâ Tevrat-İbranîleri eserlerine, Süryanî kroniklerine, kırıntılar hâlinde geçmiştir. XIII. Yüzyılda Oğuz ve XI. Yüzyılda Afrasyab/Alp-Er Tonga destanından Türk diliyle tesbit edilen ve Tebriz'de farsçaya çevrilen "Oğuznâme" ise, eski ataların ilk cihangirliğini ve "El" (devlet) kuran Altı -Urug arasında, "Kıpçaklar"ın yerini ve mâhiyetini anlatmaktadır. Tarihte görülen şu urug, boy ve oymaklar da, Kıpçaklar kolundandır: Khazar, Saber/Suvar, Bulgar, Kun, Kuman/Koman, Vanand/Valandar, Kazak, Barsel/Borçalı, Sıgnak, Balasakan/Balasagun, Çik/Çiğil, Kemek/Yemek, Kırgız, Başgırt, Bulak, Oğrak/Kara-Ağaç (a tapan), Akaçeri, Kanglı/Kangar, Uran, Tokhsı.

Bugün Türkiyemiz dışındaki Türklük bölgeleri, hep yabancıların esaretinde ve çoğu Rusların mahkûmudur. Bu bakımdan mahkûm Türkler, belgelerine hâkim devletlere mensup "Akademi" ve biginlerin, buralardaki eski ve yaşayan Türklük üzerine araştırma ve yayınları, ilim hüviyetinden uzaktır. Sinologlardan gerçek âlim olanlar, Kuzey-Çin'deki eski Türk varlığını ve bugünkü etnik toplulukları, tarafsızca tesbit etmişlerdir. Macar bilginleri ise, bütün Tunaboylarında ve Balkanlarda, Osmanlılar'dan önceki Türklerin izlerini, takdire değer çalışmaları ile bulup, ilim âlemine tanıtmışlardır. Fakat, "İndo-Germenciler" ile İraniyatçılar ve bilhassa Türklüğün çoğunu esaretleri altında bulundurup, eritme siyasetini açıktan yürüten Ruslar'ın, "ilmi siyasete âlet eden" bilginlerinin tutumu ise, başkadır. Böyleleri, Uzak-Doğu veya Orta-Asya'daki Türk varlığını gösteren tarih, arkeoloji ve dil buluntuları karşısında, ya bir "Sino-Kore" veya hayâlî Gayritürk unsurları öne sürdükleri gibi, Övrasya ve Kafkaslar bölgesinde de, hemen "İndo-Germen", "İranî/Aryanî" veya "Yafetik/Kokazik" unsurların varlığını, pek mübâlega ile büyültür; onları mahkûm ve pasif oldukları halde, hâkim ve faâl unsur yerine koyarlar. Bu tutumu, Sayın Prof.Dr.Bahaeddin ÖGEL Bey, "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi" kitabında (s.228), "Hazarlar" bahsinde, şu kısa tenkidleriyle, çok iyi belirtmiştir:

(Sovyet Bilginlerinden) "ARTAMONOF, bu izahatı ile, Güney-Rusya tarihini iyi bilmediğini veya doğru söylemenin işine gelmediğini göstermektedir. Esasen bu eskimiş nazariye, kendisinin değil, V.F.MİLLER'indir. Ona göre, bu bölgeleri, tamamen İranlı ve Kafkaslı kavimler kaplamakta idi. Hazar Devletini temsil ve teşkil eden halkları. İranlı veya Osetli saymak gerekmekte idi".

*
* *

Biz bu araştırmamızda, M.Ö. VIII. yüzyıllarda Kafkaslar kuzeyinden güneye göçüp, Yukarı-Kür ve Çoruk boylarına yerleşen ve öteki kolları M.S. VI. yüzyıla değin aynı yönden gelen ve 300 yılından sonra Hıristiyan olan "İlk-Kıpçaklar" ile, Selçuklu Fetihlerinden sonra, Karadeniz kuzeyinde ve Kafkaslar ötesinde yerleşmişken, XII. yüzyılda yine Daryal-Geçidi, hattâ Derbend yolu ile gelip, Ortodoks-Gürcü mezhebini benimsiyerek, Yukarı-Kür ve Çoruk bölgesine yerleşip, burada bir "Sa-Atabago"/Atabek-Yurdu Hükûmeti (1267-1578) kuran "Son-Kıpçaklar"ı tanıtmaktayız. Karslı olduğumuz ve 1934 ten beri Kars İlinin bütün ilçe ve köylerini, Erzurum

ve Artvinin bütün ilçeleri ile mühim köylerini dolaşıp görmenin; buralardaki yerli ve muhacir halkın dil, ağız, gelenek, efsane, destan, halk edebiyatı, etnoloji, etnografya gibi hususlarını tanıma ve kısmen tanıtma imkânına kavuşmanın verdiği kolaylıkla, bu tarih ve arşiv araştırmalarını değerlendirmiş bulunuyoruz. "İlk-Kıpçaklar" denilmesi gereken İslâmlıktan önceki göçlerle gelenlerin, bilhassa coğrafyada yaşayan ve bugün de kullanılagelen etnik adları, onların, "Ermeni-Grigoryen" ve Gürcü-Ortodoks" mezhebinde Hıristiyan oldukları halde, atlıgöçebe yaşayışa bağlı kalmanın verdiği imkânla, dillerini bile koruduklarını gösterecek mâhiyettedir. Borçalı-Kazak ikiz boyundan gelen Karapapaklar, bunun en güzel misalidir.

1118-1124 arasında gelen "Son-Kıpçaklar"ın, "Eski-Kıpçak" adı ile anılıp, Yukarı-Kür ve Çoruk boylarını, Selçuklular'a bağlı Erzurum Saldukluları ile Gence/Aran Emirliklerinden alıp, yerleştikleri ve kendi türkçeleriyle *"Çançak* ve *Çalka"* adlı sökmen/önde-savaşan birlikleriyle, tepelerdeki *"Karavul"*ları ile, olgun savaş geleneklerini yaşattıkları, Kartel/Gürcü kroniki ve coğrafya hâtıralarından anlaşılıyor. 1195 ta gelen ve Kartel kronikinde *"Yeni-Kıpçaklar"* denilen göçlerin ise, Orta-Kür kesimine: Tiflis-Revan-Gence arasına yerleştiği, 1593 Osmanlı Gence Eyaleti "Tahrîr Defteri"nde, XII. yüzyıldan kalma hâtıra ile bunların yaylakçı-kışlakçı yaşayan iki boyuna, "Komanlu-yi Kadîm" ve "Komanlu-yi Cedîd" denilmekte olduğu da, tarafımızdan ilk defa tesbit edilmiştir.

III. Bölüm'ün sonunda (s. 162-181), Gürcü kronikleri ile Türk kaynakları ve bilhassa Osmanlıların 1536-1578 yılları fetihlerinden sonraki "Tahrîr"leri gösteren defterlerden naklettiğimiz Çoruk ve Yukarı-Kür boyları/Atabek-Yurdu'ndaki yer adları ile Hıristiyan köylü vergi mükelleflerinin, çoğu Kıpçak-Ağzı ile olan isimleri, bunların millî dil ve geleneklerini, Türklüklerini, tam koruduğunu, sugötürmez bir gerçek olarak ortaya koymuştur. Bugün batı güneyde Artvin'in *Yusufeli* ilçesinden, Kars'ın *Çıldır* ilçesine komşu sınır ötesinde kalan *Ahılkelek* bölgesine değin eski Atabek-Yurdu'nda, tek Kıpçak-Ağzı'nın temiz ve katıksız türkçesinin konuşulagelmesi, buralar halkının çoğunun "sarışın" Kuman-Kıpçak tipinde ve çok zengin halk edebiyatı ve folklor geleneğini yaşatması bile, tek başına bu davayı isbat etmektedir. Onların ezelî *"Gürcü düşmanlığı"*, destanî erlikleri, Anayurda bağlılıkları ve "Osmanlı-Türkü şuuru"nda oluşları* da, ayrıca araştırmaya değer.

* *"Ahıska* ve *Ahılkelek nâhiyeleri halkı* (1828 den beri Rus esaretinde kaldıkları halde), 26 Nisan 1918 de aldıkları toplu bir kararla yani, Sovyetlerin 8 ve 15 Kasım 1917 de ilân ettikleri oto determinasyon hakkından istifade ile, *Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirmişler-*

Kıpçak-Türkü olan zavallı Ahıska-Ahılkelek ahalisi, bu gibi millî davranışları ile, 1921'de Ankara Hükûmeti'ne de başvurup, Mart başında ordumuzu bağırlarına basmışken, 16 Mart 1921 Moskova Muahedesiyle sınır ötesinde kaldılar. Fakat, Kasım 1944'te bunlar, "sizin anayurdunuz, Türkiye değil, Türkistandır" denilerek, 200 000 den çok nüfusları ile kışın trenlere bindirilerek, toptan Özbekeli ve Kazakistan'a sürülmüşler. 19 Aralık 1945 te de Sovyetler, *"İki Gürcü Profesörü"* ağzı ile Türkiye'den "Ardahan, Kars, Artvin, Oltu, Tortum" gibi bölgeleri, "Buaralar halkı, Gürcüdür" diye koparmaya kalkışmıştır**. 1952'de çıkan "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"nin XIII. cildindeki "Gruziya/Gürcistan" maddesinde de, bu iddialara yer verilmiştir***. Bütün bu yersiz iddia ve yayınlar, Avrupa ve Amerika'da bile

---

dı". Ayrıca, "*Ahıska ve Ahılkelek nâhiyeleri halkı*, uzun bir muhtıra ve imzalı kâğıtlarla, (Ahıskalı Maden Mühendisi ve Hukukçu, I. Dönem BMM.nde Ardahan Mebusu merhum Osman Server ATABEK [1886 Ahıska-1962 İzmir] başta olmak üzere) *Osmanlı Hükümeti'ne müracaat etmişler* ve onların bu kararı kabul edilmiş"; 4 Haziran 1918 de Batum Muahedesiyle Gürcistan Cumhuriyeti de, bu hakkı tanıdığından, Türkiyenin sınırı, "1828 yılındakine ulaştı" (Akdes N.KURAT, *Türkiye ve Rusya*, 1970 Ankara, s. 475-476, 477).

1918 de Anayurda kavuşmaları ve 5 Kasım 1918 Kars Millî Şûrâ Hükûmeti'nin kuruluşu ile Ahıska-Ahılkelek Türklerinin, istilâya gelen Gürcü orduları ile savaşları ve 1828 deki destânî yurt müdafaaları için bk. *"Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof"*, 1966 Ankara, s. 9-13, 43-47, 54-58, 66-67.

** 19 Aralık 1945 akşamı *Tas Ajansı* ve ertesi gün Moskova resmî parti gazeteleri *"Pravda"* ile *"İzvestiya"*dan naklen, 20 Aralık 1945 günü Londra B.B.C. Radyosundan Türk gazetelerinin aktardığı haberler:

Tiflis Gürcü Akademisi Üyesi *S. DJANAŞİA* ve *N. BERDZENİŞVİLİ* adlı *İki Gürcü Profesörü'nün*, *"Türkiye'den Meşru Taleplerimiz"*, adlı makalesinden: *"Türkler, Gürcülerden zaptettikleri topraklarda*, asırlarca Gürcüler'e zulmettiler, şehirlerin ve köylerin adlarını değiştirdiler....Biz, büyük hakkımızın, hiç olmazsa bir kısmının tanınmasını istiyoruz. İstediğimiz yerler, şunlardır: ARDAHAN, ARTVİN, OLTU, TORTUM, İSPİR, BAYBURT, GÜMÜŞHANE ve TRABZON ile GİRESUN'a kadar DOĞU LAZİSTAN"! (bakınız: 27 Şubat 1946 tarihli TASVİR Gazetesi, s. 3). İstanbul'da yeni çıkan HÜRSES Gazetesinde (17-22 Ocak 1946), *"GÜRCÜ PROFESÖRLERİNE CEVAB"* adlı ve 6 gün üstüste çıkan delilli yazımızla, bu iddialar çürütülmüştür.

Bu gaye ile "Gürcü Türkologu" Serj CİKİYA, 1595 tarihli *Mufassal Çıldır Eyaleti Tahrir Defteri*'nin, adını tahrif ile, *"Gürcistân"* diye değiştirerek, 516 sahife halinde, 1947 de Tiflis'te arap harfleriyle Türkçe bastırmıştı. Geritepen silâh olacağının fark edememiş: Hemen bütün köylü adları, köy isimleri türkçe...

*** *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopedia*, XIII. 43-45 da, *Rize ve Trabzon* için de, metin ve haritada, *"Türkiye-Gürcü Yurdu"* deniyor. Mekteplerinde bile böyle okutuluyor. Tiflis'te 13 kişice hazırlanıp, 1968 de *"Yüksek Mühendis-Mimar Ahmet ÖZKAN/MELAŞVİLİ"* imzasıyla Istanbul'da bastırılıp, parasız olarak okul kütüphanelerine gönderilen *"Gürcüstan"* kitabında (s. 118), 1945'teki *"İki Gürcü Profesörü"*nün iddiaları, fazlasiyle yer almış; ve *Istanbul Basın Savcısı*'nın toplatma kararını, sonradan Hukuk Fakültesi'den iki Profesör ile bir Doçentin *"Bilirkişi Raporu"*, bozmuştur!

yapılmaktadır. Bizim ilmî usullerle vardığımız bu araştırmadaki gerçekler, Sovyet Gürcü-Rus iddialarını kökünden çürütmesi bakımından, işe yarayacaktır. Çalışmalarımızda klâsiklerden, almanca, rusça ve gürcücüden tercüme yardımları geçen dostlara, teşekkür ederiz.

12 Mart 1972 Erzurum

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

KAYNAKLAR ve BİBLİYOGRAFYA

(Yalnız bir defa kullanılan ve notta anılanlar, alınmadı)

A) Arşiv Belgeleri :

1 — İstanbul, Başbakanlık Arşivi, MÜHİMME Defterleri (Lâtin rakamları defter, rakamlar belge sayısını gösterir):

I-II, IV, XIX, XXII, XXIV, XXIX, XXXIX, XLI, XLVI, LXXII.

2 — Başbakanlık Arşivi Tapu "Tahrir Defterleri":

Defter-i Nevrûz-i Vilâyet-i Erzurum, h. 945-946 (1538-1539), sayı 190;

Erzurum Dirlik İcmâli, h. 946 (1539), sayı 197;

Oltu Sancağı, h. 981 (1573), sayı 525;

Küçük-Ardahan, Ardahan, Kars, h. 981 (1573), sayı 527;

Gence (Karabağ) Vilâyeti, h. 1001 (1593), sayı 699.

3 — Fekete Tasnifi, Başbakanlık Arşivi.

4 — Topkapusarayı Arşivi.

Atabek Mirzâ-Çabuk'un I. Selim'e mektupları, h. 920 (1514), sayı E. 5846, E. 6209, E. 8309.

Ardanuç Fâtihi Sarı-İskender Paşa'nın 'Arzı, h. 958, sayı E. 8417 (Ardanuç Fetihnâmesi, arapça).

5 — Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-i Kadîme Arşivi (İstanbuldan nakil, Başkent nüshaları Tahrirler)

Ardanuç Sancağı (Artvin-Yusufeli dahil), 1590 yılı, sayı 71;

Çıldır/Ahıska Eyaleti Mufassal Tahriri, h. 1003 (1595), sayı 130. Bu defterin Vilâyet/Eyalet nüshası, 1828 Ağustosunda Ahıska Ruslar eline düşme felâketine uğrayınca, oradan alınmış olup, şimdi "Tiflis Müzesi"nde 478 sayıdadır. Bundan tam olarak arap harfleriyle 516 s.lik bir suret, Tiflis Üniversitesi "Türkoloji Enstitüsü" Müdürü Serj CİKİYA eliyle 1947 de Tiflis'te neşredilmiş; sözde bununla Ardahan, Çıldır, Posof ve Penek bölgelerinin Gürcülüğü isbat edilmek istenmiştir. Halbuki, bu 1595 Defteri'ndeki Hıristiyan Köylü vergi mükelleflerinin, dinî olanlar dışındaki adları, hep Kıpçak-Ağzı ile temiz türkçe olduğu gibi, yer adlarının çoğu da türkçedir.

6 — Eşraf Âileleri Elindeki Yazma Belgeler:

1551 de Ardanuç Kalesi'ni fetheden Erzurum Beğlerbeğisi Sarı-İskender Paşa'nın, orada yaptırdığı Câmiin evkafını da bildiren ve Van ile Diyarbekir'deki "İskenderpaşa Câmileri"nin mülkünü anlatan h. 973 (1565) tarihli "Büyük Vakfiye", bugün torunlarından Mütevellî ve Avukat (Diyarbakır'da) Reşid İSKENDEROĞLU elindedir.

Maçakhel-İmerkhev-Şavşad Atabekleri koluna âit temliknâmelerden sekiz adedi, Şavşat İlçe merkezi Satlel'de, Tâcir Musa ATABEK elindedir. En eski tarihlisi, h. Şa'bân 972 (Mart 1565) ye âittir. 1966 da tarafımızdan görüldü.

B) Yazma Kaynaklar :

ᶜÂlî, Gelibolulu Mustafa, Nusretnâme, Nuriosmaniye Küt., sayı 4350 (müellif, Ordu Münşîsi olarak 1578 de Çıldır, Ahısta ve Tiflis'i görmüştür; bunda, 1578-1579 Atabek-Yurdu vak'alarını da, çok sağlam anlatır).

Aynı Müellif, Kühnü'l-Akhbâr, IV. (son) cilt, Nuriosmaniye Küt., sayı 3409.

ANONİM, Vakaayi'i Nefis-i Ender-i Tiflis, Süleymaniye-Esadefendi Küt., 2437 sayı (1723-1724 te Osmanlılar işgalindeki Tiflis Vilâyetini anlatır).

CELÂLZÂDE, Nişancı Mustafa Çelebi, Tabakaatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, (Kanunî çağının en geniş tarihi), Fâtih Küt., sayı 4423.

KEMÂLPAŞAZÂDE, Şemsüddin Ahmed, Tevârîkh-i Âl-i Osmân, IX. Defter (I. Selim Çağı), Fâtih Küt., sayı 4221; Millet-Aliemiri-Tarih, sayı 29.

C) Basma Kaynaklar:

ABÛL-FARAC, Grigorios, Tarih, çev. Ömer R.DOĞRUL, 1950 Ankara;

AGATHANGELOS, Büyük Tiridat ve Nursaçan Aziz Greguvar Tarihi (226-330 vak'aları), çev. V, LANGLOİS, Coll., I.105-194;

ANONİM, Chronique géorgienne, çev. M.BROSSET, 1831 Paris;

ANONİM, Derbendnâme, neşreden Mirzâ KÂZIM, 1851 Kazan;

ANONİM, Uzunköprü-Oğuznâmesi, neşreden Hüseyin N.ORKUN, Oğuzlara Dair, 1935 Ankara, s. 96-107, fotografı, lev. I-VIII;

APPIANOS (II.yüzyıl ortaları), Historia Romana, 1881 Lissiae;

APRIANOS, İskenderin Anabasisi, çev. H.ÖRS, 1945, 1949 Istanbul, 2 cilt (Müellif, 131 yıllarında Trabzon ile Rize ve Hopa'yı görmüştür);

ARİSDAGES, Lasdiverdli (Erzurum çevresinden), 989-1071 vak'aları, ermeniceden çev. M.E.PRUD'HOMME, "Histoire d'Arménie", 1864 Paris;

ASOLİK, Daronlu (Muş-Bitlis çevresinden), ermeniceden çevirenler: Ed.DULAURİER, "Histoire Universelle", I.Cilt, 1883 Paris, F.MACLER tercümesi, II.Cilt, 1917 Paris;

BELÂZURÎ, Fütûhü'l-Büldân, 1866 Leiden; Zakir K.UGAN tercümesi, I.Cilt, 1955 Istanbul;

BROSSET, M, bütün anonim ve resmî Kartel/Gürcistan vekayinamelerinin tercüme ve izahları, "Histoire de la Géorgie depuis L'antiquité jusqu'au XIXème siècle" (Kartlis-Çkhovreba'dır), 2 cilt, 1849, 1856 St.-Pétersbourg (Kıpçaklar için çok değerli);

EBÛBEKİR Tıhranî, Kitâb-i Diyârbekriyye (Akkoyunlular tarihi), neşredenler: N.LUGAL-F. SÜMER, 1962, 1964 Ankara;

EBÛLHASAN, Sadrüddin Ali, Akhbârü'd-Devleti's-Selçukıyye, ter. N.LUGAL, 1943 Istanbul;

EBÛLGAZİ Bahadur Khan, Türk Şeceresi, nakleden Dr.R.NUR, 1925 Istanbul.

Aynı Müellif, Şecere-i Terâkime, neş. A.N.KONONOV, 1958 Moskova-Leningrad;

ELİZE, Vardabed, "Mamıkonlu Vardan'ın ve Ermeniler Savaşının Tarihi (449-482 yılları)", ermeniceden çev. V.LANGLOİS, Coll. II.183-251;

ESKİ TÜRK YAZITLARI (Yenisey, Kök-Türk, Uygur), neş. Hüseyin N.ORKUN, 1939-1941 Istanbul, 4 Cilt;

FERİDÛN BEG, Münşeâti's-Selâtîn, h. 1274 Istanbul;

FAUSTUS, Bizanslı (Istanbullu), 325-392 arasındaki Küçük-Arşaklılar vakaayi'nâmesidir, tercümesi V.LANGLOİS Coll., I. 209-310;

GEVOND (Leonce), 661-788 vak'aları, ermeniceden çev. CHAHNAZARİAN, "Histoire des guerres conquêtes des Arabes", 1856 Paris;

HERODOT (M.Ö. 484-425), Tarih, Ömer R.DOĞRUL tercümesi, 1941, 1943 Istanbul.

HOVHANNES VI, Katolikos, (925 te öl.), ermeniceden çeviren M.J. SAİNT-MARTİN, "Histoire d'Arménie", 1841 Paris;

"HUDÛDU'L-'ÂLEM, Anonim, (982 de bitmiştir), V.MİNORSKY tercüme ve izahları, "Hudûd al 'Âlam/The Regions of the World GMNS, 1937 London;

KHORENLİ Moses, 482 de biter, ermeniceden çeviren V, LANGLOİS, Coll. II, 53-175;

"KHORENLİ'ye İzafe Edilen Armenya Coğrafyası", fransızca tercümesi, M.J.SAİNT-MARTİN, "Mémoires", II.de, değişik yazmalara göre rusça terc., K.O.PATKANOF, 1877 Sank-Petersburg;

KHUNCÎ, Fazlullah bin Rûzbihân, Târîkh-i Âlem-Ârâ-yi Emînî (Akkoyunlu Sultan Ya'kuub çağı tarihi), ingilizce tercüme ve izahları, V. MİNORSKY, 1957 London;

İBNÜ'L-AZRAK, İbn Kalânisî'nin Dımaşk Tarihi Zeyline ekleme, 1908 Beyrut (XII. yüzyıl vak'aları);

İBNÜ'L-ESİR, Târîkhü'l-Kâmil, h. 1301-1303 Kahire;

İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, 1946, 1947 Ankara;

İSFENAHÎ, İmâdüddin (BUNDARÎ ihtisarı), arapçadan çeviren, K. BURSLAN, "Irak ve Horasan Selçkluları Tarihi", 1943 İstanbul;

KALANKAYTLI Moses, "Ağuvan (Alban)lar Tarihi", ermeniceden rusçaya çev., K. P. PATKANYAN, 1860 Petersburg; türkçeye çeviren Hrand D.ANDREASYAN, TTK Kütüp., sayı Çev. 70 (daktilolu);

KAŞGARLI Mahmûd, Dîvânü Lûgaati't-Türk, B.ATALAY tercümesi, 1940-1943 Ankara;

KÂTİB-ÇELEBİ, Cihânnümâ, h. 1145 Istanbul;

KİRAKOS, Genceli, 1220-1265 vak'aları bölümünü ermeniceden çeviren, Ed. DULAURİER'den çev. M. KEMAL, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", 1928 TÜRKİYAT MECMUASI s. 139-217.

"KİTÂB-İ DEDE-KORKUD", Dresden ve Vatikan nüshaları faksimilesi, M.ERGİN, 1958 Ankara;

KSENOFON (M.Ö. 444-354), Anabasis, H.ÖRS terc., 1944 Istanbul;

LANGLOİS, Victor, "Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie" (Süryanî, Yunan, Lâtin ve Grabar/Eski-Ermeni dillerinde İslâmlıktan önceki bütün kaynakların tercümesi ve izah notları, Önasya Türk tarihi için pek değerlidir), 2 cilt, 1867, 1869 Paris;

LAZAR, Parpılı (Revan kuzeyinden), 463-485 vak'aları, ermeniceden çev., V. LANGLOİS, Coll., II.259-368;

MATEOS, Urfalı, Vakaayi'nâme, ermeniceden çev., Hrand D.ANDREASYAN (Ed.DULAURİER notlarıyla), 1962 Ankara;

MES'ÛDÎ, Mürûcü'z-Zeheb (943 te bitmiştir), arapça metin ve fransızca tercümesi, B. MEYNARD - P. COURTEİLLE, 1917 Paris;

Aynı Müellif, Tenbîh ve'l-İşrâf, 1938 Kaahire;

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed-Dede, Sahâyifü'l-Akhbâr, h. 1285 Istanbul;

Aynı Müellif, arapça yazma aslından çev. Hasan F.TURGAL, "Anadolu Selçukluları", 1939 Istanbul;

Aynı Müellif, "Benû Şeddâd" bölümü, arapça metin ve ingilizce tercüme ile izahları, V. MİNORSKY, "Studies in Caucasian History: 1-New light the Shaddâdids of Ganja; 2-The Shaddâdides of Ani", 1953 London;

Aynı Müellif, "Târîkhü Bâb ve l'Ebvâb" bölümünün arapça metin ve ingilizce tercüme ile izahları, V. MİNORSKY, "History of Sharvan and Darband", 1958 Cambridge;

NESEVÎ, Şihâbüddin Mehmed, "Sîreti's-Sultân Celâlüddîn Mengü-Berti", arapçadan çev., O.HOUDAS, "Histoire du Sultan Djelal Ed-Din Mankobirti, Prince du Kharezm", 1895 Paris;

PLINIUS, Secundus (24-79), Historia Naturalis;

PEÇUYÎ, İbrahim, Osmanlı Tarihi, h. 1283 Istanbul;

PROKOPİUS, Historia (Bizans Başkumandanı Belisarius ile Faş/Riyon boyunu görmüş, eserini 549-554 te yazmıştır);

PTOLEMEUS, "Geographia" (150 yıllarında Mısır'da yazmıştır);

REŞİDEDDİN, Fazlullâh (İlkhanlı Başveziri), "Oğuznâme", farsça nüshalarını karşılaştırıp metni tamamlıyan A. Zeki V.TOGAN tercümesi, "Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi", izah notları ile, 1972 Istanbul;

"OĞUZ KAGAN DESTANI", XIII. Yüzyıl uygur yazısı ile metin vebugünkü türkçeye nakli, W.BANG-Reşid R. (ARAT), 1936 Istanbul;

RUMLU Hasan-Beg, "Ahsenü't-Tevârîkh" (Safavîler'e ait son bölümü), C.N. SEDDON neşri, 1931 Baroda (Kalkuta);

SAMUEL, Anılı (1179 da bitmiştir), ermeniceden çev. M. BROSSET, "Tables Chronologiques", "Collections d'Historiens Arméniens", 1876 St.-Pétersbourg içinde, II, 340-483;

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Mir'âtü'z-Zemân, neş., A. SEVİM, 1968 Ankara;

STRABON, Amasyalı (M.Ö. 64-M.S. 24), Geographia, fransızca terc. A.TARDİEU, 1894-1909 Paris (tahlil ve indekslerle);

STEPANOS, Orbelyanlı, "Orbelyanlar Tarihi", ermeniceden çev. SAİNT-MARTİN, Mémoires, 1819 Paris, II.Ciltte, s. 57-175.

Aynı Müellif, eserin bütününü çev. M. BROSSET, "Histoire de la Siounie (Gence-Karabağ Tarihi)", 1864 St.-Pétersbourg;

ŞÂMÎ, Nizâmüddin, Zafernâme (Temür tarihi), çev. N.LUGAL, 1949 Ankara (bazı yer adlarının okunuşu, çok yanlış verilmiştir);

TABERÎ, Ebû-Ca'fer Muhammed, (915 te bitmiştir), arapçadan çev. Zâkir K.UGAN, "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi", I.Cilt, 1954 Istanbul;

TÜRKMAN İskender Beg, Târîkh-i 'Âlem-Ârâ-yi Abbâsî, indeksli 2.basım, neş. İ. AFŞAR, şemsî 1334-1335 (1955-1956) Tahran;

VARDAN, Müverrih, 1267 de biten "Cihan Tarihi"nin İkinci ve son cildini ermeniceden çev. Hrand D.ANREASYAN, "Türk Fütûhâtı Tarihi (889-1267 yılları)" Istanbul Ü.Edebiyat F.Tarih Semineri Dergisi, sayı 1/2, s. 153-255, Bahisler, XLV-XCIX.

Ç) Telif Eserler:

ADONZ, N., Histoire d'Arménie Les origines du Xe siècle au VIe (Av.J.C.), (Urartu çiviyazılı belgeleri tercümeleri ve izah notları mühimdir), 1946 Paris;

ALLEN, W.D.E., History of the Georgian People, 1932 London;

ANONİM, resmî yayın, "Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy na 1908 g." (1908 Revan Vilâyeti Yıllığıdır), III. Bölüm, 1908 Erivan (Nahçıvan, Sürmelü/Iğdır-Aralık-Tuzluca dahil);

ARTAMONOV, M.İ., İstoriya Khazar, 1962 Leningrad;

ASLANİŞVİLİ, Soso (Arslanoğlu Yusuf), "Dzveli Sa-Kartvelo, Sa-Mtskhe, Sa-Atabago" (Eski Kartel-Yurdu/Gürcistan, Meskh-Yurdu/Taşır Bölgesi, Atabek-Yurdu), 1914 Kutaisi (Kutayıs);

BARTHOLD, W.,Abazalar, İA; Ani, İA; Derbend, İA;

BAŞTAV, Şerif, Sabir Türkleri, Belleten, Ocak-Nisan 1941, Ankara (Sayı 17-18, s. 51-99)

CANAŞİVİLİ, M.G., İstoriko Arkheologiçeskiy Oçerk:Guriya, Çorokhskago Basseyna i Çanetiya, "Batumskoy Oblast" kitabında, s. 33-86, 1908 Batum;

DUNLOP, D.M., The History of the Jevish Khazar, 1954 New York;

EREL, Şerafeddin (Dağıstanlı olup, öğretmenken 1921 de Türkiye'ye kaçmıştır), Dağıstan ve Dağıstanlılar, 1961 Istanbul;

GROUSSET, René, Histoire de l'Arménie des origine à 1071, 1947 Paris;

GUGUSHVİLİ, A., "Etnographical and Historical Division of Georgia" (haritalı), Georgica, Vol.I,Nos. 2-3, 1936 London, s. 53-71;

Aynı Müellif, The Chronological-Genealogical Tables of the Kings of Georgia, aynı yer, s. 109-153;

HEY'ET (İ.A.HÜSEYNOF-E.S.SUMBATZÂDE- E.N. KULUYEF-E.A. TOKAR CEFKİN), Azerbaycan Tarikhi, (Akademi Yayını), I.Cilt, 1958 Baku;

HEY'ET (N.A.BERDZENİŞVİLİ-V.D.DONDUA-M.K.DUMBADZE-G.A. MELİKİŞVİLİ-Ş.A. MESKHİA), İstoriya Gruzii, (Akademi Yayını), I. Cilt, 1962 Tbilisi (Tiflis, başlangıçtan XIX.yy. a kadar);

HEYD, W., Histoire commerce du Levant au Moyen-Âge, II.Cilt, 1936 Paris;

HİNZ, W., Uzun-Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. T. BIYIKLIOĞLU, 1948 Ankara;

HONIGMANN, N. Ernst, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret IŞILTAN, 1970 Istanbul (haritalı);

KAFESOĞLU, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1953 Istanbul;

Aynı Müellif, Harezmşahlar Devleti Tarihi, 1956 Ankara;

Aynı Müellif, Selçuklular Tarihi, 1964 Istanbul;

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri-I.Kitap", 1952 Istanbul (haritalı);

Aynı Müellif, Kars Tarihi, I. Cilt, 1953 Istanbul (haritalı);

Aynı Müellif, Karapapaklar, 1972 Erzurum;

KÖYMEN, Mehmet A., Selçuklu Devri Türk Tarihi, 1963 Ankara;

KURAT, Akdes N., Peçenek Tarihi, 1937 Istanbul;

KURAT, Akdes N., Rusya Tarihi, 1948 Ankara;

Aynı Müellif, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri (İskitler'den Nogaylar'a değin), 1972 Ankara;

KÜTÜKOĞLU, Bekir S., Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, I.,(1578-1590), 1962 Istanbul;

LANG, David M., Studies in the Numismatic History of Georgian in Transcaucasia, 1955 New York;

LYNCH, H.F.B., Armenia Travels and Studies, 1901 London, 2 cilt;

MANVELİŞHVİLİ, A., Histoire de Géorgie, 1951 Paris;

MARQART, J., Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, 1928 Wien;

MİNORSKY, V., Kuban, İA; Nakhçıvan, İA; Tiflis, Eİ;

Aynı Müellif, "Transcaucasica" (Dvin, Sogdabil ile Ardabil, Kasal ile Kazakh, Alıncak Kalesi ile Hamsa-Deresi, Min-Göl ve Temür'ün seferleri, Bâbü'l-Lân ve Lalvar gibi yer adlarını tanıtan ve bazen çok yanlış hükme varan 6 bölümlü tedkik), Journal Asiatique (1930 yılı, 1.Nu), CCXVII. 42-112;

ÖZDER, Mustafa Â., "Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları", (Mülkiye Müfettişlerinden Emekli iken 1958 de Bursa'da ölen, Artvin-Yusufeli Atabekleri kolundan Yahya Dede Paşa oğlu Ali Munis ATABEK'in 1953 te bitirdiği Kıpçaklı-Çaklı "Atabekler Şeceresi". "Çıldır-Atabekleri Silsilemiz Medhal-i Tarihîsi" adlı yazma eser ile, aynı koldan Merhum Piyade Yarbayı Murat ATABEK tarafından, öncekinden habersiz hazırlanan "Atabeğler Âile Şeceresi" adlı yazmadan da faydalanılarak hazırlanmış olup, şimdiki Istanbul Belediye Başkanı Hekim Doç. Dr. Fahrettin ATABEY'in ağabeğisi Erzurum'da 9.Kolordu Komutanı Korgeneral Sayın Fâhir ATABEK tarafından, ancak 100 adet bastırılmıştır), 1971 Erzurum;

ÖZKAN, Ahmet Melaşvili; Gürcüstan (aslında Tiflis'te hazırlayan bir Hey'etin), 1968 Istanbul;

RADLOFF, W. Sibirya'dan, çev. A. TEMİR, 1954, 1956, 2 Cilt;

RÂSONYI, L., Tarihte Türklük, 1971 Ankara;

SAİNT-MARTİN, M.J., Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, (Orbelyanlar Tarihi, Khorenli Coğrafyası ve Vartan Coğrafyası izahları, I., ermenice metin ve fransızca tercümeleri II.Ciltte), 1818, 1819 Paris;

SALDALGIAN, Joseph, Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganisme, 2 Cilt, 1917 Roma;

SEVİM, Ali, Suriye Selçukluları I., 1965 Ankara;

Aynı Müellif, Artuk Oğlu İlgazi, Belleten XXVI (sayı 104);

SÜMER, Faruk, "Oğuzlara ait destanî mâhiyette eserler 1. Reşideddin Oğuznâmesi", DTCFD, XVII (sayı 3-4), 1961 Ankara;

Aynı Müellif, Karakoyunlular, I.Cilt, 1967 Ankara;

Aynı Müellif, Oğuzlar (Türkmenler), 1967 Ankara;

Aynı Müellif, Saltuklular, SAD, 1971 Ankara, III.Sayı;

TEBRİZÎ, Kesrevî-i, A., Şehriyârân-i Gummân, III. (Şeddâlılar Tarihi), şemsî 1308 (1930) Tahran;

TOGAN, A.Zeki V., Hazarlar, İA; Azerbaycan, İA;

Aynı Müellif, Bugünkü Türkili/Türkistan ve Yakın Tarihi, I.Cilt, 1942-1947 Istanbul;

TOGAN, A. Zeki V., Umumî Türk Tarihine Giriş, 2. baskı, 1970 Istanbul;

TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti", 1965 Ankara;

Aynı Müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1971 Istanbul;

UTUDJİAN, Ed., Armenian Architecture 4th to 17th Century, 1968 Paris;

YAKUBOVSKİY, A.Y., Altun Ordu ve İnhitatı, çev. H. EREN, 1955 Istanbul;

Aynı Müellif, "İbn-i Bibi'nin XIII.Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi, çev. İ.KAYNAK, DTCFD, XII (1-2 sayı, Mart-Haziran 1954). 207-226;

YINANÇ, Mükrimin H., Selçuklular Devri I.-Anadolunun Fethi, 1944 Istanbul;

Aynı Müellif, Arslanşah, İA; Celâleddin Harzemşah, İA; Cihanşah, İA; Erzurum, İA.

I. BÖLÜM

HAZAR DENİZİ İLE KARADENİZ ARASINDA İLK-KIPÇAKLAR

(M.Ö. VIII.—M.S. VI.yy.)

"*Oğuz-Khan*'nıng zamânından ta *Cengiz-Khan* zamânıga ça *Tın* ve *Atıl* ve *Yayık* bu üç *Su*'nın yakasında, *Kıpçak*'dın özge el yok-érdi. Tört ming yılga ça ol yerlerde olturdular. Anıng üçün ol yérlerni *Deşt-i-Kıpçak* dérler".

EBÜLGAZİ BAHADUR-KHAN,
"*Şecere-i Terâkime*" (h.1071/m.1660).

A — MİLLÎ DESTANLAR'DA KIPÇAKLAR:

Hepsi, *Oğuz-Khan* (Afrasyab/Tunga Alp-Er) ile destanî fetihlerinden ve onun soyu idaresindeki *Oğuzlar*'dan bahsettiği için, "*Oğuznâme*" diye anılan millî Türk destanları, İlk-Türk Fetihleri çağında birer "él" (devlet) halinde yaşayan: *Uygur, Kanklı, Kıpçak, Kalaç, Karluk* ve *Oğuz/Türkman*'dan ibaret *Altı-Urug* arasında, *Kıpçaklar*'ın da bulunduğunu, belirtmektedir. Bu bakımdan önce biz, millî Türk destanlarında *Kıpçak* (Kuman)lar'ın nasıl anıldığını ve yurtlarını göreceğiz. Sonra da, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki *Kafkas-Elleri* kesiminde, en eski yerli alfabe ile yazılı *Kartel* (Gürcistan) tarihine geçmiş destanî iki ayrı rivayette *Kıpçaklar* ile, onların kolundan "*Khazarlar*" ve "*Çenasdanli*" da denilen *İlk* "*Türkler*" üzerine anlatılanları nakledeceğiz; sonra Süryanî, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında, VI. Yüzyıla değin *Kafkaslar* kuzeyinden güneye akınlar yapan ve yerleşen "*Khazar, Barsel, Paçanig, Hun, Alan/As, Kankar, Vanand/Bulgar*" adlı urug ve boylar üzerine verilen haberleri; bunların *Kür* ile *Çoruk* boylarında coğrafya adlarındaki hâtıralarını görerek, bu bölümü bitireceğiz.

1) Uygurca Oğuz Kagan Destanı'nda Kıpçaklar :

"*Ay-Kağan*" oğlu "*Oğuz-Kağan*", büyüyünce, at yılkıları güder ve av avlardı. Oğuz yiğit olunca, ormandan çıkan ve eli-günü yiyen büyük bir "kıyandkat" (kergedan)ı kargısıyla öldürüp, kılıcıyla başını kesti. Oğuz-Ka-

ğan bir yerde Tanrıya yalvarmakta ve, karanlık basmışken, gökten inen bir "Kök-Yaruk" içinden çıkan eşsiz güzellikteki Kız ile evlendi. Bu evlenmeden "Kün, Ay, Yultuz" adlı üçüz oğulları doğdu. Oğuz Kağan bir gün avlanırken, bir "Göl" ortasında bir "Ağaç-Kabuçakı"nda (Kovuğunda) gördüğü gözü gök, saçı dalgalı çok güzel Kız ile de evlendi. Bundan "Kök, Tağ, Tengiz" adlı üçüz oğulları doğdu.

Küçük-Üçüzler'in doğumu üzerine "Büyük-Toy" veren Oğuz Kağan, bu ziyafetten sonra, dört yana yarlıglar yollayıp: *"Ben, Uygurlar'ın Kağanıyım, yeryüzünün dört bucağının da Kağanı olsam gerek"* diyerek; başeğerek armağan sunanlara dost, bunu yapmıyanlara düşman olup, üzerlerine ordu ile baskın yapacağını, Elçileriyle duyurdu. "Sağ (doğu) yandaki Altun-Kağan (Çin imparatoru)", Elçi ile armağanlar sunarak, itaat etti. "Sol (batı) yandaki Urum-Kağan", itaat etmeyince, Oğuz Kağan çerisiyle onun üzerine yürüdü. Kırk gün sonra, "Muz-Tağ"ın eteğinde otağını kurup geceledi. Tan ağarırken, otağa giren "güneş gibi bir yaruk" içinden çıkan "kök tüylü, kök yeleli büyük bir Erkek-Böri", Oğuz'un ordusu önüne düşerek, kılavuz oldu.

Birkaç gün sonra Erkek-Böri durunca, Oğuz Kağan'ın çerisi de durdu. Burada "İtil-Müren" denilen bir ulu ırmak vardı. Onun kıyısındaki "Kara-Tağ" önünde ok, kargı ve kılıçla yapılan yaman savaşta, "İtil-Müren"in suyu bile dökülen kanlardan kıpkızıl aktı; yenilen Urum-Kağan kaçtı. Oğuz Kağan, onun ülkesini ve halkını aldı. Urum Kağan'ın kardeşi "Uruz (Rus/Fin)-Beg" kendi oğlunu, bir müstahkem şehre yollayıp, orayı iyi korumasını söylemişti. Oğuz Kağan bu şehrin üzerine yürüyünce, "Uruz-Beg'in Oğlu", ona armağanlar sunarak, itaatini arzeyledi. Oğuz Kağan da, "şehri yakşı saklapsın (korumuşsun)" diyerek, ona *"Saklap"* adını verdi ve dost oldu.

"Sonra Oğuz Kağan ordusuyla birlikte, *İtil* denilen ırmağa geldi. İtil denilen (yer), büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve "İtil'in suyunu nasıl geçeriz?" dedi. Orduda iyi bir Beg vardı ki adı, *Uluğ-Ordu Beg* idi. O akıllı ve (hünerli) bir erdi; gördü ki: Bu yerde pek çok dallar, pek çok ağaçlar (bulunmaktadır). O, *ağaçları* (budayıp, yontarak) kesti ve (sal gibi bağladığı) bu ağaçlara yattı, (sudan) geçti (ordu da, onun gibi yaparak İtil ırmağını aştı). Oğuz Kağan sevindi, güldü ve ona: "Sen burada Beg ol; senin adın *Kıpçak-Beg* olsun, dedi. Yine ileri gittiler. Bundan sonra Oğuz Kağan, Erkek-Böri kılavuzluğunda fetihlere devam ederken: karlı, buzlu büyük Muztağ içine kaçan çok sevdiği Alacaatı'nı bulup getiren yiğit bir Beg'e *"Karluk"*; yolda madenlerle tahkim edilen bir yapıyı açmaya

bırakılan çeri içindeki "Tömürdü-Kağul" adlı pek becerikli bir adama, *"Kal-aç"*; savaşta yenilen Çürçet-Kağan'ın Eli'nden yağmalanan malları götürmek için, yük hayvanları az gelirken, çeriden görgülü ve çok becerikli bir kişi olan "Barmaklığ-Çosun Billiğ" adlı ustanın, yaptığı arabaya yağmaları yüklemesi üzerine, öteki erler de öyle yapınca, bunu gören Oğuz Kağan, o ustaya, *"Kanğalug"* (Kanğılı) adını verdi[1].

XIII. Yüzyıldan (1234'ten öncesinden) kalma yukarıdaki Uygurca Oğuz Kağan destanından, *"İtil Irmağı"* boyları ile çevresinin, *"Kıpçak-Beg"*'e verildiği; ve bu adın, *"kabuçak"* (72.satır) yani "ağaç-kovuğu, içi boş ağaç" anlamı ile ilgili olduğu, belirmektedir.

2) Reşideddin Oğuznâmesi'nde Kıpçaklar :

İlhanlı başkendi Tebriz'de 1306 da kurulan büyük tarihçiler hey'eti'nin başkanı Başvezir Reşideddin'in eline geçen türkçe "Oğuznâme"nin, bu müellifçe farsçaya çevrilen nüshası, "Câmi'ü't-Tevârîkh"in İkinci Cildinde, *"Târîkh-i Oğuz û Türkân ve Cihângîrî û"* adı ile bir bölüm oluşturmaktadır. Bunun türkçe bir özetini, izahları ile birlikte Sayın Faruk SÜMER, Istanbuldaki dört yazmaya göre 1961 de neşretmiştir[2]. Merhum Hocam A. Zeki V. TOGAN, Topkapusarayı-Bağdadköşkü 282 sayıdaki ile birlikte beş Istanbul yazması ile bir Paris yazmasını, ayrıca, 1861 BEREZİN (Petersburg), 1952-1960 XETAGOROV (Moskva) ve ALİZADE (1965 Bakü) neşirlerini de karşılaştırarak, *"Oğuz Destanı"* adı ile bir metin tercümesi hazırlamıştır. *"I.Bölüm: Oğuzların ve Türklerin Tarihi"* (s.17-78), *"II.Bölüm: İzah Notları"* (s.80-113), *"III.Bölüm: Oğuz Destanına Âit Mülâhazalar"* (s. 115-152) ve *"Dizin"* (s. 153-164) olarak bu yıl, Dr.Tuncer BAYKARA tarafından Istanbulda bastırılan bu eser, bitmek üzeredir. Daha düzgün yazılmış ve mufassal olan Paris (Bibliothéque National, suppl.pers., 1364 No.) yazması esas tutulan A. Zeki V.TOGAN'ın bu son eserindeki, *Kıpçaklar* ile ilgili yerler, şöyledir[3]:

Nuh-Nebi'nin büyük oğlu *Yafes,* Doğu-Elleri ile Türkistan çevresinde yerleşmişti. Bu Yafes, Türklerce *"Olcay-Khan"* lakabiyle anılır. Onun yay-

[1] V.BANG ve G.R.RAHMETİ (ARAT), *Oğuz Kağan Destanı,* 1936 Istanbul, s. 11-27.

[2] F.SÜMER, *Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, I.Reşideddin Oğuznâmesi,* DTCFD, 1961 Ankara, XVII.Cilt, 3-4 Sayı, s. 359-387 (bunda şu 4 nüshadan faydalanılmıştır: a.Topkapısarayı-Hazine 1653, b.Aynı Küt.de 1654,c.Topkapısarayı-Üçüncü Ahmet 2935,ç. Süleymaniye-Damad İbrahim Paşa 919 sayıdaki Câmiü't-Tevârîkh'in ikinci ciltleri).

[3] A.Zeki V.TOGAN, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili,* 1972 Istanbul, s. 17-32, 47-49.

lak ve kışlağı Türkistanda olup; yazları, Ipanç (Kaşgarlı'da: Yafanç) şehri bölgesindeki (Balkaş gölü ile Sırderya kuzeyinde, bugün Kazaklar'ın "Arka" dedikleri yaylaklardan ibaret) Ortak ile Kürtak'ta ve kışları da, ayni çevrede (Kara-Korum diye de anılan) Karakum'daki Borsuk (Porsuk) adlı yerde geçiriyordu. Burada Talas (Taraz/Evliyaata) ve kırk büyük kapısı bulunan Karı-Sayram (Ispıçap/Çimkent) adlı iki şehir vardı. Olcay Khan'ın paytahtı, bu yerde idi. "Onun, *Dib-Yavku Khan* adında bir oğlu oldu". Dib-Yavku'nun: *Kara-Khan, Or-Khan, Kür-Khan* ve *Küz-Khan* adlı dört muteber ve şöhretli oğlu vardı. Bunlardan "Kara-Khan", veliahd olduğundan, babasının yerine geçip, padişah oldu. Onun, çok talihli ve padişahlığa lâyık bir *Oğlu* dünyaya geldi. "Tanrının birliğine inanan ve düşüne girdiği Anasını da kendi dinine sokan bu çocuk, bir yaşındayken dilegelip, "ben otağda doğduğum için, adımı *Oğuz* koymak gerektir", dedi. Her zaman Yaratan-Tanrı'yı anan Oğuz, "bilim ve hünerde, ok akmada, kargı kullanmada, kılıç çalmada ve bilgi hususunda, âleme ün salacak şekilde gelişme gösterdi". Babası ona önce Küz-Khan'ın, sonra da Kür-Khan'ın kızını aldıysa da Oğuz, Tanrının Birliğine inanmayan bu amucakızlarına yaklaşmadı; kendi dinin benimseyen Or-Khan'ın kızı ile evlendi. Öteki gelinlerin, yeni dini ihbarı üzerine Kara-Khan, yaptırdığı "kengeş"te, "Oğuz'u öldürmeye karar" verildi.

Bunu duyan Oğuz, yapılan savaşta Babası ile amucaları Kür-Khan ve Küz-Khan'ı öldürü; 75 yıl onların uruglarıyla vuruşup yenerek, onları doğuda "Tuğla ırmağı kenarındaki çöl ve vâdilere göçüp" yerleşmeye mecbur kıldı. Oğuz, bu savaşlardan sonra, kendisini tutarak yardımda bulunanlara, *"Uygur"* adını verdi; savaşta alınan pek bol yağmaları taşımaya hayvanlar yetmeyince, tekerlek icat ederek "kanklar" yapıp yağmaları yükliyenlere de, *"Kanklı"* dedi. Oğuz, "Talas ve Sayram'dan başlayıp, Mâverâünnehr, Bukhara ve Khorezm'e kadar zaptedip, idaresine aldı". Sonra, cihangirliğe başladı. Sıra ile: Hind, Sind, Çin, Maçın, "Tunkâs" (Nenkiyas/Güney-Çin), Gur, Garcıstan, Gazne, Zâbil ve Kâbil ülkelerini alıp itaat ettiren Oğuz, "Kuzey Ülkeleri"ne yöneldi.

Burada *"Ulu-Bagur* (Balgur/Bulgar)", *"Gurk* ve *Başgurd"* hâkimi "Kara-Şıt Yağı"nın ordusunu yenerek, ülkesini itaat altına aldı. Bu sefere başlarken, "doksan bin ev ahalisi Oğuz'un etrafında toplandıklarından onlara, *On-Tokuz Oğuz* denilmiştir". Bu sefere yaşlı kişilerin katılması yasaklanmış, yurtta kalmalarına buyruk verilmişti. Fakat, varılacak ülkelerde bir güçlükle karşılanınca, görgü ve bilgisinden yararlanmak üzere, ordudaki

oğlu "Kara-Sülük"ün devesi üzerindeki bir sandığa girerek sefere katılan ve müşkil hallerde düşüncesinden çok fayda görülen Yoşı-Khoca"[4], adıgeçen oğluna söyledikleriyle, iyi bir kılavuz olmuştur (Uygurca Oğuz Kağan destanındaki "Erkek Böri"nin işini görmüştür). Gurk ve Başgurd, "él" olarak itaat ettikten sonra, "Atıl nehri üzerinde Ok-Kıran Kök-Bulut (veya: Uruk-Kıran Köl-Yatub) adındaki bir yere geldiler". Buranın halkı, korkup kaçmıştı.

Bundan sonra Oğuz, "dünyanın karanlık (kuzey) tarafında" yaşayan ve *"İt-Barak"* adlı bir hükümdar idaresinde bulunan, "erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise temiz yüzlü" olan *"Kıl-Barak"* uruğu ile savaştı. Önce (ve ömründe ilk defa) Kıl-Baraklar'a (Fin kavimlerine) yenilen Oğuz, sonradan onları da yenerek, tâbi kıldı. "Oğuz bu yerde, onyedi yıl kalıp dinlendi. Askerlerini düzene koydu ve silâhlarını yeniledi". Bu arada, çocuklar büyüyüp, delikanlı oldu. "Oğuz'un da bir hatunundan dört oğlu olmuştu, onlar da büyüdüler. Bu arada Oğuz'un askerlerinden birisinin karısı hâmile kalmış, kocası da savaşta (Kıl-Baraklarca) öldürülmüştü. Bu savaş yerinde, kadının doğum yapması yaklaşmıştı. Yakınlarda, *içi oyulmuş bir ağaç* vardı. Kadın, o ağaca gidip, çocuğunu doğurdu. Çocuğu Oğuz'un yanına getirdiklerinde, durumu ona anlattılar. Oğuz, (bu çocuğun) adını *Kıpçak* koydu ki, Kıpçak *kabuk* kelimesinden çıkmıştır; Türk dilinde, *içi çürümüş ve oyulmuş ağaç'*a derler. Diğer Türklerin fikrince, bütün *Kıpçak kavimleri* bunun neslinden olmuşlardır. Oğuz, Kıl-Barak'ı aldıktan sonra, iki yıl daha o ülkede oturdu". Oradan (Dağıstan "Demirkapı"sı) *"Khazar-Derbendi"* üzerine varılınca, sağlık ve fetih haberlerini ulaştırmak üzere, "Barmakluk Çosun Billig" başçılığında *Kanglılar'*ı anayurda gönderdi. "Ahalisi hırsız ve yolkesici olan Derbend"i, sekiz ay süren kuşatma sonunda alan Oğuz, oraya, halkı korumak ve vergi toplamak üzere bir Şahna (Tudun) tayin etti.

Oradan *Şirvan* ve *Şamakhı'*ya elçi gönderdi. *Şaberan,* hemen itaat etti. Şamakhı ise, önce itaat etmişken döndüğünden, müstahkem merkezleri yakılarak, yağmalandı. Sonunda bağışlanıp, vergiye bağlandı. "Oğuz, Şirvan taraflarından kalkıp *Aran* ve *Mugan'*a geldiği zaman, yaz mevsimi idi". Bu yüzden "bu vilâyetlerin bütün yayla ve dağ mıntıkalarını, (Erdebil batısındaki 4812 m.) *Sabalan* dağlarına, (30 Mayıs-5 Haziran 1664 teki ulu depremde yarısı yere geçinceye değin "otlu, sulu, ormanlı ve bol avlaklı"

[4] Dr.F.SÜMER'e göre bunun adı *"Poşti Khoca"* ve oğlununki *"Kara-Sülek"* idi (DTCFD, XVII.363-364).

olan. Arkurı-Yatan) *Alatak* (Argı/Ağrı-Dağ)[5] ve اغداك بيورى dağlarına kadar tamamen işgal ettiler —rivayetlere göre, Alatak ismini onlar koymuşlardır ve Salaban diye de onlar adlandırmışlardır; türkçede, ortaya çıkıp dik duran nesneye salaban derler—. Yaylakta kaldıkları zaman zarfında, bu taraflarda olan bütün ülkeleri elegeçirip, zaptettiler; (merkezi Tebriz olan) *Azerbaycan* vilâyetini de aldılar. Oğuz, kendi hâs atlarını, (Tebriz güneyinde 3690 m.yaylak) otlakları çok geniş ve güzel olan *Ucan* sahrasının mer'alarında besledi".

"Orada bulunduğu sırada bir gün, herkesin toplanıp birer etek toprak getirerek, burada bir tepe yapmalarını emretti. Önce (Oğuz) kendisi, bir etek toprak getirip, döktü. Bizzat kendisi toprak döktüğü için, (90 bin ev halkı olan) bütün asker, birer etek toprak getirip döktüler; büyük bir tepe oldu. Bu tepenin adına, *Azar-Baygan/Baynan* dediler; *azar,* türkçede *yüksek* demektir; *baygan/baynan* da *zenginlerin, ulularıın yeri* anlamındadır; bu ülke, bu şekilde meşhur oldu; bugün de Azarbaycan demelerinin sebebi budur. O yaz mevsiminde Oğuz, *Alatak*'ta yaylak yaptı. Oradan *Bağdad* (Babil/ Irak), *Gürcistan* (Tiflis ile Kutayıs), *Diyarbekir* ve *Raka* (Aramîler) taraflarına Elçiler yollıyarak, geleceğim diye haber gönderdi". Oğuz, Alatak (Ağrıdağ)dan "Elçileri bu yerlere gönderdikten sonra, kışın *Aran* ve *Mugan* tarafına geldi; *Kür* ve *Aras* ırmakları arasını (tarihî kışlak Karabağ ülkesini) yurt ve karargâh olarak seçip, kışı orada geçirdi. O diyarın bütün halkını él yaptı; itaat etmiyenlerin hepsini, yağma etti".

"İlkbahar olup atlar semirince Oğuz, (savaşacakları haberini Elçilerle bildirilmiş bulunan) *Gürcistan*'a karşı harekete geçti. Gürcistan yakınlarına vardığında *Gürcüler,* üç-dört günlük yol ileri gelerek, savaşa hazır halde duruyorlardı. Hemen saf düzerek, durmaksızın savaşa başladılar. Oğuz'un ordusu, galip geldi. İki gün ve iki gece devam eden savaştan sonra, onları kaçırttılar. Gürcüler, bir daha toplanarak yeniden savaşa durdular; ama dayanamayıp, kaçtılar. Gürcüler'in Büyükleri (Eristav/Danuder'leri)

[5] "Sene 1074. Havâdis-i Şarkıyye. Mâh-i Zilka'denün dördüncü Cuma günü (31 Mayıs 1664) Acem Vilâyetinde vakt-i asrda *zelzele-i azîme* vâkı' olup, *yedi gün, yedi gece* sâkin olmayup, ellibinden ziyâde nüfûs zâyi oldu. Tafsîli budur ki; evvelâ nefs-i *Tebriz*'de Uzunhasan Câmii ve Ulukhan ve içindeki câmi ve çârşû ve bâzârı ve derûnunda binden mütecâviz bâzirgânile yıkılup, helâk oldular... Ve *Şam-Kazan* nâm şehrün dahi, nısfından ziyâdesi harâb olup; üç bin hâneli *Tuman* nâm kasaba dahi yere berâber yıkıldı. Ve *Kirankir* nâm mahal ki, katîfe dokunur, vâfir mevzii harâb oldu. Ve *Ağrıdağı* ki, Revan'a karîb bir mu'azzam kûh-i ser-bülenddür, *nısfından ziyâdesi* (kuzeydeki Karnıyarık kesimi) *yere geçüp;* kurbünde vâkı (Maku bölgesindeki) *Görgür* ve (Eleşgirt sancağı merkezi) *Toprak (-Kal'a)* nâmıyla müsemmâ kal'alar dahi, *yere geçdi*" (Silihdâr Târikhi, 1928 Istanbul, I.354).

Oğuz'un ordusuna karşı duramıyacaklarını anlayınca, Oğuz'un huzuruna gelerek, él oldular; etrafa mektup ve fermanlar gönderip, korkarak dağılmış olan ahalinin toplanmasını tavsiye edip, vergi'yi kabul ettiler. Oğuz, bir ay onbeş gün Gürcistan'da kaldı. Sonraki yaz mevsiminde (ikinci defa) Alatak'a çıktı. Alatak'ta birkaç gün kaldığı sırada, Gürcülerin vergi vermeyip, Oğuz'un Şahnasını ülkelerinden kovarak, yağı olduklarına dair haber geldi".

"Oğuz bunu duyunca, kendi *Altı-Oğlu*'nu (Kün, Ay, Yulduz, Kök, Tag, Tengiz'i) çağırttı, onlara şöyle dedi: —Ben bu kavmi denedim, gördüm ve onların ne mal olduklarını gayet iyi anladım. Onlar, bir hamleden fazlasına dayamazlar; onlara karşı büyük ordu göndermeye ve benim gitmeme lüzum yok. Her oğluna ikiyüzer asker verip, (Gürcüler'le) savaşa gönderdi. Gürcüler, Oğuz'un-Oğulları oraya varınca savaştılarsa da, Oğuz'un Oğulları, onları yenip, yağma ettiler. Hemen sonra, Babaları Oğuz'dan Elçi geldi; ondan, bütün askerin yiyecek ve giyeceğini bu yazın Gürcüler'den toplamak gerektiği buyruğunu getirdiler. Bu haber onlara erişince, yağmayı arttırdılar; sayısız yiyecek toplayıp, Babalarına getirdiler. Ayrıca Şahna tayin ederek, vergi mikdarını kararlaştırdılar ve *Alatak*'a geri döndüler. Onlar (Altı Kardeş, ilk defa kendi başlarına giriştikleri bu savaşta) iyi işler yaptıklarından Oğuz, onlara takdirlerini bildirdi: ve —Benim hayatımda yaptığınız büyük ve faydalı işler ve ad kazanmanız, ben öldükten sonra da yerimi almaya lâyık olduğunuzu gösterdi, dedi". Sonra da kışlaklardaki çerisini toplıyarak, üç yıl üstüste kaldığı *"Kürdistan*-Dağları"ndaki "bozguncular"ı temizleyip, *"Diyarbekir"*e, oradan da *"Şam"* (Antakya) ülkelerine vardı ("Ermen, Ermenî, Ermeniyye" ve benzeri adlı kavim ve yerden hiç bahsedilmeyişi; "Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde de bu adların hiç geçmeyişi, çok dikkate değer).

Rum, Firenk, Dımaşk, Mısır, Bağdad, Basra, Isfahan, Fars, Kirman, Irak (Hemedan, Kazvin, Rey), Mazenderan, Gürgân, Dehistan, Horasan (Tus, Nişabur, Herat) ülkelerini de fethile itaat ettiren Oğuz, "Gur ve Garcıstan yoluyla hareket" ederek, "kendi ülkesi ve yurduna, *Kürtak* ve *Ortak*'a" ulaştı. Bu sırada, "vaktiyle yoldan geri göndermiş olduğu *Kanglılar* ve *Uygurlar,* Oğuz'u karşıla"dılar. Burada 90 000 koç ve 900 kısrak kesilerek verilen ulu-toydan sonra, avdan dönen Altı-Oğlu'ndan üç büyüklerin bulduğu "Altın-Yay"ı bozup üçe bölerek paylaştıran Oğuz, onlara *"Bozok"* (Bozuk) adını takarak, ülkesinin "Sağ-Kol" (doğu) yönünün verdi; "Üç Altın Ok" bulan üç küçük oğluna da, bunlardan birer ok verip, onlara *"Üç-*

Ok" adını takarak, ülkenin "Sol-Kol" (batı) yönünün bağışladı; ve okun yaya tâbi olması gibi, bu üç küçük kardeşin, ağabeğlerine itaatlerini buyurdu.

"Oğuz'un, bin yıl yaşadığını söylerler. Bundan sonra (Oğuz artık) ordusuyla hep burada oturdu.Ama dediklerine göre, bir defasında *Kıl-Barak*, yağı olmuş, vergi göndermiyordu. Oğuz, *Kıpçaklar*'ı oraya göndererek, *Atıl* ve *Yamansu* (Yayık veya Tın/Don ırmağı) kıyılarına kadar varıp oturmalarını ve *orasını kendilerine yurt edinmelerini*, emretti. *Indır-Tarığı* (Dağıstan'daki "Indıray/Endirey" şehri ile Şavkal/Şamkhal'ların başkendi "Tarıku/Tarku"/Mahaçkale/Petrovsk ve eski Khazar başkendi "Samandar") vergisini, onların tağar ve ulûfesi olarak ayırdı; bu vergiyi kendileri diledikleri gibi kullanıp, bundan maaş da vereceklerdi. *Kıpçaklar, Kıl-Barak, Derbend* (Dağıstan) ve o taraflarda olan ülkelerin vergisini toplayıp, hazineye gönderdiler. *Kıpçaklar*, bu yüzden orada kalıp, yurt tuttular ve o ülke (Deşt-i Kıpçak), onlarda kararlaştı. Oğuz, bin yıl ömür sürdükten sonra, vefat etti[6]".

3) Uzunköprü-Oğuznâmesi'nde Kıpçaklar:

Çağatay ağzı ile manzum olarak XV. Yüzyılda yazıldığı anlaşılan ve Edirne'nin Uzunköprü ilçesindeki bir âile (Vâhid Lûtfi SALCI'nın dedeleri) kütüphanesinde bulunup, başı ve sonu kopuk 13 er beyitli sekiz sahifesinin, bozuk fotografları ve transkripsiyonu, merhum Hüseyin Nâmık ORKUN tarafından neşredilen bu "Oğuznâme", Reşideddin-Oğuznâmesinin aynısı gibidir; fakat *"Kara-Khan"*ın oğlu olup, bir yaşında iken ad-koyma toyu sırasında öz adını *"Oğuz"* diye adlandıran ve Yaradan-Tanrıya tapan *Khan-Oğlu*'nun, büyüyünce evlendirildiği iki amcası kızlarının, kendi dinine girmeyip *"Khan-Dini"*nde kalmaları, üçüncü amcası kızı "Müslüman" olduğu için onu sevip benimsediği; ilk iki gelinin işi, kaynataları Kara-Khan'a açmaları, yedibuçuk sahifede uzunca anlatılmıştır. *Kengeş*'te: -"Oğuz'ga ölüm hakturur" diyen babasını, savaşta oklayıp gözünü kör ederek öldüren Oğuz, ülkeye hâkim oldu:

6 *"Kıl-Barak* yahut *İl-Baraklar*'ın isyanı ve *Kıpçaklar*'ın oraya gönderilmesinin hikâyesi, Reşideddinin İlk Cildinde de vardır; BEREZİN tabı, I.18-19".

"Indır, harman yeri; *Tarıg* da hububat, yani harmanda mahsul olarak alınan vergi (anlamlarına da gelir). *Yayık* havzası *Kıpçakları* dilinden eski bir örnek".

"Kıpçaklar'ın Memleketi, daha *Oğuz-Khan* gelmeden önce *Edil havzası* olarak belirtilmiştir. *Kıpçak* ve *Yemekler*'in bir kısmı, daha *Oğuz* zamanında *Uzakdoğu*'da oldukları halde, *Batı Kıpçakları* da o zaman *Edil ve Yayık* taraflarını kendilerinin irsî hisseleri olarak ellerinde bulunduruyorlar ve ziraat mahsulünü vergi olarak alıyorlardı". (A.Zeki V.TOGAN, Oğuz Destanı, s. 95 n. 527a, s. 96 n. 528b, 530a).

"*Khan* öldü, çerigi kamug kaçtılar,

Tamug şerbetini köbi içtiler.

Murad berdi Tangrı, *Oğuz*'ka uluğ,

Munğa baktı barça ulus, él kamuğ.

Kara-Khan inileri kaçtı yırak,

Firâk hasretinde saçar kan, karak.

Khatay, Kırkız Eli (bil) andın turur,

Kör-İblis bulara bériptür gurûr.

Yene özge élni *Oğuz* başladı,

Ni kim bâtıl işni kiyin taşladı.

Özi bilgen élni Müselmân kılıb,

İbâdet kılur, öz İdi'sin bilib.

Kim ol yérge bolgan nökerlerige,

Bérib teşrif artuk sökellerige.

Sökeller téken ol yaralığ turur,

Uruş içre munlar kür-arslan urur.

Bular herbir binğge *Oğuz*, at bérür:

Khalaç, Kanğlı, Karluk bu *Kıpçak* érür.

Başı *Uygur*, ardı *Yığaç-Er* (Ağaç-Eri) bile,

Bularnınğ barında yok-érdi kile".

Bundan sonra, *Oğuz* ile ona uyanların fethettiği yerler anılırken, yazmanın sonu kopmuştur:

Irak u *Khorasân*, bu *Rûm* u *Firenk*,

Mısır, Şam düvelni aldı *Beçenek*.

Ya *Sind* u *Tariki* (?).... *Sekrân* (?) birle,

Secistân u *Kâbûl, Gûr, Mahân* (?) birle"[7].

[7] Hüseyin N.ORKUN, *Oğuzlara Dair*, 1935 Ankara, s. 96-107, Klişe Levha I-VIII.

Uzunköprü Oğuznâmesi'nde, Uygurca ve Reşiddeddin Oğuznâmelerinde geçmeyen *"Yığaç-Er"* (Ağaç-Eri) uruğunun da, Oğuz Khan çağında bir él olup, onunla fetihlere katıldığı anlatılıyor[8].

4) Dağıstân/Lârî-Oğuznâmesi'nde Kıpçaklar, Komuklar:

Güney-İran'daki Lâr şehrinden yetişen Muslihiddin LÂRÎ'nin, 1566 yılında biten "Mir-âtü'l-Edvâr ve Mirkaatü'l Akhbâr" adlı farsça tarihinden bu bölüm, MÜNECCİMBAŞI'nın 1672 de bitirdiği "Câmiü'd-Düvel/ Sahâyifü'l-Akhbâr" kitabına alınmıştır. Bu son eserin türkçe tercümesinde, Reşiddininkine benzer Oğuznâmenin bir özeti verilip, *Uygur, Kanklı, Karluk* ve *Khalaç* adlarının destan anlamları bildirildikten sonra; *Kıpçaklar*'ın, Sasanlılar'dan (226 yılından) çok önceleri *Dağıstan* ve çevresine yerleşmiş oldukları, şöyle anlatılıyor:

"Kara-Khan oğlu *Oğuz"*dan sonra, "Etrâk"dan *Kıpçak* Tâifesi, *Kırım-Adası*'na ve *Deşt*'e kaçtılar; hattâ Deşt anlara nisbet olunup, *Deşt-i Kıpçak* derler. Kıpçak Tâifesi kaçup gelirken, *Cebel-i-Konuk* (Kafkaslar)da vâkı' *Bâbü'l-Ebvâb* (Derbend) nâm mahalle uğradılar, ki ana bu zamanda *Temürkapu* derler. Ol mahalli muhâfaza içün *Kanklı* kabilesinden bir mıkdâr âdem iskân eylediler. Anların nesli ol mahalde çoğalup, ol dağ, anlara mensub oldu. Sonra tahrif olunup, *Kanuk/Konuk* قنوق demeğe başladılar. Sonra dahi fâhiş tahrif olunup *Komuk* قموق dediler. Bâdehu Ekâsire'den *Nûşirvân* (531-579), binefsihî mahalli mezbûra sedd ve kapu binâ etmek içün geldiğinde, anlar üzerine kendi Eşreflerinden bir âdemi baş ve buğ tayin ve anı *Serîr* (Komuk ve Avar'lar) üzre iclâs edüp[9], gerü memleketine revâne oldu. Ol zamandan berü anlara *Ashâb-i Serîr* tesmiye olunup, ol Serîr'i, evlâdı tevârüs eylediler. *Kıpçak* ise, Deşt'lerinde sâkin olup, Cezî-

[8] Rahmetli A.Zeki V.TOGAN'ın, Uzunköprü-Oğuznâmesi'ndeki (satır 189, Levha VIII. satır 4) çok açık yazılı ve ölçüye uyan: *"Başı Uygur, ardı Yığaçer bile"* yazılı mısraın başındaki sözü *"Başı Uygur"* yerine, *"Beş-Uygur"* okuması ve bunun üstündeki mısrada geçen *"Khalaç, Kanklı, Karluk* bu *Kıpçak* erür"deki dört uruğun adını da Uygur ile birleştirip, *"Beş-Uygur"* kolunu tamamlamayı tekrarları (İbn Fadlan, s. 148; Giriş, I.149, 170; Oğuz Destanı, s. 87), gözden kaçan bir yanlıştır.

[9] *"Serir"* unvanı, *Dağıstan*'daki *Kumuk* ve *Avarlar*'ın hükümdar sülâlesine aittir (Ş. EREL, Dağıstan ve Dağıstanlılar, 1961 Istanbul, s. 12, 15, 20, 24, 33-34). İslâm kaynaklarında, farsça "takht, hükümdarlık sediri" anlamına gelen sözle karıştırılan *"Serir"* unvanı, Sasanlı Anuşirvan'dan (531-579) çok önceleri Dağıstan hükümdarları unvanı olarak kullanılıyordu. "Armenya Kıralı Arşaklı *Bab"*, 370 yılında ülkesini istilâcılardan kurtarırken, Şırak-Arşarunik Beğleri *Kamsarakan* hanedanından *Sbandarad*, Ağrıdağı çevresindeki Aras boyunda (Kuzeyli) *"Lek'ler* (Lekziler) *Kıralı Şerkir* (unvanlı) yiğit" bir hükümdarı atından düşürerek, öldürmüştü (KHORENLİ, III, 37).

re'yi (Kırım yarımadasını) tamir ve şehirler ve kasabalar binâ eylediler; ve ol diyârın Melik ve Hükûmeti, anlarun yedinde oldu; ta ol vakta ki, Evlâd-i Cengiz anlarun üzerine istilâ ve büyüklerin katledüp; bakıyyeleri, Tatar içine münderec oldular[10]". Dağıstandaki Kıpçaklar'a *"Koman"* ve Komuklar'a *"Kamak"* denildiğini, (M.S. 23-79 arasında yaşayan) PLİNİ-US'tan ve "İlk-Khazar"ın kalıntısına *"Durdzuk"* denildiğini de, destanî Gürcistan/Kartel tarihinden öğreneceğiz.

5) Dede-Korkut Kitabı'nda Kıpçaklar:

Hazar denizi kıyısında ve Dağıstan-Şirvan arasındaki "Demürkapu-Dervendi"nden, "Hamıd (Amid/Diyarbekir)-ilen Merdin Kal'ası" arasında bulunup, çifte başkentleri "Ağca-Kalak, Sürmelü" (Kars İlimizde Arpaçayı sağında ve Digor güneyinde eski Erovantaşat ve bugünkü Mıreni-Karabağ ile, Aras sağında ve Iğdır-Ovasına adını veren eski Sur(p)-Mari'den ibaret "Iğdır-Karakalası) şehirleri olan *"Oğuz-Eli/Kalın Oğuz"*'un başlıca düşmanları, Alburuz (Kafkas) dağları kuzeyinde hâkim olup, *"Kanlu-Karadervend"* (Temür çağındaki Kara-Kalkanlıg'dan ibaret şimdiki Daryal) geçidinden güneye akınlar yapan, (Komuk-Avar hâkimi "Şavkal" hanedanı timsali) *"Alacaatlu Şavkalı-Melik"* ile, onun sağkol (Kuban başlarında Balkar- Karaçay) beği *"Boğacuk-Melik"* ve solkol (Koy/Koyun Suyu ve Ilısu boyları hâkimi) *"Kara-Tokan Melik"* olarak gösteriliyor (II.,IV.Boylar). Bu üç "Azgun-Dinlü Kâfir" Beğinin hasımları ise, Oğuz'dan sıra ile: Beğlerbeği olan "Olaş oğlu *Salvur-Kazan Khan"*, sağkol beği Taş-Oğuz'dan (Şirvan ve Demirkapu hâkimi) *"Delü-Tondar"*, solkol beği "İç-Oğuz"dan "Kara-Kona(k) oğlu (Hamıd ilen Merdin hâkimi) *Kara-Budak"* idi[11].

Dede-Korkut Kitabı'nda (II. Boy), savaşta solkolda vuruşan İç-Oğuz çerisi başı kütüğü anılırken, şöyle deniyor: *"Hamıd*-ilen *Merdin Kal'ası*'n depüp yıkan, (Kuban/Kuman ırmağı boyu ve Balkar-Kabartay hâkimi) Demür-Yaylı *Kıpçak Melik*'e kan kusduran, (İç-Oğuz ile Taş-Oğuz hâkimi Beğlerbeği Salvur-) *Kazan*'un Kızın erlikle alan; Oğuz'un aksakallu kocaları görende ol yiğidi tahsinleyen, al makhmuzî şalvarlu, atı bahri-khotazlu Kara-Kona(k) oğlu *Kara-Budak"*.

Uzun müddet Tebriz'de yaşayan (1282 de ölen) Kadı BEYZAVÎ'nin, Nûşirvan'ın Khazar Kağanı Kakım ile barış yapmasına rağmen, (ona tâbi)

[10] Sahâyifü'l-Akhbâr, h. 1285 Istanbul, I. 392-395.

[11] Yer adları ve haritası için bakınız: KIRZIOĞLU, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri-I.Kitap*, 1952 Istanbul (alfabe sırasıyla); *Kars Tarihi*, 1953 Istanbul, I.,1. ve 5. Haritalar.

Kıpçaklar'ın *Derbend*'i istilâsına karşı, onların üzerine sefer edip, itaat altına alarak, Derbend'i tahkim ettiğini; ve bundan sonra Nûşirvan'a tâbi olup, tahtı yanında bulunan dört Melik'ten birisinin de, *"Kıpçak-Meliki"* olduğu rivayetini nakletmesi[12], Dede-Korkut Kitabı'ndaki *"Kıpçak-Melik"* sülâlesinin eskiliğini göstermektedir. Nakledeceğimiz Gürcü/Kartel ve Orbelyanlar rivayetleri de, *"Kıpçak"* ve *"Türk"*lerin, Hazar denizi ile Karadeniz arasında, Makedonyalı İskender'den çok öncelerinden beri yaşayageldiğini göstermektedir.

6) Şecere-i Terâkime ve Türkî'de Kıpçaklar:

Cengizli soyundan Şıbanlı Özbek hükümdarı Hive hâkimi bilgin *Ebülgazi Bahadur Khan* (1603-1663), Türkmenler elindeki 20 kadar Oğuznâme yazmasına göre, h.1070 (1659) da *"Şecere-i Terâkime"*yi yazmıştır. Bu Türkmenler Kütüğünde, Reşideddin-Oğuznâmesi'nin temel olduğu, fakat değişik millî destan parçalarının da dercedildiği görülüyor. Açık bir Çağatay ağzı ile yazılan bu eserde, *Kıpçaklar* için şu bilgiler veriliyor.

Karanlık (Kuzey) ülkesine yakın varan *Oğuz*, *"İt Barak-Khan"* ile yaptığı ilk savaşta yenilince, "İki Uluğ-Su (Atıl ve onun bir sol kolu?) bar-erdi. Ol *İki-Su*'nunğ arasında bir niçe kün turup, kaçgan leşgerinin aldın, artın yığdı. Uluğ pâdişahlarnın âdetleri turur: Uzak seferga barganda, köçlerin alıp barmak; nöker khalknınğ hem bazıların alıp, barurlar. Oğuz-Khan'nınğ bir Beg'i köçün alıp barır-érdi. Özi uruşda öldi; Khatunı kurtulup, *İki-Su'nınğ Arası*'nda Khan kinidin yetdi. Yükli (hâmile) érdi. Tulgağı (sancısı) tutdı. Kün savık érdi; kirmekge ev yok (-érdi). Bir çirik (çürük) ağaç içinde Oğlan toğurdı".

"Munı, Khan'ga malûm kıldılar érse, Khan aytdı: Munınğ atası bizninğ aldımızda (önümüzde) öldi; gamkhorı yok, téyip (özinge) oğul okundı. Adını *Kıpçak* dérler irkendürler, anınğ üçün ol oğlan ağaç içinde toğdı téyip, atın *Kıpçak* koydılar. Kadîm Türk tilinde, içi kavuş (kovuk) ağaçnı *çıpçak* déyturırlar. Kara-khalknınğ tili kelmesliginden, kaf'nı çim okuyturur. Şol *'Kıpçak*'turur, *Çıpçak* déyturırlar. Ol Oğlan'nı Khan, öz kolunda sakladı. Yigit bolgandın sonğ(ra): *Urus* ve *Avlak* (Eflak) ve *Macar* ve *Başgırd* élleri yağı érdiler; *Kıpçak*'ga köp él ve nöker bérip ol yakka *Tın* ve *Atıl-Suy*'nınğ yakasıga yıbardı. Üçyüz yıl *Kıpçak* ol yérlerde pâdişahlık kılıp, olturdı. Barça *Kıpçak-Eli*, anınğ neslinden tururlar. Oğuz-Khan'nınğ zamâ-

[12] *Nizâmü'l-Tevârikh*, Nuriosmaniye Küt., sayı 3450, y. 67, 73 (A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.161, 454 n.255).

nından ta Cengiz-Khan zamânıga ça, *Tın ve Atıl ve Yayık* bu üç sunınğ yakasında, Kıpçak'dın özge él yok-érdi. Tört minğ yılga ça ol yerlerde olturdular. Anınğ üçün ol yérlerni, *Deşt-i-Kıpçak* dérler" [13].

"İmdi, bir niçe éller ki Oğuz-Khan anlarga at koyup, ayduk, Oğuz-Khan neslinden érmesler. Andak hem bolsa şol (Oğuz-Khan'ın kendi yurdundaki son) toyda bar érdi. Ol sebebdin atlarını nâmede bititurırlar. Atları, bularturur kim: *Kanklı* ve *Kıpçak* ve *Karlık* ve *Kalaç*".

(Oğuz-Khan'ın en büyük oğlu ve halefi) *Kün-Khan*'nıng inileri (küçükkardeşleri) ve oğlanlarıga orun bérgenning zikri. —İmdi, (Oğuz'un 6 oğlundan dörderden 24 torunun adı ile anılan 24 Oğuz Boyu, ikişer ikişer oturarak) Oniki örgede olturup, *ülüş algan kim* ve *ol ülüşni toğragan kim,* ve *taşkarıda* (otak dışında) *atların tutup olturgan kim,* anları beyan kılalıng.....
Beşinci-Örgede, *Tengiz-Khan*'nıng uluğ oğlı *İğdir*'ni olturtdular, sol-karı (kürek) yiligni ülüş (pay, resmî toy/şölendeki söğük) bérdiler, *Bögdüz* anı toğradı, *Karlık* (taşkarıda oturup) atların tutdı. Altınçı Örge'de (orun/makam'da), *Iva*'nı olturtdular, sol-yağrın'nı (sol kürek kemiğini) ülüş bérdiler, *Kınık* anı toğradı, *Kıpçak* atların tutdı". Bu geleneğe göre, yine Solkoldaki Üçoklar/İçoğuz boylarından: Bayındır ve Beçene'nin atlarını *Kazgurt,* Çavuldur ve Çepni'nin atlarını *Kanklı,* Salvur (Salgur) ile İmir'in atlarını *Kalaç,* Alayontlu ile Üregir'in atlarını da *Teken* uruğu tutmuş olup; bu 6 urug, Sol/Batıdaki Kök, Tağ ve Tengiz oğullarına tâbiydiler [14].

Şecere-i Terâkime'deki son haberlerden, (Başkurtlar'a komşu Eştek/Heşdek, Ruslar'ca "Ostyak) "İştek" kavmına ve Kuban (Nogaylarca: Kuman) ırmağı boyundaki Çerkesler ile Terek boyundaki "Tümen" (Tuman/Kazı-Kumuk) ahalisine, Cengizli, istilâsı üzerine pek çok Kıpçağ'ın sığınarak karıştığı anlatılıyor. Cengiz Khan'ın büyük oğlu *Coçı-Khan* Ürgenç'i, dokuz aylık kuşatma sonunda alıp, halkını kırdıktan sonra, kendi çerisiyle, "Ürgenç'din *Deşt-i-Kıpçak*'ka bardı. Kıpçak khalkı yığılıp, uruşdular. Coçı Khan, bastı. Takı Kıpçak'nınğ kolga tüşkeninğ (1237 de) öltürdüler. Kurtulganı, *İştek*'ga bardı. İştek'ninğ köbrağı bu vakıtda *Kıpçak*'nınğ neslinden turur. *Atıl* birlen *Tın-Suy*'nınğ arasında olturgan *Kıpçaklar,* tört tarafga kaçıp, kitdiler. Köpregi *Çerkes* ve *Tümen* yurtuga bardılar. Coçı Khan, Kıpçak'nınğ oğlan-uşagnın olca kılıp, *Kıpçak-Yurtu*'nda olturdu. Mogol'dın,

[13] EBÜLGAZİ, *Şecere-i Terâkime,* (7 yazmaya göre metni) neşreden, A.N. KONONOV, 1958 Moskva-Leningrad, s. 18-19.
[14] Aynı eser, s. 32-33.

evini ve atası bérgen éllerninğ barçasın keltürdi.Özbek'ninğ her uruğundan *Kıpçak-Yurtu*'ga köçüp, keldiler. Andın songğ, Coçı Khan öldi[15]".

"Şecere-i Türkî'yi, h. 1072 (1662) yılında yazan ve sonunun bitiremeden ölen Ebülgazi Bahadur Khan, *Kıpçaklar* üzerine, ilk eserinde naklettiği Oğuznâme bölümünü tekrarlamıştır[16]. Yalnız, Kün-Khan çağındaki orun, ülüş ve "taşkarı"da atları tutma bahsi, bunda yoktur. Ayrıca, şu ek haberler vardır:

"Türk uruglarından evvelâ El (devlet) teşkil eden, beş urugdur. *Oğuz-Khan* bahsinde söylediğimiz gibi, bunlar: *Uygur, Kanklı, Kıpçak, Kalaç, Karlık*'tır. *Oğuz-Khan oğulları, Türkmen*'den ayrılmayıp, Mâverâünnehir'de ve Khorasan'da otururlardı. *Kıpçaklar: Tın, Atıl* ve *Yayık* ırmakları taraflarında. *Kanklılar,* evvelâ *Türkmenler*'le beraber idiler. Türkmenler her tarafa yayılınca, *Kanklılar:* Isıkköl, Çu ve Talas-Suları'nın kenarlarında oturdular[17]".

B — KARTEL (Gürcistan) TARİHİNDE KIPÇAKLAR, TÜRKLER:

Onuncu yüzyıl sonlarında Bagratlı sülâlesi idaresine geçtikten sonraları "Batı-Gürcistan" sayılan Faş/Riyon ırmağı boylarındaki *Kolkid*'de, vaktiyle İyon kolonilerinin tesiriyle yunan alfabesi kullanıldığı, buranın komşusu *Apkaz* kıyısındaki Diyoskuriya (Sokhum) da da bu yazının bilindiği, M.Ö. 500-/5 yılları arasında buralarda kesilen yunanca yazılı paralardan[18] anlaşılıyor. Helenistik devletlerden Selevkoslular ile Arşaklılar'ın hâkimiyetinde kalan *İber/Kartel* (Doğu-Gürcistan) ülkesinde de, Hıristiyanlığın benimsenmesinden 110 yıl kadar geçtikten sonra, 420 lerde İncil için yerli alfabenin yapılmasına değin, Yunan ve Aramî dilleri ile yazısı kullanılıyordu. Bunu, Tiflis kuzeyinde eski Kartel (İber) başkendi Meskheta yakınında Hormizd tapınağı yeri "Armazika"da bulunan, taş üzerindeki yunanca ve aramîce yazıt ile, adıgeçen başkentte II.-III. yüzyıl İber hâkimi "Pitiaşkh" unvanını taşıyan *Zavakh* ve *Aspavruk* (668 de On-Ogurlar başında Tunayı geçerek Bulgaristanı kuran Asparuk/Esperik'in adaşı) adlarına kesilen yunanca yazılı paralar[19], iyice göstermektedir. İber'de 310 yıllarında

15 Aynı eser, s. 20.

16 EÜLGAZİ, *Türk Şeceresi,* Türkiye türkçesine aktaran, Dr.Rıza NUR, 1925 Istanbul, s. 23-24.

17 Aynı eser, s. 41.

18 David M.LANG, *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia,* 1955 New York, s. 6-11 ve Plates I, 1-8.

19 HEY'ET, *İstoriya Gruzii,* I. 76,79.

Hıristiyanlığın resmen kabulünden 420 de millî yazının tertibine değin ise, İncil ile vaazları, bu ülkede yunanca ve süryanîce yazılıp, okunuyordu[20].

Bütün Hıristiyanların İncil'le birlikte okuduğu Tevrâti Şerif'te (Tekvîn, X.2-4; İlk-Tarihler, I, 5-6), *Türkler*'in uluatası: *Nuh* oğlu *Yâfes*'in büyük oğlu *Gomer*'in üç oğlundan en küçüğü *"Togarma"* adı ile anılıyor."Ezekhiel" kitabında (XXXVIII, 4, 6) ise, "atları, süvarileri ve katırları" pek bol olup, bunları çarşılara satılığa getiren *"Togarma Hanedanı, Uzak-Kuzey* (Övrasya) ile bütün ordusu"ndan bahsedilerek, onların yılkılar besleyen iyi biniciler olduğuna ve ülkelerinin yerine işaret ediliyor[21]. 'Ahdi-'Atîk/Tevrat'taki gibi, ilk *İber/Kartel* (Doğu-Gürcistan) destanî tarihinde de, Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki *Sekiz Yerli Kavm*'in uluatası, *"Targam'os"* (Eski-ermenice/grabar diliyle yazılı tarihte ise, "Torkom") diye anılıyor. Eski yunanca metinden aktarıldığı, uluata adlarının soneklerinden anlaşılan destanî ilk İber/Kartel tarihi *"Kartlis-Çkhovreba"* (Gürcistanın-Hayatı) kitabının, başında Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki yerli Sekiz-Kardeş Urug ile, bunların ülkelerini (Oğuznâmeler'de anlatıldığı gibi) istilâ ederek hâkim olan *"Khazarlar"*, *"Türkler"* ve *"Kıpçaklar"*'ın, Makedonyalı İskender'den çok önceleri, *Kür* ile *Aras* ve *Çoruk* boylarına gelip yerleşmelerinin hâtıraları, aşağıdaki gibi anlatılıyor.

[20] ALLEN, s. 309-310; R.GROUSSET, s. 125; HEY'ET, *İstoriya Gruzii*, I. 85-86.

[21] Istanbul Ü.eski hocalarından (Yahudi) Prof.Avram GALANTİ, *"Türk Kelimesinin Menşei"* adlı makalesinde (Yeni Mecmua, 28 Mart 1918 Istanbul, Cilt II, Sayı 37, s. 208), *"Şalşet Yuhasin,* yani *Silsiletü'n-Neseb* nâm ibranî eser"de, Osmanlıların ataları adı *"Türk"*'ün, "Ahd-i-Atîk'te zikrolunan *Togarma* tabiri" ile anıldığına işaret ettikten sonra, *Oğuz Destanı*'nın İbranîler'e geçen hulâsası üzerine, şunları naklediyor:

"Türkler'in Baba (Ata)sı Togar yahut *Torag* tesmiye olunan muteber bir zâtın, *Altı-Oğlu* var idi. Oğullarını kıra gönderdiği gün, kırda buldukları *Üç-Ok* ile bir *Yay*'ı Babalarına getirdiler. Babaları, *Yay*'ı kırarak *Üç-Büyük Oğlu*'na verdi; bunlar, *Bozuk* (Boz-Ok) tesmiye olundular. *Üç-Küçük Oğlu*'na da, *Oklar*'ı verdi; işte bunun içindir ki, (bunlar da) *Üç-Ok* tesmiye olundular".

Yukarıdaki *Togar* ile *Torag* adlarında görülen değişikliğin "fikrime göre" sebebi, Milâddan 260 yıl önceleri, (Mısır Kıralı II.Ptolemeus'un buyruğu üzerine, İskenderiye'de *"Ahd-i-Atîk*'i ibraniceden yunancaya tercüme eden Yahudi bilginlerinden 70 kişilik hey'ete işaret olan) *Septente* yani *Yetmişler Tercümesi*'nde aramak lâzımgelir. (Tevratın bugün bütün Hıristiyanlarca millî dillerine çevrilerek okunan nüshalarına esas olan yunanca) *Yetmişler Tercümesi*'nde (Türklerin uluatası), *Togarma/Thorgama* suretinde gösterilmiştir".

"İmdi, bu kelimenin (sonradan eklenen) son üç harfi hazfolunursa, *Thorg* kalır ki, o da, bâlâda zikrolunan *Torg* kelimesinin aynı olur". DİLMANN, Tekvîn-i Mahlûkaat'ın ensâl cedveli hakkında yazdığı bir tetebbu'da, *Togarma*'nın mevkii coğrafisinin, *Ermenistan* olduğunu gösteriyor. DE LAGARD dahi, bu fikre katılıyor".

1) Kartlis-Çkhovreba'da Khazarlar, Bun-Turkiler, Kıpçaklar :

"*Nuh* oğlu *Yâfes*"in torunu "*Tarşis* oğlu *Targam'os*", bütün âilesi halkını toplıyarak, "*Ararat* (Urartu ülkesi) ve *Masis* (Ağrıdağı) toprağı"na geldi. Bu Targam'os'un ülkesi, doğuda Gurgan (Hazar) denizinden, batıda "bugün Karadeniz denilen (eski) Pont denizi'ne"; güneyde "Kürtler-Eli'ndeki Oret (Cudi) dağı"ndan, kuzeyde "Persler'in Yalbuz (Alburuz) dedikleri Kafkas"a değin uzayan yerlerdi. Ölümünden önce bu ülkesini Sekiz-Oğlu arasında paylaştıran *Targamos,* yaş sıralarına göre onlara, şu bölgeleri vermişti (Özel adların sonundaki yunanca "*os*" eki, tekil/müfred anlamını belirtir.):

1 — (Kendilerine öteden beri hep "Hay" ve yurtlarına "Hayasdan" diyerek, "Yukarı-El" anlamındaki "Armenya"dan gelen ve yabancıların kullandığı bu adı bilmeyen Ermenilerin uluatası) *Hay'os*'a, *Ararat* ile çevresini;

2 — (İber/Kartel Gürcüleri atası) *Kart(e)l'os*'a, (Tiflis vilâyeti bölgesi) *Kart(e)li/Kartel* ülkesini;

3 — (Gence doğugüneyindeki Partav/Berde'a/Berde) *Bardaw* şehrini yapan (*Saka/Aşkuza* hükümdarı *Bartatua*'nın boyu) *Bard'os*'a (sonradan "Aran"/Karabağ denilen) *Kür* ile *Aras* ırmakları arasını;

4 — (Adı bugün "Mugan-Ovası"nda yaşayan) *Movakan*'a, *Kür* kuzeyinden ve (batıdaki) *Küçük-Alazan* (Tiflis doğusunda Kür'e karışan Yorı çayı'n)dan, doğudaki *Deniz*'e (Hazar denizine) değin;

5 — *Her'os*'a, Kür ırmağı kuzeyinde, "*İki-Alazan*" (batıda Yor/Yorı/Kabur ve doğuda Alazan/Kanak çayları) arasını, ki burada *Khoranta* da denilen *Heret* (Her-Yurdu) şehrini yaptı (Selçuklu Fetihlerinden önce merkezi, bir Kıpçak boyuna göre anılan "Sıgnak" şehri olup, üzüm bağları ve şarabiyle ünlü Kakhet bölgesi);

6 — *Karadeniz*'e doğru gönderilen "*Eg(e)r'os,* doğuda (Kür ile Faş/Riyon ırmakları suayırımındaki) *Likh* adlı küçük dağdan (batıdaki Kara) *Deniz*'e ve (kuzeydeki) *Küçük-Khazaret* (Kuban/Kuman) ırmağına değin uzayan bölgeye yerleşti. Bunun kurduğu şehre *Eg(e)ris* deniyordu ki, şimdi onun yerinde, (Sokhum'un doğusunda ve dağ eteğindeki) *Bedia* bulunmaktadır (bu uluatanın adı, eski-ermenice metinlerde "Eker'k"=Eker'ler denilen, Faş/Riyon bölgesi ve VI. yüzyıldaki Bizans-Sasanlı Savaşlarından sonra güneye göçen şimdiki Müslüman "Ecer/Acara" ahalisi ile Eceristan/Acaristanda yaşamaktadır).

7 — (Dağıstan yerlisi Ilak/İlek=Lek-zî/Lezgiler'in atası) *Lekan'*a, *Büyük-Irmak* (Terek) ile *Kawkas* (dağları) arasını ve *Derbend* (Hazar)- *Denizi* kıyılarını;

8 — *Derbend'*den *Büyük-Lomek* (Terek) ırmağı (kaynaklarına)ve *"Büyük-Khazaret"* (Terek-Atıl-Tın/Don ırmakları boyu) ülkesine kadarki yerleri de, en küçük oğlu *Kawkas'*a verdi.

"Targamoslular denilen bu *Sekiz-Kardeş*, o zaman yeryüzü hâkimi bulunan (Asurluların zâlim hükümdarı "Nâ-Mürd/Ölmez/Nemrûd" lakaplı) *Nebrot'*a karşı isyan ettiler[22]".

"Khazarlar'ın Seferi": Kartel/İber'de, Tanrının unutulup, Güneş, Ay ve Beş-Yıldız'a tapılıp, uluata Kartlos'un Kabri'ne andedildiği bir zamanda *Khazarlar* (Kimmerler) güçlenip, *Lek* (Dağıstan yerlisi Lekan/Lezgi) ve *Kawkas* (Çerkes) ırklarına karşı savaşa başladılar. Bunların Beğleri *Tiret* oğlu *Durdzuk* (nüsha: Tinen oğlu Dzurdzuk'os/Decuk/Derdzuk) idi". Bunun üzerine çok sıkışan kuzeydeki bu iki urug, *Targamoslular'*ın geri kalan altı urugundan, *Khazarlar'*a karşı yardım dilediler. *"Targamoslular"* da, bütün soy-sopları ile toplanarak, *Kawkas-Dağı'*nı (Daryal'dan) aştılar, Khazarya'nın her yerinden tutsaklar aldılar; burada (geçitlerde) şehirler yaptılar ve döndüler (nüsha: Kafkaslılar, Khazarya-Ucu'nda bir kale yaptılar, döndüler).

"Bundan sonra *Khazarlar* (ın ataları Kimmerler), kendi seçtikleri hükümdara itaat ederek, bugün *Daruband* (Demirkapu/Derbend) denilen *Deniz-Kapısı'*nı (M.Ö. 720 de) geçtiler. Onlar çok kalabalık olduklarından, *Targamoslular,* karşıkoyamadılar. Khazarlar, Targamoslular Ülkesini zaptettiler; bütün *Ararat* (Yukarı-Aras boyları) şehirlerini, *Masis'*i (Oğuznâme'deki: Alatak/Ağrıdağı) ve kuzeyini elegeçirdiler. Ancak onlardan kurtulan yerleri *Tukharis* (Şavşat güneyi), *Şamşvilde* (= Üçok, Tiflis güneybatısında ve Khıram çayı boyundaki çok müstahkem eski Orbet=Kartalyuvası), (Kür-Khıram kavşağındaki yarımadada) *Toprakkale* veya *Khunan* (=Khunlar, Borçalı-"Akçakalası") gibi en müstahkem şehirler, (Göri-Tiflis kuzeyindeki) *Orta-Kartel* ve (bataklıkları ile sıtması bol Kutayıs-Megrel kesimi) *Egris* oldu. Fakat *Khazarlar,* (Kafkas dağlarını güneye aşmaya yarayan) iki yolu (geçidi) dahi, yani *Deniz-Kapısı* (Dağıstan Derbendi) ile (Tiflis kuzeyindeki) *Aragvi* veya *Daryala'*yı (Daryal geçidini) öğrendiler (nüsha:ikincisi, Kafkas'tan geçen Aragvi-Boyunu da aştılar). Seferlerini arttırarak, tutsaklar

22 M. BROSSET, H.de la Géorgie, I.5-19.

alarak, o zaman karşı koyulamadan, *Targamoslular*'ın hepsini (Egris/Faş ırmağı boyları da dahil) kendilerine tâbi kılarak, harâca bağladılar."

"Os (As)", "Durdzuk", İlk "Pers" İstilâsı ve "Türkler":

"Khazarlar-Hükümdarı'nın bu *Birinci-Seferi*" sırasında,onlarla birlikte *Kafkas*'ı geçen ve (yararlığına karşılık) kendisine *"Somkhet* (Khunan-Göle arasındaki Güney-Eli) ve (buranın kuzeyindeki) *Kartel* (Tiflis Vilâyeti/Gürcistan) tutsaklarından başka, taht verasetinden yoksunluğuna karşılık ek olarak, *Lomek* (Terek)in batısından *Kawkas*'ın bir bölgesi verilen *Uobos* (nüsha: Rubos/Robos/Urban'os), orada yerleşti. Onun nesli, Kawkas'daki *Oset* (Os-Yurdu)te oturan *Os* (As/Alan)*lar*'dır". Bu Khazar zaferleri sırasında Dağın (Kafkasların kuzey) ensesine giren (Khazar Başbuğu) *"Durdzuk"*a da, *"Durdzuket"* (Durdzuk-Yurdu, şimdiki Çeçenitan) verildiğinden, burada yerleşerek, *"Khazarlar-Hükümdarı*'na haraç ödedi[23]". Böylece, birçok yıllar geçti. "Bu çağda bütün ırklar (Sekiz-Kardeş Urug/Targamoslular), *Khazarlar- Hükümdarı*'na tâbi kalarak, harâç verdiler".

"Ondan sonra", güçlenen *"Nebrot* oğlu *Persler"*den *"Apridun"* (Feridun), birçok milletlere hâkim olup, onları haraca bağlarken, onun buyruğu ile, *"Ardam* (nüsha:Ardam'os) adlı *Nebrotlu* bir *Eristaw* (Er-Başı), *Kartel*'e girdi; bütün şehirlerle kaleleri basarak, oralarda bulduğu *Khazarlar*'ın hepsini kırgına uğrattı. Bu *Ardam, Deniz-Kapısı*'nda bir (müstahkem) şehir yayarak adını, *kapıyı-kapadı* anlamına *Daruband* (Derbend) koydu; aynı zamanda, (İber/Kartel'in ilk başkendi) *Meskheta* şehrini, taşları çimento ile kaynamış bir surla çevirdi. Ondan önceleri *Kartel*'de, taşın çimento ile kaynaması işi bilinmediğinden o, bunu yerli halka öğrettiği gibi, (bu başkendin güney yakınındaki tapınak yeri ve onun adı ile anılan Hormuzd) *Armaz-Kalesi*'nin duvarlarını da, bu biçimde kaynatma yaptırdı ve aynı dağın devamı olarak, *Kür* ırmağı kıyısına değin bir sur yükseltti. (Ardam'dan sonra da) *Agadon*, birçok yıllar Eristaw oldu[24]".

"Kartel, Ran (Aran/Karabağ) ve *Heret"*e hâkim olan *Persler*, hükümdarları *"Ke(y)kapus"*un başında bulunduğu bir ordu ile, *Leket* (Dağıstan'daki

[23] Aynı eser, s. 24-26. ALLEN ile Gürcü HEY'ET'inin haritalarında *"Durdzuk'et"/ Durdzuk'yurdu*, Argun-Sunca/Sevinç ve Terek çayları arasındaki Çeçen boylarından *Kist* ve *Inguşlar* bölgesinde gösteriliyor. Buranın başkendini BELÂZURÎ (s.195), *Khazarlar*'ın güneyindedir diyerek, *Anuşirvan* (531-579) tarafından(sözde) *"Durzukıyye"* şehrinin imar edildiğini naklederek, şöyle diyor: *"Durzukıyye*, oniki kapıdan ibaret olup, bu kapılardan herbirinde, taştan (kârgir) bir saray bulunur".

[24] M. BROSSET, H.de la Géorgie, I.24-27.

Lek/Lezgi-Yurdu) ülkesine yürüdülerse de, alamadan geri döndüler. *Ke(y)kapus* birkaç yıl sonra *"Türkler"* ile savaşırken, bunu fırsat bilen *Ermeniler* ve *Kartelliler,* Persler'e karşı ayaklandılar. Bu sırada Kekapus'un oğlu *"Şiyos"* (Siyavuş), *"Türket"* (Türkeli/Türkistan)te öldürüldü. Bunun oğlu *"Kay-Khosro"*, güçlü ordusu ile gelerek, *Ermeni* ve *Kartel* ülkelerini itaat altına alıp, tutsaklar topladı;kalelerle şehirlerini yağmalayıp, sonra oralara Eristawlar koydu.

"Birkaç yıl sonra *Kay-Khosro,* babasının (Şiyos'un) öcünü almak için *Türkler*'e karşı (Hazar denizi doğusunda) giriştiği umutsuz bir savaşta, *Ermeniler*'le *Kartelliler,* Perslere karşı ısyan ederek, onların Eristawlarını öldürüp, istiklâle kavuşmak için, bu fırsatı kullandılar. Bu sırada *Kay-Khosro* tarafından yenilen *Türkler* ("Orbelyanlar Tarihi"ndeki "Çenasdan"/ Kaşgar uruğu), *Gurgan* (Hazar) *-Denizi*'ni aşarak (kuzeyden) gelip, (Kartel başkendi) *Meskheta*'ya değin *Kür* ırmağı boyunca yukarı çıkıp, *yirmisekiz* (Vakhuşti nüshası: 2 800, Rumiantzof yazması: 28 000) *âile* halinde *Meskheta Mama-Sakhlisi* (ermenice kaynaktaki, "Danuder"/Oymakbeği) ile görüşerek, *Persler'e karşı buraları koruyacaklarını vaadettiler. Mama-Sakhlisi* bu durumu, bütün *Kartelliler*'e duyurunca, onlar da *Türkler* ile ittifakı kabul ettiler; *Persler*'in korkusundan, kendilerine yardımcı olan (Sakalı) *Türk Göçmenleri* ile dost oldular; ve onları, "bütün şehirlere dağıtıp, yaydılar. *Türkler*'den büyük bir mıkdarı, *Meskheta*'nın batısında bulunduğundan, oradaki kayalığın içine oyulmuş bir mağarayı, *Meskheta Mama-Sakhlisi*'nden isteyerek, aldılar ve orada gereken yapıları yaptılar. *Türkler* orada iyi bir sur yükselttiler ve o yere *Sarkine* (nüsha: Sarkinet=Sarkın-Yurdu) adını verdiler[25]. *Türkler* ile *Kartelliler* (Gürcüler), iyi bir işbirliği yaptılar ve

[25] *Kür* boyundaki en eski Türk şehirlerinden bu *Sarkine/Sarkinet* (Sarıkınyurdu) adında, Bulgar-Kıpçak boy-oymak adlarındaki (Suvar'ın, Sub'ın, Bar'ın, Tab'ın, Şır'ın gibi urug ve boy, oymakların adlarında görülen) *"ın"* soneki almış *"Sarık"* adındaki boyu görmek, mümkündür. Bugün *Türkistan*'da *Kırgız* oymağı *"Sarıg"*, Horasan'da *Türkmen* boyu *"Sarık"* ile, eski *Saka* boyu *"Saruk"*'un varlığı biliniyor (A.Zeki V.TOGAN, Türkili/ Türkistan ve Yakın Tarihi, 1942-1947 Istanbul, s. 71,73,87 h., 233-234). Kartvelolog (Gürciyatçı) M.BROSSET, adıgeçen eserin *"Table des Matières"*'inde (s.XXXIV), haklı olarak *Sarkine/Sarkinet* için, *"Türk Orbelyanlar tarafından yapılan kale"* demektedir. *Khazarlar*'ın Tın/ Don ırmağı ortasındaki son başkentlerinden *"Sark-el"*'e, Ruslarca *"Bela-Veza"* (Ak/Akça-Kale) (Akdes N.KURAT, Peçenek Tarihi, s. 27,90) ve Araplarca *El-Baydâ* (Akça/Beyaz) diye tercümesinin adını vermeleri, *"sark"* (sarık) sözünün Khazar türkçesinde, *"ak, akça"* anlamına geldiğini gösterse, gerektir.

"Sarkine/Sarkinet" şehrinin yerini ALLEN (s.52, 63-64, 422 ve 2.Harita) başkent *Meskheta*'nın doğukuzeyinde ve *Kakhet*'te *Yor/Küçük-Alazan* çayı üzerinde gösterir. Bu, eldeki Kartlis-Çkhovreba yazmasından daha eski olan ermenice kronikte, şehrin *Meskheta*'ya göre *"do-*

kalelerle şehirleri tahkim ederek, *Persler*'in gelişini beklediler. O çağlarda *Yunan*'dan, *Suriye*'den veya *Khazarya*'dan kaçmaya mecbur kalan herkes, Persler aleyhine yardımcılar arayan *Kartelliler* tarafından iyi karşılanıyorlardı".

"O vakit, (M.Ö. 587 de son İbranî/İsrail devletini yıkarak, buradan Yahudileri Babil'e sürgün eden İkinci-Babil Kıralı) *Nabu-Khodonosor* (605-562), *Jerusalem*'i zaptederken, buranın (kaçkın Yahudi) *Göçmenleri*'nden birtakımı (kaçıp gelerek) *Meskheta Mama-Sakhlisi*'nden, yıllık vergi karşılığında yerleşecek bir yer dilediler". Onlara, (Meskheta kuzeydoğusunda) *Aragwi* çayına yakın *"Zanaw-Deresi"*'nde bir yurt verildi ki, onlara *"vergi/haraç veren"* anlamına şimdi *"Kherc* (nüsha: Kharci, yani arapça kharâcî) denilmektedir".

"Birçok yıllardan sonra, dev-âilesinden *Pers Hükümdarı Vaşta(s)b oğlu Spandiyat-Ruali* (Viştasp oğlu İsfendiyar Ruîn-Ten)'ye karşı *Armenyalılar* ile *Kartelliler*, "şehir ve kalelerini tahkim ettiler".Bu Spandiyat-Ruali *"Adrabadagan"* (Azerbaycan)da bulunduğu sırada, *"Türkler"*'in *İran*'a girdiklerini öğrenip, onların üzerine yöneldi. Bu yüzden, "kendilerine karşı savaş açılmayan *Armenyalılar* ile *Kartelliler"*, hürriyete kavuştular. Bundan sonraları, *"Kartel*'de ırklar öylesine karıştı ki, orada *altı dil konuşulur* oldu: *Ermenice, Kartelce, Khazarca, Asurca* (Süryanice), *İbranice* ve *Yunanca* (nüsha: onların kalıntısından Kartel/Gürcüce teşkil edilmiştir) ki, bu dilleri bütün *Kartelliler* (nüsha: bütün Kartel hâkimleri), erkekler ve kadınlar kullanırlardı[26]".

Ayni *"Kartlis-Çkhovreba"*'da, yukarıki haberlerden sonra hemen yer alan, *"Makedonyalı İskender'in Kartel'e Girişi"* başlıklı bahiste, *Kür ve Çoruk ırmakları* boylarındaki *"Bun-Turki"* (Otokton/Yerli-Türk) ile *"Kıpçaklar"*'ın varlığı ve istilâcılara karşı çok şiddetli karşı koymaları anlatılıyor:

"Filip oğlu İskender" (in halefleri Selevkoslular M.Ö. 312 yıllarında), dünyanın her bucağına hâkim olduktan sonra *Kartel*'e gelince, *Kartelliler* arasında öyle ırklar buldu ki, başka hiçbir halk arasında bunlar yoktu. Gerçekten,evlenmelerde ahlâk bozukluğu vardı, (eski Persler gibi) anaya-babaya bakmadan, yakınları ile evlenirlerdi; canlı her nesneyi yedikleri gi-

---

ğuda" gösterilmesine göredir. "Kartlis-Çkhovreba"nın eldeki nüshasında ise burası, *"Meskheta batısında"* gösterilmesine dayanan Gürcü HEY'ET'i (İstoriya Gruzii, I.Ciltteki "VI.Yüzyıllar Haritası", ek), *Sarkine* şehrini, eski başkendin batısında, *Kür* solunda ve bu ırmak ile *Ksan-Suyu* kavşağında göstermiştir.

26 M. BROSSET, H.de la Géorgie, I.27-32.

bi, leşleri (ölmüş hayvanları) bile iştiha ile yerlerdi. O, *Kür boyunca ve onun kolları üzerinde yerleşmiş* korkunç derecede yabani milletler gördü ki, bunlar, bizim *Bun-Turkiler* (Otokton-Türkler) ve *Kıpçaklar* diye adlandırdıklarımızdı. *İskender*, çok büyük hayretler içinde kaldı; çünkü, hiçbir halk, onlar gibi (düşmana erlikle karşıkoyarak) davranmazdı".

"*İskender*, *Kartel*'in ortasında (Çıldır kuzeyinde ve Kür üzerinde "Uğuz-Taşı" yanındaki) *Çunda*'nın (Çavakhet'in) müstahkem şehirlerini, *Kür* üzerinde (Ahıska doğusunda) *Khertvis* (Khırtız), (Ahıska batısında) Gado-Kayalığı üzerinde asılı gibi duran *Odzrkhe, Sper* (İspir) *Irmağı* veya *Çorokh* (Çoruk) boyunda (Şavşat güneyindeki) *Tukharis* (eski-ermenice metinlerdeki "Tukhar'k"=Tukhar'lar), (Göri/Gori şehri kuzeyinde) *Urbnis*, (Göri-Meskheta arasında ve Kür solunda) *Kasp*, ona yakın ve Kür solunda) *Uplis-Çikhe*, (başkent) büyük *Meskheta* ile Varoşları, (Türk hisarı) *Sarkine*, *Çikhe-Did* (Ulu-Kale), Yahudiler'in yaşadığı *Zanaw*, (Tiflis'in güneydoğu yanında ve Kür boyundaki) *Rustaw* (Rûd-Taw/Bulak-Başı), (Meskheta doğusunda ve Yor/Küçük-Alazan boyundaki Bocorma yerinde) *Deda-Çikhe* (Ana-Kale), (Khıram çayı boyunda eski Orbet yerinde Üç-Ok anlamına anılan) *Sam-Şwilde*, (Kür-Khıram çayı kavuşağında, Toprak-Kale anlamına anılan) *Mitkuris-Çikhe* veya (Hunlar anlamındaki) *Khunan* ve (İki-Alazan arasındaki Sığnak da denilen) *Kakhet* şehirleri. *Bütün bu şehirler ve kaleler, yılmaz savaşçılar olan bir halk* (yani, Bun-Turki ve Kıpçaklar) *tarafından müdafaa edildi*".

"*İskender*, ordusunu ikiye ayırdıktan sonra, onları kuşatma altına aldı; bu yüzden (başkend) *Meskheta*'da durarak ordularını yukarıya, aşağıya ve sağa, sola yaydı; ve *K(a)-san çayı* boyunda *Nastakis* denilen yere geldi. *Mitkuris-Çikhe* (Khunan) ve (Çoruk'un sağ kolu Şavşatsuyu boyundaki) *Tukharis*'e gelince, onlara saldırmadı; çünkü alınmaları imkânsızdı. Öteki şehir ve kaleler, altı ay içinde alındı. *Sarkine*'deki *Bun-Turkiler*, *İskender*'e hakaret ettikten sonra, bu padişah öfkelenerek, onların teslim olma teklifini kabul etmedi, dileklerini reddile onlara dedi ki—Madam ki sizler bana hakaret ettiniz, sizin geleceğiniz, hepinizin benim tarafımdan kırılması demektir. O, bu şehri öylesine kuşattı ki, tek bir kişi bile dışarıya çıkamadı. *Sarkine Koruyucuları*, oniki ay süren savaşta azalınca, gizlice kayayı oymaya başladılar; bunun delinmesi kolay olduğundan,taşta açılan bir delikten geceleyin tekerlenerek ve şehri ıssız bırakarak, *Kafkas* (dağları) içerilerine kaçtılar".

İskender, onbeş yıl kaldığı *Kartel*'e, Rum (Yunan) ülkesinden getirttiği yüzbin kişi ile Makedonyalı "Yaredos/Gredos oğlu *Azon*"u "Protatos" tayin ederek gitmişti. *Kartel* ve (Faş boylarındaki) *Egris*'i idare eden *Azon*'u, "*Kuc*

(Megrelli) ve *Oslar* ile *Lekler*"in yardımı ile yenerek *"Artan"* (Ardahan)da öldüren (Kartellerin uluatası) *"Kart(e)l'os* soyundan *Parnawas"* (302-237), bir kızını (müttefiki) *Oslar Kıralı* ve bir kızını da, Egrisi ve Suvanet Eristawı olan *Kuc* ile evlendirdikten sonra, ilk defa Kartel'de kıral oldu. *"Pers* örneğinde" ülkesinde idarî düzen kuran İlk-Kartel (Gürcistan) Kıralı *Parnawaz,* burada *"Sekiz-Eristawlık* ve *bir Spaspet* (Sipeh-Bed)" olmak üzere (irsî/ocaklık) Dokuz İdare-Bölgesini (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nde geçen, "Tokuz-Tümen-Gürcistan" düzenini) kurdu ve 65 yıl kırallık yaptı[27].

Yukarıdaki destanî Kartel/Gürcistan tarihinde, *Khazarlar* ve *Türkler* ile *Kıpçaklar* üzerine verilen haberlerin, millî Türk destanı Oğuznâmelerde anlatılanlara uyduğu, hayretle görülüyor. Bu Güney-Kafkas rivayetlerinin, 1177 yılından öncelerine ait bozulmamış varyantı ise, daha tamamlayıcı bilgiler vermektedir.

2) Destanî Orbelyanlar Tarihi'nde Çenasdanlılar (Türkler) :

Kartel'de 17-18 yüzyıl boyunca ocaklık halinde Başbuğluk yapan ve bu yüzden çok köklü ve nüfuzlu bir âile olan *Orbelyanlar,* töreye ve antlarına çok sadık kaldıkları için, Apkaz-Kartel'in gasıp ve kıskanç kıralı Bagratlı *III.Görgi* (1156-1184) tarafından, *"Eski Kıpçaklar"*ın yardımı ile 1177 yazında toptan kırgına uğratılmışlardı. Ancak, bunlardan Azerbaycan-Atabekleri'nden yardım almaya giden ve Gence'de kalan bir Beğ'in, Gregoryan mezhebine giren soyundan gelen Siunik (Karabağ) Gregoryan Piskoposu büyük bilgin Orbelyanlı STEPANOS'un, 1295 te yazdığı ermenice *"Orbelyanlar Tarihi"*nde, resmî ve anonim *"Kartlis-Çkhovreba"*da bulunmayan bilgiler vardır. *III. Görgi,* hem Orbelyanları kırıp, çok geniş ve zengin mâlikânelerini musadere etmiş, hem de onların ataları adlarını ve eşsiz hizmetlerini, *"tarihten, kitaplardan, kiliselerden* (vakıf ve yazıtlardan) *silinip, kazınarak çıkartılması"*nı sağlamıştır[28]. Bu yüzden STEPANOS, 1177 de Orbelyanlar'ın kırımını gören ve Hz.Âdem'den 1193 yılına değin gelen vak'aları anlatan Ermeni Kronikçisi Anılı MEKHİTAR'ın,bugün başlangıcı ile fihristi dışındaki asıl metni kaybolmuş bulunan eserinden, başkaca Ermeni ve Gürcü dilleriyle yazılı kaynaklardan faydalanarak, bu atalar tarihini yazabilmiştir[29]. STEPANOS'un, Türk Tarihi ve Türklük Bilgisi/

[27] Aynı eser, I.32-34, 38-42.
[28] SAİNT-MARTİN, "Mémoires..." II.63.
[29] Istanbul Ü.Edebiyat Fakültesi "Ermeni Dili Uzmanı" ve Türk Tarih Kurumu'na ermenice kaynaklardan birtakımını tercüme etmiş bulunan Hrand D. ANDREASYAN, (Paris'te çıkan "Revue des Etudes Arméniennes"deki yayınlara dayanarak) diyor ki,Stepanos

Türkoloji için pek değerli ve bâkir kalan *"Orbelyanlar Tarihi"*nde, şunlar anlatılıyor:

"Önce biz, *Hayasdan* (Armenya) ve *Kartel*'in (Gürcistan'ın) hükümranlığı başlangıcından ve aynı zamanda İlk-Uluata *Torkoma*'dan gelen ırkımızın en başından bahsedeceğiz. *Torkoma*'nın, devleri andıran ve korkunç (iri) yapılı *Sekiz-Oğlu* vardı. Onlardan en ünlüsü, yaşça en büyüğü olan *Hayg*'dı. Ötekilerin adları, (yaş) sırasıyla: *Kart(e)los, Partos, Movkan, Lekan, Heros, Kovkas* ve *Ek(e)res*'tir. *Torkoma,* kendi ülkesini oğulları arasında paylaştırdı: *Hayg*'a, hey'etiyle bütün *Hayasdan*'ı verdi; öte yandan, *Kartlos* ile *Kardeşleri,* (Hayasdan kuzeyindeki) *Kara(nlık)-Ülke*'yi[30] aldılar. *Kartlos, Armaz* (Hormizd) *Dağı*'na doğru gitti, orada barınacağı yeri yaptı; ve uygun bir yerde de, *Orpet* (=Kartalyurdu) diye adlandırdığı sarsılmaz bir kale

ORBELYAN, kendi uluataları *"Orbelyan hanedanı'nın menşeini, M.Ö. 600 tarihlerinde Çin'den iltica eden bir Prens'e bağlar"* (Istanbul Ü.Edebiyat Fakültesi "Tarih Dergisi", Eylül 1949, I.110, 419-421).

[30] SAİNT-MARTİN (II.176) izah notlarında, STEPANOS'un metnindeki ermenice *"Dzmagayn-Aşkharh"* deyimini, fransızcaya *"Pays Ténébreux"* (Karanlık-Ülke) diye tercüme ettikten sonra, sinologlardan öğrenilen ve Kuzey-Çin'e de Türkler'den geçmiş bulunan, *"dört yön'e, dört rengin adını verme"* geleneğine dokunarak, şöyle diyor:

Fırat kaynaklarına (Erzurum kuzeyinden geçen "Kara-Su"ya) komşu dağlar da, ermenice *"Dzmag-Learn"* (Kara/Karanlık-Dağ) adını taşıyordu. Bu adlandırma, derin/kuytu vâdilerden ve dağların yucalığından olmasa gerektir. "Sanıyoruz ki, *Ermenı*ler tarafından (kuzeydeki) *Kafkas-Ülkeleri*'ne verilen *Karanlık-Yurt* adının kökü, buraların *Ermeniler*'e göre "kuzey yönünde oluşundan gelir ki, buna, *Karanlık-Yön* diye bakılırdı. Aynı düşünceye benzer bir görüş yüzündendir ki, *Çinliler* (Hunlar'dan öğrenerek), Asya'nın *Kuzey-Ülkeleri*'ni, *Karanlık Yerler* diye anarlardı. Ermeniler de, kendilerini Gürcistan'dan ayıran dağlara *Mthin* adını verirlerdi ki, bu deyim *Karanlık* demektir".

Çıldır gölü doğusu ile Arpaçayı kaynakları kesimindeki dağlık bölgeye, V.Yüzyıl kronikçisi Parpılı LAZAR (62.bab), *"Kankar'k"* (Kankar'lar) Sancağı diyor. KHORENLİ (II,8) de ise M.Ö. II. Yüzyıl müellifi Süryanî Mar Abas KATİNA'dan naklen bu *"Kankar"*daki dağlara *"Methin-Learn"* yani *"Karanlık-Dağlar"* denilmektedir. *"Dede-Korkut"* Oğuznâmelerinde de, Tiflis kuzeyindeki *Daryal-Geçidi*'ne, *"Kapıkulu Kara-Dervend"* ve *Albruz/Kafkas* sıradağlarına *"Kara-Tağlar", Karadeniz*'e de *"İlerü-Yatan Kara-Dengiz",* Oğuzlar'ın başkendi Iğdır'daki kışlak "Sürmelü (Surmari)nin güneyinde kalan *Argı/Ağrıdağı* ise, *"Arkuru-Yatan Ala-Tağ"* diye anılır (KIRZIOĞLU, Dede-Korkut Oğuznâmeleri, I.70-72, 94-96). Doğuda *Çin-Denizi*'nden, batıda *Balkanlar*'a değin yayılan Türklük bölgelerindeki (doğu: gök/yeşil, güney: ala/kızıl, batı: ak/akça, kuzey: kara/karaca) dört renkle anılan yer adları ve uruglar için bak. M.F. ÇELİK (KIRZIOĞLU), *"Türkler'de Dört Yönün Dört Renkle Anılması",* 1942-1943 Istanbul Türk Amacı dergisi, sayı 2-8; A.von GABAİN, *"Renklerin Sembolik Anlamları",* 1962 de çıkan Acta Orientalia Hung., T.XV, 1-3 ten çeviren Semih TEZCAN, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü yayını Türkoloji Dergisi, 1968 Ankara,III.Cilt, 1.Sayı, s. 107-113.

yükseltti ki, bugün *Sam-Şoylde* (gürcüce: Üç-Ok)[31] diye anılıyor. O, aynı zamanda kendi adı ile, (doğuda) *Khunan*'dan,(batıda) yalnız bir su topluluğu veya küçük bir göl olan *Seber* (Saper/İspir, yani Çoruk) ırmağına değin uzayan ülkesine, *Kartel* adını verdi".

"*Kartel Ülkesi*'nin idaresi, kendisine *Ke(y)kavos* dedirten Perslerin Büyük-Kıralı *Khosrov*'un hâkim oluşuna değin, çok uzun zaman boyunca aynı âileden sırayla babadan oğula geçerek, muhafaza edildi. Beğlerine, hanedan ocağının büyüğüne *Danuder* (bu ermenice deyimin Kartelcesi: "Mama-Sakhlisi" yani, Oba/Âile-Atası) adını vermek, *İberler*'in (Kartellilerin) âdetiydi; çünkü onların, hiç kıralları yoktu. Bu *Danuder* (unvanlı oymakbeği), *Kartlos*'un büyük oğlu *M(e)skhitos* tarafından Kartel ülkesinde yapılmış bulunan *Meskhita*'nın büyük vâdisinde oturuyordu. Kartelliler o çağda *Pers-Hükümdarı*'nın baskısından dolayı, en büyük umutsuzluklar içindeydiler; ve *Apriton (*Feridun)un buyruğu ile *Kartel*'in başbuğu yapılan *Artam'os: Perslileri, Kartellileri* ve (Aran ile Şirvan ahalisi) *Albanyalılar*'ı idare ediyordu. İşte bu *Artam'os, Meskhita*'yı yeniden yaparak, kireçkaynatmalı taştan bir sur ile çevirdi; sonra da, *Armaz-Dağı*'ndan *Kür* ırmağına değin başka bir sur yükseltti. *Artamos*'un ölümünden sonra *Kartel,* dört kişi tarafından sahiplenildi. Karışıklık, yolsuzluk ve rüşvet herkese, en çok da- *Ke(y)kavus-Khosrov* kolundan olanlara yayılmıştı. Ondan sonra da, durum

[31] SAINT-MARTIN (II.179 n.3), *Gogaren*'in ilk merkezi olan bu kale için, şu bilgileri veriyor: Ermenice metinlerde *Şamşute, Şamşolte* veya *Şamşuylde* ve gürcüce kaynaklarda *Şamşvilde* biçiminde anılan eski müstahkem şehir, *Khram* çayı başındaki *Ktsia* veya *Nakhatır* denilen suyun kuzey (sol) yakasındadır. İlk İber/Kartel kıralı Parnawaz (M.Ö. 302-237) çağındaki *Sekiz-Eristawlık*'tan, *Taşir* (Borçalı-Loru) ile *Aboç* (Kankar) bölgelerini içine alan *Dördüncü-Eristawlık* merkezi, *Şamşvilde* idi. *Orbelyanlar Hanedanı*'nın adı, merkez edindikleri eski *Orpet* (şimdiki:Şamşvilde)/ *Orbet Kalesi*'nden geliyordu. Ermenice kaynaklardaki *Orpet/Orbet* (Kartalyurdu) ve gürcücedeki *Orbisi* (Orb'lu/Kartal'lı), aynı yerin adıdır. *Kars/Vanand* Bagratlı Beği *I.Aşut* (885-890); *"Şamsolde"* denilen bu kaleyi, mezhebdaşı Gregoryan *Kent-Unili Vasak*'tan 888 de almış ve bundan sonra 50 yıl boyunca burası *Kars-Bagratlıları* hükmünde kalmıştı. 1437 yılında burada, yirmibin Gregoryenin yaşadığı söyleniyor.

Biz, yukarıki haberlere, şunları da eklemeliyiz: 645 yıllarındaki ilk İslâm fethinde, doğusundaki *"Gardıman"* bölgesiyle birlikte itaat ettirilen *"Şamşoldey-Kalesi"* için de, *Anuşirvan* (531-579) tarafından imar edildiği (BELÂZURÎ, s. 195), Araplar'a anlatılmıştı. 925 te ölen Gregoryan Patriki tarihçi VI.HOVHANNES (s. 395-396),888 de Bagratlı zaptından bahsederken, bu müstahkem şehrin adı için, şöyle diyor: *"Şamşuvilde* veya *Sam-Şwilde,* İber (Kartelli/Gürcü) dilinde *Üç-Ok* anlamına" gelen bir ad taşıyor. Gerçekten de Kartelli/Gürcü dilinde *"Sami",* Üç ve bu dil ile Grabar (Eski-Ermeni) dilince de *Slak/Slag* ve *Solge/Solde,* Ok anlamına gelmektedir. Eski *Orbet Kalesi*'ne, burayı merkez edinen *"Çenasdan"* (Türkistan) göçmenlerinden sonra *"Üç-Ok"* denilmesi, onların mensup bulunduğu *Oğuz-Kolu*'nu, yani *İç-Oğuz* da denilen *Üç-Oklar*'ı göstermektedir.

aynıydı. Nihayet *Kartelliler*, bu Prensin (Khosrov'un) yaptığı kötülükler yüzünden, en büyük üzüntülerle onun esiri ve büsbütün umutsuz idiler".

"İşte bu sıralarda, doğuda *Khalan-T(ü)rikler Ülkesi*[32] ötesinde, *Khazarlar* ve *Hunlar*'ın komşuları olup, *İmaüs* (Tanrı)-*Dağı*'na değin uzayan *Çenasdan* (Kaşgar ve doğusu)-*Kırallığı*[33] içinde, büyük bir ihtilâl oldu. Buradaki *Cen*-

[32] Aşağıda (s.46), ELİZE'de bunların adının hem *"Khaylan-Turk"*, hem de *"Khaylen-Turk"* yazıldığını ve *Hunlar*'a tâbi iken, *"Cor* (Derbend) -*Kapısı"*ndan geçerek *Kür* boylarına yayılışını göreceğiz. V.LANGLOİS (Coll.,II.186, sütun 2, n.2), ELİZE'de geçen bu *"Khaylan-Turk'lar"*ın, *"Khazar Türkleri"* kolundan olup, sonraki (Kızılözen aşağı kesiminde ve Hazar denizi kıyısındaki ülkeye de adını veren) *"Gilan* (Geylan)- *Türkleri"*ni teşkil ettiğini yazar; ve eskiden *Gilan* eyaletinin adı *"Khaylan"* idi, der.

[33] Burada, tarihçilerin gözünden kaçan çok mühim bir hususu, *"Çen/Çin-Ülkesi"*nin, şimdiki *Çin*'den ayrı ve *Batı-Türkistan* ile, *"Khazar-Eli"* için de ad olarak kullanıldığını gösteren belgelere işaret edeceğiz:

a — *Ermeniler*, İlk İslâm fetihleri çağında, yani VII. Yüzyılda, *Amuderya-Ötesi*'ndeki *Türkler*'e, *"Çen'k"* (Çen'ler) dedikleri gibi, Kafkaslar kuzeyindeki *Khazarlar*'a da bu adı veriyorlardı (SAİNT-MARTİN, II.19-20).

b — Eserini 661 de bitiren Ermeni rahibi SEBEOS, 626 da Kayser Herakliyus'a asker (40 bin atlı) vererek Sasanlıların yenilmesini sağlayan *Kök-Türk Kağanlığı Batı-Kolu*'nun yurduna, *"Çanasdan"* (Çinistân) ve *Khazarlar*'a da hükmeden *Batı-Köktürk Kağanı*'na da, *"Çen'li Çepetukh"* (Çin'li Yabagu/Yabgu) denildiğini belirtiyor (K.PATKANYAN'ın rusça tercümesi, "İmparator Herakliyus Tarihi", 1862 Petersburg, s. 76 metin, 203 n.159 izahı); F. MACLER'in tercümesi, "Histoire d'Héraclius par l'Evèque Sebéos", 1904 Paris, s. 50, 52).

c — Ümeyyeliler'in Horasan Vâlisi iken, *Sırderya* başlarındaki *Fergana*'da öldürülen ve buranın *Kakh* köyüne 715 te gömülen Arap Bâhilî kabilesinden *Kuteybe*'nin kabri için, bu kabileden şâir İBN CUMÂNE, *"Çin'deki kabrimiz"* diyor (BELÂZURÎ, s. 204; YÂKUT, Mu'cemü'l-Büldân, "Bâbü'l-Ebvâb" bahsi; W.BARTHOLD, "Fergana", İA, IV. 559-560).

ç — Melikşah (1072-1092) çağında eski kaynaklara göre arapça yazılan "Târîkhü Bâb ve'l-Ebvâb" (Derbend) adlı eserin farsça tercümesinden Şirvan'da yapılan türkçe tercümesi *"Derbendnâme"*de (Derbendli Mirzâ KÂZIM-BEK neşri, 1848 Kazan, s.1,5-6), h. 41 (660) yılında Arap Başbuğu *Bâhilî Selmân* ile savaşan *"Khazarî* (Khazarlı) - *Tâifesi"* hükümdarına, *"Khakan-ı Çin"*, ve h.103 (722) yılında ünlü Arap Serdarı *Mesleme* ile vuruşan *Khazarlı Şehzâdeye* de, *"Çin Khakanı oğlu Bars-Bek"* denilmektedir.

d — Büyük İran destan şâiri FİRDEVSÎ, 999 yılında başladığı ünlü "Şehnâme"sinde (meselâ: 4508-4510, 4637. beyitler, Necati LUGAL tercümesi "Şehnâme", 1945 Istanbul, I. 371, 382), ilk cihangir Türk padişahı *"Afrasyab"*ın, *"Turan/Türk ve Çin ülkeleri"* hükümdarı olduğu; *"Türk ve Çin orduları"* başında *İran* üzerinde yürüdüğü sık sık anılarak, İran ile onun ülkesi arasında, *"Ceyhun"* (Amuderya/Oksus) ırmağının sınır sayıldığını belirtir.

e — Hem Tanrıdağlar doğusundaki *Kaşgar*, hem de Çu ırmağı boyundaki *Balasagun* şehirlerini çifte başkent olarak kullanan Kara-Khanlı *"Tawgaç Ulug-Buğra Hasan Khan"* (1056-1103) adına (Kaşgar'ın güneydoğusundaki) *Yarkent*'te düzenlenen arapça bir mahkeme belgesinde, ona, *"Maşrık ve Çin Meliki"* denilmektedir. Adıgeçen *Balasagun* şehrinden yetişme bilgin Türk şâiri Hâshâcib YUSUF, 1069 yılında bitirdiği ünlü "Kutadgu-Bilig" kitabını adına armağan ettiği bu *Kara-Khanlı* padişahı ülkesindeki atasözlerine, *"Çin hükemâlarınıng emsâlleri"* diyor ("Kutadgu-Bilig", R.R.ARAT neşri, I.Metin, 1947 Istanbul, s. XVII,1).

Bakur (Çin-Bagpuru/Göğünoğlu) unvanlı hükümdar öldüğü zaman, *Çenasdan-Kıralı sülâlesinden* olan Prensler, (Tahtı elegeçirmek için) kendi aralarında savaşa başladılar; ve bunlardan bir takımın zaferi, öteki takımın ülkeden kaçmasına yolaçtı. Bu kaçış sırasında *İdareci-Genç,* olağan görülmeyen bir maharete ve gayrete sahipti. O, âilesini ve bir kol çerisini toplıyarak, devlet-hazinesini elegeçirdi; sonra da hepsi birden, çevik atların üzerine atlıyarak, ülkenin uzun bir kesimini geçtiler. Onların görünüşleri o kadar ihtişamlı idi ki, kendilerine karşı çıkmağa, hiç kimse cesaret edemedi".

"Onlar,böylece ilerleyip gelerek, (Tiflis Eli kuzeyindeki Daryal) *Taryal-Kapısı*'nı geçtiler ve cesaretle *Kartel* ülkesine girip, *Meskhita Danuderi*'nin yanına geldiler. Onu, hem üzgün, hem de *Persler*'in elinden çok dertli bir durumda buldular. Onlar, ona şöyle dediler:

"--Bizler, *Çenasdan-Hükümdarı'nın akrabasındanız;* kardeşlerimiz tarafından ülkemizden kovulduk; sığınmak için bizler, sizin ülkenizi seçeriz. Sizin bu zavallı durumunuza acıyan Tanrılarınız, bizi sizlerin yardımızına gönderdi. Bizim isteğimiz, kendimizi *Pers İmparatoru* himayesi altına koymak, veya *Yunanlılar-Kıralı*'nın yanına gitmektir. Fakat, eğer işinize elverirse, oturabileceğimiz bir yeri tesbit edebilmemiz için, bize gösteriniz. Bizler orada yerleşiriz; ve sizleri, size zulmedenlerden kurtarırız. Olmazsa biz, sizin Tanrılarınızın götüreceği yere değin, yolumuza devam edeceğiz!"

"Bunun üzerine *Kartel Uluları,* gelenlerin doğru ve pek yürekli, mert kişiler olduklarını görünce, onların konuşmalarını sevinçle dinlediler; ve onların gelişlerinden dolayı duydukları büyük neşeyi belirttiler. Onlara, ulu bir şölen hazırladılar. Bu yeni gelenlere, şerefli ve hususî iltifatlarda bulunarak, onlara karşı büyük bir dostluk gösterdiler. Onlara (Beğlerine), yerleşmeleri ve güvenlikleri için, *Kartlos* tarafından yapılan alınmaz *Orpet-*

---

f — Türk-Ellerini ve bilhassa Kara-Khanlılar ülkesini çok iyi bilen KAŞGARLI (I.343,453) ünlü sözlüğünün iki yerinde, *"Kaşgar"* (Doğu-Türkistan) *ülkesi*"nin, *"Aşağı-Çin"* diye anıldığını belirterek, üç ayrı ülkeye *"Çin"* denildiğini, şöyle tanıtır: *Çin,* aslında üç bölüktür. Birincisi *Yukarı-Çin*'dir ki, doğudadır (başkendi Pekin olan ülkedir), buna *Tawgaç* derler. İkincisi, *Orta-Çin*'dir, burası (şimdiki Mogolistan ile güneyi olup, 924 ten sonra buralardan Türk uruglarını sürüp yerleşen Mogol uruğu Kıtanların öteki adı ile) *Khıtay* adını alır. Üçüncüsü, *Aşağı-Çin*'dir, *Barkhan* adı verilir; bu, *Kaşgar*'dadır.

g — Bayburt-Akkoyunluları arasındaki *"Bahrü'l-Ensâb"* adlı bir Dede-Korkut Oğuznâmesi'nde: İspir, Bayburt, Erzurum-Saltuklu ve Erzincan-Kemakh Mengücüklü hanedanlarının (Selçuklu Fethi sırasında), *"Diyâr-i Çin'den hurûc edüp"*, buralara geldikleri anlatılıyor (OSMAN, Tevârîkh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân, ATSIZ neşri, 1961 Istanbul, s. 12).

Kalesi'ni verdiler. Bundan başka onlar (ın asker ve ahali takımı) hoşlandıkları *birçok sancakları, büyük kasabalarla hisarları, ocaklık olarak sahiplendiler* (daha çok, Persleri karşılamak üzere, Güney-Ülkesi'ne/Somkhet'e yerleştiler). Bu yabancılar, (merkezleri) *Orpel*'te anlayış içinde oturdular. Bu kalenin adından dolayı zamanla onlara (Beğlerine), ermenicedeki *Orpel-açik* (Orpet-liler) anlamına (Kartelce) *Orp-Ulk* (Orp-Ahalisi) dediler. Çünkü Kartel milletinin geleneğine göre, soylu hanedanların adları, onların bölgelerine veya oturdukları yere göre verilirdi". (Bundan da, "Orbel"/Orblu ve "Orbelyan"/Orblugil hanedan adı çıkmıştır).

"Anlattığımız bu gibi sebeplerden dolayı, şimdiye değin *Orp-Ulk* diye anılanlar, sonunda, ermenice *Çen-açik* (Çin-liler) anlamına (Kartelce) *Çen-evulk* (Çin-Ahalileri, öteden beri Türklerce "Çin-Çavat") denilen âilelerdi[34]".

STEPANOS, *"Çenasdanlılar"*ın Kartel'i İran istilâ ve zulmünden kurtarıp, ülkenin Başbuğu oluşlarını da, şöyle anlatıyor: *"Orpelyanlar*'a (yerler verilip çok itibar gösteriidiği) bu gibi davranışlar sırasında onlar, *"Kartelli* milletini toparlamakla uğraşıyorlardı. Onları toparlayıp biriktirince, Kartel'e zulmedenlere karşı ayaklandılar; *Persler* üzerine yürüyüp, onları yenerek kaçırttılar; ve ülkede barışı kararlı kıldılar. Bu hizmetleri yüzünden

[34] SAİNT-MARTİN, II,57-63. İzahlarında SAİNT-MATİN (II.194-195 n.20) haklı olarak diyor ki: "Anlaşıldığına göre *Orpul'k* veya *Orpelyan* (her ikisi de: Orplu'lar anlamında) adı, yalnız *Orpet* veya *Samşvilde-Kalesi*'nde oturan *Çin-Kolonisi Beğleri*'ne verilirdi. *Onlar ile birlikte gelen ahaliye* de, *Çen/Çin'li* veya *Çenevul* deniliyordu. Hiç şüphesiz, *Sarkine* şehrinde yaşayan ve *Gürcistan* tarihinde ünlü olanlar da, bunlardı."

KÂTİB-ÇELEBİ (Cihânnümâ, s.406), *"Gürcistan"*dan bahsederken diyor ki, bu ülkenin *"Bilâd-i İslâm*'a muttasıl yerleri, mahlût esnâf-i muhtelifedür; anlara *Çin-Çavat* derler." Öteden beri: Ahılkelek, Ahıska ve Çıldır'ın *Kıpçak-Ağzı* ile konuşan ve eskiden "Gürcü" (Ortodoks-Hıristiyan) dininde olduklarını gelenek olarak söyliyen yerli halkına, komşuları Karapapak/Terekeme ve Türkmanlar, *"Çinçavat"* ve bazan *"Gagavan"* derler. Bunlardan birinci adın, İslâmlıktan önceki *Gogaren/Kukark'k/Gogal'et* denilen eyaletin 9 sancağından birisi olup, bugün de Ahıska-Çıldır ve (Tuman, Pervane, Karsak gibi) göller bölgesiyle Ahılkelek kesimlerini içerisine alan bölgenin adı olan *"Çavak/Çavakh'et* (Çavakh'yurdu) ve "Çenasdan"lı göçmenlerin *"Çen'li/Çin'li"* adlarının birleşimi olduğu (Çin-Çava'k/Çin/Çav'lar anlamına Çin-Çav'at) seziliyor. Kars'ın Tuzluca ilçesinde Turabı köyü yanında, öteden beri *"Çinçavat"* adı ile (1960 tan beri resmen: Köprübaşı denilen) anılan bir köy de vardır.

Ahılkelek Osmanlı Zaimlerinden eski ve soylu *"Kemaloğlu"* âilesinden olup, 1921 den sonra Muş'un Bulanık ilçesine göçen Ahılkelekli Türkler'le oraya yerleşenlerden (şimdi Prof) Dr.Muharrem ERGİN, *Dede-Korkut Kitabı*'ndaki "Gramer" işini, Bulanık'taki âilesi ve Ahılkelek göçmenlerinin konuştuğu ve güzel bir Kıpçak türkçesi olan *"Çinçavat-Ağzı"* ile çözmeyi denemiştir (M.ERGİN, Dede Korkut Kitabı, II,İndeks-Gramer, 1963 Ankara, s.373,385,411,420,464).

onları mükâfatlandırmak üzere, *Sbarabied* (perşçe:Sipeh-Bed/Ordu-Başı) ve bütün milletin *Umum-Serdarı* olarak ilân ettiler. Kartel'in ilk kıralı *Parnovas* (302-267) çağında *Orpelyanlar,* çok daha üstün şerefle taltif olundular. O derecede ki, Kıralın dışında, bütün ülkede onlara denk veya onlarla ölçüşebilecek hiçbir kimse yoktu".

"Biz, *Kartelliler Tarihi*'nde, bunların bir hulâsasını bulduk. Çünkü, (Kıral Bagratlı III.) *Görgi*'nin kıskançlığı yüzünden *Orpelyanlar,* Kırallık içinde (1177 yazında) büsbütün yokedildiler. Hattâ tarihten, bütün kitaplardan ve kiliselerden bile adlarını kaldırıp, belirsiz ettiler. Bu yüzdendir ki biz, çok uğraşmalarımıza, okumuş kişilere başvurarak veya tarih muhtıralarına bakarak, yahut *kuşaktan kuşağa bize değin ulaşan her yerdeki an'aneleri derliyerek* araştırmalar yapmamıza ve güçlükler çekmemize karşılık, pek az şeyler öğrenebildik. Biz, *Kartlis-Çkhovreba* diye anılan (gürcüce resmî ve anonim) kroniklerden de, *Orpelyanlar*'ın eski tarihlerine ait teferruatla, onların mâceralarının hikâyelerini ve Kartel'de yaptıkları iyi işleri, dikkatlice araştırdık". Fakat, fazla birşey bulamadık[35].

(Kartel Başbuğu Libarit oğlu Erat/Arat, Bizans Kayseri II.Basil ile 1021 de Çıldır gölü batısında erlikle savaşırken ölmüştü. Bu Arat'ın oğlu) Orpelyanlı *Liparit* (18 Eylül 1049 da Selçuklu-Bizans Savaşında Pasındaki Kaput-Ru Cenginde Başkumandan olarak çok yararlık göstermiş, fakat Selçuklulara tutsak düşmüştü. Serbest bırakılınca, Bizans Elçisi olarak Rey'e gitmiş ve dönüşünde, Apkaz-Kartel kıralı Bagratlı IV.Bagarat'ı bir savaşta yenip tutsak alarak, 1052 de elini-kolunu bağlayıp, Istanbul'a göndermiş ve ülkeye hâkim olmuş; ancak Kayserin, Selçuklu tehlikesini ileri sürerek ısrarlı ricası üzerine, 1054 te Bagarat'ın, şartlı olarak tahtına dönmesine müsaade etmişti), *Eristav(a)t-Eristav* (=Eristavlar-Eristavı/Beğlerbeği) unvanı ile anılıyor ve *"Büyük-Liparit Orpelyan"* diye tanınıyordu. Bunun büyük kudret ve nüfuzundan korkularak, (IV.Bagarat'ın gizli emriyle 1060 yılında) bir savaşta, onun bindiği atın arka dizleri kılıçlanarak, yere düşürülüp öldürüldü. Bunun, "pek muhteşem süslü bir tabuta konan cenazesi, kırallara mahsus bir törenle, atalarının kabirleri bulunan (Tiflis yanındaki) Petanya Manastırı haziresine gömüldü". *Orpelyanlar,* bütün Kartel'in Başkumandanlığını yapıyor ve (Kutayıs'taki) Kıral-Sarayı'nın bütün subaylarının âmiri idiler. Onların *12 Sancaklı Yurdu* vardı ve her sancak altında, biner savaşçı toplanırdı.Bagratlı Kıralları'nın Bayrağı ak renkli, Başkumandan hanedanının Elbeyliği Bayrağı ak ve *Serdarlık bay-*

[35] SAİNT-MARTİN, II.63-65.

rağı al renkte idi. *Kırallara taç-giydirme* vazifesi de, imtiyazlarında idi. Onlar, "Kıralın önünde yürüdükleri sırada, ellerinde *arslanbaşlı bir asâ* taşırlardı. (resmî) şölenlerde, yalnız *Orpelyanlar*'ın kerevet (sedir) üzerinde oturma hakları vardı. Halbuki, öteki bütün Beğler, (yanlarında taşıttıkları) yastıkları üzerine otururlardı. Onlara, gümüş tabaklarla yemek hizmeti yapılırdı".

(Bütün Kartel ve Çoruk boyları Selçuklular eline geçtikten sonra, ancak onlara tâbi olarak Kutayıs ve Apkaz'a hâkim olan ve kaynatası Kıpçak Hanı'nın yardımı ve ittifakı ile 1118 de 45 000 Kıpçak çerisi ile güçlenen kıral Bagratlı) *Kurucu-Davit*'in (1089-1125) *"Büyük-Sbasalar'ı Orpelyan İvane,* kuvvetlerini yeterince çoğalttıktan sonra, (Selçuklular'a tâbi Müslüman) *Türkler*'e karşı savaşarak, Gürcistan'ın sınırlarını uzaklara ulaştırdı: 1123 te *Teflis*'i, (Gence batısındaki Tavus) *Davuş*'u, *Kat*'ı, (1064 te ahalisi Sultan Alparslan huzurunda toptan Müslüman olan Borçalı/Taşir merkezi) *Lore*'yi ve (1124 te, Arapçayı boyunda Şeddadlı başkendi) *Anı*'yı aldı. Bu savaşlardaki başarıları, Kıral (Kurucu) *Davit*'in kendisine karşı mevcut olan teveccüh ve dostluğunu arttırdı. Bu *Kıral*, (Başkumandan) *İvane*'hin atalarından kendisine kalan (1068 den sonra ellerinde bulunan biricik mülkleri Kutayıs doğusunda Arguet'teki Kaç bölgesinden ibaret) mâlikânesine, (eski yurtları) *Lore* şehriyle onun çevresini ve (Lore/Loru güneybatısındaki yaylak sarayın bulunduğu, farsça "Darvâze" deyiminden bozma adla anılan) *Darbas* tarafındaki bir yaylağı ilâve etti; *Şam-Şuylde* (Sami-Şolde/Üç-Ok) ve ona bağlı ülke, (eski Çenasdanlılar yurdu olarak) kendisinin mâlikânesi olmasına rağmen, *Kıral*'ın mührüyle mühürlü bir fermanla ve babadan oğula geçmek (ocaklık) şartiyle, tekrar ona verildi". Davit ölünce yerine geçen oğlu yiğit *Demetriyus* (1125-1156) da, *"Orpelyanlı Başkumandan İvane ile oğlu Sempad"*'ın, Müslümandan zaptettiği *Khunan*'ın mülkiyet ve verasetini, 1128 yılında onlara bağışladı. *Orpelyanlar*'ın, başkalarında görülmeyen ve hanedanlarına mahsus olarak taşıdıkları *"Libarit/Liparit'*-(İl-Teber?)lerin, *Eligum/Elikum*'ların ve *Pürtel*'lerin adları, *Çenasdan* sülâlesinden gelen adlar sayılırlar; öteki (*Bagrat, Sempad, İvane/Yoan* gibi) adları da, *Kartelliler*'den aldılar".

Kıral *Demetriyus/Dimitri,* 1156 da ölürken, küçük yaştaki oğlu *Prens Demna*'nın, reşid olunca tahta geçmesi şartıyla, İncil üzerine andettirdiği kardeşi *III. Görgi*'ye (1156-1184) kırallığı devretmiş; Başkumandan Orbelyanlı Sempad oğlu *İvane*'yi de, Demna'ya atabek ve vasî tayin eylemişti. Delikanlı çağına giren Prens Demna ile kızını evlendirip kaynatası da olan *Başkumandan İvane,* 1177 yazında *"Darbas-Yaylağı"*'ndaki bir "gizli toplan-

tı"da, "Kartel Ulularının da hatırlatması" ile, *Veliahd-Demna*'yı tahta geçirebilmek üzere, Kıral Görgi'yi yakalayıp hapsetmek için kurduğu plânı, açığa vurdu. Bunu duyan Kıral Görgi, bir ata binerek, başkent *Tiflis*'e kaçtı ve (1118 de Kafkaslar kuzeyinden gelme Eski-) *"Kıpçaklı Ku(r)-Basar"* (=Saf-Bozar) adlı Kumandandan yardım gördü. *Başkumandan İvane*, "Darbas-Yaylağı"na 100 bin asker topladığı halde, Tiflis'ten fermanlar gönderip bol bol makam ve mülkler veren Kıral'a katılmalar yüzünden, kuvvetinin azaldığını gördü. Bu yüzden, Demna ile gelip, *Lore/Loru* Kalesine kapandı ve *Gence*'ye, kardeşi *Libarit* ile kendi iki oğlunu göndererek, Azerbaycan-Atabeklerinden yardım diledi. *Lore*'yı Kıral ile taraflıları kuşatınca, karşıkoyan *İvane*'ye, dostlarının bir okla attıkları manzum mektupta, onun eski atalarının soyu da anılarak, şöyle deniyordu (Anılı MEKHİTAR'ın eserinden):

"Orpelyanlı Büyük-İvane, güçlü ve yiğit kahraman. Sen ki *Çenastan-Hanedanı*'ndan gelmesin, yani *Kartel*'de yerleşen bir *Kıral-Sülâlesi*'ndensin, ki *Gürcistan*'da o âile çok yüzeçıkarak, üstün şerefler kazandı. Sen ki, *Kırallar-Sarayı'nın Ağası,* (Kıral III.) *Görgi Ordusunun Başkumandanı*'sın; senin huzurun, hayatın ve şöhretin, seni en çok ilgilendiren nesnelerdir. Bundan başka, *Gürcistan'ın yarısından çoğunu teşkil eden senin mâlikânelerini"* düşünerek, sen de gel, bizler gibi *Kıral Görgi*'nin tarafına geç ve (Veliahd) *Demna*'yı ona armağan getir". Fakat, 1156 ta verdiği söze ve ettiği anda sâdık kalan *İvane,* hem kendisinin, hem de bütün *Orbelyanlar* âilesinden gelen erkeklerin, *III. Görgi*'nin buyruğu ve *Eski-Kıpçakların* eliyle yokedilmelerine sebep oldu. *"Orpelyanlar"*'ın, *1177 de Kıral Görgi* tarafından imha edilmelerine değin," onların *Çenasdan*'dan (çıkıp, Kartel'e) *gelmelerinden bu felâket zamanına kadar, bin yıldan çok* (aşağı-yukarı 1857 yıllık) *bir müddet geçmiştir*[36]".

III. Görgi'nin kızı Kıraliçe *Tamar* (1184-1213) çağında çıkarılan bir afvile, 1177 de *Gence*'ye *Atabek İldengiz*'den yardım almaya giden *Orbelyanlı Libarit* ile, kırgın sırasında *Gence*'ye kaçabilen bu hanedana mensup kimseler,büyük vaitlerle *Gürcistan*'a çağrılarak, eski mâlikânelerine sahip kılındılar. Adıgeçen *Libarit*'ten türeyen Beğler âilesine bu defa *"Orbeli"* hanedan adı verildi. Bunlardan *"Kaplan"* adlı bir kumandandan gelen nesillere de, Kartel (Gürcü) diline göre *"Kaplan-şvili"* (Kaplan-oğlu) denilmeye başlandı[37]. *Osmanlılar* son olarak 1724 te bütün *Tiflis Vilâyeti*'ni işgal edin-

[36] Ayni eser, II.75-81,87-91,97,238 n.8.

[37] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.322, 334-336; SAİNT-MARTİN, II.247 n.38.

ce, Khıram çayı boyunca geniş mâlikâneleri bulunan bu âile, *"Kaplanoğlu"* adı ile anılıyor ve çok ünlü idi[38].

XX. Yüzyılda bile, Ortodoks-Hıristiyan Gürcüler içinde en aydınlar ve muteberler sırasında sayılan, eski *"Çenasdanlı"* âilelerinden gelme kişiler, *"Türk"* soyundan indiklerini bilmekte ve bununla öğünerek, asıl Kartelli/Gürcü kavmine, tepeden bakmaktadırlar. 20 yıl önce buna ait bir hâtırayı, şöyle tesbitle neşretmiştik: *"1918 Nisanındaki Trabzon Konferansı"*nda Türkiye Murahhas Hey'eti Azâsından (sekreter) olan Muhterem İsmail Hâmi DANİŞMEND Beğ'in anlattıklarına göre, oraya gelen Gürcistan Hey'eti Azâsı'ndan (Müellif ve Tarihçi Prens Kiril Leon TUMANİDZE) TUMANOFF adlı bir asîlzâde: "— *Dedelerimiz, Çin-Türkistanı'ndan gelmiş olan Türkler'dir. Bu Gürcüler'i, hep bizim atalarımız adam etmişlerdir. Ben de sizin ırkınızdan, Türk aslından sayılırım; ve bununla bütün âilemiz fertleri, öteden beri öğüne gelmişizdir,* yollu sözler söylemiştir[39]".

C — KAFKASLARA AİT KAYNAKLARDA VE COĞRAFYADA KIPÇAKLAR

1 — Sakalar, Sakasın, Afrasyab, Kamak, Kuman Üzerine :

Eski Çin kaynaklarında *Su* ve *Se*, Kaşgarlı Mahmud'da *Şu* diye anılan ve adları şimdi Türkistan'daki *Çu* ırmağında yaşayan atlı göçebe *Saka* (Scyhte/İskit) uruğu[40], Asur kaynamlarında m.ö. 680 yıllarından itibaren *Aşkuzai/Aşkuza* diye anılmaya başlanmıştı[41]. Tevrati Şerifte (Eremya, LI, 27-28, 37) *Aşkenaz* ve *Gog, Magog* (Eremya, I,14-15; IV, 6-7, 28-29; V, 15-17; VI; 1-4; X, 22; XIII, 20), Yunan kaynaklarında *Scythe* (Skut) denilen bu atlıgöçebeler, Azak denizi çevresindeki soydaşları *Kimmerler*'i yurtlarından kovarak, onları m.ö. 720 yıllarında Kafkas dağları güneyine kaçırtmış; az sonra da onların artçılarını kovalıyarak, m.ö. 680 yıllarında (Derbent ve Daryal'dan ibaret) Kafkas-Geçitlerinden aşıp, *Kür* ve *Aras* boyları ile *Ürmiye gölü* güneyine kadar yayılıp, *Asurlu* sınırlarına dayanmışlardı[42].

[38] 1724 te Osmanlıların Tiflis Muhâfızı *Receb Paşa*'nın (adı bilinmeyen) *Kâtibi, "Tıryalet* ve *Baratlu* (gürcücede: Sa-Baratyano/Baratlı-Mülkü, ki buranın Ortodoks Beğlerinden Çarlık ordusunda ceneral olan ve Şeyh Şamille vuruşan "Barat'inski/Barataşvili" adlı kumandanlar ve yazarlar da yetişmiştir) *Nâhiyeleri*"ndeki *Eristavlar*'ın, hep *"Kaplanoğlu"* hanedanından olduğunu belirtir (Anonim, "Vakaayi'-i Nefis-i Ender-i Tiflis", Süleymaniye-Esadefendi Küt.,2435 Sayı,y.6a).

[39] KIRZIOĞLU, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri, I. Kitap,* 1952 Istanbul, I.29 n.5-c.

[40] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.33-34.

[41] N.ADONTZ, Histoire d'Arménie (Urartu çiviyazılı kitabeleri tercümeleri mühimdir), 1946 Paris, s.130, 131, 285, 293.

[42] Ayni eser, s.130-131,292-295; R.GROUSSET, s.60.

Sakalar'ın Önasya'ya yayılışından 200 yıl sonraları Anadolu ve İran'ı dolaşan HERODOT'un nakline göre, Perslerce *Saka* diye anılan yaman savaşçı *Skythe* uruğu, Medya hükümdarı *Keyaksar*(Kay-Khosrov) (633-584) tarafından, onların hükümdarı Protothyas oğlu *Madyas* ile ilerigelenlerinin bir ziyafete çağrılarak yemekte sarhoş edilip, hepsinin hileyle öldürülmesine kadar, *Mısır* kapılarına varınca *"yirmisekiz yıl Asya'ya hâkim"* olmuştu[43]. Bu umulmadık felâketten sonra, başsızlıktan toparlanamayıp *Önasya* hâkimiyetini kaybeden ve M.Ö. 623 te doğuda Çin sınırlarındaki *"Oniki İli"* de ellerinden çıkaran fâtih *Sakalar*[44], *Yukarı-Dicle Aras, Kür* ve *Çoruk* boylarına çekilerek ve Kafkas dağları kuzeyindeki anakollarına tutunarak, boybeğlikleri halinde yaşadılar. Persli *I.Daryus*'un m.ö. 519 da Kafkas dağlarına değin yaptığı sefer sırasında, Kafkaslar güneyindeki *Saka boylarından* *"Sakalar* ile *Kaspiler"* (Aras kuzeyinde) XV.Satraplık; ve (Tebriz çevresindeki) *"Matianlılar"* ile birlikte *"Alarodyalılar* ile (Çoruk bölgesinde ve adları İspir'de yaşayan) *Sasperliler"* de, XVIII. Satraplık sayılmaya başlanmıştı[45]. Bitlis-Bingöl ve Yukarı-Aras boyu ile Çoruk bölgesinden m.ö. 400 yılında geçen KSENOFON, HERODOT'taki Alarodyalılar'ın *Pasıyan* (Pasinler'e adını verenler) ve Çoruk boyundaki Sasperler'in de *"Hesperit"*, *"Taok"* ve *"Skythen"* adlı oymaklarını görmüştür[46]. İskender'in m.ö.331 de Erbil yanındaki meydan savaşına, İran ordusunun sağ kolunda ve en önde çarpışan yardımcı askerler olarak (eski Kaspiler) *Albanlar* ve (Sakalar da) *Sakasınlar,* tek kumanda altında idi[47]. Orta-Kür ile Aras arasındaki Sakalar'ı STRABON, *Sakasen* ve bunların (Kür yukarılarındaki kardeş) batı komşularını *Gogaren* adı ile anar[48]. I.yüzyıl müellifi PLİNİUS (23-79), *"Kyrus"* (Kür) ırmağı boylarında oturan *Albanlar*'ın, buna soldan karışan *Alazon* (Alazan) çayı ile batı komşuları *İber* (Kartel) ülkesinden ayrıldıklarını ve Albanların (Kür-Aras arasında yaşıyan) güney komşularına da *Sakasunlar* denildiğini, belirtir[49].

Aynı PLINIUS (VI, 7, 21), *Kafkas* dağlarına yakın yaşayan ikiz urug olarak *"Kamak (*Kıpçak*)lar* ve *Oran'lar"*dan bahsettiği gibi, Kafkasların (doğusundaki) geçit için de, "buna (Derbend'e) *Kumanya-Kapısı* derler" diye

[43] HERODOT, I, 103-105.
[44] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.36,168.
[45] HERODOT, III. 93,94.
[46] KSENOFON, *Anabasis,* IV, IV, 5; V,V, 17; VII, I, 15; VII, VIII, 25.
[47] ARRİANOS, *İskenderin Anabasis,* III, VIII, 4; XI, 4, XIII, 1.
[48] STRABON, II, I, 1, 14; IX, VII, 2; VIII, 4, XIV,4-5.
[49] PLİNİUS, *Histoira Naturalis,* VI, II, 1.

belirtir. PLINIUS'taki bu iki kaydi, yukarıda (s.19-21) gördüğümüz destanî Gürcistan tarihi "Kartlis-Çkhovreba"daki *"Kıpçaklar"* üzerine olan haberler ile karşılaştıran merhum A. Zeki V.TOGAN, şöyle diyor: *"Kıpçak* unsurunun bir kısmı, öteden beri *Èdil*'in batısında bulunmuştur. *Oğuz destanı*'nda, *Oğuz Han*'ın batı seferinde iken *Kıpçaklar*'ı *Edil*'in batısında *Yaman-Su* adlı bir yerde yaşayıp, şimalde *İt-Barak* (Fin) kavimleri ile, cenupta–Kafkas'taki– *Derbend*'de hudud muhafızlığı etmekle tavzif edildiği anlatılıyor. Bu rivayete göre bu saha, *Kıpçak'ın Yurdu* idi; ve oradaki kavimlerden vergi toplayıp, *Oğuz-Han*'a göndermekle muvazzaftı. Kendisine *Indır* (Terek-Sulak ırmakları arasında ve Khasavyurt güneyinde İndirey Kalesi) - *Tangı* (Dağıstan'da Hazar denizi kıyısında Mahaçkale de denilen Petrovsk limanı güney varoşu Targu/Khazar başkendi Samandar) adlı yerler, hâs tımar olarak verilmiştir. *Oğuznâme*'nin zikrettiği bu mıntıkalarda *Kıpçak kabilesi'* nin Milâd çağlarında yaşadığı, PLINIUS'un kayıtları ile teyid edilmektedir.... Buradaki *Kamak*'ın, o zamanlar *Mâverâünnehir*'de yaşadığını aynı PLINIUS'tan öğrendiğimiz *Kamaklar*'ın bir batı kolu olduğundan şüphe etmeğe mahal yoktur. Bugün Başkurtlar arasında oymak halinde yaşayan *Uran*'lar, vaktiyle Kharezmşahlar'ın *Kanklı* uruğundan toplanan ordusunun esasını teşkil ettiği gibi, başkaca da, *Kıpçak* ve *Kanklılar*'ın bir boyu olmuştur. Burada *Kamak* ile *Oran*'ın yanyana zikredilmesi, bilhassa dikkati çeker. Çünkü, 12-18.Asırlarda *Uranlar* ile *Kamaklar,* Sırderya havzasında da beraber yaşıyorlardı[50]".

"Gürcü vakanüvisleri, daha *İskender* zamanında, yani M.Ö. 4 üncü asırda *Kür* nehri boyunda *Bunturki* ve *Kıpçak* isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dair bir rivayet nakletmişlerdir; bunlardan *Bunturki*'nin *İbtidaî*[50a] *Türk* demek olduğu ileri sürülüyor. İhtimal *Sakalar*'la birlikte, yahut onlardan sonra *Türk* ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir. *Kıpçaklar*'ın da, o kadar eski zamanda mevcudiyeti, yine imkân dahilindedir[51]".

Amasyalı STRABON, memleketine komşu (Tokat'taki Zile) *Zela* şehrinde bulunan *Pont-Persleri*'nin, buradaki *"Anahit"* adlı Zerdüşt Tapınağında, "kurtuluş yıldönümü" olarak her yaz kutladıkları güne, *"Saka-Bayramı"* dediklerini bildiriyor[52]. İran'da ise bu millî gelenek, X.-XI. yüzyıllarda bi-

[50] A. Zeki V. TOGAN, Giriş, I. 160-161.

[50a] Buradaki *"Bun"* sözünün asıl anlamı, *"otokton/yerli"* olduğunu, Prof. N. MARR belirtmiştir (N. MARR et M. BRIÈRE, *La Langue Géorgienne,* Paris 1931, s. 615: "Boun-Turc, le Turc autochton").

[51] Ayni eser, I.257-258.

[52] STRABON, XI, VIII, 4-5; XII, III, 37.

le canlı olarak yaşatılıyordu. Ünlü tarihini 915 te yazan İranlı TABERÎ diyor ki: *İran*'ı istilâ ederek *Bâbil*'e değin ilerliyen *"Türk* oğlu *Rustam* oğlu *Paşang* oğlu *Afrasyab*"ı, İranlılar yenerek, ülkelerinden kaçırtmışlardı. Bu yüzden *"Acemler*, bu tarihi *Bayram-Günü* yapmışlardır; çünkü *Afrasyab*'ın zulmünden o gün kurtulmuşlardır. Bu gün, Acemlerin *Nevruz* ve *Mihrican* Bayramları arasında, *Üçüncü Büyük Bayram*dır". Başka bir rivayette de: *Türkler'in Padişahı Afrasyab'ı* yenen *İran Şahı Key-Khusrev* (Keyaksar)in, ordusu ile onu takip edip, "nihayet *Azerbaycan*'a gelerek", *"Hasif"* (Ürmiye) adlı göle kaçan *Afrasyab*'ın öldürüldüğü, anlatılır[53].

Asur çiviyazılı belgelerinde *Bartatua/Parati* oğlu *Maduva* (HERODOT'ta Protothias oğlu Madyas) diye anılan *Saka/Aşkuza* Hükümdarının, Saka ululan ile birlikte *İranlı Keyaksar* tarafından öldürülmesini, birçok tarihçiler gibi[54], A.Zeki V.TOGAN da, M.Ö. 626 veya 625 yılında olmuş sayarak, şu mühim araştırma sonuçlarını verir. "Burada zikri geçen *Keyaksares* İran destanlarındaki *Keykhusrev; Maduva* da, *Afrasyab*-- yahut onun nâibi--; ve bu *Afrasyab* da, *Türk* (Uygur ve Karahanlı) rivayetlerindeki *Tünge/Tunga-Alp* demek olduğundan, (STRABON'da anılan) bu *Saka-Bayramı*'nın, El-BİRÛNÎ (1000-1030 yıllarında yazdığı üç eserinde) ve başka müellifler tarafından 13 Tire-Mah ayında— İraniyatçılardan R. ROTH ve F. JUSTİ'nin tetkikatından anlaşıldığına göre, 26 Haziranda--, *İran Ülkelerinin Afrasyab tahakkümünden kurtulması Bayramı*, diye anlatılan *Tiregân Bayramı*, ile bir olduğu anlaşılıyor".

"İranlılar, Türkler'den Afrasyab'ın kardeşi *Barsgan* tarafından *Beykent*'te öldürülen damadı İran Prensi *Şiyavuş*'un katil hâdisesini, hiç unutmadıkları ve senenin muayyen günlerinde *mâtem tuttukları* gibi; Türkler de, *Anadolu*'da yahut *Azerbaycan*'da İranlılar tarafından öldürülmüş olan *Tunga-Alp'ın Mâtemi*'ni tutmuşlardır. *Orkhun Yazılarında*, 714 senesinde Uyguristan'daki *Beşbalık* şehrinin muhasarasından bahsedilirken, bunun, burada (yazın) *Tunga Tekin'in Yuğ Merasimi* icra edilirken yapıldığı zikredilmiştir. Uygurların *Bezeklik*'teki Buddist Mabedinin duvarı üzerinde, ağzında ve elbisesindeki (kan) lekelerinden bir şehidi temsil ettiği anlaşılan bir resim bulunmaktadır. Bu resmin bir yerinde *Tunga Tekin*, diğer yerinde *Tunga ol* okunan yazı da vardır. Bunu ben, Londra Elsinei Şarkıyye Mektebi Bulletinlerinde tarif etmişimdir.... Herhalde bir *Önasya* seferinde

[53] TABERÎ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Zakir Kadiri UGAN-Ahmet TEMİR tercümesi, 1959 Ankara, I.685-687,786.

[54] Meselâ: ADONTZ, s.294-295,306; Ş.GÜNALTAY, *İran Tarihi*, 1948 Ankara, I.112-113,130.

Medyalılar'la, Anadoluda hâkimiyet davası yüzünden öldürülen eski *Saka Türk Kahramanının* hâtıraları, asırlarca yaşamıştır. Mahmud KAŞGARÎ bize, bu *ilk Azerbaycan ve Anadolu Fâtihi*'ne ait destandan bazı *Yuğ Şiirleri* nakletmiştir. *Sakalar,* (Maduva/Afrasyab'ın namertlikle öldürülmesiyle biten) bu hâdiseden sonra, Anadolu'dan çekildilerse de, *Azerbaycan* taraflarında epey zaman kaldılar. (Kür ırmağı boylarındaki) *Sakasen, Gogaren* isimleri, bundan sonra da zikrediliyor. *Azerbaycan'da Afrasyab'a nisbet edilen* ve eski *Sakalar* zamanının hâtırası olması muhtemel olan *bazı mevkiler* de vardır. O cümleden: *Şaberan* şehri *Afrasyab'ın paytahtı* olarak; *Aran*'daki *Sengi-Surakh* (Gence-Revan arasında türkçe adı ile "Karnıyarık-Dağı"), *Afrasyab*'ın *Keyhusrev* ile yaptığı muharebesinde *son sığınağı* olarak; *Tebriz* (Dışkale) kapılarından birisi de, *Afrasyab'ın kafası defnolunan* bir yer olarak; *Urmiye/Çiçest gölü, Afrasyab'ın garkolduğu yer* olarak; *Marağa* yanında, *bazı yerler* ve *bir köprü, Afrasyab'ın yapısı* olarak gösterilmiştir[55]".

2) Süryanî, Ermenî ve Gürcü Kaynaklarında İslâmlığa Değin Gelen: Kuzeyli, Bulgar, Paçanig, Barsıl, Khazır/Khazar ve *Kıpçak'lar:*

Makedonyalılar'ı Horasan ve İran'dan kovarak büyük bir imparatorluk kuran *Arşaklı/Partlı* hükümdarlarından VI.Arşak unvanlı *I.Mitridat* (160-139), doğuda Tanrıdağlar'dan, batıda Fırat'a değin hâkim olmuştu. Bunun torunu *"Büyük"* unvanlı *II.Mitridat* (123-88), *Atropaten* (Azerbaycan) ve *İberya* (Kartel) ülkelerini de işgal ederek, sınırlarını *Kafkas dağları*'na ulaştırmış; kardeşi *Val-Arşak*'ı, Hazar denizi ile Kızılırmak arasındaki ülkelere Uçbeği olarak tayin edince, böylece *Küçük-Arsaklılar* hükûmeti kurulmuştu. Bu *Val-Arşak*'ın kâtibi Süryanî Mar Abas KATİNA'nın eserinden naklen (VII. Yüzyılda) Muş bölgesinden yetişme Ermeni tarihçisi KHORENLİ, şu bilgileri veriyor:

"Armenya'da ilk Arşaklı hâkimiyetini kuran *Val-Arşak,* son yıllarındaki bir seferinde, "kuzeyde *Kafkas* sıradağları eteklerindeki geniş ve derin vadilerde ve (Dağıstan'da) ovadaki halkları", itaat altına alarak, onları vergiye bağlayıp, kanunlara tâbi kıldı. Ayrıca onları yağma ve çapuldan vazgeçirterek, "kendilerine başlar ve beğlerini tayin edip, iyi bir düzen kurma" imkânlarını da vererek, kendi ülkesine çağırdı. Böylece, *"Kuzeyden gelen bu göçmenleri,* eskiden *Yukarı-Pasen* (Pasın/Kars-Yaylası) ve *Anpayt* (Ormansız) denilen bölgedeki yeşil yaylalara yerleştirdi. *Vuntlu Velentur-Bulgar* ahalisinin burada yerleşmesinden dolayı, sonraları *Vunt*'un (boyunun) adı ile bu-

[55] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.167-168,455-456 n.284b-289.

ralara *Vanand/Vanant* denildiği gibi, buralardaki kasabalar da (Kars, Zarışad, Utmus/Otmus/Yotmus gibi kaleler), hâlâ onun kardeşlerinin ve yakınlarının adlarını taşımaktadır[56]".

"Val-Arşak'ın oğlu *I.Arşak* (26 yıllık bir erken başlatma yanlışı ile, 127-114)" çağında, *"Kafkas* sıradağları geçitlerindeki *Bulgarlar* (şimdiki: Karaçay-Balkarlar'ın ataları) *ülkesi*'nde, büyük karışıklıklar çıktı. *Bunlardan büyük bir kalabalık"* göçüp, gelerek (Çoruk boyundaki) *"Gol*'un altında çok verimli ve buğdayı bol ovalara (Bayburt-Ovasına) yerleşip, uzun zaman orada kaldılar[57]". Sonradan bunlar, Çoruk solundaki sıradağlara çekilerek, STRABON'da (XI, 2, 15)*Paryadros* ve PLİNİUS'ta *"Paryadres"* denilen bu dağlara, *"Barkar/Balkar/Barkhal"* ve 1461 de Osmanlıların "Turabozan" Fethi sırasında, *"Bulgar-Dağı"* denilmesine sebep olmuşlardır[58].

Küçük-Arşaklı ülkesi, 387 de İranlılar ile Romalılar arasında paylaşıldıktan sonra, İran tâbii olarak *Düwin*'de tahta geçen *Arşaklı III.Khosrov*'a karşı 390 yıllarında ayaklanan (Kars'taki) *"Vanant Hanedanı"*, (batı komşuları Çoruk boyundaki Roma tâbii) ormanlık ve kayalık *"Tay'k"* bölgesi halkını da kendilerine uydurmuş; yatıştırmaya gelen Başbuğ *Bagratlı Sahak*'ı çok uğraştırmışlardı. 420 yılında Ateşetapan Sasanlılara karşı başlayan Hıristiyan ayaklanmaları sırasında da, *"Vanant yerlileri*, kahramanca cesaretleri ile seçiliyorlardı". 432 deki Patrik Seçiminde, *"Vanant'tan Zarışad* (1927 den beri "Arpaçay" ilçesi merkezi) kasabalı Rahip *Dırug"*, başlıca söz sahibi bilginler arasında idi[59]. Maku yanında 451 de İranlılarla yapılan *Avarayr Savaşı*'ndaki 66 binlik Hıristiyan ordusunun dört kolundan üçüncüsünün yiğit kumandanı, *"Vanantlı Tatul"* idi[60]. Maku bölgesinde

[56] Eserini 1295 de bitiren Stepanos ORBELYAN, *Nahçıvan*'daki "Ernçak" (Dede-Korkut Kitabı, X. Boy'daki "Alınca") sancağında da *"Vanand-a-Berd"* (Vanand-Hisar-ı) adlı bir kasaba; ve ayrıca Karabağ'da *Balk* (Şuşa) yakınında bir *"Vanand"* kasabası bulunduğunu, bildirir (S. ORBELİAN, "Histoire de la Siuni (Karabağ-Nahçıvan)", ermeniceden çeviren M. BROSSET, 1864 Saint-Pétersburg, I.6,12,139).

1908 de, *Nahçıvan*'daki 14 köylü (Onu "Tatar"/Türk, birisi yarı Ermeni ve üçü Ermenilerle meskûn) *"Vanand* Nahiyesi" merkezi, 2230 nüfuslu Türk kasabası *"Dostı"* idi ve buradaki *"Vanand"* köyünün hepsi Türk olan nüfusu da, 1335 kişi idi (resmî Revan İli Yıllığı, "Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy na 1908 god", 1908 Erivan, III.86-87.

[57] KHORENLİ, II.6,9; R.GROUSSET, s.216.

[58] KIRZIOĞLU, *"1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fâtih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar-Dağı Neresidir?"*, 1961 deki VI.Türk Tarih Kongresi-Bildiriler, 1967 Ankara, s.322-328.

[59] KHORENLİ, III. 44, 56, 65.

[60] ELİZE, 8.bab; R.GROUSSET, s.202-206.

482 deki *Nerseh-Abad Savaşı*'nda da, İran ordusunu yenen ünlü yiğit kumandanlardan birisi ve en üstünü, *"Vanantlı Veren"* (Beren?) idi[61]. *"Vanant"*'ta (Sarıkamışta 1921 den önceleri Yedikilise, şimdiki Yenigazi yerindeki, Utmus/Otmus/Yutmus da denilen kasabadan yetişme) *"Yotmus'lu Babgen"*, 490-515 arasında 25 yıl *Düwin'de Gregoryan Katolikosu* olmuş; *506 Düwin Konsili*'nde, 451 Kalkedon/Kadıköy Konsili Kararlarını reddeden ve Bizans Ortodoksluğundan ayrılan *Grigoryan* mezhebinin istiklâli kararını verdirmiştir[62].

982 de yazılan *"Hudûdü'l-Âdem"*'de, Atıl-Yayık arasındaki kesimde, hem Müslüman, hem de "Kâfir" (Kam dininde) olup, "doğusunda *B.râdhâ*, güneyinde *Khazar*, batısında dağlar (Urallar) ve kuzeyinde *Macar* (Başkurt)" urugları bulunan *"Vanandar"* bölgesinden bahsedilmektedir[63].Merhum A.Zeki V.TOGAN, *Kars Vanandları* için şöyle diyor: *"Önasya"*'ya vâki eski Türk göçleri'nden biri de, --m.ö. 149-127 seneleri arasında-- *Edil* havzasından kalkıp *Derbend* yoluyla Azerbaycan'a geçerek, şimdiki *Kars* ve *Pasin* ovalarına gelip yerleşen *Bulgar* ve *Vanand'lar*'dır ki, Ermeni müverrihi KHORENLİ Moses'in eserinde yazılan bu kaydın, tarihe uygun olduğunu, ben İbn Fadlan'a ait eserimde (Mukaddime, s. xxvııı) izah etmişimdir. (Kıpçak kolundan) *Bulgarlar'a akraba olan Vand/Vanandlar*'ın *Dağıstan*'da kalan kısımları, Arap kaynaklarında *Vlndr* yahut *Vnndr*-- Vanandar, yani Vanandlar-- ismi altında zikredilmektedir. *Kars Sancağı*'na, (1064 teki fetihle) *Selçuklular*'ın gelişine kadar hep, *Vanand* denilmiştir[64]".

734 yılında lâtince yazılan "Ravennas Anonimi"nde, *"Dubios"* (Revan ovası merkezi Düvin) ile, *"İvirium"* (İber)de *"Somaskhae"* (Ahıska) bölgelerine komşu olarak gösterilen *"Venatoni"* kesimi, şüphesiz ki, Kars'ın merkez olduğu *Vanant* ülkesidir. 958 veya 960 yılında ibranice yazılan *Khazar Kağanı Yusuf*'un ünlü mektubunda, *Khazar Devletini kuran on ana urug* arasında *"Bulgar"*'lar ve tâbi beş urug arasında da, *"Vnndır"*'lar anılmıştır[65].

Romalı JOSEPHE'in belirttiğine göre, 73-74 yıllarında, (Kafkaslar kuzeyindeki As/Oslar'dan ibaret) *Alanlar,* güneye akın ederek *Armenya*'ya girip, buranın (Iğdır-Ovası'nın kuzeyinde ve Aras solundaki başkent Artak-

[61] Parpılı LAZAR, 61.bab; R.GROUSSET, s.216.

[62] R.GROUSSET, s.235-236.

[63] "Hudûd al-Âlem", farçadan ingilizceye tercüme ve izah eden, V.MİNORSKY, İkinci Baskı, 1970 London, s.162-163.

[64] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.168-169.

[65] A.Zeki V.TOGAN, *"Hazarlar"*, İA, V. 397, 405-406.

sata'da oturan) Kıralı Arşaklı *Tiridat'ı* (52-99) yenerek, *Medya'ya* değin yayılmışlardı. Romalılar'a tâbi *İber* (Kartel) kıralı *Mitridat* da, 75 yılında başkendi *Meskheta'dan* az güneyde *Harmozika'da* (Hormuzd Tapınağında) bıraktığı yunanca yazıtta, bu sırada ülkesini (Arşaklılar'dan gelecek mukabil hücumlara karşı) tahkim ettiğini bildiriyor[66]. Şimdi Gürcü tarihçilerinin *II.Mihridat* (70-96) olarak kabul ettikleri *İber/*Kartel kıralı, "Kartlis-Çkhovreba"da *"Azerk/Arsok"* diye anılarak, bunun Kafkaslar kuzeyindeki komşuları ile ittifakı ve onlarla birlikte Küçük-Arşaklı ülkesine akın ve istilâları, şöyle anlatılıyor:

"Azork ile kardeşi *Armazel'*in onaltı yıllık hâkimiyeti sırasında, (daha önce Arşaklı Tiridat'ın zaferleriyle Kartel'den koparılıp) *Armenya'ya* kaptırılan bölgeleri geri almak üzere, (komşu) *Oslar* ile *Lekler* (Lekziler) davet edildiler. *Oslar'ın*, iki kardeş olan *Bazuk* ve *Abazuk* (nüsha:Bazok/Parzok ve Anbazuk) adlı devyapılı iki kıralı, ordularının başında ülkelerinden çıktılar (Daryal'ı aştılar). *"Paçanig"* (Peçenekler) *ler* ile *"Cik'ler"* (Ciket de denilen Karadeniz kıyısında ve Apkazlar'a kuzeybatıdan komşu Çerkeseli'ne yerleşen Kıpçak boyu, Çigil'ler) de, bunlarla birlikte geldi. (Demirkapı/Derbend yolundan ilerliyen) *Lekler Hükümdarı* da, yolu üzerindeki (Khazar kolu) *Durdzuklar* ile (İslâm kaynaklarında güçlü âsi dağ kami olarak "Dudaniye diye anılan) *Dido'lar'ı* dahi birlikte getirdi. Bütün bunlar (altı Kuzeyli urug), gizlice *Kartel'de* toplanarak, *Armenyalı* orduları henüz toplanmadan, onların ülkesine saldırdılar. (Arpaçayı boyundaki) "*Şırakavan* ve (batısında, Çıldır gölü-Pasın arasındaki Kars yaylasından ibaret) *Vanand* bölgelerini vurup, ta *Bagrevand* (Muratsuyu başlarında Eleşgirt-Karaköse ovası) ve *Basyan* (Yukarı-Aras boyu/Pasın)a" değin bozup, yıktılar. Geri dönerken de, *"Daşt"ı* (V.Yüzyılda "Daşt-Balasakan" denilen Karabağ ovasını), ta *Nakhçıcan'a* değin yağmalayıp, bozarak tutsaklar aldılar[67].

KHORENLİ (II,50), bu sırada *"Alanlar* ile *bütün Dağlılar'ın*, *İberya'nın* (Kartel'in) bir kesimine yerleşerek, *Armenya'ya* hücum" ettiklerini; sonunda, "büyük ırmak *Kür* kıyısında" kuzeyde *Alanlar'ın* ve güneyinde *Armenya* ordusunun bulunduğu sırada, Alan Kıralı oğlunun tutsak alınması ile,

66 J.Sandalgian, *Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganizme,* 1917 Rome, II.537; R.GROUSSET, s.109. Bu sonki eserde, istilânın 72 yılında ve Derbend yolu ile yapıldığı yazılıyor.

67 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.65-68. M.Brosset'nin de işaret ettiği (I. 67 n.4) gibi, bu *Os Kıralı'*nın adaşı Bizans kaynağında *"Hunlar Hâkimi"* diye gösterilen *"Ambazuk"* idi. 508 yılında *Daryal-Geçidi* çevresindeki *"Ambazuk-Hunları"*, aslında *Sabirler* idi (Ş.BAŞTAV, "Sabir Türkleri", Belleten, V.60,68-69).

uzun görüşmelerden sonra, bu Prensin geri verilmesi ve "onbinlerce laykha /lakha" (debbağlanmış kızıl deri) armağan edilerek, Alan Kıralının güzel kızı *"Satinig"* ile *Armenya Kıralının* evlenmesiyle, arada barış yapıldığını, anlatır. Biz bu son haberdeki "barış"tan, *Kuzeyliler*'den birtakımının *Aras* kuzeyinde yerleştiğini, onların adını taşıyan yerlerden öğreniyoruz: *Şırak, Beçeni, Digor,* hattâ *Nakhçıvan* coğrafya adları, bunun tanıklarıdır.

STRABON (XI,xı,1,ve 8), *Skyth ırkından Sarmatlar*'ın *Avors* ve *Sırak* (Şurak) adlı iki boyunun, *Kafkas* dağlarına değin yayıldığını bildirir. Bunlar, *Yase/As* boyu ile birlikte, çoktan Türkleşmiş *Alanlar*'ın birliğine katılmışlardı. Kuzeylilerin 73-74 yıllarındaki bu istilâsında, Kars'ın doğu kesimindeki Arpaçayı (Akhuryan çayı) boylarına *Sıraklar*'ın bir kolu yerleşmişti. Bu yüzden PTOLEMEOS (V.xın, 9), burayı (150 yıllarında yazdığı Coğrafyasında) *"Sırakene"* (Şırakyurdu) diye anmıştır. Ermenice kaynaklarda buraya *"Şırak"* ve (Arpaçayı'na sağdan Kızılçakçaksuyunun karıştığı yere yakın ve Kızılçakçaksuyu sağında "Baş-Şüregel" kalesi yerindeki) merkezine de *"Şırakavan"* deniliyordu[68]. İç-Oğuz'dan olan Arpaçayı boyları, merkez kasabaya göre, Dede-Korkut Kitabında (X.Boy), *"Şurok-avan Ucu"* ve 1514 Çaldıran Seferinden beri Osmanlı belgelerinde ve çevre halkımız dilinde Arapçayının yukarı kesimi, *"Şüreg-El"* ve Revan Türklerince *"Şöreğ-El"* diye anılmaktadır[69].

73-74 *Kuzeyli* istilâlarına katılan *"Paçanig"* adlı Türk boyundan bir kol da, Gökçegöl'den çıkıp Revan'dan geçerek soldan Aras'a karışan Zengisuyu/Hurazdan çayı başındaki *"Nig"* (Gözel-Dere) sancağına yerleşerek, buranın merkezi *"Peçni/Beçeni"* kalesine adlarını vermiştir. Buranın adı, ilk olarak, Batı komşusu Parpı kasabasından yetişme V.Yüz. yıl Ermeni kronikçisi Parpılı LAZAR'ın (59.Bahis), 485 te biten eserinde, 481 vak'aları arasında, huzurunda din uğruna Ateşetapan Perslerle savaşılacağı üzerine andedilen aziz papas *"Peçni'li Atik"* dolayısıyla geçiyor[70]. Bunun bulunduğu vadi, ermeni metinlerinde *"Tara-Çiçek"* ve Türklerce *"Dere-(i) Çiçek"* diye anılmaktadır. 1908 Revan Yıllığı'nda, buradaki *"Ala-Pars, Becni, Arza-*

[68] J.SANDALJİAN, I.254; II.538-539. Küçük-Arşaklı vakayinâmesini 392 de bitiren (İstanbullu) Bizanslı FAUSTUS (III,13; IV,4) ve KHORENLİ (II,90), Arşaklı *Büyük-Tiridat*'ın, akrabasından (Arşaklı/Partlı "Karen-Bahlav kolundan) *Kamsar* oğlu *Arşavir*'e, 311 yılında *"Şırak ve Eraskhacor"* sancaklarını ocaklık mâlikâne verdiğini, bundan sonra artık buraların beğliğinin *"Kamsar-akan"* (Kamsar-hanedanı) elinde kaldığını belirtirler.

[69] KIRZIOĞLU, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri*, I.110-111; *Kars Tarihi*, I.154-155.

[70] Pecni ve buradan geçen Zengisuyu/Hurazdan başlarına *"Pecn'oy-Cor"* (Peçni-Deresi) denildiğini gösteren kaynaklar için bak.SAİNT-MARTİN, I.40; II.101,423,456-457,462.

kend, Ozanlar, Gümüş, Dallar (Deliler), *Ağ-Veran" adlı yedi köyün bulunduğu, son dört köyün hep "Tatar"* (Türk), Ala-Pars'ın hep Ermeni, Arzakend'in yarı Türk, yarı Ermeni, 1643 nüfuslu *Becni*'nin 826 kişi ile çoğunun Türk,kalanının Ermeni halkından olduğu yazılıdır[71]. Dede-Korkut Kitabı'nda (III.Boy) Taş-Oğuz'dan gösterilen *"Bay-Becan/Peçan Beg"* (Vatikan nüshasında: "Bay-Becan Melik")in merkezinin bu *"Beç(e)ni"* kalesi olması; bunun (kuzeydoğusundaki bataklıkta "Tana-Sazı" bulunan Taryun'k/ Doğubayazıt Kalesi beği) "Kam-Bura(t) Beg"in oğluna "beşik-kertme" olarak verdiği kızı *"Banı/Banu(-i)-Çiçek"*in de, bu kalenin bulunduğu *"Dere-Çiçek"* vâdisinin adını taşıdığı, anlaşılıyor.

Arpaçayı sağında ve *Şırak/Şüregel* güneyinde, bu çaya karışan *"Digor-Suyu"* ile, 1954 ten beri ilçe merkezi olan eski kaleli ve Arşaklı Kamsarakan eseri VI-VII. yüzyıl yapısı büyük kilise öreni bulunan *"Tekor"/ Digor*'un adı da, Kuzey-Kafkasya'daki As/Os-Alanlar'ın batı boyu *"Digor"*dan kalmadır ki, bunlar da, anakolu Amuderya yukarısındaki *"Tukharistan"*a adını veren güçlü uruk *"Tukhar"*ların bir kolu sayılıyor[72]. *Arpaçayı-Digor*'u ile, Kars'ın 1828 den sonra Posof İlçe merkezi olan *Dugur* köyü de, 73-74 yıllarındaki Os/Alan istilâsında buralarda yerleşen *Digorlar*'ın hâtırası ile anılmış olmalıdır. 2 Haziran 451 günü İran savaşına sahne olduğu Vardabet ELİSE (8.Bab) ve Parpılı LAZAR (34.Bab) tarafından anlatılan Maku yanındaki *"Avar-Ayr"* (Avar-Adamı) adlı köyün de, Alan (As)ların bu istilâ sonunda burada kalan *"Avorsi"* boyundan kaldığı, ileri sürülmektedir[73]. PTOLEMEUS (V, 12)ta *"Naksovana"* diye ilk defa anılan Aras solunda ve Maku'nun karşısındaki *Nakhçıvan* şehrinin de, bu büyük istilâ göçlerinde Dağıstan'dan gelen (Durdzuklu) *Çeçenler*'in kendilerine verdikleri *"Nokhçı"* adına[74] göre anıldığı anlaşılıyor. *"Nakhç-Avan"* (Nakhç-Yeri) anlamı[75] da, bunu göstermektedir. *Arpaçayı* sağındaki Digor'da da, bir *Nakhçıvan* vardır.

[71] Pamnatyana Knijka Erivanskoy Guberniy, III.90-91. Peçni'de VI.Yüzyıldan kalma süslü kilise için bak. E.UTUDJİAN, Armenian Architecture, çeviren, G.CAPNER, 1968 Paris, s.36 ve Fig.39-42.

[72] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.424.

[73] J.SANDALGİAN, I.253-254; II.538.

[74] (Dağıstanlı) Şerafeddin EREL, *Dağıstan ve Dağıstanlılar,* 1961 Istanbul, s.36. Muhterem Kazı-Kumuklu müellifin ağızdan bana yazdırdığına göre: Avarca *Nokh-çi* ve Kazı-Kumukça *Nak-çi, artçı-adam, arkada-kalan* ve *dümdar* demektir. Komşularının Çeçenlere verdiği adlardan: Osetçe *Makalun* (geri-kalan), Avarca *Nak-çi* (Kalı-cı), Türkçe *Galgay* (Kalgay) yani Kalan/Kalıcı adları ile Çeçence *Nokh-Çi* (arkadaki kişi/geri kalan adam), hep ayni anlama gelir (ayni eser, s.6).

[75] V. MİNORSKY, *Nahçıvan,* İA.IX.34.

Edes/Urfa'da 154 te doğan Sünyanî BARDESAN'ın kaybolan eserinden KHORENLİ'nin nakline göre, Küçük-Arşaklı *Valarş* (194-216), *"Pasen"*de Murç suyunun Aras'a kavuştuğu yerde kendi adı ile *"Valarş-Avan"* (Valarş-Yurdu) adlı bir kasaba kurmuş; ve (Revan-Ovasında da) şimdiki Ermeni Katolikosluğu merkezi Üçkilise/Eçmiyadzin yerinde) *Yeni-Şehir* adıyla (sonradan) *Valarş-Abad* denilen şehri, *"Kasakh çayı"* üzerindeki *"Vartkes"* bahçelerini sur içine alarak yaptırmış; sonunda, *"Kuzey-Ahalisi"*nden ittifak kuran *Khazır*'lar ve *Pa(r)sıl'lar*'ın, kendi kralları *Venaseb* ve *Surhab* idaresinde (Demirkapı-Derbend'den ibaret) *Cor-Kapısı*'ndan geçerek, *Kür* ırmağı boyunda toplandıklarını; kalabalık yiğit bir ordu ile yetişen *Kıral Valarş*'ın, onları kırıp bozarak, *Cor-Geçidi*'ne değin kovaladığı; hâkimiyetinin 20.yılındaki başka bir savaşta (216 da), aynı akıncıların mâhir okçusu tarafından öldürüldüğü; Valarş'ın yerine tahta geçen oğlu (Büyük) *Khosrov*'un (217-252), babasının öcünü almak için, hemen *Armenya* ordusunun başına geçerek, bu düşmanlarla vuruşmak üzere, "Ulu-Dağlar"ı (Kafkasları) aştığı, anlatıyor[76].

Bu haberleri inceleyen MARQUART, *"Barsıl'k* ile *Khazır'k"* akınlarının, 197-216 yılları arasında (iki defa) olduğunu kabul eder[77]. Khazarlar üzerine en son ve en geniş araştırmayı neşreden Sovyet bilgini ARTAMONOF, KHORENLİ'nin rusça tercümesinden bu haberleri naklederek, *"Khazarlar*'ın ilk defa olarak bu iki hâdise ile 193 ve 213 yıllarında anıldığını söyliyerek, *Arşaklı Valarş*'ın adını da, nedense, hep *"Vakharşak"* biçiminde yazar[78]. D.M. DUNLOP, XVIII.Yüzyılda lâtinceye çevrilen KHORENLİ nüshasında, anılan iki hükümdarın adlarının *"Venasepo, Surhako"* olduğunu; ve ilk akınlarının 198 de yapıldığını yazıyor[79].

A.Zeki V.TOGAN, 150 yıllarında PTOLEMEUS'un, *"Edil* havzasında yaşayan bir kavim" diye andığı *"Sabir'ler"*le komşu *"Borusk'lar"*ın, *"Bulgarlar*'ın diğer bir kolu olan *Boroç*--Boroçoğlu/Borçalı-- *lar"*dan ibaret olduğu-

[76] V.LANGLOİS, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, 1867 Paris, I.57,66; KHORENLİ, II.65. Eserini 550 de bitiren Bizans tarihçisi *Prokopius* (De Bell.Goth., IV, 3), Dağıstan-Derbendi'ni *"Zur-Geçidi"* diye anar.Bu ad, buradaki *"Çor/Sol"* (şimdi Altaylar'daki "Şor") adlı bir Türk boyunun hâtırası ile anılmıştır. Aşağıda (s. 51), Dağıstan ve Şirvan'daki *Çor* boyundan bir kolun da, *Gogaren* eyaletindeki 9 Sancak'tan birisine ad verdiğini göreceğiz. *"Sol Türkleri"* için başlıca kaynak haberlerini, A.Zeki V.TOGAN merhum (Giriş,I.55,75,83,174,217) vermiştir.

[77] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.469 n.311.

[78] ARTAMONOF, *İstoriya Khazar*, 1962 Leningrad, s.115.

[79] D.M.DUNLOP, *The History of The Jewish Khazar*, 1954 Nev Jersey, s.9 n.28,29.

nu belirtir[80]. KHORENLİ'ye izafe edilen eski coğrafyada, Kafkaslar kuzeyinden Edil ve Don ırmaklarına değin uzayan *"Sarmatya"* ülkesindeki 53 boy ve oymağın adları verilip, *"Etil* ırmağının, yetmiş kolla denize karıştığı ve bunun boyunda *Barsel'ik* (Barsel'ler)in oturduğu bildiriliyor; ayrıca ilk üç sırada ki (ülkeye hâkim sıfatı ile) uruglar anılarak, sonunda da şu bilgiler veriliyor: *"Khazır'ık* (Khazır'lar/Khazarlar), *Bukh'ık/Bulkh'ık* (Bulgar'lar), *Barsel'ik* (Barsel'ler)". Sarmatya bahsi de şöyle bitiyor: *"Kuzeyin Hükümdarı* veya *Khagan, Khazır'lar*'ın Beği olup; *Kıraliçe Khatun, Khagan*'ın eşidir ki, *Barsel'ler* uruguna mensuptur[81]". Ermenice Coğrafyadaki bu son haberler, Türk töresine göre mühim bir denklik (küfüv) gözetiminin de mâhiyetini bildiriyor. *Khazar Kaganları,* ancak kendi hanedanlarına asâletçe denk sayılan *Barseller*'den evlenip *"Khatun"* edinebiliyorlar ve ancak bunlardan doğanlar, tahta çıkabiliyordu.

Merhum A. Zeki V. TOGAN, şu tamamlayıcı bilgileri veriyor: "Arap kaynakları, *Edil-Bulgarları* ile *Khazarlar*'ın mühim bir boyu sıfatiyle *Barsula,* Al- *Borşaliye* yahut Al- *Borsul* adını verdikleri bir kabileyi zikrediyorlar. Bu ismin, PTOLEMEUS'de de geçtiğini anlatmıştım. Bizans kaynakları bu kabilenin ismini, *Barsulia* ve *Borsulaoi* şekillerinde yazarlar. *Edil-Bulgarları* rivayetlerinde *Baraç* ve *Kıpçak* kabile adlarında *Boroç-oğlu* şeklinde yazılan isimlerinin de, aynı kabilenin adı olduğu tahakkuk etmiştir. *Mısır Memlûkları*'ndan (I.Baybars, oğlu Berke ve Kalavun gibi) bazıları bu kabiliye mensup olduğu gibi, Anadolu'da *Diyarbekir* taraflarında *Borcoğlu* boyu bulunduğu, kaynaklarımızda gösteriliyor. Halbuki bu kabilenin mühim bir kısmı, bugün *Orta-Kür* ırmağı sağında eski *Gogaren* ülkesinin doğu kısmında, kendi adlarıyla *Borçalı* tesmiye olunan (Tiflis-Revan arasındaki) sancakta *Borçalılar* (ve Karapapaklar) adı ile yaşamaktadırlar. Bu *Borocoğlular* da Kafkasya güneyine, eski *Khazarlar* zamanında geçmiş görünüyorlar[82]".

[80] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.169,456 n.293.

[81] KHORENLİ'ye İzafe Edilen Armenya Coğrafyası, fransızca tercümesi, SAİNT-MARTİN, II.355-357; (daha değişik ve bütün yazmalara göre) rusça tercümesi, K.PATKANOF, 1877 Sank-Petersburg, s.35-38.

[82] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.172,456 n.293. Rahmetli A.Zeki V.TOGAN (Giriş, I.456 n.321), ayrıca şu mühim haberi de naklediyor: (eserini 840 yıllarında yazan) İBN KHURDÂDBEH, *"Khazar denizi batısında* bir yerde, *Sasanîler*'e (226-642) tâbi *Borcân-Melik*'ten bahseder. "Ben bu *Borcân*'ın, *Boruç*'un iranca cemi (şekli, yani Borçlar demek)olduğunu zannediyorum".

BELÂZURÎ (s.195) deki bir rivayette, birbirlerine kızlarını vererek güveği olan *"Türk-Hükümdarı"* ile Sasanlı *Nuşirvan*'ın (Dağıstan'daki) *"Barşeliyye"* (Borçalı)de bir arada görüştüğü; *"Türk Khakanı"*nının müsaadesi üzerine *Nuşirvan*'ın, *"iki ülke* (Khazar ve Sasanlı)

Öteden beri ikiz *Borçalı-Kazak* boylarına ayrılan ve batıda Ardahan, doğuda Gence, kuzeyde Tiflis, güneyde Revan ile çevrili yerlerde *"Karapapak"* (Dağıstan ve Karadeniz kuzeyindeki kolları "Karabörklü") adıyla tanınan *Kıpçak* uruğunun, Arşaklı *Valarş* çağındaki iki akınından sonra, onun torunu olup, Hıristiyanlığı ilk defa resmî din olarak benimsediği ve devleti yeniden kurduğu için *"Büyük"* unvanıyla anılan *III. Tiridat* (287-330) zamanındaki büyük akın ve istilâda, buralara yerleşip, sulara da adlarını verdikleri anlaşılıyor. Bunları, iki kaynaktan öğrenebiliyoruz. Birisi, 324 yılında ölen Muş bölgesinden yetişme Süryanî rahibi Klaglı ZENOB'un ermeniceye çevrilen ve aslı kaybolan Muş-Bitlis-Ahlat'ın vak'alarını anlatan *"Daron Tarihi"* adlı, yılları vermiyen kısa risalesi; ikincisi de, bunun hemşehrisi ve 482 yılına kadarki Armenya tarihini anlatan ünlü KHORENLİ'nin tarihidir. Birincisinde istilâcılara yalnız *"Kuzeyli"* dendiği halde, ikinci kaynakta, *"Pa(r)siller Kıralı"*nın bu işi yaptığı belirtiliyor. Klaglı ZENOB'un anlattıkları şöyledir:

"Arşaklı Prens Anak oğlu *Aziz Greguvar"*, kerametler gösterip, Armenya Kıralı *Büyük Tiridat*'ı ve ülkesini (300-305 yıllarında) resmen Hıristiyan yaptı, eski putevlerini yıktı. Bu sırada (Kafkaslar kuzeyindeki) *"Kuzey-Hükümdarı"*, topladığı bir ordu ile, (Sasanlı I.Şahpur'un oğlu olup, İber/Kartel'de Kisrâ sülâlesini kuran ve Hıristiyanlığı resmen benimseyip ülkeye de kabul ettiren, son tesbitlere göre 300-362 arasında hüküm süren "Meribanes"/Mihran/Mirian'dan ibaret) *"İber Beği"* üzerine yürüdü. O da ülkesini bırakıp (sarp dağlara) kaçınca, *Kuzey-Kıralı* onu yakalamak için, *Garin* (Erzurum) şehrine değin kovaladı. Buralara değin her yeri zaptederek, 48 bine yakın tutsak götürdü"; *"İber Beği", Kıral Tiridat*'tan yardım diledi. Kıralın buyruğu ile *"Abah-Uni"* (Malazgirt bölgesi) *Beği* idaresinde 30 bin asker toplandı. *Abah-Uni* kesimini de alan *Kuzey-Hükümdarı*, altmış bin altın karşılığında burayı boşalttı. Bundan sonra da, *"Kuzey-Kumandanı/Cenerali* ile *Kıral Tiridat*, şiddetle savaştı". *Kuzeyli*, *Tiridat*'ın solkolunu ağırca yaraladı; *Kıral* da onun başını (kılıçla) ikiye yardı, zaferi kazandı. Bu bozgun üzerine *akıncılar*, *"Hark"* (Khınıs-çayı ile Murat ırmağındaki kesim) topraklarını ve *"Garin* şehri"ne değin aldıkları yerleri boşaltarak, çekildiler. *Kıral Tiridat*'la *Beğler*, (305-325 arasında İlk Arşaklı Patriki

---

arasında surlar" yaptırarak, "büyük taşlar ve kurşunla" (Derbend) *"Seddi"*ni demir kapılarla tahkim ettiği, anlatılıyor. Bu *"Barşeliyye"*nin, Dağıstan'da Uluçay boyundaki Macalıs'ın kuzeyinde ve *Barşlı-Özeni* (çayı) solunda *"Barşlı"* adlı *Kaytak/Khaydak* şehrinin merkez olduğu bölge veya bu şehir olduğu, anlaşılıyor (Ş.EREL, Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.9,25,45). Bugün de Kaytaklar, türkçe konuşmaktadırlar.

olan) *"Aziz Greguvar"*'ın yanına gelip, hep birlikte Tanrıya dualar edip, şükranda bulundular[83].

ZENOB'un, *"Daron"* bölgesinde yapıldığını anlattığı yukarıki savaştan ayrı olarak KHORENLİ, *Büyük-Tiridat*'ın *"Karkar* (Gogar)*lılar-Ovası"*'nda (Borçalı-Düzü'nde) *"Kuzeyli-âsiler"* ile yaptığı savaşın başında, *"Pa(r)sil'ler-Hükümdarı"*'nın bulunduğunu belirterek, şöyle devam eder: *Tiridat,* (Borçalı/Debed çayı-Kür kavşağı bölgesindeki ovada) âsileri yendikten sonra, onları kuzeydeki *"Hun-Ülkesi"*'ne değin kovaladı. Bu kanlı savaş sırasında, Arşaklı Başkumandanı (ve Kıral Tiridat'ın atabeği olup, onu Roma'ya kaçıran, orada taç giyerek ülkesini kurtarmasında çok emeği geçen, Alcnik/Silvan-Diyarbekir-Mardin İlbeği hanedanından) *"Mantag-Uni'li Ardavazd"*, yaralanarak öldü. Zaferden sonra *Tiridat,* (kendisine ve Başkent Valarşabad'a tâbi) dört büyük kumandandan birisi olan *"İberler* (Kartel/Gürcistan) *Vâlisi Mihran"*'ı, Hıristiyanlığı gizlice benimsediği için, ülkesine de bu yeni dini kabul ettirmek üzere, yerine (Meskheta'ya) gönderdi. Öteki üç büyük kumandanlar ve ordusu ile, *Pers*'le (Sasanlı) "Ardaşir oğlu (doğrusu onun sülâlesinden II.Şahpur) Sapor"a karşı (İran'da çıkan büyük karışıklıklardan yararlanmak üzere, 310 yılında) yürüdü[84].

Biz, *Arşaklı Büyük-Tiridat*'ın üzerine yürüdüğü *"Sapor"*'un, Sasanlı Ardaşir oğlu *I. Şahpur/Şapur* (241-272) değil, onun soyundan *II. Şahpur* (310-379) olduğunu, kolayca anlıyoruz. Çünkü, *Tiridat,* Romalıların himayesinde 287 de tahta geçmiş ve *Armenya*'da 301-305 yıllarında resmen *Hıristiyanlığı* kabul ettirdikten[85] sonra, *"Ba(r)siller-Hükümdarı"*'nın idaresindeki ordularla çarpıştıktan (daha doğrusu, anlaştıktan) sonra da *Pers Seferi*ne çıkmıştır. Biz bu Pers Seferinin, 310 yılında yapıldığını anlıyoruz. Çünkü, O zaman, İranda büyük ihtilâl çıkmış, Sasanlı sülâlesinden erkekler kırıldığı ve kalmadığı için, anasının karnında altı aylık iken, onun karnı üzeri-

[83] V.LANGLOİS, Coll.,I.351-355.

[84] KHORENLİ, II,85. "Aluvank" (Albanlar) tarihinde de, bu savaş anlatılarak, *"Gargar*(Gogaren)- *Ovası"*'nda *"Kuzeyliler* ile yaman bir savaşa tutuşan" Armenya kıralı *"Büyük-Tiridat"*'ın, *"Barsıl-Hükümdarı"* tarafından kemend atılarak yakalanmak istendiği, fakat Tiridat'ın onu "kılıçla ikiye böldüğü"; *"Kuzeyli* askerleri, *Hun Ülkesi"*'ne değin takip edip,onlardan "rehineler alıp, *dostluk kurduktan sonra"* da, kuzey sınırlarını güven altına aldığı, bunu müteakıp da *"Persler"* üzerine sefer ettiği, anlatılıyor (KALANKAYTUKLU, VII).

Arşaklı *Tiran/Tigran* (339-350)ın ilk yıllarında yine, *Kür* boylarına yayılan *"Kuzeyliler"*, dört yıl *"Ağuvank* (Alban/Aran) toprakları"nda kalmışken, *"Armenyalıları* rahat bırakmıyan *Kuzeyliler"*'i, Kıral *Tiran,* ancak metbuu Sasanlı *II.Sahpur*'un yardımı sayesinde zararsız hale getirebilmişti (KHORENLİ, III,12; KALANKAYTUKLU, VIII).

[85] R.GROUSSET, s.115

ne taç konarak, *II. Şahpur* adıyla, Şâh ilân edilmiştir. 310 yılında bu Şehzâdenin doğumunda da İrandaki karışıklıklar devam ederken, Arşaklı *Büyük* (III.) *Tiridat, Hemedan'*a sefer ederek, (doğuda Kuşanlar hükümdarı) "*Vezerg* (Buzurg/Ulu) *Khakhan*" ordusu ile savaşta başından kılıçla yaralanıp, bir parçası kesildiğinden, "*Kamsar*" (Kem-Ser/Eksik-Baş) lakabı ile anılan "*Beroz-Amad*"ın oğlu ve Arşaklılar'ın "*Karen-Pahlav*" kolundan gelen sülâlenin büyüğü sayılan akrabasını, taallûkatı ile alıp, başkendine getirmişti[86]. *Karen-Pahlav* hanedanı başı *Kamsar,* vaftiz edilip Hıristiyanlığı benimsemiş ve kendisine 311 yılında "*Şırak* (Arpaçayı boyları) ile *Eraskhacor* (Kağızman-Deresi) sancakları, ocaklık yurt olarak bağışlanmıştı[87].

"*Kartlis-Çkhovreba*"da, Kartel'de IV.Sülâle olarak Pers soyundan (Sasanlı) "*Khosrovlu*" hanedanını kuran "*Mirian*" (Meribanes) (300-365) ve "Armenya Kıralı *Trdat*" çağında, Kuzeyden ve *Derbend* yolu ile gelen istilâcılar, "*Khazarlar*" adı ile anılır; Eristawları ile *Kıral Mirian'*ın, *Khazarlar'*a karşı çıkarak, *Kür* ırmağının sağındaki "*Khunan*" ile "*Barda*" (Berda'a)yı kurtarıp, buralara Eristawlar yerleştirdiği anlatılır[88]. ARTAMONOF, KHORENLİ'de geçen bu *Valarş* ve *Tiridat* çağlarındaki akın ve istilâlar dolayısı ile, şöyle diyor: "*Armenya'*ya yerleşen güçlü *Basıl/Barsıl* boyu", önce III.Yüzyılın başlarında (216 larda), tekrar bu asrın sonlarında gelmiştir; "şüphesiz ki *Barsıllar,* eski bir *Kuzey-Kafkas* (?) kabilesidir"; onların buradaki varlığı, "Hunlar'ın istilâsına değin" sürmüştür[89]. Biz, *Büyük Tiridat* çağındaki Erzurum ve Malazgirt çevresine değin yayılan büyük *Barseller* istilâsında, Aras kuzeyinde ve Kasakçayı boyundaki başkent *Valarş-Abad'*ın da bozulup yıkıldığını; Tiridat'ın halefi ve oğlu "*Kotak*" (Gödek/Küçük, Kısa) lakaplı *II. Khosrov'*un (330-339), bu merkezi bırakarak, (30 km. kadar) doğugüneyinde ve Gerni-çayı boyunda, 335 yılında imarı biten *Düvin* (Tübin/Dübil) şehrini merkez yapmasından[90], anlıyoruz. M.STRECK'in, Düvin'in kurucusunu, "*Sasanîler'den Khusrav II.*" (579-590) diye göstermesi, çok yanlıştır[91].

86 KHORENLİ, II,87.

87 KHORENLİ, II,90; SAİNT-MARTİN, I.109; M.BROSSET, *Les Ruines d'Ani,* 1860 S.-Petérsbourg, s.93; Ed.DULAURİER, *Histoire Universelle Açogh'ig de Daron,* 1883 Paris, I,n.82

88 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.84-85,87.

89 ARTAMONOF, *Historiya Khazar,* s.131.

90 Bizanslı FAUSTUS, III,8; KHORENLİ, III.8:

91 "*Dvin*", İA,III.683.

Kaynak haberlerinden anlıyoruz ki: *"Kuzeyliler"* (eski-ermenice/grabar dilinde: "Hisus-Ayn" = Kuzey-Adamı/Kuzeyli ve "Hisus-Azker" = Kuzey-Milleti/Kavmi)den *"Khazır'lar* ve *Barsıl'lar"*, iki defa *Valarş* (194-216) ve iki defa da *Büyük-Tiridat* (287-323) çağında olmak üzere dört kez, *Kür* ve *Aras* boylarına ve daha güneylere akın etmiş olup, sonuncusunda da yerleşmişlerdir. Bunların ilk seferi, Valarş'ın geriçevirmesi ve ikincisi, onun ölümü ile sonuçlanmıştır. Üçüncü istilâda, bütün *Kartel*'i çiğneyip, buranın Beğini *Garin* (Erzurum) şehrine değin kovalamışlar ve *Abah-Uni* (Malazgirt) ile *Hark* (Muş-Bulanık) bölgelerini de istilâ edip, 60 000 altına karşılık, buralardan çekilmişlerdir. Dördüncü istilâlarında da, (310 yılından az önce) *"Karkar-Ovası"* (Khunan-Düzü) ile *"Barda"* (Gence doğusunda: Berda'a) bölgelerinde savaşıp, buralarda tutunmuşlardır. İlk defa İNCİCİYAN, *Tiridat* çağında Kuzeyliler ile "iki büyük savaş" yapıldığının farkına vararak, birisinin *Murat* boyunda, ötekinin de kuzeyde *Kür* boylarında *"Karkar* (Gogar)- *Ovası"*nda geçtiğini anlamıştır[92].

449-482 yılları vak'alarını tanık olarak anlatan ELİZE: *"Hun-Hükümdarı"* (Attilâ) tâbilerinden *"Khaylen-Turk"* boyunun, 450 yılında *"Cor-Geçidi"*ni (Dağıstan Derbendi'ni) aşarak güneye inip, Persler ile savaştığını; (4-5 yıl) sonra *"Cor-Ülkesi"*nden (Güney-Dağıstan) gelen akıncıların da, *Kür* ırmağını aşarak, *"İber"*e yakın *"Albanlar Kıralları* kışlağı *Khalkhal* şehri" karşısında toplanıp, *"Lophnas* (Küçük-Alazan) çayı" boyunda *"Palasagan* (Balasakan) - *Kıralı"* (Gence-Karabağ/Aran ülkesi hükümdarı) ile anlaştıklarını; 480 yıllarında ise, Sasanlı *Perviz*'in, dostluklarını kazanmak için *"Albanlar-Kapısı"*nı (Derbend'i) açarak, pek çok akçayı, *"Khaylan-Turk Ülkesi"*ne gönderdiğini, anlatıyor[93]. *Attilâ*'nın, doğuda *Derbend*'den *Orta-Avrupa*'ya değin yayılan *Hun* imparatorluğuna hâkim iken, 451 yılında *Galya-Seferi* ile uğraştığı ve bundan sonra da Pers/İran Seferi'ne hazırlanırken, 453 yılbaşı gecesinde öldüğü biliniyor[94]. Attilânın son yıllarında, ona tâbi Türk boylarının, Sasanlılar ile savaşan Hıristiyan *"Armenyalılar"*a yardım için *Kür* ırmağı boylarına indikleri anlaşılıyor. ELİZE, 451 yılında *Cor-Kapısı*'ndan aşarak *"İberler* Eyaleti"nde toplanan "savaşçılar"ı teşkil eden urug ve boylardan, şu onbirinin adını anar: *"Lepin* (Küreli), *Celp* (Dede Korkut Oğuznâmeleri'nden Topkapısarayı-Oğuznâmesi'ndeki, "Karaçug'un Cılban-

[92] V.LANGLOİS, Coll., II.125, sütun 2, n.1.

[93] ELİZE, I,III,VIII. Yine ELİZE (VIII), 455 yıllarında *"Khaylen-Tur(k)-Ülkesi"*nden, "Hükümdar soyuna mensup *Pel* adlı bir kişinin, (Kafkaslar güneyine geçerek) Hıristiyan dinine girdiğini, anlatır.

[94] R.GROUSSET, s.200.

Tağı"/Kazbek ile ilgili), *Vad, Kav, K(a)luvar, Khersan* (Komukların ve Anadolu Yörükleri'nin "Korsun" oymağı ile ilgili), *Hecmadag, Pask* (Parsel'ık?), *Posk/Poskh, Piyukhonan* (Piyu-Khun'lar), ve bütün *Tavasbaran* (bugün Derbend batısındaki türkçe konuşan: Tabasaran)". Yine ELİZE, 452 de Sasanlıların Armenya "Marzban"ı Arşaklı *"Adrormizt"*in kuvvetleriyle *"Albanlar"* (Şirvan-Aran) ülkesinde savaşanların *"Lepin"*ler, *Celp*'ler, *Hecmadag*lar, *Tavasbar*'lar, *Khipiovan* (Piyukhonan)'lar" olduğunu, belirtir[95].

KALANKAYTUKLU, *"Khalkhal* şehri"ne gelenlerin, 446 da *"Hunlar"* olduğunu, şöyle belirtir: 446 da *"Hunlar"*, *"Lipnik"* (Lipin/Lepin'ik-Lepin'ler) uruğu ile birlikte Dağıstan'dan *"Cor-Ülkesi"*nden aşarak *Kür* ırmağı boylarına yayıldılar. Burada, *"İberler* (Kartel) *-Ülkesi"*ne yakın ve *"Udi/Uti"* (Gence) eyaletinden sayılan *"Albanlar Kıralları* kışlağı *Khalkhal* şehrine vardılar". (Soldan Kür'e karışan Kambuzan/Küçük-Alazan/Yorı'dan ibaret) *"Lupnas-çayı"* üzerindeki ormanlıkta, *"Balasakan-Hükümdarı* ordusu" ile işbirliği edip, (Sasanlı baskısındaki) *"Armenyalılar"*a (İran taraflılarına) karşı savaştılar[96].

[95] ELİZE,IV,VII. Ermenice *"Aziz Greguvar'ın Kütüğü ve Hayatı"* adlı V.Yüzyıldan kalma anonimde (XI.bab, V.LANGLOİS,II.34), Sasanlı *II.Şahpur*'un yardım dileği üzerine ve Albanlar kıralı *Urnayr*'ın aracılığı ile 370 yıllarında, *"Alanlar* (Daryal)- *Kapısı"*nı geçen ve *"Hunlar-Hükümdarı"*na tâbi bulunan urug ve boylardan, şunların adları anılıyor:

"1. *Hun,* 2. *Mazkhut* (Masaget), 3. *Akuk,* 4. *Lepin* (Küre), 5. *Thaumadag* (Toma/Kazı-Kumuk), 6. *Kupur* (Kabar/Kabartay), 7. *Cemah* (Yemakh/Kıpçak uruğu: Yemek), 8. *Kutar* (Kutur-Gur?), 9. *Uz,* 10. *Cuc,* 11. *Şelp,* 12. *Malazc,* 13. *Ker* (Macarlar ile Dağıstan'dan Tuna boyuna giden Türk boyu), 14. *Guan"*. Bunun başka bir yazmasındaki 13 urug ve boyun adları da, şöyle yazılı: "1. *Hecmedag,* 2. *Pukur* (Bulgar?), 3. *İcamah,* 4. *Cuc,* 5. *Kuz*(oğuz), 6. *Şelp,* 7. *Kluar,* 8. *Makuk,* 9. *Uz,* 10. *Cılp,* 11. *Mazavan,* 12. *Kes* (Macarlar ile birlikte Dağıstan'dan Tunaboyu'na göçen Türk boyu), 13. *Suran* (Sor/Çor'lar)" (V.Langlois, II.34,1.sütun,n.6).

Eserini 330 da bitiren AGATHANGELOS (1.Bab), *"Alan-Kapısı"*nı aşarak güneye inen ve Sasanlı *I.Ardaşir* (226-241)in ilk yıllarında İranlılar ile savaşan *"Kuzeyliler"* arasında, *"Lepin*'ler ve *"C(i)leb*'ler"i de anar. ELİZE (3.bab) ve LAZAR (30.bab), 450 yılında *Kür* boyundaki savaşta, Kamsarakanlı (Şırak ve Eraskhacor Sancakları Beği) *Arşavir*'in, *"Lepin'ler Kıralı'nın yiğit kardeşi Vurg"*u, yakalayıp, öldürdüğünü anar.

Daha I. yüzyılda PLİNİUS (Histoira Naturalis, VI,10) bu *"Lepin"*lerin adını, *"Lubien"* biçiminde anar. Daryal doğusunda Kafkasların ilk geçidi *"Mamısun-Geçidi"* yerinde olduğu sanılan *Lepinler-Kapısı,* BELÂZURÎ(s.195) de, *Şirvan* ile *Alan-Kapısı* arasında *Lebin -Seddi"* diye gösterilerek, burayı, Sasanlı *I. Kubad/Kavad*'ın (488-531) yaptırdığı nakledilir. Bu boy veya uruğun adındaki *"in"* sonekinin, *Kıpçak* ağzı ile oluşu--ler/lar anlamına çokluk belirtir--, *(İlepin/Elepin* adında ilk ses yutularak) *Lepin*'lerin Türklüğünü gösterse gerektir.

[96] KALANKAYTUKLU,XVIII; R.GROUSSET, s.199-200. A.Zeki V.TOGAN'a göre, Khıram-Kür kavuşağındaki (Kızlar-Kalesi de denilen toprak-hisarlı) *Khunan* şehrini, 446 da buraya yerleşen *Hunlar,* kendi adları ile kurmuşlardır ("Azerbaycan", İA,II.98). Mar Abas

Parpılı LAZAR'da (58,60,62), *"Hunlar"* ile savaştığı anlatılan *"İberler Ülkesi Kıralı* (Sasanlı/Khosrovlu sülâlesinden) *Vakhtang"* (450-503) çağındaki vak'alar, *"Kartlis-Çkhovreba"*da, *"Khazarlar, Oslar, Kıpçaklar, Paçanigler, Cikler, Lekler* ve *Persler"* ile geçmiş gösterilerek, anlatılan mübalâgalı savaşların özeti şöyledir: Khosrovlu *V. Mirdat* (Mihridat) oğlu *"Gurg-Aslan"* (Kurt-Arslan) lakaplı *I. Vakhtang,* 53 yıl *Kartel*'de hüküm sürmüştür. (Tahta geçtiği sırada) 16 yaşında iken, "Spasbet" (Başkumandan) olan *"Cuvanşer"* ile birlikte (kaynağa göre 446, son tetkiklerdeki tesbitte 450 yılında) 100 bin atlı (?) ve 60 bin yaya (?) ile kuzeyde *"Oset"*e (Oslar Ülkesi'ne) sefere çıktı (Kartel'i istilâ eden ve başkent Meskheta şehrini bozup yıkan) *"Khazar-Yardımcıları"* ile (Tiflis kuzeyinde ve Daryal-Geçidi altındaki) *Aragwi-Ovası*'nda karşılaştı. Buradaki meydan cenginde, er dileyen gerçek bir "Golyat" (Tevrattaki devyapılı pehlivan) gibi olan *"Khazar-Tarkhan"*ı, arkasından da, aynı heybetteki *"Os-Bakatar"*ı (Os-Bagatırı) adlı pehlivanları öldürerek savaşı kazanan *Kıral, "Oslar"* ve *"Kıpçaklar"*ın istilâsını önlemek için, *"Ovset-Kapısı"* da denilen *"Daryan"* (Daryal)-Geçidini tahkim ederek, yüksek surlar ve kulelerle donattı. Bundan sonra, artık "büyük *Os* ve *Kıpçak milletleri",* bu Geçidi aşamadılar. Bundan sonra *Vakhtang, "Irmak"* (Kuban) boyunda, *"Ciket"*e komşu bulunan *"Paçanigler-Ülkesi"*ne vardı. Dört ay süren bu sefer sonunda yapılan barışa göre, *Vakhtang,* 30 bin (?) *Oslu* tutsağı vererek, buna karşılık, önceden tutsak giden kendi Kızkardeşini esaretten kurtardı. Yeni başkent olarak, (469 da) sıcak kaplıcalar yerinde *"Tbilisi-Kalak"*ı (Tiflis-Şehri'ni) imar ettirip, eski başkent *Meskheta*'ya da, *"Spaspet Cuvanşer"*i, askerleri ile birlikte muhafız bıraktı[97].

Vakhtnag çağında Kartel ile çevresindeki *Khazar, Kıpçak* ve *Paçanig* (Peçenek) uruglarının akın ve savaşları, 460 yıllarında Ural dağları doğusundaki yurtlarından göçen *Sabir Türkleri*'nin 463 te *Kafkaslar* bölgesine gelmesi ve *"Akaçir* (Akaçeri)" uruğunun 465 te, *Saragur* (Sarı-Ogur) ların da 468 de Kafkaslar güneyine geçmeleri[98] ile ilgili gözüküyor. "Kartlis-Çkhovreba"da, Kartel Kıralı Vakhtang'ın *"Gurg-Aslan"* lakabı üzerine verilen bil-

---

KATİNA'dan (M.Ö. II. Yüzyıl) naklen KHORENLİ'de (II,8) bu şehrin adının *"Henar-agerd"* (Henar/Hunar-yapı-sı) ve KALANKAYTULU(I), HOVHANNES (XXIII) ile Stepanos ORBELYAN'da (H.de la Siounie, s.7) *"Hunar-a-kert"* diye yazılması, burayı yine Hun kolundan *"Hunar"*ların kurduğunu gösterse gerektir.

97 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.148-160,177.

98 Şerif BAŞTAV, *Sabir Türkleri,* Belleten, (sayı 17-18, Ocak-Nisan 1941), V.58-59; A.Zeki V.TOGAN, *Azerbaycan;* İA, II.98; Giriş, I.170; L.RÂSONYI, *Tarihte Türklük,* 1971 Ankara, s.88-89.

gi de, çok dikkate değer: Bu *Vakhtang,* "önünde bir *Kurt* ve arkasında bir *Arslan"* tasviri bulunan *altın taç* giydiğinden, (farsça) *"Gurg-* (türkçe) *Aslan"* lakabıyla anılıyordu. Tolga/miğfer biçimindeki bu tacı ile savaşan *Vakhtang, "Kartel* üzerine gelen *Persler"*i, de yendi. Bu yüzden yeni bir savaşta ondan çok sakınan *Persler,* şöyle diyorlardı: *"Dûr az Gorg-Asal* (Sar), yani Kurt-Başlı'dan uzak" kalınız[99]. Başlıkta "uğur getirsin" diye *"kurt* (böri)" tasvirinin bulundurulması modası, *Khazar-Kıpçak* gibi Türklerden *Kartelliler*'e geçmişe benziyor. Sovyet idaresinde Gürcüler, başkentlerinde *"Tbilisi"*nin "kurucusu *Vakhtang Gorgasal"*ın tunçtan muhteşem bir atlı heykelini dikmişlerdir[100].

Kök-Türkler gibi Böri/Kurt başlı bayrak taşıyanlardan çok önceki Türk kahramanları timsalinin, FİRDEVSÎ(934-1020) ve SE'ÂLİBÎ (961-1038) gibi İranlıların naklettiği eski İran destanlarında, *İsfendiyar*'ın hasmına, *"Gurk-Sar"* (=Kurt-Başlı) denildiği, biliniyor[101].

Süryanî-Yakûbî anoniminden 569 yılında Belâgatçı ZAKHARİYA'nın kilise tarihine alınan bahiste, *Aras* ırmağı ile kuzeyde *Dağıstan-Ovaları'* na değin uzayan yerlerdeki urug ve boyların dilleri, dinleri ve adları için, şu değerli bilgiler veriliyor: *Gurzan* (İber/Kartel), *Armenya* kesiminde (kuzeyinde) olup, dili yunancaya benzer (Ortodoks olduklarından, Bizans/Rum tesiri altındadırlar); küçük-kıralları Hıristiyan olup, *Pers* hükümdarına tâbidir. *Aran* veya *Ara* (Kür ırmağı solundaki Şirvan/Albanya) da, Armenya kesimindedir; ayrı bir dili var ve mümin Hıristiyandır. Küçük Kıralı, *Pers* hükümdarına tâbidir. Onun karşısında (Kür ırmağı sağında) *Sis(a)gan* (ELİZE, III, VII ve KHORENLİ, III, 60'daki "Palasagan", KALANKAY-

[99] M. BROSSET, H.de la Géorgie, I.177-178. Kartel tarihini tercüme ve izah eden M.BROSSET (ayni yer) diyor ki: *"Gorg-Asal"* aslında *"Loup-Lion"* (Kurt-Arslan) anlamındadır. Birtakım müsteşrikler bunu, *"Gorg* (Gürcü)- *Arslanı"* manasına alıyorlar.

"Cihan Tarihi" adlı eserini 1269 da bitiren Ermeni tahibi VARDAN (L.bahis), *"İber* (Kartel/Gürcü) *Kıralları"* bahsini, onların kitabına göre" anlatırken, şöyle diyor: *"Vakhtang*'a iranîce *Kurk-a-sar* derler ki, *Kurt-baş(l)ı* manasına gelir. Başındaki, miğferin ön tarafında *Kurt* ve arka tarafında da *Arslan* şekilleri vardı" (Hrand D.ANDREASYAN, "Müverrih VARDAN, Türk Fütuhatı Tarihi 889-1269, Istanbul Ed. F. "Tarih Semineri Dergisi", sayı 1/2, 1937 Istanbul, s.166).

[100] Ahmet ÖZKAN (Melaşvili), *Gürcüstan,* 1968 Istanbul, s.165, heykelin fotograf ve yazısı,

[101] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.106. Aslında *"Başkırt* (Başgurt) *Beş-Ogur*'lar manasınadır; fakat İran efsanelerinde, Hazar denizi şimalinde *Gurksar/Kurtbaş* isminde bir kavim yaşadığı hakkındaki rivayet, bu ismin üzerinde yapılan *Kurt-Baş/Baş-Kurt* etimolojisinin, çok eski olduğunu göstermektedir" (A.Zeki V.TOGAN, Başkırt, İA, II.328-329).

TUKLU, XVII'deki "Balasakan" denilen, Gence-Karabağ ülkesi), kendi diliyle konuşur; Hıristiyan olmakla birlikte, Putapan ahalisi de vardır. *Deniz* (Hazar-Denizi) ile *Kaspi* (Derbend) *-Kapıları*'na yakın ve *Hunlar*'ın mülkü *Bazgun* (İslâm kaynaklarındaki "Abaskûn")da, kendi dili konuşulur.

(Derbend ve Daryal geçitleri kuzeyinde) *Kapılar-İçi*'ndekiler: 1 — *Burgar* (Bulgar) *lar*, kendi diliyle konuşur; ahalisi Putatapan ve yabanidir (yerleşik değildir); onların (yerleşik bölüğünün) beş şehri vardır (Targı/Tarku/Çamandar,Indır/Endirey/Balangar,Etil bunlar içinde olmalı); 2 — Dağlarda oturan. *Dadu* kavminin (Kartel kaynaklarındaki Dido, İslâm eserlerindeki güçlü ve âsi Dodaniye denilen Avarlar'ın güney komşuları), hisarları vardır; 3 — *Ungur* (On-Ogur) halkı, çadırlarda yaşar; 4 — *Ugar* (Ogur); 5 — *Sabar* (Saber/Sabir); 6 — *Burgar* (Karaçay-Balkar); 7 — *Kurtargar* (Tokur-Gur/Tokuz-Ogur); 8 — *Abar* (Koy/Koyun-Suyu boyundaki, ünlü Şeyh-Şâmil'in de mensup olduğu Türk urugu Avar); 9 — *Kasar* (Khazar); 10 — *Dirmar*(Alazan başlarındaki "Çanar", arapça kaynaklardaki "Sanâriyye"?); 11 — *Sarurgur* (Saru-Ogur); 12 — *Bayarsık/Bagrasık* (ermenice kaynakların "Parsel/Barsel'ık" ve Bizanslıların "Barsel't"=Barsel'ler adıyla tanıdığı Barsıl/ Borçalı denilen Kıpçak boyu); 13 — *Kulas/Kholas* (Khazar-Kıpçak boyu Kalıs/Kalız, Kars güneyinde "Kalısvan"/Kağızman'da adını yaşayan; bir dalının bugün Dağsıtan'da ve Şirvan'da Türkmenler topluluğu içindeki "Khalıç" oymağı ataları); 14 — *Abdal* ve 15 — *Ephtalith;* ("Ungur"dan başlanarak anılan son) onüç ahali, çadırlarda oturur (göçebedir); geçimlerini sürülerinden, balık ve yaban-hayvanlarını avlamadan, ayrıca yağmalardan sağlarlar"[102].

3 — İslâmlıktan Önceleri Bilinen Coğrafya Adlarında Türklerin İzleri :

İslâmlığın doğuşundan sonra, 626-799 arasındaki *Khazar* akın ve yerleşmelerinden, ayrıca bahsetmeyeceğiz[103]. Buraya değin gördüğümüz *İlk Türk-Kıpçak* uruglarının, *Kür* ve *Çoruk* ile *Aras* boylarındaki yerleşmelerinden kalan ve çoğu etnik kökten gelen coğrafya adlarından, İslâmlıktan önceleri bilinenlerden en az şunlar, Türklere aittir.

1 — *Askur'et/Azgur:* Ahıska'dan aşağı, *Kür* boyundaki boğazda olup, buradan ötesi (aşağıda kalan) Kür boyu, asıl *Kartel* (Gürcistan) sayılır. Es-

[102] Ed.CHAVANNES, *Documents sur les Tou-Kiue/Turcs Occidentaux,* 1903 S.-Petérsbourg baskısına göre aynen yeni Paris baskısı, s.250 n.4.

[103] Bunlar için, Gürcü ve Ermeni kaynaklarından da faydalanılarak, *"Kars Tarihi"* kitabımızda (I.205-210, 219-225, 227-228, 247-250), yeterli bilgi verilmiştir.

ki Kartel/İber ile Ararat eyaletleri arasındaki Saka urugu *"Gogarlar"*ın adıyla anılan Gogaren ülkesindendir. KAŞGARLI (I.56)da ve MUBAREKŞAH'da *"Yazgır"*, sonraki kaynaklarda *"Yazır"* adlı Oğuz boyunun eski adı ile. PLINIUS ve ARRIANOS, Rize doğusunda (bugün, *"Askaros"* denilen ve üzerinde 15 köy bulunan) *"Askur'os Çayı"*ndan bahsederler, ki bu haber çok mühimdir. Bir *Askur* da, Kakhet'te Kür boyundandır.

2 — *Balasakan* V.yüzyıl kaynaklarında Gence-Karabağ bölgesinin adı olarak geçtiğini, yukarıda (s. 46) gördük. Arapların "Khazar dili"nin konuşulduğunu bildirdiği bu addaki "Mugan şehri"ni, A.Zeki V. TOGAN (Giriş,I.170), "Ortaasya'nın *Balasagun*" uyla adaş sayar.

3 — *Çop Deresi:* Gogaren eyaletinin 9 sancağından birisinin adıdır. IV. yüzyılda FAUSTUS (III, 12; V, 50) ve sonraki ermenice kaynaklarda da geçer. MARQUART (Skizzen, s.28), doğru olarak bu sancağın, eski *"Debed"* ve şimdiki *Borçalı-Çayı*'nın sol kollarından birisi üzerinde bulunduğunu yazar. Kök-Türklere itaat ettiği Orkun-Yazıtlarında belirtilen Sırderya sağındaki *"Altı-Çop"* birliğinden bir kol; ve 590 da Göktürkler'e sığınan İran Başbuğu Horasanlı Behram'ın mensup bulunduğu *Çobın* kabilesi ile *"Temürnâme"*lerde geçen *"Ak-Çöp"* (şeklinde) ve *"Kare-Çöp"* (Gökçegöl yanında) adlı yerlerin de bu urugla ilgili adı taşıdığını sanıyoruz.

4 — *Cor/Çor-Çayı:* Bu da,Gogaren'de ve *Loru*'dan geçen çayın adıdır. Dağıstan-Derbendine *"Cor/Çor/Sol-Kapısı"* adını verdiren ve İslâm kaynaklarında "Sol-Türkleri" denilen boy ile, Borçalı'daki bu çayın adı ilgili görülüyor. *"Çoruk"* (= Çorlar) ırmağı adı da, bunlardan kalmadır.

5 — *Khalkhal:* V. yüzyıl metinlerinde Orta-Kür boyunda kışlak şehrin adı olarak geçtiğini gördük. Tebriz-Gilan arasındaki Tarum bölgesinde bir *"Khalkhal"* şehri ve Nakhçıvan'da da bir adaşı vardır. Bu ad, "türkçe *Kalgan*" ile izah ediliyor[104].

6 — *Khunan:* Borçalı'da bugün Kızkarlası denilen ve Kür-Khıram kavuşağında, eskiden yanaşılmaz yarımada üzerindeki Toprak-Kalale'li müstahkem şehirdir. Buranın "Hunlar" anlamına gelen adı, BELÂZURÎ'de (s.202) de geçer.

7 — *Kalarç'et* (Kalarç-yurdu): Ardanuç-Artvin ve Borçka kesiminin tarihî adıdır. AGATHANGELOS, 305 yıllarında Arşaklılar elindeki "Kalarç"ın da, Hıristiyan olduğunu (102.bab) yazar. Öteden beri Çoruk bo-

[104] A. Zeki V.TOGAN, Giriş, I.169; MİNORSKY, *"Tarım"*, İA,XI.773.

yunda bu kesimden denize esen ve nemli bulutları dağıtan yele, Batum-Rize arasındaki bütün yerliler, *"Kalaş/Kalaç-Yeli"* derler[105]. Gogaren'in 9 sancağından birisi *Kalarçet'* idi. Bu da, *Kalaç* denilen *İkiz Oğuz* boyu adının *"r"* sesiyle anıldığını gösteriyor (arslan/aslan, varşak/vaşak, kurşak/kuşak gibi). PTOLEMEUS'ta (V, XII, 4) buraya *"Kalarzen"* denilmesi, yunancada *"ç"* sesi yerine *"z"* kullanılmasındandır.

8 — *Kalız-van* (Kağızman): Kars'ın güneyinde, Aras sağındaki eski "Toprak-Kale"nin ve kasabanın, 863 ten beri (Taronlu Asolik, I.136) bilinen asıl adı *"Kalz/Kaluz-van"*dır. Bunun, Hun-Khazar birliğinde ve çoğu Khorezm'de bulunan *Kıpçak* boyu *"Kalıs/Kvalıs/Kalız"*ların adını taşıdığı, bellidir. *"Galiçya"* ya ad verenler de, bunların oraya yerleşen bir kolu idi.

9 — *Kamak/Kamakh:* Orta-Çoruk kesiminde, Penek kuzeyinde, Osmanlıların XVI. yüzyıldan sonra Sancak merkezi olan *"Kemakhıs-Kalesi"*nin, Vakhtang (450-503) çağında *"Kamak"* diye geçen adıdır[106]. Bugün, *Kâmkhıs* denilmektedir. Bunun, Kıpçakların Altaylar kesimindeki kolu *"Kimek/Kemâk"* uruğu adı ile ilgilil olduğu bellidir. Dağıstan'da, Derbend'in batı yanında bir nahiyenin adı da, *"Kemakh"*tırki, PLİNİUS (XI, 19, 1)ta anılan *"Kamaklar"*dan kalmadır. Erzincan'daki *Kemakh* (Anı) da, öyle.

10 — *Kankar'k/Kankar'ni* (Kankar'lar): Gogaren'deki 9 sancaktan en güneydeki olup, Çıldır gölü doğusunu ve Arpaçayı başlarını ihtiva ederdi. Süryanî Mar Abas KATİNA'dan (m.ö.II.yüzyıl) naklen KHORENLİ, Val-Arşak çağında *"Kankar"* bölgesinden, 480 yıllarında da Parpılı LAZAR (62. bab), *"Kankar'k"* (Kankar'lar) *Sancağı*'ndan, Gürcü kroniki ise 1064 *Alparslan* fethi'nde buradaki *"Kangar'ni"* (Kangar'lar)den bahseder. Bunun, hem *Peçenek,* hem de *Kıpçak* kolundan sayılan *Kangar/Kenger* boyunun adını taşıdığı, bellidir.

11 — *Kasakh* çayı (Revan'da): KHORENLİ (II,65), Arşaklı *Valarş* tarafından(200 yıllarında) yaptırılan yeni başkent Valarş-abad'ın *"Kasakh-çayı"* kıyısında kurulduğunu yazar. Bugün de Eçmiyadzından geçerek Aras'a karışan bu suya *"Kasakh/Kazakh"* denilmektedir. İlk *"Khazir-Parsel"* göçlerin-

[105] Hüseyin SARAÇOĞLU, *Doğu Anadolu Cilt I,* 1956 Istanbul s.XIX.Artvin'de Borçka ilçesinin Murgul bucağından yetişme halk şâiri "Murgullu Mehmet Ali (1830-1890)" (M.Âdil ÖZDER-Abdullah AYDIN, "Artvin İli", 1969 Ankara, s.75), iki şiirinde, Çoruk aşağısından Karadenize doğru esen keskin kuru yele, *"Reyh-i Kalaş"* ve *"Kalaş"* demiştir. Batum-Hopa ve Rize denizcileri, çok dalga yapan *"Kalaç/Kalaş-Yeli"*nden pek korkarlar (1966 da, buralar halkından tesbit edilmiştir).

[106] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.169.

den bir *Kasak* oymağının hâtırasını taşısa gerektir. Bunun başlarında ve Alagez dağı doğusundaki bölgenin adı da, *"Abaran"* (= Abarlar)'dır.

11a — *Kasak* (Gence'de): Kür sağındaki *Borçalı-Kazak* boylarına mensup *Karapapaklar*'ın doğu kesiminin merkezi şehir ve buradan geçen çayın adıdır. 646 daki ilk İslâm fethinde (BELÂZURÎ, s. 202) ve Ümeyyeli Mervan'ın 737 de 150 binlik ordusuna üssolan, Berde'a-Tiflis arasındaki *"Kasak* şehri" de, burasıdır[107].

12 — *Parkhar/Parkar/Barkhal:* Arşaklıların ilk çağında M.Ö. II. yüzyıl sonlarında Dağıstan'dan gelen *"Bulgar"* kolunun (Dağıstandaki Karaçay-Balkar/Barkar) *"Bargar/Barkar"* boyunun, Bayburt ve Çoruk solunda yerleşmesinin coğrafyadaki hâtırası. 452 yıllarında *"Khaldi* (Gümüşhane-Trabzon) *yönünde Barkhar dağları"* (Parpılı LAZAR, 37) ve 1054 Selçuklu akınları sırasında *"Parkhar"* (ARİTAGES), bugün de *"Barkal"* diye anıldığını görmüştük. 1461 de Fâtih, burada aşarken ona, *"Bulgar-Dağı"* deniyordu.

13 — *Sıgnak:* Şeki-Tiflis arasında ve Kür solundaki *Kakhet* kesiminin, Selçuklu fetihlerinden önceki bölge ve merkezi olan şehrin adıdır. *Gence Emiri Şeddadlı Şavur*'un (1020-1067) sarayında yıllarca kalan Gurgan Emirlerinden KEYKAVUS, 1080 yıllarında yazdığı "Kabusnâme"sinde, her milletten kul ve karavaşlarının özelliklerini anlatırken diyor ki: "Cümlesinden yüreklisi, *Türkler*'dir. Ve cümle cinsten belâya katlanıcı ve dertli efendisinin her haline muvafıkrak, *Sıkhnaklı*'dır, yani (Ortodoks-Hıristiyan mezhebinde) Gürcü'dür[108]". Aşağı Sırderya'daki *"Sıgnak/Sugnak"* şehriyle adaş olan bu Kür-Sığnakı, 1551 Tahmasp seferinde *"Sıknak"* diye anılıyor[109]. Bir *Sıgnak* da, Karabağ'da Aras'a yakın yerde vardı[110].

14 — *Taşir'k* (Taşir'ler)/ *Daşirli:* Borçalı bölgesi, merkezi *Loru/Lore* kalesidir. *Taşirliler,* m.ö. 93 te *Kartelliler*'e karşı ayaklanmış ve Arşaklı sülâlesinin Meskheta tahtına geçmesine yardımcı olmuşlardı[111]. Bu sancak, Gogaren'in 9 bölgesinden birisiydi. PTOLEMEUS (V,xııı,9), *"Tosaren"* (=Toşaryurdu) diye anar. ELİZE (VIII) ve LAZAR (38,43), 482 de buradaki

[107] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.469 n.311.

[108] *"Kabusnâme"*, XV.yüzyıl Mercimek AHMED tercümesi, neşreden Orhan Ş.GÖKYAY, ikinci basım, 1966 Istanbul, s.58,148-149 (nâşir, yanlış olarak "Sı(k)htakli" okumuştur).

[109] İskender MÜNŞÎ, Âlem-Ârâ, I.83.

[110] M.BROSSET, H.de la Géorgie, II.145,148.

[111] Ayni eser, I.48.

"V(e)ren" adlı ocaklı sancakbeğinin, *"Daşırlı ırkından"* olduğunu belirtirler. Bu sancağa ermenice metinlerde, *"Taşır'k"* yani *Taşır'ler* denilmesi de,adın etnik olduğunu belirtir.

15 — *Tukhar'k/Tukharis:* Çoruk sağında *Şavşat*'ın eski merkezi ve bugün *Veran-Kale* denilen yerdir. Destanî Kartel tarihinde, İskender çağından beri adı *"Tukharis/Tokharis"* diye geçer. Ortaçağ ermenice metinlerinde *"Tukhar'k"* yani *Tukhar'lar* diye anılması, adın bir kavmi bildirdiğini gösteriyor. Anakolu Batı-Türkistan'da *"Tukharistan"*'a adını verenlerden *Tukharlar*'ın, ilk *"Khazar-Türk"* istilâsı sırasında buraya gelen bir bölüğünün yerleştiği bölgenin merkezi olduğu anlaşılıyor. Resmî Akkoyunlu tarihinde, 1352 yıllarında "Turabozan"lıların şehid ettiği anlatılan *"Dukharlu Yusuf"* adlı beğin mensup olduğu boy ile, Yazgur/Yazır ile kardeş sayılan Oğuz boyu *"Döger/Dokar"* ile de ilgili olabilir. A.Zeki V.TOGAN, "herhalde *Alan*(As) ve *Dökerler,* Aryanî kavimler ise, onlar Uzakdoğuya gitmeden önce batıda Türkler arasında uzun zaman yaşayıp, Türkleşmiş bulunuyorlardı" diyor[112].

16 — *Vanand:* Merkezi *Kars* şehri olan ve *Çıldır* gölünden *Pasın*'a değin uzayan yerlerin bölge adı olup, M.Ö. II. yüzyıl sonlarında Dağıstan'dan göçen *Bulgar-Vanand/Vanant* uruğunun yerleştiği yerlere, Selçuklular'a değin verilen addır. Yukarıda, M.Ö. II. yüzyılda gelişlerini ve 1064 Selçuklu Fethi'ne kadar *Kars Yaylası'* nın bunların adıyla anıldığını görmüştük. (56. nota da bakınız).

[112] A.Zeki V.TOGAN, *Oğuz Destanı,* s.102.

II. BÖLÜM

KÜR VE ÇORUK BOYLARI'NDA SELÇUKLU FETİHLERİ (1064-1080) VE SON-KIPÇAKLARIN BATIYA GÖÇLERİ

A — SELÇUKLULAR'IN YUKARI-KÜR VE ÇORUK BOYLARINI FETHİ

Oğuzlar'ın *Üç-Oklar/İç-Oğuzlar* kolundan *Kınık Boyu*'ndan çıkan *Selçuklular*'a, İran üzerinden ilerleyip *Anadolu* ülkesini fethederek, burada ebedî bir *Türk-Eli*'ni, bugünkü *Türkiye*'yi kurma şerefi nasip oldu. Bu arada, bütün *Aras, Kür* ve *Çoruk* bolarını da fethettiler. Atlıgöçebe yaşayışa bağlı ve çok büyük sürülerin mahsulleriyle geçinen *Türkmen/Oğuz Boyları*'na dayanan *Selçuklular,* bunların yersiz-yurtsuz çok kalabalık obalarına, *İran, Irak* ve *Azerbaycan*'daki yerli Müslümanları incitmeden, İslâmın "Gazâ Farzı"nı da yerine getirebilmek şartiyle, barınacak yurt bulmak için, çok uğraştılar. Başlangıçta, *Sırderya*'nın aşağı kesimlerinden *Horasan*'a geçerek; burada, *Gazneli-Türk İmparatorluğu* topraklarına zorla yerleşmeğe mecbur kaldılar. Aradaki uzun ve kanlı savaşlardan sonra, Mayıs 1038 de *Gazneniler*'i yenerek İstiklâl kazanan Selçuklular, Horasan'da tutunup, *Nişabur*'u başkent edindiler. 23 Mayıs 1040 Cuma günü *Dandanakan Zaferi* ile de, Gaznenileri, artık bellerini doğrultamaz derecede ağır bir bozguna uğratarak, *İmparatorluk* kurdular; ve 1041 de *Rey* şehrini başkent yaparak, ağırlıklarını batıya doğru kaydırdılar [1].

1) *Selçuklu Fetihleri'nden Önce Bölgedeki Siyasî Durum, Bizanslılar'ın Doğu'da İlerlemesi ve İlk Selçuklu Zaferi :*

Bu sıralarda *Çoruk, Kür* ve *Yukarı-Aras* boylarında siyâsî durum, şöyle idi:

a — Merkezi *Gence* olan ve Hazar denizinden Gökçegöl'e değin hâkim bulunan *Şeddâdoğulları Emîrliği* (951-1088), Ağrıdağı kuzeydoğusundaki *Düvin*'e de hükmediyor ve Kür boyunda *Kazak-Çayı* ile, *Taşir-Bagratlılar*'na komşuydu. Sağlam sünnî ve yüksek bir gazâ ruhu taşıyan, başlangıçtan beri de Selçuklular'a yardımcı ve kılavuz olan *"Ebû'l-Usvâr"* (Bizanslılarca: Aplesphares, ermenice kaynaklarda: Ap-Usvar unvanlı *Şâvur* (1021-

[1] Akhbâr, s. 2-9; Mehmet A.KÖYMEN, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 1963 Ankara, s. 13-16, 23-53; İ.KAFESOĞLU, Selçuklular Tarihi 1964 İstanbul, s. 9-10; O. TURAN, Selçuklular, 1965 İstanbul, s. 55-56, 59-61; F.SÜMER, Oğuzlar, 1967 Ankara, s.52-89.

dâd b.Kurtak, Türk geleneğine uyarak, *Düvin* ile *Gence*'yi, çifte başkent
1049 Düvin, 1049-1067 Gence) b. Ebû'l-Feth I.Fadl b. Mehmed b. Şed-
olarak kullanıyordu[2]. *Emîr Şâvûr,* batı komşusu Gregoryan *Taşir/Loru Bagratlıları*'ndan kıral "Topraksız" *I.Davit*'in (939-1048) kızkardeşi ile, sonra da *Anı-Bagratlıları*'ndan Aşağı-Arpaçayı boyu ve Bagaran hâkimi "İkinci-Kıral" sayılan *Kaç*(Yiğit)- *Aşut*'un (1021-1039) kızı *Kata* ile evlenmiş; bu sonki hatunundan doğan oğullarından birisinin adını da, (türkçe, "Dağbeli" anlamında) *"Aşut"* koymuştu[3].

b — *Tiflis*'i merkez edinen ve "kendilerini Ümeyliler'in azâdlısı sayan", gümüş paralar kestiren ve transit ticaretiyle geçinen küçük bir beylik olan Arap *Caferoğulları Emirliği* (912-1068) vardı. Selçuklu fetihleri sırasında, son *Tiflis Emîri, "Ebû'l-Heycâ"* unvanlı *II.Mansûr* (1046-1068) idi[4].

c — *Borçalı-Kazaklar* ile, Gökçegöl kuzeyinde *Sevord'ik* (Sevord'lar/Sabirli-Karamanlar) bölgesi ile *Şamşolde* kesimine hâkim olan ve *Anı-Bagratlıları* kolundan ayrılan *Taşir-Bagratlıları* (982-1185) bulunuyordu. Başkendi *Loru/Lore* şehri olan bu Gregoryan Beğliğine, *"Korikyan"* ve *"Ağuvank Kırallığı"* da deniyordu. Selçuklu fethi sırasında *Loru*'da, 1045 ten beri *Bizans*'a tâbi olan bu kırallığın başında, *"Kürike"* de denilen *II.Gurgen* (1056-1081) bulunuyordu ki, 1064 te Sultan *Alp-Arslan*'a savaşmadan tâbi olup, kızını da ona vererek, ülkesinde kalabilmişti. Doğudan *Şeddâdlılar,* kuzeyden *Tiflis Emâreti* ve batıdan da *Ortodoks-Bagratlılar,* bu *Taşir-Bagratlılarının* komşuları idi; güneyinde ise, kardeş ve mezhebdaş *Anı-Bagratlıları hükûmeti* vardı[5].

ç — Bütün *Arapçayı* boyu ile, *Hurasdan/Zengi* çayı batısındaki *Revan* kesimi ile *"Sürmeliçukuru"* (Aralık, Iğdır, Tuzluca) bölgesindeki Gregoryan *Anı-Bagratlıları Kırallığı* (961-1045) ise, 1045 te tamamiyle Bizanslılar eline geçmişti. Çok sarp ve müstahkem olan başkendi *Anı* ile çevresinin Bizanslılara geçmesi, şu sebeblerden olmuştu: İlk *Selçuklu* akınları sırasında ülkesini koruyamıyacağını anlayan *Van* ve *Vastan* (farsça: "Âstân" yani başkent anlamında/Gevaş) hâkimi Gregoryan *Arcer-Unili* son "kıral" *Senekerim-Hovhannes*'in (1003-1021), *"Reşt-Unik"* (Vastan) ve *"Vaspurakan"* (Van)

[2] ARİSDAGES, s.73; MÜNECCİMBAŞI, II.507-508; E.HONIGMANN, s.173-174; R.GROUSSET, s.564-565.

[3] R.GROUSSET, s. 565-578; MÜNECCİMBAŞI, II.508; bunun arapça aslından, Melikşah çağında biten Târikhü Bâb ve'l-Ebvab, neşreden V.MİNORSKY, History of Sharvan and Darband, 1958 Cambrige, y.506.

[4] Mükrimin H.YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, 1944 Istanbul, s.45; V.MİNORSKY, Tiflis, Eİ, IV.794; D.M.LANG, s.13-14.

[5] Akhbâr, s. 26.

bölgelerinden ibaret mülkünü, Kayser *II.Basil*'e bırakıp, karşılığında *Sıvas* bölgesinde verilen yerlere göçmesi; ikinci sebep de, bu sıradaki *Anı Kıralı*'nın, atılgan ve yiğit kardeşinin davranışlarıdır.

Anı meliki *Hovhannes-Sembat* (1020-1041), filosof ruhlu, savaştan sakınır ve beceriksizdi. Kardeşi *IV.Aşut* (1021-1039) ise, pek atılgan ve tahtı elegeçirmek, hattâ ülkenin bütün kuzey ve güneyine hâkim olmak için yaptığı savaşlardaki erliğinden, *"Kaç"* (Yiğit/Koçak) lakabiyle anılıyordu. Önce *"Aşoç'k/Aşoçek"* (eski: Kankar'k = Kankar'lar denilen Arpaçayı başlarını ve *Elegez* (Arakaz) *dağı* çevresiyle *Gökçegöl* kuzeyini elegeçiren *IV.Aşut, "Apkaz-Kartel-Tay'k Kıralı"* Bagratlı *I.Görgi/Gurgen*'den (1014-1027), taç ile kılıç alarak, *Anı* tahtını kapmak istedi. Ağabeğisi *Hovhannes-Sembat, Kaç-Aşut* ile başa çıkamayınca, 1021 de *Aşağı-Arpaçayı boyu* (şimdiki Digor ilçesi ve doğusundaki Talın kesimi ile, *"Cakat'k"* Sancağı sayılan şimdiki *Sürmeli-Çukuru* (Tuzluca, Iğdır, Aralık ilçeleri) ve Aras solundaki Serdarabad ovası kesimini, ona bırakmağa mecbur kaldı. Oğulsuz olan Kıral *Hovhannes-Sembat, 1022 de Arcer-Unili* kırallığı bölgesini, *Khoy* önlerine değin işgal ederek *Yukarı-Murat* çevresini tahkim eden *Bizanslılar*'ın güçlü durumu ile, Selçuklular'a karşı doğuyu korumak için kendi hâkimiyetlerine alma siyaseti ve *Kaç-Aşut*'un tutumu karşısında, kendisi öldükten sonra geçerli olmak şartı ile, *Anı Kırallığı'nın bütün mülkünü, Bizans'a bıraktığını belirten bir senedi,* Anı şehri anahtarları ile birlikte, 1022 kışında Trabzonda ordusuyla kışlağa geçen Kayser *II.Basil*'e, *Patrik/Katolikos Petros*'un eliyle göndermişti. Bunun üzerine, son Anı Kıralı (Kaç-Aşut oğlu) *II.Gagık* (1042-1045), *İstanbul*'a çağrılarak, 1022 deki Sened'e göre, ülkesi 1045 yazında Bizanslılarca işgal edilip, burada kurulan *"Anı Theması"*'nda müstahkem yerlere, Roma garnizonları yerleştirilmişti[5b].

d — Kars çayı boyundaki *Vanand* ile *Eraskhacor* (Kağızman deresindeki *Aras* kesimini) içine alan ve merkezi *Kars* şehri olan Gregoryan *Vanand-Bagratlı Kırallığı* (962-1064), doğudan iki Yahnı-dağı (2232 m.)-Kotur (2635 m.)-Yağlıca (2868 m.) dağları ve Aras üzerindeki Boğam-Geçidi ile doğusundaki kardeş *Anı-Bagratlıları*'ndan ayrılıyordu. Güneyindeki *Bagrevand* (Karaköse-Eleşgirt) ve batısındaki *Pasen* (Pasınlar) ovası, *Bizanslılar*'a aitti. Komşu Oltu, Göle, Ardahan ve Çıldır kesimleri ise, Bizans'a tâbi *Ortodoks Bagratlılar*'ın (899-1064, 1068) elinde idi. Bu ülke de, son *Vanand* Kıralı

[5b] ARİSDAGES, s.68-70; MATEOS, XXXVII-XXXIX; R.GROUSSET, s.433-435,491,547,551-558,577-580.

Gagık-Abbas (1029-1064)ın, babası *Abbas*'ın 1000 yılındaki itaatinden beri, fi'len *Bizans*'a tâbi idi [6].

e — *Bayburt* ile *İspir,* öteden beri Bizanslılar elinde ve 947 de *Kalı-Kala Arap Emirliği*'nin yıkılması üzerine, buranın merkezi *Teodosyopolis* de denilen *Karın* (Erzurum)a bağlı idi. İspir'den aşağı bütün Çoruk boyları: *Tay'k* (Oltu-Tortum-Yusufeli) ve *Kalarçet* (Ardanuç-Şavşat-Artvin-Borçka kesimleri) ile *Tiflis* batısına değin *Yukarı-Kür* ve bütün *Faş/Riyon* ırmağı boyları, *Ortodoks Tayk-Kartel-Apkaz Kıralları* olan ve *Ardanuç* hâkimlerinden gelen *Bagratlılar* idaresindeydi. Bu sülâlenin kökü de *Kars, Anı* ve *Taşir Bagratlıları* ile bunların *Taron* (Muş-Ahlat) ve *Kakhet* kolları gibi, eski *Küçük-Arşaklı* (52-428) kırallarının *"Takatir"* (Taçgiydiren) unvanlı ocaklı Başvezirleri âilesinden *İspir-Bayburt* Elbeğleri hanedanından gelen ve *Ümeyliler* tarafından *"Ermeniyye-Beğlerbeği"* (Batriq/Patrice) tayin edilen *Daryunk* (Doğubayazıt) *Kalesi* hâkimi *Bagradlı Kör-Aşut*'tan (732-750) iner [7].

"Anç-Aba-oğlu" (Gürcü kaynağında: "Anç-Aba-dze") âilesinden *I.Leon/Levan* (744-789), *Khazar-Kağanı*'nın güveğisi olduğu için *Apkaz-Eli*'nde "Eristav" (Vali) iken, kaynatasının yardımı ile *"Mepe"* (Kıral) unvanını alarak, komşu *Megrel, İmeret* ve *Eger* (Gurel-Acara) ülkelerine de sahip olarak, *Araplar*'ın *Karadeniz*'e ulaşmalarına engel olmuş ve *Kutayıs*'ı başkent edinmişti. Bunun torunu *I.Görgi* (845-877) doğuda da ilerleyip, *Tiflis* ve *Ahıska* yakınına değin *Kartel* ülkesini bile Kırallığına katmıştı. 9. *Anç-Abalı Apkaz Kıralı II. Görgi* (921-955) çağının sonuna değin bu sülâle, en geniş ve parlak dönemi yaşadı. Bunlar da, Bizans'ın tesiriyle *Ortodoks-Hıristiyan*dı. Şimdiki *Yusufeli*'den *Tıryalet*'e değin hâkim olup, Bizanstan himaye gören *Ardanuç-Bagratlıları*'ndan Kıral *Gurgen* (994-1008), gençliğinde, son kudretli Apkaz kıralı *II. Görgi*'nin kızı *Guran-Dukht* ile evlenmişti. *Ançabalı* son ve 13.kıral *II.Tevdos/Teodos* (979-985), erkek vâris bırakmadan ölünce, onun ablası *Guran-Dukht*'tan doğan yeğeni Ardanuç-Bagratlıları'ndan *III. Bagarat/Bagrat,* 985 te anası yönünden *Kutayıs* tahtına vâris olarak, *"Apkaz Kıralı"* unvanını aldı. 1000 yılında Bizans'tan *"Kuropalates"* unvanını Kayser *"II.Basil*'den almış bulunan *III.Bagrat,* 1008 de ölen babası *Gurgen*'in ülkesine de vâris olarak, *"İber* (Kartel) *Kıralı* unvanını dahi aldı ve Kutayıs'ta oturmaya (985-1014) devam etti. *III.Bagrat*'ın 18 yaşında tahta geçen

[6] ASOLİK, s.17, 43; ARİSDAGES, s.45, 68-70; MATEOS, XXXVII-XXXIX; E.HONIGMANN, s. 156,161-162,165-166,172,176.

[7] GEVOND, s.115-117,121; ASOLİK, s.161; M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.66-69; II.141,158; R.GROUSSET, s.291-292,316,318,410 ve Bagratlılar Soykütüğü.

genç oğlu Apkaz ve Iber Kıralı *I.Görgi* (1014-1027), Bizanslılar'dan *Tayk* (Oltu-Yusufeli) kesimini almak için çok uğraştıysa da, 1021 yazında ordusu ile sefer eden *II.Basil, Balakat/Palakatzis* (Çıldır) gölü yanında onu yenerek, *Çavakhet* ile *Tıryalet*'i işgalden sonra, Trabzon'da kışlağa çekildi. *II.Basil*'in ölümü (1025) ve *Selçuklu* akınlarının doğurduğu tehlikeler, *Apkaz-Kartlı Kırallığı ile Bizans*'ın barışıp, ittifakına yolaçtı. I.Görgi'nin oğlu *IV.Bagarat/Bakratis/Bagrat* (1027/1072), 9 yaşında Kutayıs tahtına geçmişti. Onun dul anası Kıraliçe *Maryam*, 1032 de *Istanbul*'a giderek, dostluk kurulmasını sağlamış ve hem *Tayk*'ın IV.Bagrat'a verilmesine, hem de Kayser *III.Romanos Argyros*'un kızı *Helena*'yı oğluna gelin olarak getirmeye muvafaak olmuştur[8]. Bundan sonra Bizansın, IV.Bagrata yardımı ve deniz ile karadan himayesi artmıştır. Böylece, *Apkaz-İber/Kartel Bagratlı Kırallığı*, doğuda Bizans'ın en güçlü müttefiki ve tâbii olarak, sağ kolu sayılmıştır.

Yerlerinin çok balkanlık ve ormanlık derelerle dolu oluşundan, bilhassa Bizans'tan aldığı yardımlar yüzünden, *Selçukluları* da çok uğraştıracak olan *IV.Bagrat/Bakratis, Kür* boylarında sınırlarını genişletmeye ve kaleleri tahkime çok gayret etti.Bu arada, genç Kıral, 1039 da *Tiflis*'i kuşatmaya başlamış ve buradaki imanlı Müslümanlar, iki yıl sarılı kaldıkları sırada sonunda, açlıktan ölmüş hayvanları ve eşek etini bile yiyerek dayandılar. Bu sırada çok güçlü olup, genç Kıral'a tâbi olmak istemiyen *Ahıska-Tokarıs* bölgesi *Eristawı* ve *Çak-Kalesi* hâkimi *Beşkem* ile, *Tıryalet Eristavlar-Eristawı Orbelyanlı Libarit*, yardım etmediklerinden, *Tiflis* alınamadı. Yine bu arada *IV.Bagrat, Balakat* (Çıldır) gölü kuzeydoğu ucundaki *Akal-Kalak* (Ak-Şehir) büyük ve açık şehir olduğundan, 1040 yılında burayı (göl kıyısında şimdi "Senger" denilen tepe ile eteğinde) sağlam bir sur ile çevirtmeye ve tahkime başladı[8a]).

*
* *

Gazneniler'den alınan İslâm topraklarında, yerli din kardeşlerinin köy ve kentleri ile yaylak ve kışlaklarını zorla mülk edinemiyen ve bu uğurda *İslâm* Şeriatını gözeten *Selçuklular*'a tâbi veya başınabuyruk çok kalabalık *Türkmen/Oğuz* oymakları, *Azerbaycan* ve *Aran-Şirvan* batısındaki Hıristiyan

[8] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.259-261,294,301-303,305-307,311-318; W.BARTHOLD, Abazalar, İA, I.6-7; E.HONIGMANN, s.155,157-158, 160-164; ALLEN, s.49,81,83-84,89; R.GROUSSET, s.538-539,547-550; HEY'ET, İstoriya Gruzii, 1962 Tbilisi (Tiflis), s. 127-147 (bunda, IV.Bagrat'ın hükûmet yılı, 6 artığı ile 1027-1078 gösteriliyor, s.146).

[8a] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.312-315; HEY'ET, İstoriya Gruzii, s.147-149.

"Rûm" (Bizans) ve onun tâbii *"Ermeni"* ile *"Gürcü"* (Kartel-Tayk) yurtlarını elegeçirmeyi, ülkü edinmişlerdi. Bununla, hem "Gazâ ve Cihâd"ın sevabını kazanacak, hem de kendilerine minnetsiz ve ebedî yurt olarak yerleşilebilecek ülkelere sahip olacaklardı. İşte bu ikiz gaye ile, *Kür-Aras* boyları ile *Van gölü* çevresine, akın akın geliyorlardı. Bu sıralarda Gence ve Düvin Şeddâdlı Emîri *Şâvûr,* bütün ordusu ve gücü ile *Selçuklu-Türkmenleri*'ne kılavuz olup, öncülük ediyordu.

Kayser *K. Monomakhos* (1042-1055), 1044 yılında *Anı Bagratlı Krallığı* ülkesini, gönderdiği ordu ile elegeçirmeğe çalışırken, Şeddâlı *Şâvûr*'a da bir "yaldızlı ferman" gönderip, *Anı*'ya tâbi yerlerden "alacağı bütün kaleleri ve araziyi, ona bırakmayı taahhüd etmişti." O yıl Bizans ordusu, *Anı* önünde Baratlı kuvvetlerine yenilip *Oltu*'ya kışlağa çekilirken, *Ebû'l-Usvar Şâvûr, Düvin*'den ilerliyerek, buraya komşu Anı topraklarındaki kalelerden birçoğunu (Surmari, Şatık/Eski-Iğdır ve Arpaçayı-Aras solundaki hisarları) almıştı. Fakat 1045 te Bizans ordusu barış yolu ile ve 1022 deki Senede göre Anı'yı işgal ettikten sonra, Kayser, *Şâvûr*'a verdiği sözden caydı; geçen yıl onun zaptetmiş olduğu Anı'ya ait kalelerle arazisinin teslimini istedi. O da, Kayserin gönderdiği "yaldızlı ferman"ı hatırlattı. Bunun üzerine 1045 yazı sonlarında *Bizanslı, İberli* (Gürcü) ve *Anılı- Ermeniler*den kurulu büyük bir ordu ile Kumandan *Mikhael Yasites* ve *Alanlı Konstantis, Şâvûr*'un başkendi müstahkem *Düvin* üzerine yürüdüler. 1045 güzünde Düvin önünde büyük savaş başlarken *Şâvûr,* bendlerle yönünü değiştirttiği *Garni-Çayı* ile, "bütün civarı su altında bıraktırdı", bir de pusu kurdu. *"Bizanslılar,* ağır bir bozguna uğradılar. *Anı* birlikleri kumandanı *Vahram Pahlav-Uni* ve oğlu *Grigori", Düvin* önünde öldürüldüler. Zaferden umudunu kesen yeni Bizans kumandanları, artık *Düvin*'e saldırmadan vazgeçip, 1044 te *Şâvûr*'un aldığı Anı'ya bağlı kalelerden: *"Hagiya-Mariya"* (Surp-Mari/Sürmeli), *"Ampier"* (Elegez eteğinde: An-berd/Biurakan) ve *"Hagios-Gregoryos"* (Parpı'daki Surp-Grigor) hisarlarını, hücumla aldılar. Fakat, 1046 da *"Tibion* (Düvin)dan uzak olmayan *Khelidonion"* (Revan İçkalesi yerindeki "Cicernak-Berd"/Kırlangıç-Hisarı) kuşatmasını bırakarak, batıdaki bir isyanı bastırmak üzere, geri çağrıldılar. Bunun üzerine, *Hurazdan/Zengi çayı, Bizans*'ın doğudaki en ileri sınırını teşkil etti[9]. Bundan sonra Kayser *Monomakhos*'un 50 bin kişilik *İber* (Gürcü)- *Ermeni* milislerini lağvetmeyişi ve ağır vergilerle Doğuyu baskı altına alması[10], *Selçuklular*'a yaradı.

[9] ARİSDAGES, s.42-44; MATEOS, LXVI,LXVIII; çağdaş Bizans kronikçisi KEDRENOS'tan naklen E.HONIGMANN, s.173-175.

[10] E.HONIGMANN, s.176.

Sayın Osman TURAN'ın, *1045 Düvin Savaşı*'nı *Selçuklu Kutalmış*'ın, babasına (İsrail Arslan Yabgu'ya) mensup olan *Oğuzlar*'ı da yanına alarak" yardıma geldiği; ve savaşın *"Gence surları önünde* cereyan" ettiği ve bunun *"Selçuklular* ile *Bizanslılar* arasında ilk" çarpışma sayıldığını yazması[11], büsbütün yanlıştır.

İlk Selçuklu Sultanı *Toğrul Bek* de, *Kök-Türk Kağanları*'nın anıt yazılarında belirtilen: *"yoksul milleti zengin etme, açları doyurma, azlık halkı çoğaltma"* töresini ve İslâmın *"Gazâ Farîzesi"*ni yerine getirmeyi, başlıca vazife ve mes'uliyet sayıyordu. Türkistan'dan Nişabur'a 1047 de, çok kalabalık bir *Oğuz* göçmenleri kolu gelmiş ve yersiz, yurtsuz olduklarından yakınıyorlardı. Oranın hâkimi Selçuklu Prensi *İbrahim Yınal,* bu göçmenlere, "memleketim, sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebepten, doğrusu şudur ki, *Rûm* (Anadolu)- *Gazâsı*'na gidiniz; Tanrı yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip, bu uğurda size yardım edeceğim" diyerek, en doğru ve çıkar yolu göstermişti. Bunun üzerine Oğuz göçleri, *Anadolu*'ya doğru yola düşmüştü[12].

1049 yazında yüz bine yakın bir ordu ile Eleşgirt ovası üzerinden Erzurum bölgesine giren *İbrahim Yınal* (Bizans kaynağında "Abram Aleim", Gürcü kronikinde "Bahram Lam"), dört yana akıncılar gönderdi. Bizansın Doğu Başkumandanı ve *Anı* ile *İber Vâlisi Katakalon* ile *Vaspurakan* (Van) *Vâlisi* Bulgar *Aaron* (Harun), 60 binlik ordu ile, *Türklerin* dönüş yolunu kesmek üzere, *Yukarı-Pasın*'a geldiler. Kayserin emriyle, hem *"Mesopotamya"* (Tunceli-Elâzığ çevresi) Dükü Pahlavunili Magistros *Grigor* kendi ordusu ile, hem de "büyük bir meblağ" karşılığında Kartel-Tayk-Apkaz başbuğu *Orbelyanlı Libarit* 700 asilzade, 16 bin seçme er ve IV.Bagrat'ın hassa askerinden bin kişi ile gelip, Bizans Vâlilerinin ordusuna katıldı[13].

Bu sırada Selçuklu akın ve vurgunlarına tanık olan Erzurum bölgesinden yetişme Ermeni kronikçisi, şöyle diyor: "İkinci defa gelen İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları, *Garın* (Erzurum) ve *Pasın* ovalarına yayıldı. Sel gibi akan insanlar, ülkenin her yanını istilâ etti. Ta (kuzeyde) *Khaldik*'e (Gümüşhane-Trabzon kesimine), *İspir*'e, (Orta-Çoruk boyundaki) *Dayk* (Tayk/Tav-Eli) bölgesine, bir koldan (doğuda) *Arşar-Unik* (Kağızman-Digor)e,(güneyde) *Daron*'a (Ahlat-Muş bölgesine), *Kharçen* (Kiğı)- *Or-*

[11] O.TURAN, Selçuklular, s.75.

[12] Ayni eser, s.67,69,76.

[13] MATEOS, LXXIII; M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.323; Orbelyanlı STEPANOS, Histoire de la Siounie, M.BROSSET tercümesi, 1864 S.-Petérbourg, s.213.

manları ve *Haşdiank* (Palu) kesimine girdiler; bir ucu da, (Düvin doğusunda, Nahçıvan-Karabağ kesimindeki) *Si-Sak* (Si-Uni) çevresine değin yayıldı". Sayısız yağmalar elegeçirdiler; tutsaklar aldılar. 800 kiliseli (?) ve zengin bir şehir olan (Erzurum'un 15 km. kuzeybatısında ve Karasu boyundaki "Kara-Arz" köyü yerinde bulunan ulu örenleri hâlâ belli) *"Arzan/Arzın"*ı, altı gün içinde yağmalayıp, sonunda yakarak bozdular[14].

Eylül ortası olduğundan, artık geri dönen *İbrahim Yınal* idaresindeki Selçuklu ordusu (içinde "Kazak"/Gence-Kazağı ve Kharezmli adlı Türkler de vardı), 18 Eylül 1049 günü akşama doğru, şimdiki Hasankale yerinde bulunan *"Kapetru/Kaputru(d)"* (farça: Kebûd-Rûd"/Gök-Su) kalesi altında Bizans ve müttefiki İber ordusu ile karşılaştı. Gece karanlığında da süren cenkte, *Libarit* erlikle vuruşurken, tutsak alındı, Bizans Vâlileri, bölge askerlerinden kurtulanlarla kendi şehirlerine doğru savuştu; zaferi, Türkler kazandı[15]. İslâm kaynaklarına göre, bu savaştan sonra Selçuklular, 100 bin tutsak ve onbin araba dolusu yağma ve türlü silâhlardan başka, ondokuz bin zırh ile geri döndüler; İbrahim Yınal, *Rey*'de Sultan Toğrul Bek'e yağma ve tutsakları ulaştırdı[16]. Bu *Kaputru Savaşı,* ilk Selçuklu-Bizans cengi idi.

2) *Sultan Alp-Arslan Çağı'ndaki Fetihler:*

İkinci Selçuklu Sultanı *Alp-Arslan* (1063-1072), başta *Kutalmış* gibi saltanat iddiacılarını ortadan kaldırdıktan sonra, iç karışıklıkları da düzeltti. 1064 yılının ilk günlerinde *Rey*'de tahta geçerek, para kestirdi. bunu müteakıp 100 bini aşan ordusunu toplıyarak, Şubat 1064 sonlarında *İlk Batı-Seferi*'ne çıktı. Tebriz-Merend yolu ile *Nahçıvan* bölgesine geldi. Şeddâdlı Şâvûr'un ülkesinden olan Nahçıvanda, yararlık gösterip kendisini oruya ve ülkeye sevdirsin diye, 14 yaşındaki oğlu *Melikşah*'ı Veliahd edinmeyi gözeterek, ordusundan bir kolu ayırıp ona veren *Alp-Arslan,* Başveziri *Nizâmülmülk*'ü de ona koştu; 1044 te *Anı-Bagratlıları*'ndan *Emîr Şâvûr*'un zaptettiği ve 1045-1046 da *Bizanslılar*'ın geri alarak *Anı Theması*'na bağladığını gördüğümüz yerlerden, *Ararat/Ağrı dağı* ile *Aras* arasındaki yerleri fethe memur etti. Bu sırada *Gence-Düvin* hâkimi *Emîr Şâvûr*'un da, ordusu ile birlikte bu Şehzâdeye yardımcı ve kılavuz olduğunu kabul etmek, alınan yerlerin ona verilmesi ve buraların *Düvin* şehrine bitişikliği gözönünde

[14] ARİSDAGES, s.73-79, 86-87.

[15] ARİSDAGES, s.83-84; MATEOS, LXXIV, STEPANOS, H.de la Siounie, s.214-215; E.HONIGMANN, s.178; M.BROSSET, s.589-590.

[16] ARİSDAGES, s.44-58; MATEOS, LXXIII-LXXIV; O.TURAN, Selçuklular, s.77. Burada, savaş yılının 1048 de gösterilmesi, yanlış olsa gerek.

tutularak, doğru olur[17]. Sultan *Alp-Arslan*'ın, *Nahçıvan*'dan sonra ana ordu ile, *Bizansı*'ın doğudaki en büyük yardımcısı ve himaye ettiği *IV.Bagrat/ Bakratis* (1027-1072) idaresindeki *"Apkaz-Kartel-Tayk* ülkelerine gidebilmesi için, iki yol vardı. Birisi, *Arakaz/Elegez* (4095 m) dağının doğusundan ve *Gökçegöl*'ün batısından geçen *Düvin-Revan-Eşterek-Başabaran-Kırkdeğirmen* yolu ile Arpaçayı başlarındaki *"Kangar'ni"* (Kangar'lar) bölgesinden geçen yoldur. İkincisi de, *Arakaz/Elegez* batısından geçen: *Düvin-Üçkilise/ Valarşabad-Talın-Mastara-Gümrü* (şimdi: Leninakan) üzerinden *Kangar'ni* bölgesine ulaşır. Bu ikinci yol, Arpaçayı boyundaki *Anı* ve *"Meryem-Neşrîn"*e yakın olduğundan, *Alp-Arslan*'ın, birinci yoldan gittiği kanaatini vermektedir.

Selçuklu kaynağı, Sultan'ın ordu ile *Merend* şehrinde konaklayınca, bundan sonraki davranışına yön veren haberleri naklediyor: Orada, *"Rumlar*'ın yolunda, *Emir Tuğ-Tekin* demekle meşhur bir Emîr vardı. Bunun etrafında *Türkmenler*'den bir (akıncı) cemaat toplanmıştı. *Rumlar,* bundan çok zarar görmüşler ve yaptıkları muharebelerde hezimetlere uğramışlardı. Bu *Emîr, Sultan*'ın hizmetine girdi; ve askerlerin, bu memleketlerin sarp yollarından geçmelerine delâlet ve rehberlik etti. *Sultan*'a, *Rum* beldelerinden (tâbi ülkelerden) *Gürcü* beldelerini küfür, ısyan ve azgınlık istilâ etmiş olduğunu haber verdi.

Bunun üzerine *Sultan, Gürcü Memleketleri*ne karşı yola çıktı. Yerine karargâhta, oğlu *Sultân Celâlüddevle Melikşah*'ı bıraktı"[18].

Şehzâde Melikşah'ın, *Bizanslılar*'dan ilk aldığı kaleler, eski *"Ararat Eyâleti"*nin bir Sancağı olan ve *Küçük-Arşaklı* başkendinin de içinde bulunduğu *"Cagad/Çakat'k"* (Çakat'lar) bölgesinde idi. Bizanslılar, *"Teodosyopolis* (Erzurum) *Dioecesis"*sine bağlı olup, Yukarı-Pasın'daki (Hasankale yanında) *"Ortros"* (Ordru)dan Ağrı dağına değin Yukarı-Aras boyundaki yedi *"İber* (Gürü) *Piskoposluğu"*ndan 4. sırada anılan *"Hagiya-Mariya"*, *"Çakat'k* idarî bölgesinde bulunan —ermenice— *Sur-Mari/Surb-Mari,* —arapça kaynaklardaki— *Surmârî,* şimdi *Araxes* (Aras) kenarında (sağ kıyısında Kara-Kala'dan ibaret) bulunan *Sürmelü Kalesi"*dir[19].

Tarihte anıldığı gibi, bugün de *Kars*'ın *Aralık, Iğdır* ve *Tuzluca* (1927 den önceki: Kulp, Diyarbekir ilçesi olan adaşından ayırt edilmek için res-

[17] Akhbâr, s.24; Mehmet A.KÖYMEN, Selçuklu Devri, s.255-256; İ.KAFESOĞLU, Selçuklular Tarihi, s.13-16; O.TURAN, Selçuklular, s.98-99,103-104.

[18] Akhbâr, s.24; İBNÜ'L-ESİR, h. 1303 Kahire, X.13.

[19] E.HONIGMANN, s.211,213.

men adı değiştirilmiştir) ilçelerini içine alan *"Sürmelü/Sürmeli-Çukuru"* adlı Aras sağındaki ovada, ancak *"Kale"*si bulunan üç yer vardır: Ağrı'nın kuzeybatı eteğinde *Eski-Iğdır/Iğdır-Korganı* (X.yüzyıldaki "Şatık" adlı çatal-hisar), *Sürmeli/Kara-Kala* ve bunun batısında Tuzluca ilçe merkezi *Kulp* (eski: Kolb). *"Çakat'k* sancağındaki *Şatık Kalesi"*, 982 yılında Anı ve Vanand Bagratlıları arasında eldeğiştirmişti[20]. Kayser *Herakliyus,* Ortodoksluğu benimseyen Ermeni Patriki *Ezr/Esdras* (630-641)a, 632 de Çakat'k'taki "Kolb şehrinin üçtebiri ile buradaki zengin kayatuzları" hâsılatını bağışlamıştı[21].

Selçuklu kaynağı, bunlardan ilk iki yerin tarifini iyi vererek, fetihlerini şöyle anlatıyor: *"Melikşah* (1064 Mayısta) (bir) *Kale*'ye (doğudan Sürmeli-Çukuruna girilince ilk karşılaşılan Şatık/1664 teki ulu-depremde yıkılan Iğdır-Korganı'na) hücum etti ki, orada *Rumlar*'ın okçuları bulunuyorlardı. Bunlar, *Müslüman* askerlerinden birçoğunu öldürdüler. Sonra (Başvezir) *Nizâmülmülk* ve (Kumandan) *Khorasan-'Amîdi,* atlarından indiler, piyade oldular. Sultan *Melikşah* bir ok atarak, *Kale'nin Emîri*'ni boynundan vurdu; *Kâfirler* taşla müdafaa ettiler, nihayet yüksek bir tepeye doğru gittiler, kaçtılar (Ağrı'nın kuzeybatı eteğindeki) dağların tepelerine tırmanıp, çıktılar. *İslâm* askerleri, galip gelerek, hepsini kılıçtan geçirdiler, hiçbirini bırakmadılar."

"Bunu müteakıp *Melikşah, Surmari* denilen *Kale*'ye gitti. Bu *Kale*'de akar sular (Aras) ve bostanlar vardı. Bunu fethetti. Bunun yakınında bir *Kale* daha vardı (kuzeyinde kayatuzu sırtları bulunan Kulp/Tuzluca Kalesi). *Melikşah,* bunu da fethedip, sonra harap etmek istediyse de, Vezir *Nizâmülmülk:--Müslümanlar* için bu, muhkem bir kale, sağlam bir üstür ve hududdur (Bizansa tâbi, Arşar-Unik/Kağızman Deresi, buranın batı hudundadır), diyerek; onu bundan menetti. *Nizâmülmülk Müslümanlar* için iyi bir üss-olan (hududdaki) bu *Kale*'ye birtakım bahadırlar yerkeştirdi"[22]. Aras sağındaki bu kaleler, Selçuklu muhafızları da konularak, komşu (ve Şeddâdlılara tâbi) *Nahçıvan Emîri Şeybânlı* Sakar oğlu *Ebû-Dülef*'e tevcih edildi[23].

[20] ASOLİK, s.50; E.HONIGMANN, s,157.

[21] SEBEOS, s.92; ASOLİK, s.119.

[22] Akhbâr, s. 24; İBNÜ'L-ESİR, X.14; E.HONIGMANN, s.157 n.3, 174-175, 183-184, 212.

[23] İBNÜ'L-ESİR, X.14,18; M.Halil YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s.57-59. Son eserde, Sultan Alp-Arslan'ın kardeşi *Yakutı* da, yeğeni Melekşah ile bu fetihlerde bulunmuş gösteriliyor.

Bundan sonra *Melikşah*'ın ordusu ile, Babasına kavuşmak için (Kulp veya Sürmeli'den Aras köprüsünü geçerek) *Talın-Mastara-Mollagökçe-Gümrü* yolu ile *Arpaçayı* başlarında *Kangar'lar* bölgesine giderken, yolda *Maryamaşen/Meryemneşîn Hisarı*'nı, güçlükte alıp, epey zaman kaybettiğini anlıyoruz. Bugün Gümrü'nün 12 km değin kuzey batısında ve Arpaçayı solundaki *Kanğlıca* köyünün güney mahallesinde, biri katedral, ikisi kilise olmak üzere 986-1029 arasında yapılmış üç tapınağın bulunduğu *"Aşoç'ek"*(Aşoç'lar) adlı kasabaya, âdet üzere, ana-kilisenin (katedralin) adı ile ermenice *"Maryam-a-Şen"* (Meryem-Âbâd/Şenliği) ve İslâm kaynaklarında *"Meryem-Neşîn"* (Meryem-Konağı) denilmiştir[24]. Ana-şehir sayılan başkende göre ARİSDAGES'in (s.139) *"Anı'nın Kızları"* denildiğini bildirdiği *Dört-Hisar*, şunlardı: *"Surp-Mari* (Iğdır-Ovasına adını veren Sürmeli), *Surp-Grigor* (Parpı), *An-Pert/Berd* (Biurakan, her ikisi de, Arakaz/Elegez dağı ile Revan arasında ve Abaran/Kasakh çayı sağında), *Aşoçek* (Arpaçayı yukarısırda "Maryamaşen)"[25].

Selçuklu kaynağında, burasının fethi, uzunca anlatılarak halkının da *İslâm* dinini benimsediği, bildiriliyor. *"Melikşah Meryem-Neşin* denilen bir şehre" varınca, "metaneti tavsif haricinde" çok sağlam ve (Arpaçayı'ndan alınan bir kol, bendlerle şişirildiği için) "etrafında genişliği gözün alabildiği kadar *akan bir su*"yun bulunduğunu gördü. *Nizâmülmülk* tarafından yaptırılan "gemiler ve kayıklar"la sura yanaştılarsa da, "demir çivilerle kenetlenmiş taşlardan ve demir levhalardan çok muhkem yapılmış" olduğundan, "vurmaktan nacaklar, körleşti"; Selçuklu ordusu, son geceyi "atların

[24] Rahmetli M.H.YINANÇ'ın (Anadolu Fethi, s.35,58) *"Meryem-Nişîn* dedikleri *Van"* tarifindeki yanlışı düzeltmek isteyen O.TURAN Bey (s.104), SAİNT-MARTİN'e(II.226-227) dayanarak, *"Meryem-Nişîn*'in *Van* gölü değil, Türklerde *Gökçedeniz* denilen *Sevan gölü* üzerinde bulunması ıktıza eder" demekle, yeni bir yanılma yapmıştır.

Burası, daha 1819 da SAİNT-MARTİN (II.419,459) tarafından *"Marmaşen"* adı ile ve yeri doğru olarak gösterilmiştir. 1901 de LYNCH (Armenia, London, I.Cilt, resimler ve büyük harita), 1928 de MARQUART (Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, 1928 Wien, s.47), 1935 te E.HONIGMANN (türkçe tercümesi, 184,214-215), 1947 de de R.GROUSSET (s. 612 ve büyük harita) bunun yerini doğru göstermişlerdir. M.A.KÖYMEN (Selçuklu Devri, s.256), yerine doğru işaret etmiştir. Biz de, 1953 te harita ve resimle (*Kars Tarihi*, I. 332, 573 ve 7.Harita). *Meryemneşin/Marmaşen*'deki kilise ve katedralin (Melikşah ordusunca) yıkılmadan sağlam kalışı için, bak.Ed. UTUDJİAN, Armenian Architecture, s.39, fig.98-99.

[25] Burayı, Anı-Bagratlıları ocaklı başkumandan âilesi *Pahlav-Uni* (Arşaklı) hanedanından *Vahram* (Behram), kendi mâlikânesi olduğundan, 968-988 yılında Meryem-Ana adına yaptırmaya başlattığı *"Maryam-a-Şen"* (Meryem-in Şenlendirdiği) adlı katedrale göre anmışlardır (ASOLİK, s.156). Anılı SAMUEL (s.440-441) bu külliyenin 994 te bittiğini yazar. Üzerindeki vakıf yazıtına göre ise, 1029 da tamamlanmıştır(R.GROUSSET, s.501,612).

eğerleri üzerinde" geçirirken,o gece kopan depremden, *"Kalé*'nin şark tarafı yıkıldı; *Nasrânîler*'in" korunması zayıfladı. Gün doğarken, Şehzâde ile Başvezir, "memlekete girmeğe muvaffak oldular." Hıristiyanlardan sağ kalanlar, *"İslâm dinini* kabul etti." Sonra *Sultan,* Oğlunu, kendisi konakladığı yere çağırınca, *Melikşah,* (Çıldır gölü doğusundaki Akbaba-Bingöl dağlarına uğramadan, Zaruşad üzerinden Çıldır gölü çevresine) giderken, "yolda herhangi *Kalé*'ye rastgeldiyse, onu fethetti; böylece nihayet Babasına mülâkı oldu"[26].

1064 te bizzat *Alp-Arslan*'ın fetihlerini, Kartel tarihi, *Yukarı-Kür* ve *Çoruk* boylarındaki dolaşmasını da anarak, şöyle anlatır (bunlar, İslâm ve Ermeni kaynaklarında geçmez): "İran Hükümdarı Sultan *Alp-Arslan",* ordusu ile gelip, kolayca (Arpaçayı kaynaklarındaki) *"Kangar'ni"* (Gogaren/ Gogark'ın 9 sancağından biri "Kankar'k" yani "Kankar'lar") Sancağından geçerek, (Khıram çayı başları ile Göri şehri arasındaki dağlık) *Tıryalet* bölgesini vurup bozdu. (Apkaz-Kartel-Tayk Kıralı IV.Bagrat/Bakratis'in, Çoruk boyunda Şavşat'a kaçtığını öğrenmiş olmalı ki) Sonra (Tıryalet'ten) bir günde (Yukarı-Posof merkezi ve Ardahan-Şavşat yolu üzerindeki) *"Kwelis-Kur"*a vardı. Bundan sonra (güneybatıda ve Çoruk'un sağkolları üzerindeki) *Şavşet* (şimdi bölge ve ilçe adı: Şavşat) ile *"K(a)larcet"* (Ardanuç-Artvin kesimi) bölgelerine girdi. Buradan, *"Tao"* (Oltu-Tortum çayları ve Yusufeli kesimi "Tay'k"/Tav-Eli) bölgesinde (Oltu çayının kuzeyden batıya dönerken sağdan aldığı ilk kolu "Penesgert-çayı boyundaki) *"Panaskert"*e değin gitti. Bu sırada *Kıral* (IV.Bagrat), *"Tao"*da anasını, kızkardeşi ile kendi oğlu (müstakbel halefi II.) *Görgi*'yi *"Khekrebulni"*ye emanet ederek, *"Kartel"* ülkesine (oradan da izlenmesi güç Kafkas dağlarına doğru) çekildi. Bunun üzerine *Sultan,* (Çoruk boylarını bırakarak, Yukarı-Kür boyuna dönüp, Kıralı yakalamak için, ordusu ile, Ahıska doğu kuzeyinde ve Bakuryan kasabası çevresindeki) *"Tor"* bölgesi ile (buraya yakın) *"Gwiw* (Guv/Gub?)- *Vadisi"*ni, üç gün tarattı ve kendisi, *"Tıryalet"*te konakladı. Sonra akıncıları ile *"Cavakhet"*e (Ahılkelek suyu boyları ile göller çevresi ve Çıldır kesimi) giren *Sultan,* burada (1040 ta başlanan) surları henüz tamamlanmamış bulunan *"Akhal-Kalak"*ı kuşattı. *Meskh* Aznavurlarının erlikle koruduğu bu şehir, üç gün süren çetin vuruşmalar sonunda, *"Türkler"*in eline geçti. Çok sayıda Hıristiyan tutsakları ve yağmalar aldılar. Akhalkalak'tan *Sultan,* bir Elçisini *Kıral Bagrat*'a göndererek, ısrarla dostluk kurmak ve evlenmek için kızkardeşinin kızını istedi[27].

[26] Akhbâr, s.24-25; İBNÜ'L-ESİR, X.14.
[27] M.BROSSET, H. de la Géorgie, I.327-328; R.GROUSSET, s.610-611.

Selçuklu kaynağında, Kartel kronikinde *"Akhal-Kalak"* ve Urfalı MATEOS'ta (88.bab) *"Cavakhis'*te *Akhal-Kalak"* (Akhal-Şehri) diye, Anı'dan az önce fethedildiği belirtilen yerin adı, hem farsça tercümesiyle *"Sepîd-Şehr"*, hem de —boru kefi ile yine Fars imlâsına göre kafsız ve bitişik olarak— " اغال كلال " *Agal-Kelâk"* biçiminde yazılarak, bunların "başka" yerler olduğuna yanlışlıkla işaret edilmiştir. Bu yüzden, 1818 de SAİNT-MARTİN'den 1930 da V.MİNORSKY'ye kadar birçok müsteşrikler, bu iki adın yerlerini, boşuna aramışlardır[28]. Yine Selçuklu kaynağı, "Ceyhun gibi (Çıldır gölündeki) bir su" üzerinde "bir köprü kurulu" iken, koruyucuların bunu kaldırması yüzünden çok güçlük çekilerek ve yeniden "büyük bir köprü kurdu"ktan sonra, çetin savaşlarla *"Agal-Kelâk"*ın fethiyle, *Müslümanların eline hadsiz, hesapsız ganimet geçti"*ği ayrıca, "bu *Kale*'nin yanında (öteden beri ıssız ve geceleri yanından geçerken cinlerin çarpmasından korkulduğu için, türkçe "Albız"/Şeytan-Kalesi denilen) başka muhkem bir *Kale* daha vardı; *Sultan* bunu da fethetti", denilerek, Elçi ve barış hususu da, şöyle anlatılıyor: "Sonra, *Gürcü-Melikler, Sultan*'a birçok hediyeler göndererek,sulh talebinde bulundular; maazeretler beyan ettiler. *Gürcü-Melik*'in (IV.Bagrat'ın) Elçileriyle beraber *Serhengü'l-Khâs* (Hâssa Askeri Kumandanı) ve *Emîr Temür El-Hâcib* de, *Sultan* tarafından, *Gürcü-Meliki*'ne bir mektup ile" gönderilip; "ya *İslâm* dinini, yahut cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdiler. Mumâileyh, cizyeyi kabul etti"[29]. Bu yüzden *Alp-Arslan*'ın, *"Apkaz-Kartel-Tayk Kıralı"* ve Bizansın sağ kolu *IV. Bagrat*'ı haraca bağlayıp, *Selçuklu* tâbii kılması ile nüfuzu, Karadeniz doğusuna ulaşmış oldu. Sıra, öteki üç Gregoryan Bagratlı ülkelerine: *Taşir, Anı* ve *Vanand/Kars*'a geliyordu. Müslüman *Tiflis* Caferoğlu ve *Gence-Düvin* Şeddâdlı *Emîrlikleri*, zaten Selçukluları metbû tanımışlardı.

[28] Akhbâr, s. 25; İBNÜ'L-ESİR, X.14; SAİNT-MARTİN, I.84; II.226-227; V.MİNORSKY, Transcaucasica, JA, 1930, t.CCXVII, n.1, s.111-112; E.HONIGMANN, s.184-185. Halbuki, 1064 te müdafileri kırmak için bir kale burcuna verilen ateş, gece rüzgârla şehri de sarıp yaktığından, *"Akal-Kalak"* ahalisi--tıpkı Arzen'halkının da yangın yüzünden, komşu müstahkem Karın/Erzen-Rum/Erzurum'a göçüp oraya ad vermeleri gibi--,göçerek kuzeyde şimdiki *Akhılkelek/Akhalkalak* kalesini şenlendirip, buraya eski yerlerinin adını vermişlerdir. Bunlar ve *Akalkalak*/Sepîdşehr'in ayniliği ile *Çıldır gölü*ndeki ada-şehri *"Ağça-Kala"* ile kıyısındaki *"Senger"* (Hisar) yerinde olduğu ve uzun tarifleri için bak. KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.21-23 n 6,315,333-334 ve n 60.

[29] Akhbâr, s.25-26. Burada (s.26), münsensih tarafından başı eksik yazılan ve neşredenlerin okuyamadığı " انك الخاص " (ank Al-Khâs) deyiminin doğrusunu, Gürcü kroniki (M.BROSSET, H. de la Géorgie), I.334) *"Sar(h)ang Al-Khaz(Khâs)"* yazarak, göstermiş oluyor. Bu sırada Sultan'a barış dileği için gelen IV.Bagrat'ın Elçi Hey'eti başında (ayni eser, I.329), *"Garmir-Agel"* (Kızıl Kurt) lakaplı (Çenasdanlılar soyundan) *"Eristaw Varaz-Bakur* (Bag-Pur/Göğün-Oğlu Varaz) bulunuyordu.

Kartel kroniki, bu sırada *"Samşwilde"* şehrinin, *"Armenya Kıralı Kwirike"*ye (merkezi Loru/Lore olan Taşir/Ağuvan Gregoryan Kıralı Bagratlı I.Küriki/Gurgen'e, 1046-1081) ait olduğunu açıkça belirtiyor[30]. Ermeni kaynağı, 1064 te *"Alp-Aslan"*ın "sayısız askerle (Batı-) *Ağuvan* (Alban) *Memleketi*'ne girdi"ğini anlatarak, burayı nasıl *Selçuklular*'a tâbi kıldığına, kısaca şöyle işaret ediyor: *Sultan, "Ağuvan Kıralı Gorige*'ye haber gönderip, ondan Kızını kendisine zevce olarak istedi. *Kıral, korkusundan dolayı buna razı oldu ve Sultan,* onunla daimî sulh ve dostluk akdetti. *Alp-Aslan, Topraksız Davit*'in (989-1046) oğlu olan *Ağuvan Kıralı Gorige*'yi, büyük iltifatla ve hediyelerle beraber, kendi (baş-) şehri olan *Lori*'ya uğurladı"[31]. Selçuklu kaynağı, Hıristiyan kroniklerinin (belki, İslâmlığa imrenmelere engel olmak düşüncesiyle) hiç bahsetmedikleri halkın (herhalde, bugün de çoğu büyük sürüler besliyen yaylakçı-kışlakçı Borçalı-Kazak/Karapapakların o zaman göçebe olup, türkçe konuşan atalarının) *İhtidâ* hâdisesini de anarak, *Taşir Ülkesinin* Fethini, şöyle tanıtıyor: *"Gürcü-Meliki"*'ne cizyeyi kabul ettirdikten sonra, *Sultan Alp-Arslan*'ın "Gürcü Memleketlerinden, Rum tarafına Seferi: Bundan sonra *Sultan, Rum Memleketleri*'nden zaptetmek istediği *Kars* ve *Anı* bölgeleri üzerine yürüdü. Bunların hududu üzerinde (Anı Theması kuzeyinde) " تسل ورده " *Şamşolde* ve " نوره " *Lore* adında, iki bölge daha vardı. Bu memleketlerin ahalisi çıkarak, *İslâmiyeti kabul* ettiler. *Sultan,* bu cihetten çok memnun oldu; hepsinin gusül ve abdest alarak, yıkanıp temizlenmesini emretti. Kiliselerini yıktı; onların yerine Mescidler yaptı. Bundan sonra *Sultan* vakit fevtetmeden, (20-22 Temmuz 1064 günlerinde) *Anı* küresi üzerine yürüdü"[32].

Sultan Alp-Arslan, üç yanı derin dereler ve uçurumlu yarlar ile, kuzeyi de iki kat sur ve önü hendekle çevrili bulunan *Anı*'yı, ancak kuzeyindeki düzlükte konalıyarak kuşatabildi. Bu yüzden Selçuklu kaynağı, *Anı Kalesi* için, *"Rum Memleketleri'* nin en muhkem bir noktası idi", diyor. Thema merkezi *Anı'yı, Bizans Vâlisi Sembat oğlu Bakarad* (rumca: Pankras) ile, *Teodosyopolis* (Erzurum) ve *Tayk* Dükü Bakuryan oğlu *Grigor* adlı iki Orto-

[30] M.BROSSET. H.de la Géorgie, I.328-329. Eski Gogaren/Gugar'k eyaletinin doğu kesimi *Taşir/Taşırk* merkezi, *Lori/Lore* idi. 1118 de *Türkler*'den (Kıpçaklar sayesinde) alınan bu kaleye, gürcüce *"Lores-Çikhe"* (Lore-Kalesi) deniyordu (HEY'ET, İstoriya Gruzii, s.162).

[31] MATEOS, LXXXVIII.

[32] Akhbâr, s.26-27; İBNÜ'L-ESİR, X.14. Her iki eserin kaynağının, ayni bozuk imlâlı adlar yazılı yazma olduğu, anlaşılıyor. 1818 de SAİNT-MARTİN'den beri asıl adları ve yerleri aranan bu iki şehir için bak. KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.336-337 ve n 65; Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1971 Ankara, II.13 n. 37.

doks-Gürcü müdafaa ediyordu. Çuvallara saman ve toprak doldurulup kalaslar atılarak kurulan yığma tepecikler üzerinden ok ve mancınıkla taşlar, hattâ neftli yangın paçavraları atılarak, şehir 25 günlük sıkı kuşatmadan sonra, 16 Ağustos 1064 Pazartesi günü fethedildi. *İçkale*'ye sığınan *Bizans Kumandanları*, hazinenin çoğunu da alıp o gün batıdaki gizli yollardan kaçtılar. *Fethiyye* adı ile Câmie çevrilen *Anı Katedrali*'nde, 20 Ağustos günü "Cuma-Namazı"nı, Selçuklu Beğleri ve Melikşah ile kılan *Alp-Arslan*, (herhalde ertesi günü) şehre koruyucular tayin ederek, (40 km. batıdaki) *Kars* üzerine yürüdü[33]. Artık bütün *Şırak* bölgesi ve eski Anı-Bagratlıları Ülkesi, savaşla fethedilmişti.

Vanand/Kars-Bagratlı Kırallığı bölgesinin bu sırada *Selçuklular*'a tâbi oluşunu, yalnız bir Ermeni kaynağı yazarak, şöyle anlatır: *Anı* fethinden sonra *Sultan*, *Kars* Kıralı *Gagık*'a, "bir Elçi gönderip, kendisine arzı hürmet etmek üzere, yanına çağırdı." Fakat o, sözde merhum *Sultan Toğrul*'un ölümünden beri yas için karalar giyinmiş olarak gözüküp, itaatini arzedince, *Alp-Arslan* da ordusu ile *Kars*'a gelerek, dostluk kurduğu *Gagık*'a, "Kırallık esvabı" (hil'at) giydirdi (ve cizyeye bağladı). *Kars*'ta Sultanın ordusuna, bir kuzu bir "dahekan" hesabiyle verilen şölen için, 100 bin dahekan harcanmıştı[34].

Bundan sonra Sultan, geçen yıl yaptığı gibi, *Kirman Meliki* olan kardeşi *Karaarslan Kavurd*'un *Şiraz*'ı alıp sınırlarını genişletme haberi üzerine, İran'a dönmeğe hazırlandığı sırada (Ağustos 1064 sonunda), *Anı* ile çevresini, *Şeddâdlı Emir Şavur*'a, o da yaşlı olduğundan kendi oğlu (Anası Bagratlı) *Manuçehr*'e verdi. Bununla, *Anı-Şeddâdlıları* (1064-1200) kolu, Selçuklulara tâbi olarak kuruldu[35]. Bir fetihnâme ile, Rumlar'dan Anı'yı aldığını

[33] Akhbâr, s. 27-28; ARİSDAGES, s.139; M.BROSSET, H. de la Géorgie, I.328; MATEOS, LXXXVIII; Abu'l-Farac, I.316-317; M.H. YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s. 58-59; R.GROUSSET, s.613-615; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I. 337-343; M.A.KÖYMEN, Selçuklu Devri, s.257-258; İ.KAFESOĞLU. s.16; O.TURAN, Selçuklular Tarihi, s.105. KIRZIOĞLU, Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri (20 fotograf, Anı plânı ve 1064 Fethi Haritası ile), Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II. 131-132.

[34] MATEOS, LXXVIII. Alp-Arslan, İran'a dönünce, 1064 güzünde *Vanand* bölgesi ile başkendi *Kars*'ı Kıral *Gagık*, Kayser'e bırakarak, hanedanı mensupları ve muteberanı ile göçmek istiyenlerle birlikte, şimdiki *Kayseri* ve *Pınarbaşı* (Samantı) kesimlerine yerleşti (MATEOS, LXXXVIII; VARDAN, LVIII; E.HONIGMANN, s.66,186-187; R.GROUSSET, s.615-616. VANAND'ın 6500 Km^2 lik arazisi, Biaznsa geçmiş oldu (KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.344-345).

[35] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.328; MÜNECCİMBAŞI, II.508; SAİNT-MARTİN, II.225. XIII.Yüzyıl müellifi VARDAN'ın (LIX) *Gançak* (Gence) *Emiri Fadlu*(n)",

Bağdad Halifesine müjdeleyen *Alp-Arslan*'a, oradan gelen tebrik ve Elçi ile, *Ebû'l-Feth* unvanı tevcih edildi[36]. Sultan, 50 bin tutsak ve pek zengin yağma malları ile, 1064 Batı-Seferinden dönüyordu[37].

Alp-Arslan İran'a dönünce, 1064 güzünde *Vanand* ülkesini elegeçiren ve *Kars*'a garnizon yerleştiren *Bizanslılar,* hem *Malazgirt* ile bütün doğudaki kaleleri tahkim ediyor, hem de müttefikleri *IV.Bagrat*'a deniz ve kara yolu ile yardım ederek, onu güçlendirip, Selçuklu tâbiiyetinden çıkarmayı gözetiyorlardı. Tuna boyundaki *Peçenek Türkleri*'nden *Turak* ve *Gegen Beğler* arasında çıkan büyük anlaşmazlıktan faydalanan *Kayser Dukas,* bozulup yenilen *Peçenekler*'den 15 000 lik bir atlı kolunu, 1064 te Boğaz'ın Anadolu yakasına geçirterek, *"İber"* (Apkaz) *Kıralı Bagrat*'ın hizmetine gönderiyordu. Fakat bunlar, Boğazı atla geçme hârikasını göstererek, yine Tuna-Boylarına döndüler. Beriden, (IV.Bagrat'ın büyük vaadlerle teşviki üzerine) *Kafkaslar* kuzeyinden *Kâfir-Komuklar, Alanlar* ve *Khazarlar* da, 1064 yılında güneye inmeğe başlamışlardı[38]. Kafkaslar kuzeyinden bu urugların güneye göçmelerine, doğudan gelip *Edil*'in batısına geçmeğe başlayan *"Son-Kıpçaklar"* diyeceğimiz kalabalık göçebeler topluluğunun da tesiri olduğu anlaşılıyor[39].

Sultan Alp-Arslan, 1065 yılında *Aral* gölü bölgesi ve *Hazar* denizinin doğu kıyılarını dolaşarak, İslâm olmamış *Türkmen* ve *Kıpçaklar* ile uğraşıyordu. Kışı da orada geçirmiş; *"Cazıg"* adlı *Kıpçak* boyu hâkimi *Kafşıt/Kafşut*'u itaat ettirmiş; Kharezm merkezi *Gürgenç/Ürgenç*'i imar ettirip, 1066

---

sözde *"Alp-Arslan'a çiçekle müzeyyen altın tasvirler vererek Anı'yı ondan aldı;* ve bu harap şehre, daha çok ufak yaşta olan *torunu Manuçe*'yi (Manûçehr'i) hükümdar olarak gönderdi" cümlesine dayanan Rus bilginlerinin (W.BARTHOLD, N.MARR gibi), *"Anı'nın satıldığı"* yolundaki iddialarının çürüklüğü için, bak. KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.358-359; "Selçukluların Anı'yı Fethi", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II.124-125 n 22.

[36] Abu'l-Farac, I.317.

[37] O.TURAN, Selçuklular, s.105; İBNÜ'L-CEVZÎ, s.117-118.

[38] Akdes N.KURAT, Peçenek Tarihi, 1937 İstanbul, s.136-137; O.TURAN, Selçuklular, s.106.

[39] MATEOS (LXXV), 1050 yıllarında *"Kardeşler"* (Sarışın/Sarı-Saçlı anlamına) dediği *Kumanlar*'ın, doğudan gördükleri baskı yüzünden göçerek Bizans sınırlarına varıp, onları bunalttıklarını anar (Rumeli'den Bizans Kalesi Urfa'ya gelen askerlerden duyduğuna göre, Urfalı müellif, bunu yazmıştır). Kiyef'te yazılan "Rus vekayinâmelerinde *Polovtsı*(Sarışın anlamına) adı ile; *Kuman-Kıpçaklar* ise, ilk defa 1055 tarihinde zikredilmişlerdir. Demek ki *Kumanlar*'ın *İdil* boyundan *Dnepr/Özü* boyuna gitmeleri, 20-25 yıl içinde vukubulmuştur" (Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 1972 Ankara, s.72).

Mayısı başlarında *Merv*'e dönerek Horasan'a düzen vermiş; ve 1067 yazında da kardeşi *Kavurd* ile eniştesi *El-Basan*'ın isyanı yüzünden *Kirman, Istakhr* ve *Şiraz* seferini yapmıştı[40]. Bu yüzden *Bizanslılar* ve müttefiki *IV.Bagrat, Yukarı-Aras* ve *Kür* boylarında serbest kalmıştı.

Gence Emîri I.Fadlûn (985-1031), 1030 yılında *Dağıstan*'a sefer ederek, eski Khazar başkendi *Samandar (Çamandar)*'ı (Tarku'yu) yağmalayıp, bozmuştu. Bu yüzden *Khazarlar* (ve Komuklar), *Müslüman Şeddâdlılar*'a düşman olmuşlardı. *IV.Bagrat,* eşi Bizans Prensesi (III.Romaros Argyros'un kızı) *Helena,* başkent *Kutatıs*'ta öldükten sonra, *"Oslar Kıralı*'nın kızı ve (ve Os Veliahdi) *Durgulel* (Dogruel)in kızkardeşi *Borena"* (Boran) ile evlenmişti. Bu yüzden, şimdi iktidara geçen kaynı *Durgulel*'i ittifakına alan *IV. Bagrat*'ın daveti ile, 1062 den beri birtakım *Os*(Alan) âileleri güneye göçerek, *Tiflis Caferoğulları Emîrliği* sınırlarına(şimdiki: Güney-Oset kesimine) yerleşiyorlardı. Buna karşı, *Düvin-Gence Emiri Ebû'l-Usvâr Şâvûr* (1020-1067), *Gence*'nin demir kalekapılarını 1063 te yeniden yaptırmış ve şehri tahkime başlamıştı. 1065 te *Kartel*'e son gelen *Alan/Os* ve başkaca Dağıstan göçmeni yardımcı kuvvetlere güvenen *IV.Bagrat,* hem *Selçuklular*'a vereceği yıllık haracı ödemedi, hem de onlara tâbi *Tiflis Emirliği* ve *Şeddâdlı* topraklarına saldırmaya başladı[41]. Bu sırada Terek ve Kuban boylarına da yayılan *Son-Kıpçak/Kumanlar*'ın baskısı ile olacak ki, 1066 yılında *Derbend-Geçidi*'nden gelen *Khazar* göçmenlerin, *"Kahtân"* (Şirvan batısındaki Kakhetân?)da yerleşmesi[42], bu sıralarda *Kakhet Kıralı Bagratlı* (Loru-Bagratlıları kolundan Sığnak hâkimi) Gagık oğlu *Agsartan/Akhsatan*'ı (1058-1084), dindaşı *IV.Bagrat* ile ittifaka zorlamışa benziyor.

Sultan'ın kardeşiyle uğraşmasını, Bizans'ın desteği ile kaynı *Oset Kıralı Durgulel*'in ittifakını ve Kakhetli *Agsartan*'ın yardım dileğini fırsat bilen *Apkaz-Kartel Kıralı IV.Bagrat,* 1068 ilkbaharında müttefik ordularıyla *Şeki* bölgesini istilâ ederek, burayı, komşu ve müttefiki *Agsartan*'a verdi. Bu sırada *Şeddâdlı Emîri II.Fadlûn* (1067-1088) ile Şamakı'yı başkent edinen

[40] İBNÜ'L-CEVZÎ, s.130-131; A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.198-199; O.TURAN, Selçuklular, s.108-109. *"Cazıg,* şahıs ismi olduğu gibi, *Macaristan*'a göçeden *Kumanlar*'ın bir kabilesinin de adı olmuştur" (A.Zeki V.TOGN, Giriş, I.199).

[41] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.315; HEY'ET, Azerbaycan Tarihi, 1958 Baku, I.147, 159-160. Bu son eserde (s.420), 1063 yılında yapıldığı dökme demir kitabesinde belirtilen ve 1138 de Gürcü-Kıpçak istilâsında Kutayıs'ta Gelat Manastırına götürülen Gence-Kale kapılarının (HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.190), yazıları okunan (arapça)fotografı da vardır.

[42] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.199, 459 n 38.

komşusu *Şirvanşah Salar* (1063-1074) gibi Selçuklu tâbii *Müslüman* hâkimleri, *IV.Bagrat* ile *Alan/Aslı* ve *Kakhet/Sığnaklı* Hıristiyan müttefiklere karşı çıkamadılar. Ordusunda *"Rum* ve *Efrenc"* (Bizansın gönderdiği yardımcı Firenk/Katolik?) de bulunan *IV.Bagrat* ile müttefikleri, 1068 yazı başlarında *Şeki* kesiminden *Kür*'ün sağına geçerek, *Şeddâdlılar*'ın *Berde/Berdea* şehrini de yağmaladılar, bozup yıktılar. Bu acı haberleri duyan *Sultan Alp-Arslan*, ülkesinin kuzeydoğusunu ve Kirman-Şiraz kesimlerini güven altına almış bulunduğundan, sefer mevsiminin geçmesine rağmen, 1068 yazı sonlarında, *II.Batı Seferi*'ne çıktı[43].

Selçuklu kaynağı, bu seferlerin haberlerini, oldukça geniş vermiş ve Kartel tarihindeki bu sefere ait bilgileri tamamlamıştır. Yüzbini aşan ordusu ile *Kazvin-Erdebil* yolu ile gelip, 1068 sonlarında *Şirvan*'a giren *Sultan*, Başbuğu *Emîr Sav-Tekin*'i bir ordu ile öncü olarak ileri gönderdi. *"Şeki*'nin etrafında (Doğu-Kakhet'te) meşelikler ve ormanlar vardı ki, bunların aralarında *Rumlar* ve *Abkhaz*'ın eşkıyası, hırsızları gizleniyordu. *Sultan* (ordudaki) *Neftçiler*'e, bu bataklıkları ve sazlıkları yakmalarını emretti. Bunlar yakıldıktan sonra *Sultan,* bu yakılan yerin ortasında, demir levhalar ve bakır çivilerle berkitilmiş taşlardan mürekkep *İki Kale* (Sığnak ile batı yanındaki Çotur?) gördü.Fakat, bu kalelerin bulunduğu yere gitmek için, ne yaptılarsa mümkün olmadı. Binaenaleyh *Sultan,* bunu gördüğü vakitte meyus oldu. Bu *İki Kale'nin Sahibi* (Sığnaklı/Kıpçak) ile *Şeki-Meliki* (Bagratlı Agsartan) arasında, öteden beri bir kin ve adâvet vardı. Bu *İki Kale'nin Sahibi,* Kale'den inerek (herhalde Borçalı-Kazaklar gibi türkçe konuştuklarından), *Müslüman* oldu ve *Kaleler*'i teslim etti. Sonra *Sultan,* bu memleketlerin her tarafında bulunan *Kaleler*'i birer birer fethederek, her yerini istilâ ve ne bulduysa, yağma etti." Bundan sonra, (bütün ülkesinin zaptedildiğini gören), *"Efrenç/Şeki-Meliki Akhsatan,* birtakım süvarileri" ile *Sultan*'ın kapısına gelerek, onun huzurunda Müslüman oldu. Buna sevinen *Alp-Arslan,* "bu vilâyetlerin emaretini" ona vererek, İslâmlığı öğretecek bir Fakıh tayin

[43] Akhbâr, s.30; İBNÜ'L-CEVZÎ, s.136. Her iki İslâm kaynağının da, *Alp-Arslan'ın bu İkinci-Batı Seferi*'nin başlangıç tarihini h.460 (m.1068 yılında göstermeleri, Kartel kronikinde (M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.331), *Sultan*'ın *Tiflis*'e "10 Aralık 1068" günü vardığının yazılması ile de doğrulanıyor. Bu seferi *"1067 senesi sonlarında" göstermek (M.H.YINANÇ, Anadolunun Fethi, s.62; M.A., KÖYMEN, Selçuklu Devri, s.260), düzeltmeyi gerektirir. İBNÜ'L-CEVZÎ'nin (s.136), Alp-Arslan'ın, çok karlar yağması ile askerin ölümüne ve hayvanlarının kırılmasına yolaçan h.460 (1068)* Seferin'de, *"Alan"*(As) ülkesi kasdına yürümüş olduğu haberi de, bu sırada *"Abkhaz-Meliki Bakrat"*'ın, kaynı olan *"Alan"* (Oset) ülkesinden çok yardımcı getirtmiş olmasına işarettir.

ettikten sonra, *"Apkhaz Meliki Bakratis* (IV.Bagrat) üzerine yürüyerek", onun ülkesinde, "öldürmek ve yağma için askerlerini sebest bıraktı"[44].

Kartel kaynağında, *Sultan*'ın ordusu ile *"Ran"* (Aran) ve *"Heret"* (Kakhet) ülkesine girince, zayıf olan *Kakhet Kıralı* Gagık oğlu *Agsartan*'ın ülkesinden zaptettiği bütün kaleleri, itaati üzerine yine ona vererek haraca bağladığı anılarak, *Tiflis/Kartel*'e girmesi de şöyle anlatılıyor: *Kakhet* ve *Heret*'in zaptına başlanmasından "üç hafta sonra *Sultan, Kıral Bagrat*'ın üzerine yürüdü. Maiyetinde *Armenya* (Taşir/Loru) *Kıralı* (ve Kaynatası Kürike/I.Gurgen), *Tiflis Emîri* (Caferoğlu Ebû'l-Heycâ II.Mansûr) ve (mühtedi) *Agsartan* ile birlikte, Kartel'de *Caçvi* yanından ülkeye girdi. Sabahleyin akıncılarını saldı ve akşama bütün *Kartel*'i kaplattı ki, o gün 10 Aralık 1068 Salı (doğrusu: Çarşamba) idi"[45]. *Alp-Arslan,* (kışın) *Tiflis*'te "bir Câmi" yaptırırken, ordu, Başvezir *Nizâmülmülk*'ün idaresinde *"Salib-Kalesi"* adlı ve kilisesinde Hz.İsa ile Meryem'in altın, Havarilerin gümüş tasvirleri bulunan yeri (Ahıska kuzeydoğusunda Askur/"Cuvaris-Çikhe"=Khaç-Kalesi'ni), çok yiğit askerlerin korumasına rağmen fethetti. Bu sırada kış bastırıp, karlar yağdı; soğuktan askerden ölenler oldu, at ve mekâriden de telefat verildi. *Tiflis Emîri,* bütün mal ve erzakını orduya verdi[46].

Gürcü kroniki, *Sultan*'ın *Kartel*'de altı hafta (10 Aralık 1068-21 Ocak 1069) kaldığı sırada, akıncıların bir koldan (İmeret'te Faş-Riyon ırmağı boyuna vararak, başkent Kutayıs doğusunda ve Faş'ın sağındaki) *Arguet* bölgesini, (kuzeye yürüyen bir kolun da, Kafkas dağlarından gelerek soldan Kür ırmağına karışan ilk büyük kol olan Liyakhvi-Çayı ortalarındaki) *Swer-Hisarı*'na değin vararak, vurup yağmaladıklarını, her yeri kırıp yaktıklarını; dağlara doğru kaçışan ahalinin, soğuktan kırıldıklarını ve bütün *Kartel*'in zaptedildiğini anlatır[47]. Selçuklu ordusu *Arguet*'e varınca, başkent *Kutayıs*'ın da işgalinden korkan *IV. Bagrat, Sultan*'a Elçi göndererek, "lûtuf ve merhamet istirhamında bulundu." *Sultan* bu dileği kabul edip, akıncıları geri çağırdıktan ve kış iyice bastırdıktan sonra, *"Bakratis* bu yaptığından pişman olarak", yine ahdini bozdu, isyan etti[48].

44 Akhbâr, s.30-31.

45 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.331.

46 Akhbâr, s.31-32; İBNÜ'L-CEVZÎ, s.136.

47 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.331-332. O.TURAN (Selçuklular, s.113), SAİNT-MARTİN (II.181)i mehaz göstererek, "Türk akıncıları *denize yakın Sver veya Sber kalesine kadar* yayıldı" diyerek, Çoruk boyundaki o zaman Bizans'a tâbi *"Sber"* (Erzurum'un ilçesi İspir) ile, ad yakınlığından (Kafkaslar eteğinde ve Kür solundan çok kuzeydeki) *"Sver"*i bir tutması, yanlıştır.

48 Akhbâr, s.31-32.

Ocak 1069 sonlarında *Kars*'a geldiği anlaşılan *Alp-Arslan,* 1064 te Anı fethinin (16 Ağustos) haftasında itaat etmişken, güzün *Bizanlılar* eline geçen bu Kaleyi fethetti. Kışı *Kars*'ta geçiren *Sultan,* Nisan 1069 ortasında buradan *Ardahan-Khanak* kesimindeki *"Şertul'ni"* (Şertul'lar) dahi denilen *"Nemrûd* ibn Ken'an" hanedanı idaresinde bulunan bölgeye yürüdü. Yolda (bugün buralar halkı takviminde "Camış-Kıran" ve Rumî "Abrel'in Beşi" denen üç günlük sayılı) "soğuk ve kar fırtınasından çok zorluk çekti." *Sultan*'ın buradan *Kutayıs*'a doğru yürüyeceğini kestiren *IV Bagrat,* Eristawlar-Eristawı Orbelyanlı Libarit'in oğlu ve Türk dostu (Bizans Valisi iken Türkmen akıncılarını Erzincan ve Bayburt üzerine götüren) *Yované*'yi Elçi göndererek, bağışlanmasını diledi ve haraca razı olduğunu tekrar arzetti. *"Gürcistan*'da beş ay" (10 Aralık 1068-10 Mayıs 1069) kalan *Sultan, Ardahan* bölgesini de fethetmişken, *"Türk Hakanı"*'nın (Semerkant Padişahı Batı-Karahanlı Ebû-İshak İbrahim'in) ölüm haberini aldı. Bu yüzden, *Apkaz* (İmeret-Abaza) ülkesi elinde kalan *IV.Bagrat*'ı haraca bağlayıp, fethettiği yerleri *Gence-Şeddâdlı Emîri Fadlûn*'a (ve Kars ile Ardahan bölgesini Anı-Şeddadlı Emiri Manûçehr'e) vererek, *Gence* ve *Berde'a* üzerinden İran'a gidip, (24-26 Temmuz 1069 da) Ramazan Bayramını *Fars*'ta kutladı[49].

Bu sefer sonunda, eskiden Tiflis Emirliğine aitken, Taşir Bagratlıları ile IV.Bagrat'ın eline geçmiş olan yerlerden: *Rus-Taw* (Rud-Taw/Su-başı, Tiflis güneydoğusunda ve Kür'ün sol kıyısında), *Farç(a)khıs* (Alget çayı ortasında), *Tumanıs* (Maçaver çayı boyunda) kaleleri ile çevresi ve *Tiflis Emirliği*'nin himayesi, *Gence Şeddâdlı Emîri Fadlûn*'a verilmişti[50]. Denizden ve karadan daima *Bizans* ile irtibatı bulunan *Apkaz-İber Bagratlı Kıralı,* enerjik ve iyi bir kumandan olup, Ocak 1068 başında, yedi aydan çok zamandan beri Bizans'ın nâibesi bulunan İmparatoriçe *Evdokya* ile evlenen ve Mart 1068 de Selçuklular'a karşı sefere çıkan *IV.Romanos Diyogenes*'in *Sıvas*a gelip, Türk akıncılarını takibinden de cesaret almıştı. Bu yıl bu *Kayser*'in *Şeki* ve *Berdea* seferi için *IV.Bagrat*'a *"Rum* ve *Efrenç* (Norman)" askerlerinden yardımcı göndermiş olduğu, yukarıda gördüğümüz Selçuklu kaynağında, *Kakhet* ülkesinde bu addaki askerlerden bahsedilmesinden anlaşılıyor. *IV.Romanos,* 1069 daki İkinci-Anadolu Seferinde, ordusundan bir kolu *Kapadokya* (Kayseri-Sıvas) kesimine göndermiş, kendisi de Fırat'ı geçe-

[49] Akhbâr, s. 32; M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.332; M.H.YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s.62-64; O.TURAN, Selçuklular, s.112-113; KIRZIOĞLU, "Alp-Arslan'ın Fethettiği Nemrûd bin Ken'ân/Şertul'ni Bölgesi", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1971 Ankara, III.378-390.

[50] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.333-334.

rek *Van gölü* kuzeyinde *Akhlat*'ı *Türkler*'den almaya çalışıyordu. 1069-1070 kışını *Istanbul*'da yeni sefer hazırlıkları ile geçiren *IV.Romanos* 1070 te ulu başbuğ *Kuropalat Manuel Komnenos* idaresinde büyük bir orduyu, Sıvas'a göndermişti. İşte bu 1070 seferi başlarında, *"Kuropalat" unvanlı oğlu Veliahd Görgi* ile birlikte ve kaynı *Oslar Kıralı Dorgulel/Durgulel*'den de yardım gören *IV.Bagrat, Tiflis/Kartel* ülkesine sefere çıktı ve *Şeddâdlı Emîri Fadlun* ile savaşa başladı[51].

Bu sırada *Dağıstan-Derbendi* ahalisi (Komuklar), kendi hâkimlerini yakalayıp hapseden *Şirvanşah Salar* ile bozuştuklarından, bu iki Müslüman ve komşu ülke arasında savaş başlamıştı. Selçuklulara tâbi büyük *Emîr Fadlûn* da, bu savaşlara katılıp, Şirvan'da bulunurken, *IV.Bagrat* bunu fırsat bilerek *Kartel*'e sefer etmişti[52]. Gürcü kaynağı, (1071 de Malazgirt Zaferi üzerine Bizanstan umudunu keserek yeniden Selçuklulara tâbi oluncaya kadar) *IV.Bagrat*'ın *Aran/Şeddâdlı Emîri* ile savaşlarının tafsilâtını vermektedir[53]. Kayser *IV.Romanos,* 1071 deki son seferinde *Malazgird*'e 200 bin kişiyi bulan ordusu ile giderken, *Teodosyopolis* (Erzurum) konağında, "arkasını emniyete almak için" *Apkaz Kıralı IV. Bagrat*'ın emrine, 20 000 zırhlı asker göndermişti. Bu sırada *Oslar Kıralı Dorgulel*'in kendi Beğleri idarende gönderdiği "bu milletten 40 000 kişi"lik (?) yardımı da alan *IV.Bagrat,* oğlu *Kuropolat Görgi* başbuğluğunda *Gence* çevresine akıncı gönderip, yağma ve tutsaklar aldırdı. *Malazgirt*'te Kayserin tutsak düştüğünü ve ordusunun bozulup dağıldığını duyan *Bagrat,* artık *Bizans*'tan umudunu keserek, *Alp-Arslan*'a elçilerle armağanlar ve birikmiş haracını gönderip, bağışlanma dileğini kabul ettirdi; ve az sonra da, 24 Kasım 1072 günü öldü[54].

3) *Sultan Melikşah Çağı'ndaki İstirdadlar ve Fetihler:*

Babasının biricik oğlu iken 16 yaşında *Apkaz Kıralı* olarak *Kutayıs*'ta tahta geçen Kuropalat *II.Görgi* (1072-1089) *Kartel*'in ikinci büyük hanedanı

[51] Semavi İYİCE, IV.Romanos Diogenes, 1971 Ankara, s.5, 9, 11, 24-25, 29-30. Daha Kayser IV.Mikhael Paflagon (1034/1041) tarafından verilmiş bulunan Bizans yardımcı askerleri arasındaki "üç bin *Varang*" (Firenk/Norman) askeri, *"Kuropalat"* unvanı ile Bizans'ın hizmetindeki müttefiki *IV.Bagrat* tarafından, *"Aşağı-Kartel"* (Tiflis güneyi) kesiminde kullanılıyordu (M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.321). IV. Bagrat, Bizans yardımı sayesinde, Tiflis Emirliğine saldırıyor ve 1040 ta ilerliyordu (HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.148-149).

[52] O.TURAN, Selçuklular, s.113.

[53] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.333-336; M.H.YINANÇ, Anadolunun Fethi, s.82-84; O.TURAN, Selçuklular, s.113.

[54] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.335-335; MATEOS, CIII; M.H.YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s. 72; M.A.KÖYMEN, Selçuklu Devri, s.265; O.TURAN, Selçuklular, s.125.

sayılan *Orbelyanlar*'a, kendisini saydıramadı. 1071 de *Oslar*'ın yardımı ile *Taşir Kıralı Kürike*'den alınan *Samşolde*'yi, eski atalarının mülkü olduğundan Büyük-Eristav *Orbelli/Orbelyanlı Yovane*'ye, Tiflis güneydoğusundaki *Rustav*'a yeni hâkim tayin edilmiş bulunan bu Yovane'nin oğlu Orbelli *Libarid*'e de, Rustav'ın yerine, *Loçoban* bölgesinin temliknâmesini tevcih etti. Bu temliki azımsayan *Yovane,* genç Kırala karşı ayaklandı. *Kutayıs*'tan ordusu ile gelen *II.Görgi, Sami-Çikhe* (Üç-Kale demektir: Odzrikhe, Cuvaris-Çikhe/Salib: Khaç-Kalesi ve Lomisant adlı Ahıska bölgesi hisarları)/ *Sa-Moskhe: Meskh*(Mosk/Mesk-Yurdu, ayni bölge) *Beğleri* ile birleşerek ve *Kakhet Kıralı Agsartan*'ın da yardımını alarak, 1073 te *Samşolde*'yi kuşattı. *Orbelli Yovane,* güneydeki *Somkhet* dağlarına çekildi. *Agsartan* (nüsha: Görgi), *Loçoban*'ı *Libarit*'ten aldı. Sonra, *Orbelyanlar*'ın çok parlak geçmişini ve büyük hizmetleri ile bölgedeki eşsiz nüfuzunu hatırlatan uluların öğüdüne uyan *II.Görgi,* Yovanenin ataları tarafından (IX.Yüzyılda) yaptırılan *"Klde-Kar'ni"* (Klde-Kapıları) hisarı ile *Samşolde*'nin ona verilmesini tasdik ederek, işi tatlıya bağladı. Çok geçmeden *Orbelli Yovane* yeniden ayaklanarak, doğudaki *Gag-Kalesi*'ni, II. Görgi'nin koruyucuları elinden alıp, *Emîr Fadlûn*'a teslim etti; sonra da oğlu *Libarit*'i yanına alarak, adamlarıyla birlikte, varıp *Sultan Melikşah*'ın hizmetine girdi [55].

Selçuklu ordusu ile 1075 yazında *Aran*'a (Karabağ-Gence'ye) gelen *Sultan Melikşah* (1072-1092), burada, *Bizans*'tan gelen haracı aldı. Sonra, *Orbelyanlı Libarit* ile *Taşir* (Borçalı) ülkesine girerek, kuşatıp aldığı *Samşolde*'yi, *Libarit*'e bağışladı. Bu sırada istirdad edilen *Tumanıs*'ı da, başka bir Türk Emiri'ne veren *Sultan, Kartel*'de *II. Görgi*'ye ait bütün yerleri zaptedip, kalelerine koruyucular tayin ederek, pek çok tutsak ve yağmalarla birlikte döndü; kışı *Aran*'da geçirdi. 1076 ilbaharında buradan, başkent *Isfahan*'a döndü [56]. Bu sırada Selçuklular'ın bütün Aran ve Şirvan Vâlisi olan *"Serhengü'l-Khâs"* (Kartel kaynağında: Sarang-Alkhaz) unvanlı Başbuğ *Emîr Sav-Tekin* idaresinde gelen çok kalabalık *"Türkler, Aran* (Karabağ-Gence) ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştiler" [57].

Melikşah çağında Apkaz Kırallığı'nın, Yukarı-Kür** ve **Çoruk** boylarından **son olarak ve büsbütün uzaklaştırılması, Gürcü kaynağına göre, (Danişmendli)

[55] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I. 272, 342-343.

[56] Ayni eser, I.343; M.H.YINANÇ, Anadolunun Fethi, s.110; İ.KAFESOĞLU, Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu, s.113-114; O.TURAN, Selçuklular, s.144.

[57] "Târîkhü Bâb ve'l Ebvâb"dan naklen A.Zeki V.TOGAN, Azrebaycan, İA, II.101; O.TURAN, Selçuklular, s.144; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.38.

Büyük Emîr Ahmed'in *Posof* taki, 24 Haziran *1080 Kol/Kuel Zaferi* zaferi ile olmuş ve bunu müteakıp da, kol kol gelen *Türkmen göçleri*, çok yerleri ıssız kalan bu bölgelere toptan yerleşmişlerdir. "Kartlis-Çkhovreba"da, bu uğurda şunlar anlatılıyor, ki başka hiçbir kaynakta anılmıyor:

Sultan Melikşah, Gence'de 48 bin kişi ile *Emîr Sar(h)ang*'ı 1076 da bırakıp gitmişti. "Bu zamandan az sonra *Sarang* (Sav-Tekin) kendi çerisi ve *Gence, Düvin, Tumanıs Emirleri*'nin askerleri ile, *Kıral Görgi*'ye karşı yürüdü. "*Apkaz Kıralı Görgi* de, Ülkenin Yukarı ve Aşağı kesimlerinde kendisine ait kuvvetleri topladı ve *Kakhet Kıralı Agsartan*'ı çağırdı. İki taraf, (Tiflis güneyinde ve Alget çayı üzerindeki) *Farçkhız* Kalesi altında savaştılar. Sarang kolu, bozulup çekildi. (Bu zafer üzerine) "*Kırallar-Kıralı*" (unvanını alan II.Görgi), vaktiyle (1021 de Kayser II.Basıl'in İber/Kartel Seferinde) "*Rumların* eline geçmiş olan bütün hisarları istirdat etti: (Apkaz'ın Karadenizde en güney ucundaki Nikopsia'dan ibaret) *Anakopya*'yı *Apkhazet* (Apkazyurdu)in başlıca yerlerini *K(a)larcet*'in (Ardanuç-Artvin kesimi), *Şavşet*'in, (1069 daki Alp-Arslan fethinden beri Türkler elinde bulunan) *Cavakhet* ve *Artan* (Ardahan) Sancağı (Şertul'ni) kalelerinin çoğunu geri aldı. Bunun arkasınca, Tanrının lûtfu ile: şehir ve mülhakıyla *Kars*'ı, *Vanand* kalelerini, *Kar'ni-Por* (Kapı'lar-Deresi/Tortum çayı bölgesi) ve *Asyan* (Doğrusu: Arsyan/Arsıyan)ı aldı ve *Türkler*'i buralardan çıkardı. Fakat az sonra (1077 de) *Sarang*, bütün ordularını birleştirdi ve bunların yakınlarında" (metin, kopuktur)[58].

"Bundan sonra *Sultan Melikşah*, gelip *Samşulde*'yi kuşatarak aldı; (1075 te bu kaleyi alırken kendisine bağışladığı, fakat II.Görgi'ye yardımcı olduğu anlaşılan Orbelyanlı) *Libarit*'in oğlu *Yovane*'yi tutsak etti; *Somkhet* (Kartel güneyindeki Alget-Khıram ve Debed/Borçalı çayları) kesimini yağmaladı ve gitti. Ayni yılda (1077 de?) *Sarang, Sultan*'ın orduları ile, *Samşulde-Ovası*'na girdi." *Kıral Görgi*'nin ordusu da gelince, (ikinci defa) *Farçkhıs*'ta yapılan cenkte "*Kartelliler* galip geldiler ve *Persliler* (Türkler) bozulup kaçtılar." Bu zaferinden sonra *Görgi, tasarrufundaki Tao* (Akkoyunlu ve Osmanlı kaynaklarındaki: Tav-Eli/Yusufeli-Oltu kesimi Tayk) ve *Bana*'ya (Oltu kuzeydoğundaki Penek) gelince, "*Oltis'ni* (Oltu'lar/bu oymak adıyla anılan kale, Oltu), *Karnu-Kalak*(Karun-Kalak/Karun-Şehri/Erzurum) ve *Kars*

[58] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.343,345 (Kartel kronikinin burasında, eskiden yazma metninde forma düşmesi veya kayması gibi birşey olmuş; cümle burada kesilerek, birdenbire II. Görgi oğlu Davit'in 1089-1125 arasındaki hâkimiyetinin başlığı yer almış; fakat, bu istinsah hatasından veya forma kaymasından hemen sonra, 1080 yılı savaşlarının anlatılmasına geçilmiştir); Kartel kronikinden özetle nakli M.H.YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s.110; İ.KAFESOĞLU, Melikşah Devri, s.113.

(1064-1069 arasında Bizansa tâbi Kars) bölgelerine kumanda eden (Bizans'ın) Doğu-Kumandanı (Kartelli Çanasdanlılardan ve 1064 te Anı'yı Alp-Arslan'a karşı koruyan) *Bakuryan* oğlu *"Grigol"* (Grigor)da, buraya (Bana'ya), Kıralın yanına geldi; ona hizmetini razetti. "Bu *Grigol*, müstahkem *Kars* şehrini ve ona bağlı bulunan arazisini *Kıral*'a verdi". Kıral da, *Kars*'ı ve korunmasını, *"Şavşet* Aznavurlari"na havale etti. (Doğu-Dükü Grigor'un Kars'tan vazgeçip gitmesinin sebebi şuydu:) *"Türklerin* kudreti karşısında *Rumlar*, Doğuda tasarruflarındaki arazileri, kaleleri ve şehirleri bırakarak gidiyorlar; bütün buraları *Türkler*'e terkedip, onların yerleşmelerine imkân veriyorlardı. Sınırlarda komşularımız olan *Türkler*, korku salarak, yıkarak ve yağmalıyarak, *Hıristiyanlar*'ı kırıp tutsak alarak, her yere yayılıyorlardı."

"Kıral Görgi, (Yukarı-Posof merkezi ve Ahıska ile Ardahan'ın Şavşat'a varan yolu üzerindeki kaleli Kol köyü yerinde, Bizanslıların "Turo-Kastron" dedikleri "Kvelis-Çikhe/Kvelis-Kur'dan ibaret)[59] *Kuel*'den uzakta iken, *Kars'ı* zaptetmiş (Mayıs 1080) bulunan güçlü ve korkunç savaşçı (Danişmendlü Gazi Taylu) *Emir Ahmed* idaresindeki *Türkler*, büyük bir ordu ile ansızın saldırdılar. *Türkler*, (Orbelyanlı hanedanı gibi, bunların soyundan "Çenasdanlı") *Hıristiyanlar* tarafından çağrılarak, Kıral *Görgi*'yi (Kol Savaşında bozulduktan sonra)kaçmaya mecbur ettiler; birçok insanları öldürdüler. (Kaçan Kıral'ın karargâhında) çok sayıda silâhlar, Kırallların sofrasında kullanılan altın ve gümüş kaplar, her boyda değerli kadehler ve bütün Kırallık Dıdebulları (farsça: Didebânları/Hâs-Muhafızları)nın çadırlarını aldılar."

"Kıral, (Posof'tan savuşarak, girilmesi pek güç balkanlık ve sık ormanlı) *Açara* yolundan *Apkazet*'e (İmeret'in, başkendi Kutayıs'a) kaçtı. Bu sırada (Haziran 1080 sonlarında) bu adamlar, zengin yağmalarla geri dönüyorlardı. Yolda, *Türk göçleri*'ni *Rum*'a (Anadolu'ya) götürmekte olan *Büyük Emir Yası* (nüsha: Yası Parı/Iparlı adlı Oğuz boyundan Yası)[60] ve

[59] E.HONIGMANN, s. 147,184 n 4.

[60] Kartel Tarihinin "Vakhuşt Yazmasi"nda bunun zamanı, "Kartel-Takvimi'nin *300(1080 milâdî) yılında 24 Haziran*" günü diye belirtilir. (M.BROSSET, H.de la Géorgie, I. 347, n 1, "Aziz-Yahya"/Yovannes Yortusu günü). Selçukluların bu *1080 Kol* (Posof) *Zafer*i'ne, Kartel'in anonim resmî kronikçisi, yerinde olarak: *"Did Turk-Oba"* yani *"Ulu Türk-Bayramı"* adının verildiğini anar (MANVELİCHVİLİ, Histoire de Géorgie, 1951 Paris, s.154; HEY'ET, İstoriya Gruzii, s.152; fakat bu sonkinde ayni s.de: Alp-Arslan'ın İlk Seferi'nde "Akhalkalak"ı fethi "1066"da yanlış gösterilmiş; İkinci Seferi, doğru olarak 1068 dedir diye anılmıştır). Yine Kartel kaynağında, fransızca tercümede, aslı verilmeyen bir türkçe deyimin gürcüce sonekli biçimi de veriliyor ki, Türkoloji bakımından çok değerlidir. 1080 deki Son Selçuklu Zaferini müteakıp Apkaz Kıralı *II. Görgi*, artık Selçuklu başkendi *Aspah*'(Is-

Bujğob (nüsha: Bujğub) ile karşılaştılar. Taşımakta oldukları büyük mıkdardaki altınları ve servetleri onlara göstererek; ve onlara *Kıral*'ın yenildiği haberini de vererek, dediler ki:-- Rum'a gitmenize hacet yok; işte ıssız ve servetlere gömülü *Gürcistan!* (bunun üzerine) bu *Emîrler,* hemen yollarını değiştirerek, ülkenin üzerine, çekirgeler gibi (yani, çok kalabalık olarak) yayıldılar. O zaman, *Aziz-Yahya Yortusu* (24 Haziran 1080) günü idi. Böylece, (Çoruk boyunda) *Asis* (nüsha: Kar'nis)-- *Por'ni* (Kapı'lar-Dere'leri/Tortum bölgesi)den (Kara-) Deniz kıyısına değin *K(a)larcet* (Ardanuç-Artvin-Borçka), *Şavşet, Açara, Samçkhe* (Posof-Ahıska-Azgur-Koblıyan), *Kartel* (Tiflis-Göri kesimleri). *Arguet* (Faş boyunda ve Kutayıs

fahan)a tâbi olurken, *"Turki Koçev'niki"*, yani *"Türk Göçebe'leri"*, çadırları, obaları ile bütün *Kakhet* ve *Kartel* ülkelerine doldular deniyor(HEY'ET, İstoriya Gruzii). Bugün de Tiflis-Borçalı'daki Karapapaklar'ın, (bava/baba, çovan/çoban, keç-ava/göç-oba ve yavan/yaban sözleri ile benzerlerinde olduğu gibi) B sesini aşırı derecede V ye çevirme âdeti gözönünde tutulunca, 1080 lerde türkçe *"Köç-Oba/Ava"* deyiminin gürcüce çokluk seneki ile (Kartel dili ve alfabesinde "Ö" ve "Ü" sesleri yoktur) nasıl *"Koç-Ev'niki"* biçimine girdiği, kolayca anlaşılır.

Rahmetli M.H.YINANÇ (Anadolunun Fethi, s.112), metindeki Büyük Emirin adlarını, *"Ebû Yakub* ve *İsa Börü"* olarak benimsemiştir. İ.KAFESOĞLU da (Sultan Melikşah Devri, s.114) bu imlâyı Hocamızdan naklen tekrarlanmıştır. Birinci adın varyantına *"Pari"* (Parı, Kartelcede "I" sesi de, Avrupa dillerindeki gibi yoktur) olarak gösterileni de atlayan O.TURAN (Selçuklular, s.197; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.39) iki eserinde de asıl imlâları verip, tahminini de belirterek şöyle yazıyor: *İası/Ayaz?* ve *Bujgob/Mengücik?* adlı iki büyük Emir".

Gürcü alfabesindeki 38 harften ancak "A,E,İ,O,U'dan ibaret 5 seslinin bulunduğu bilindiğinden (A.GUGUSHVİLİ, The Georgian Elphabet, Georgica, Vol.1, No.1, 1935 London, s.128-129), birinci Emirimiz'in adını *"Yası Parı"* okumak gerekir. Bu *Yası*'nın adaşları, tarihte biliniyor: Kayser K.PORFİROGENET tarafından Istanbul arşivlerine göre yazılan 850 yıllarındaki *"Sekiz-Peçenek"* (Sekiz-Oğuz?) boyundan *"Kopon/Kapan"* adlı boyunki, Bulgaristan'a komşu ve Tuna boyundaydı-- Beği *"Yazı"* idi (Akdes N.KURAT, Peçenek Tarihi, s.44,54,56; İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.325). L.RASONYI (Tarihte Türklük, s.131) Peçenekli "Kapan" boybeğinin adını, *"bozkır'* (dilimizdeki "Yazı/Ova, Ak-Yazı, Kara-Yazı ilçe adlarındaki gibi) anlamına gelir diye işaretleri, doğrudur. Düz ovada doğan çocuğu, bu ad verilmiş olmalı. KAŞGARLI (III.24) *"Yası"*yı, "yassı,enli" ve *"Yazı"*yı da (I.94, 135 vb.), bütün Türkçelerdeki gibi "ova, kır" anlamına gelir gösteriyor. Bu Türkmen *"Yası"* Beğin ikinci adını *"Parı"* okumak gerek: KAŞGARLI'da *"yıpar"*, en güzel koku, "misk" anlamına anılıyor ki, REŞİDEDDİN'de (A.Zeki V.Togan, Oğuz Destanı, s.51) *Boz-Oklar* kolundan gösterilen *"Yapar/Yıpar"* boyunun, asıl adının *"Yağma"* olup, onun boyundan Türkmenlerin *Khıtay*'da kaldıklarına ve savaşta öncü olarak çarpışıp, Türkistan'da kalmadıklarına işaret ediliyor. XV.Yüzyıldan kalma çok süslü minareli ve mihrab duvarı harcına *"Ipar/Misk"* katıldığı için vakıf kayitlerinde *"Ipariye-Câmi'i"* (böyle Ipar kokan bir câmi de, Kırım'da ayni adla anılıyordu) adlı Akkoyunlu eseri, *Diyarbekir* içinde bulunmakta ve ötedenberi halk arasında hep *"Parlı-Camisi"* diye anılmaktadır (1967 Diyarbakır Yıllığı, 1967 Ankara, s.313 plân, "Parlı/Safâ câmii", 324). *"Bujgob/Bujgub"* adının aslını ve manasını, şimdilik bilemiyoruz.

doğusunda/Açıkbaş/Başıaçuk'ta), *Samo-Kalako* (başkent Kutayıs/Kutatıs kasdedilerek, "Şehir-Çevresi" /Kutayıs-Banliyösü) ve *Ç(ı)kondid* (Kutayıs batısında, Megrel/Mingrel'de, Çkhenis-Çkhal/Temürnâmedeki tercümesiyle "Aygır-Suyu" ile Tekhur çayları arasında ve Faş/Riyon ırmağı sağındaki bölge), hep *Türkler*'le doldu; bütün bölgeleri yağmaladılar ve oraları esarete düşürdüler. Ayni günde *Kutatıs* (Kutayıs)ı, *Artanuc*'u *K(a)larcet*'in (12 adet ve ünlü) Târik-i-Dünya Manastırlarını yaktılar. Onlar, ilk karlar yağıncaya değin buralarda kalıp, ülkeyi sömürerek; ormanlara, mağaralara, kaya oyuklarına ve en dolambaçlı yerlere saklananları bile bulup, öldürdüler. *Türkler*'in büyük ve (Faş boylarına değin) ilk yayılmaları, böylece 1080 yılında olmuştur"[61].

Tarihî ifadesini, sırasını bozmadan aynen yukarıya aldığımız Gürcü kaynağındaki haberler, *Melikşah* çağında *Kür* boyundaki savaşları ve nihayet 1080 yılında *Türkler*'in büyük *Kol-Zaferi* sonunda, bütün *Yukarı-Kür* ve *Çoruk* boyları ile *Batı-Gürcistan* sayılan *Faş* ırmağı bölgesine nasıl yerleştiklerini göstermesi bakımından, pek değerlidir.Bizans tarihçisi Anna KOMNENA da, bu sıralarda kalabalık Türk göçlerinin *Mugan*'da kışladıktan sonra, 1081 yılında gelerek, *Çoruk* kaynaklarından başlayıp, bütün *Karadeniz* kıyıları ve *Trabzon* şehrini de fethettiklerini belirtmektedirler[62]. Merkezi *Erzurum* olan *Emir Ebülkasım*'ın *Saltukoğulları Emâreti*'ni, "bu 1080 tarihinden itibaren tesise bağlamış olduğu anlaşılmaktadır". *Saltuklu Hükûmeti, "Erzurum, Kars, Ardahan* ve *Bayburt, Rize* ile, bütün *Çoruk havzası*'nı ihtiva edi-yordu"[63].

Didebulları ile danışan Bagratlı *II.Görgi*, elindeki esas *Apkaz-Eli* (Apkhazya) ve *Kuzey-İmeret*'in dahi alınacağı korkusundan, *"Ulu Sultan Melikşah"*'a sadakatini arzetmek üzere, 1082 yılında, Selçuklu başkendi *Isfahan*'a gitti. *Hıristiyan* kalması, *haraç* ödemesi ve gerektiğinde *asker vermesi* şartı ile, elindeki topraklara sahip olma dileği, kabul edildi. 1082 Ekiminde ülkesine dönerek, (Kür ve Faş suları ayrımındaki) *"Likh Dağları"*'nı aşıp, onların batısında kalan *"Apkhazet"*'e sahip ve *Selçuklu* tâbii olarak kaldı[64].

61 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.345-348.

62 M.H.YINANÇ, Anadolunu Fethi, s.112-113; İ.KAFESOĞLU, Melikşah Devri, s.114-115 n 6.

63 M.H.YINANÇ, Anadolunun Fethi, s.111,132,190; Erzurum, İA, IV.349.

64 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.348-349; M.H.YINANÇ, Anadolunun Fethi, s.113; İ.KAFESOĞLU, Melikşah Devri, s.115.

Selçuklu İmparatorluğu'nu 1040 taki kuruluşundan beri çok uğraştıran, *Horasan* ile *İran* ve *Irak* ülkelerindeki yerli *İslâm* ahaliyi de büyük zararlara sokup, sızlanmalarına ve devlet kapılarına değin yakınmalarına sebep olan, yersiz yurtsuz çok kalabalık *Oğuz/Türkmen* göçebelerine, *Hıristiyan* topraklarında yaptıkları bunca "Gazâ"lar sonucunda, kılıç-hakkı olarak, ebedî ve minnetsiz yaşanacak bir yurt kurulmuştu: Anadolu'da *Türk-Eli*. Rahmetli Hocamız Mükrimin Halil YINANÇ, bu mutlu neticeyi, şu ifadeleriyle pek güzel anlatmaktadır:

"Bu hâdise, çok mühim neticeler husule getirmiştir. Bir kere, *Büyük Sultan Melikşah* ile, onun *Veziri Nizâmülmülk*, *Türkistan*'da kalan veya *Horasan* ile *Irak-ı-Acem*'e yayılıp dağılmış bulunan; ve buralarda ikidebir de, bir *Selçuklu Şehzâdesi*'nin etrafında toplanarak, ısyanlara sebep olan ve karışıklıklar çıkaran *Türkmen* uluslarına ve boylarına, yaylak ve kışlak olarak, yeni fethedilen *Anadolu kıt'ası*'nı göstermişler; ve bu ülkeyi onlara *ıktâ* ederek, *Yurt* olmak üzere vermişlerdir. Bu yüzden *Anadolu*'ya, kesif bir muhaceret başlamıştır. *Türkmenler'in en mühim bir kısmı*, bu suretle, buraya gelmişlerdir"[65].

B — DOĞU'DAN SON-KIPÇAKLAR'IN KARADENİZ KUZEYİNE GELİŞİ (XI. Yüzyıl)

Yukarıda gördüğümüz Türk destanları,Yunan ve Roma klâsik eserleri, yazısı eski olan Süryanî müelliflerinden tercüme ve "grabar"/eskiermenice ile Kartel/Gürcü vakayinâmeleri, bilhassa örneklerini sunduğumuz eski coğrafya adları, Kafkasların kuzey ve güneyinde, İslâmlıktan hattâ, Milâddan öncelerinden kalma *"Kıpçak"* ve onların kolundan: *"Khazar/Khazır, Barsel/Parsıl, Bulgar, Kamak, Vanand, Kuman/Kumuk"* adlı urug ve boyların varlığını, keskin olarak göstermiş bulunuyor. Biz, İslâmlıktan önceleri Kafkaslar bölgesinde yerleşen ve etnik, coğrafî hâtıralar bırakan bu gibi Türk uruglarına, toplayıcı ve gerçek bir adla *"İlk-Kıpçaklar"* ve XI.Yüzyıldan sonra doğudaki yeni göçlerle Karadeniz kuzeyine ve oradan Balkanlar ile Kafkasların güneyine yerleşenlere de, *"Son-Kıpçaklar"* denilmesini uygun görüyoruz. Bu gerçeği çoktan gören Rahmetli Hocamız A.Zeki V.TOGAN, *Kıpçak/Kumanları*'n Kafkaslar ülkesindeki eskilikleri üzerine, şunları belirtiyor:

"Kıpçak unsurunun bir kısmı, *öteden beri Edil'in batısında bulunmuştur."* Oğuznâmelerin "zikrettiği bu mıntıkalarda *Kıpçak* kabilelerinin Milâd çağ-

[65] M.H.YINANÇ, Anadolunu Fethi, s.166.

larında yaşadığı, PLİNİUS'ün (23-79) kayidleriyle teyid edilmektedir. Bu müellif, *Kafkas dağları*'na yakın yerlerde birlikte yaşayan iki kavim sıfatiyle *'Camacs* et *Orans'* yani *Kemaklar*'la *Uranlar*'ı zikretmektedir. Ayni müellif, *Derbend* (doğrusu: Daryal)- *Kapısı* hakkında, 'Buna, *Kumania-Kapısı* diyorlar', demiştir." MÜNECCİMBAŞI'nın faydalandığı Oğuz destanında (LÂRÎ varyantı), Dağıstandaki *"Kumuklar, Oğuz-Khan* zamanında *Derbend*'in muhafazısına memur edilen *Kıpçaklar*'ın bir boyu olarak zikredilmiştir." "BEYZÂVÎ'nin bahsettiği *Nuşirvan* (531-579) çağında, *Khazarlar*'a tâbi iken, İran elindeki *"Derbend'i istilâ eden Kıpçaklar"*a ait rivayetler, bu *Kumuklar*'a ait görünüyor. *Kumuklar,* bugün hakikî *Kıpçak şivesini* safiyetle muhafaza eden, başlıca bir boydur". "(1090 yıllarında biten vak'ların da eklendiği arapça)" "Târîkh al Bâb Va'l-Abvâb"da da bahsedildiği gibi, "bu *Kumuklar,* Azerbaycan ile Derbend Araplar'ın idaresinde (645-872) bulunduğu zaman dahi mevcuttu."

"Gürcü vak'anüvisleri, daha *İskender* zamanında, yani m.ö.4.üncü asırda, *Kür* nehri boyunda *Bunturki* ve *Kıpçak* isminde iki *Türk* kavminin gelip yerleştiğine dair rivayet nakletmişlerdir." —PLİNİUS'ün yukarıdaki haberleriyle teyid edildiği gibi— *"Kıpçaklar*'ın da, o kadar eski zamanda (buralardaki) mevcudiyeti, yine imkân dahilindedir"[66].

1) Son-Kıpçaklar'ın Edil-Özü (Dinyepr) Boylarına Yayılışı ve Türlü Adlarla Tanınmaları, Boy ve Oymakları:

Yüzyılımızın başından beriki araştırmalar, XI.asırda Karadeniz kuzeyine ve oradan Balkanlar ile Güney Kafkas ülkelerine yayılan *Kuman-Kıpçaklar*'ı, İslâm kaynaklarında anılan *Yukarı-Irtış* boylarındaki *"Kemak/ Kemek"* uruğunun bir anakolu olarak göstermektedir[67]. PLİNİUS (XII,18), şimdiki *"Amuderya* havzasında" komşu olan *"Camacae* ve *Comanae,* yani *Kimak* ve *Kumanlar*'ı zikreder. Bu *Kuman* kavmi, (eserini 42 yıllarında yazan) Pomponius MELAE"de, (Aral gölü güneyindeki) *Dahae*'ler ile (bunların doğusundaki) *Sogdlar* arasında *"Coamani"* adı ile anılmıştır[68]. İran destanlarında, "hâkim unsuru *Çigil* ve *Kharlukh* (Karluk) olan cihanşümül bir

[66] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, (1946 Istanbul baskısı, I.154,155,225,450 n 305), I.160-161,257-258,459 n 305.

[67] V.MİNORSKY, Hudûd al-Âlem, izahlar bölümü, s.304-305; A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.159; F.SÜMER, Oğuzlar, s.31-32; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz, s.69-70; O.TURAN, Selçuklular, s.31; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.4-5.

[68] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.159.

Türk Devleti nin hükümdarı *"Afrasyab"*ın, düşman takibine uğradığı sıralarda, *"Kemâk Memleketi"*ne ve *"Deryâ-i Kimâk"*a döndüğünden bahsedilen yerler de[69], *Irtış* boyları ve *Balkaş* gölü olsa gerektir.

Karadeniz ucuna ve Kırım'a değin hâkim olan *İlk-Köktürkler* çağından, yazıtlar elegeçmiştir. *Yenisey Anıtları* ile *İkinci-Köktürk Yazıtları'* nda ve haleflerinden *Uygurlu Moyun-Çur* Kağan gibi Irtış'ın batısına değin sefer edenin bıraktığı yazıtta da, Oğuz Destanlarında anlatılan "el" (devlet) sahibi Altı-Urugdan *Uygur, Karluk* ve *Oğuzlar* anlatıldığı halde, *Kanglı, Kalaç* ve *Kıpçaklar* bu adları ile anılmayıp; başka adlı Türk birlikleri içinde gösterilmişlerdir. A.Zeki V.TOGAN, Köktürk yazıtlarındaki *"Kenger-As"* adının, Peçenek (ve Kıpçak) boyu "Kenger" (Kangar) ile, Doğu-Köktürk ülkesinde *"Az budun"* ve Batı-Köktürkler'deki *Ezgiş/Az-Kişi* adlı Türk urugunun bir kolu olup, eskiden İranî bir unsurken çoktan Türkleşmiş *"As"*(Alan) urugunu gösterdiğini anar[70]. *İkinci-Köktürk* devleti içinde bulunup, anıtlarda adları geçen Türk urug ve boylarının yerleri ile sonlarını araştıran F.SÜMER Bey, Batı-Köktürkleri'ndeki *"On-Oklar"*a mensup teşekküllerin başında *Peçenekler*'i saymak mümkündür" diyerek, Bizans kaynaklarının soylu üç boyun birliği diye andığı *Kangar* adlı *Peçenek* topluluğunun, Sırderya ortasındaki *Karaçuk* (Farab) dağları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan *"Kengeres"* olarak 710 daki Köktürk seferinde anıldığı *kabul edilmiştir, diyor*[71]. Biz, yukarıda (s.18, 37-38, 48, 51-54) Kartel/Gürcistan tarihinde, m.ö.VII.yüzyılda "Khazar" kolu olarak gelmiş gösterilen *"Os"* (As), m.s.74 yılında *Paçanigler* ile birlikte Kür ve Aras boylarına akınlarından bahsedilen ve sonra Apkaz'a kuzeyden komşu olup, bugüne değin adları ile anılan *"Cik'et"* (Cik'yurdu) kesiminde oturan *"Cik"*, V.yüzyılda ermenice ve 1064 Alp-Arslan fethinde de Gürcü kroniki'nin Arpaçayı başlarında ve Çıldır doğusunda gösterdikleri *"Kankar'k/Kangar'lar"* denilen sancağa adlarını veren *Kıpçak/Peçenek* boyunun varlığını görerek; Orkun Anıtlarında ve Moyun-Çur yazıtında *Kem* (Yenisey başları) ile batısındaki *Ertiş/Irtış* ırmağı yukarılarında oturdukları belirtilen *Az* ve *Çik/Çigil* uruglarının, *Kıpçak/Kuman* kolundan geldiklerini, güvenle ilerisürebiliriz. Ayrıca, eski Türk din ve geleneğine göre "Kuzey"deki kol sayıldıklarından, güneydeki urugdaşlarına göre *"Kara-Türgiş"* elinin içinde de, *"Kenger-As/Kangar-As"* boyları gibi *Kıpçak* unsurları olması gerekir. Millî kaynakları-

69 Ayni eser, I.19.

70 Ayni eser, I.52-53.

71 F.SÜMER, Oğuzlar, s.13,35.

mızdan *Köl-Tigin* ve kardeşi *Bilge Kagan* anıtlarında, ortaklaşa şu bilgiler veriliyor:

47 yaşındayken 731 yılında ölen Köktürk Başkumandanı *Köl-Tigin*'in ertesi yıl yapılan anıt-türbesine ağabeğisi *Bilge Kagan*'ın yazdırdığı, onun savaş ve erliklerini gösteren yazıttan (Köktürk deyimleri ve bugünkü dilimizle):

a — "*Türgiş Kaganı,* Türkümüz'den, bodunumdan idi; bilmediğinden (câhilliğinden) bize yanıldığı, yazındığı (ısyan ettiği)üçün, Kaganı (savaşta) öldü; Buyrukı, Begleri de öldü. *On-Ok* bodun, emek çekti, atalarımızın tutmuş olduğu yerler, sular sahipsiz olmasın diye, *Az* bodununu düzene koyup (satır kırık) (onların hâkimi) *Bars* (unvanlı) *Beg* idi; (ona) *Kagan* adını, burada (ülkesinde) biz verdik; küçük-kızkardeşimi ona, hatun verdik. (Böyle iken Azlar'ın) özü yanıldı, (savaştığımızda) *Kagan*'ı öldü, bodunu da karavaş ve kul oldu. *Kögmen* (Kem/Yukarı-Yenisey ırmağı başlarındaki Sayan) toprağı, suyu sahipsiz kalmasın diye, *Az* ve *Kırkız* bodununu düzene koyup, geldik" (I Doğu 19-21) (bu vak'a, 700 yılından önce idi).

b — Köl-Tigin 26 yaşındayken (710 yılında) kışın "süngü batımı karları söküben, *Kögmen-Yış*'a doğru yürüyüp, *Kırkız* bodununu, uykuda bastık; *Kagan*'ı ile *Sanga-Yış*'ta savaştık." *Köl-Tigin*'in erlikleriyle, *Kırgız Kaganı*'nı öldürdük, *El*'ini aldık. O yılda (yazın), *Türgişler*'e karşı (Altun-Yış'a) doğru *Irtış-Ögüz*'ü geçip, yürüdük. *Türgiş* bodununu uykuda (ansızın) bastık. *Türgiş Kaganı* ordusu, *Bolçu*'da ateş gibi, bora gibi geldi. (Bolçu'da) savaştık." *Köl-Tigin*'in kahramanlığı ile (satır kırık, zaferi kazandık),sonra yine girip, *Türgiş-Kaganı*'nın *Buyruk*'u (veziri) *Az* (bodunun) *Tutuk*'unu (Kumandan-Vâlisini Köl-Tigin, kendisi) elde tuttu (tutsak aldı). *Kaganı*'nı, orada öldürdük. Elini aldık. *Kara-Türgiş* bodunu, hep itaat etti. O (Kara-Türgişli) bodunu, *Tabar*'da (bu addaki yerde) kondurup yerleştirdik, satır kırık)" (şimdiki Tacikistanda bulunan İran kavmi) *Sogdak* bodununu düzene sokmak üzere, *Yinçü-Ögüz*'ü (Sır-Derya'yı/Seyhun-Irmağını) geçerek, (Amuderya/Ceyhun sağındaki Termiz şehrinden geçen çayın boyundaki büyük dağ-geçidi ve hisarla tahkim edilen) *Temir-Kapıg*'a değin sefer ettik. (Yine 26 yaşında iken Köl-Tigin, bu Termiz-Demirkapısı'ndan, 710 yılında) ordan geri dönüp, *Kara-Türgiş* bodunu düşman olduğundan, *Kengeres/Kangar-As*'a doğru vardı. Bizim ordunun atları bitkin, azığı yoktu. Kötü kişi er(kırık); (Kangar-As ülkesinde) alp-erler, bize hücum etmişti. O sırada pişman olup, (ordunun çoğu kışlağına dönmüşken) *Köl-Tigin*'i, az askerlerle ulaştırıp gönderdik. Ulu cenkte savaşmış; Alp-Şalçı (adlı) ak atına

binip vuruşmuş; *Kara-Türgiş* bodununu orada öldürmüş (itaate) almış. Geri dönüşünde (Kuzey yüzündeki ilk satırın başı kırık) ile, *Koşu Tutuk* (Koşu adlı Kumandan-Vâli) ile savaşmış; çerisini hep kırmış, evini, varını (kırık yer) hep getirdi" (I Doğu 35-40 ve Kuzey 1.satır).

c — *Köl-Tigin* 30 yaşında iken (713 yılında) düşman olan müstakil *Karluklar*'ı "*Tamag-Iduk*" adlı yerde yendikten sonra itaate aldı. (Karluklar ile ittifak ettiği anlaşılan) "*Az* bodunu düşman oldu. (onlarla) *Kara-Göl*'de (Ob ırmağı başkollarından Çolışman suyuna ve Abakan bölgesine yakın RADLOFF'ta da, I.12 geçen "Kara-Köl") savaştık. *Köl-Tigin* otuzbir yaşındaydı (714 yılı). Alp Şalçı (adlı) atına binip hücum etti, *Az Elteberi*'ni (Umumî-Vâlisini) tuttu. Az bodunu, orda yenildi. Amucam (691-716 arasında nâip olarak hükmeden Kapagan) *Kagan*'ın devleti sarsılıp, bodunu, eli ikiye ayrıldığı sırada (Balkaş gölüne dökülen İle/İli ve batısındaki Çu/Talas ırmakları boylarında yaşayan ve Bizanslılarca "Azkel", 631 de Semerkand'ı gören Çin gezgini HÜEN-ÇANG'ın bu ülkede ordunun özünü teşkil ettiğini andığı "Çi-kie" ve İslâm eserlerindeki "Çikil/Çigil" adlı Kıpçak uruğundan ibaret) *İzgil* bodunu ile savaştık. *Köl-Tigin*, ak Alp Şalçı'ya binip, hücum etti. O at, orda öldü. *(İ)zgil* bodunu yenildi. Bu sırada gök, yer bulandığından (ortalık karıştığı için), kendi bodunundan olan *Tokuz-Oğuz* (Uygur) bodunu da düşman oldu. Onlarla bir yılda beş yol savaştık." Köl-Tigin bu savaşların hepsinde, (Azlar'dan yağmalanmış olan cins iki atına) "*Azman* akına" ve "Az yağızına" binerek, savaştı (I Kuzey 1-8)[72].

734 te yapılan *Bilge Kagan* (716-734) anıtı yazılarında da, onun ağzından, seferleri ve yaptıkları anlatılıyor. Bunda, mevzuumuzla ilgili şu bilgiler veriliyor:

a — (14 yaşımda Tarduşlar üzerine 697 yılında, Şad olarak tayin edilişimden sonra, Amucam Kapagan Kagan ile savaşlara katıldım) Yukarıdaki "a-"da yazılanların tekrarı veriliyor (II Doğu 16-17).

b — "Yirmialtı yaşımda (710 yılı), *Çik* bodunu, *Kırkız*'la birlikte düşman oldu. *Kem* (Yukarı-Yenisey ırmağı)i geçerek *Çik*'e doğru sefer ettim. (Onlar ile) *Örpen*'de savaştım; içerisini süngüledim; *Az* budununu aldım (kırık), tâbi kıldım" (II Doğu 26).

c — (Amucam Kagan'dan sonra, 716 yılında Ötüken'de tahta) "Özüm oturduğumda, (dört yandaki) bodunu düzene koydum (kırık);

[72] Hüseyin N.ORKUN, Eski Türk Yazıtları, I.38-39, 45-50; M.ERGİN, Orhun Âbideleri, 1970 Istanbul, s.7-8, 11-14,54, 57-58.

Türgiş-Kaganı'na kızımı, ulu törelerle verdim. *Türgiş Kaganı* kızını da, ulu törelerle oğluma alıverdim" (Kuzey 9-10)[73].

Uygur Kaganı *Moyun-Çur* adına dikilip, 744-758 yılları seferlerini anlatan *"Şine-Usu"* anıt yazıtında, *"Çikler"* ve komşuları *"Kırkız"* ve Sayan/Kögmen batısındaki *"Anı"* (boyu) bölgesi ile, (Dağıstan'da Çeçen-Inguşlar'a komşu olan Kıpçak oymağı'nın anakolu) *"Kara-Bulak"*, "Çığıltır-Köl" ve *"Çigil-Tutuk"* üzerine bilgi veriliyor[74]. Kuzey ve güney yüzündeki satırların birçoğu bozulup aşınmış bulunan bu mengütaştaki yazıtta, şu bilgiler var:

a — (744 te Üç-Tuğlu Türkler, 745 te Üç-Karluklar'ı, kendi uruğu Tokuz-Oğuzlar/Uygurlar ile bozan İl-Etmiş Bilge/Moyun-Çur Kagan, batıda On-Oklar içine kaçan, sonra yine gelen "Üç-Karluk" ile 747 de) "savaştım (satırın yarısı bozuk) *Tay-Bilge Tutuk*'u *Yabgu* atadı (barıştı); ondan sonra atam (Köl-Bilge) *Kagan* öldü" (Kuzey 11-12).

b — (Bundan sonra ben, Mayıs 747 de) *"Burgu"*daki savaşta *"Sekiz-Oğuz* (Yabaku), *Tokuz-Tatar"* uruglarını (arka-arkaya) yendim, yılkısını, varını, çoluk-çocuğunu getirdim. Beşinçay (Haziran 747 de) uyarak (ittifak ederek) *Sekiz Oğuz, Tokuz-Tatar,* kalmadı, geldi." Ben, *"Selenge"* ırmağı batısında (Kem/Yenisey başlarına doğru) sınır kesip, ordu yerleştirdim. Bun-

[73] Hüseyin N.ORKUN, Eski Türk Yazıtları, I.56-57, 60-61; M.ERGİN, Orhun Âbideleri, s.21,24-25,33,64,66,73.

[74] *Dağıstan*'da, dillerinde, komşuları *Alan/As* sözlerinden de tesbit edilen, Rus istilâsı üzerine geçen yüzyılda çoğu Türkiye'ye göçen ve birkaç köyü Çeçenler'in *Inguş* boyu içinde kalan *"Türk kavmi"*nden *"Kara-Bulaklar"* (Ş.EREL, Dağıstan ve Dağıstanlıklar, s.51), bugün azalmışlardır. 1955 te 2.defa Moskova baskılı "Atlas SSSR"de (Sovyet Atlası) 45-46.paftada, Dağıstan'daki *"Karabulak"* adlı kasaba, *Sunca* (Söyünç/Sevinç) ırmağı başlarında ve (eskiden türkçe "Kapkay/Terek-Kale/Burav-Kale" denilen, Çarlığın "Vladikafkas"/Kafkasahâkim adını taktığı, Bolşeviklerce de, Gürcü soylu ceneralleri adı ile) Orconikidze dedikleri şehrin 40 km. kadar kuzeydoğusunda *"Karabukskaya"* adı ile gösteriliyor. Kars ve Tiflis'te *"Terekeme-Karabulak"* denilen kasaba ise, Ahılkelek'in 50 km.doğusunda ve Khıram ırmağının sağ kolu *"Karabulak çayı"* üzerindedir. Türkistan'da da, bunların anayurdunda iki adaşları vardır: *"Kazakıstan Karabulak"* kasabası ve bölgesi, (Moyun-Çur Yazıtında anılanların yurdu), Atlas'ta (47-48. pafta), *Balkaş gölü* kuzeyinde ve Semipalat İlinde 48.enlem ve 78.boylam üzerindedir. *"Kırgızistan Karabulak"* kasabası da (57,58) Sırderya güneyinde ve Tacikistan'ın "Leninabad" şehri günetindeki Kırgız bölgesindedir. Bu sonki Kırgız-Karabulak bölgesine adlarını verenlerin, Kazakıstan'daki anakoldan Kırgızlar ile birlikte Sırderya bölgesine göçen *"Karabulaklar"*dan kaldığı, anlaşılıyor. *Kuman-Kıpçaklar* ile birlikte *Aşağı-Tuna*'nın en verimli kesimine yerleşenlerin, burada *"Kara-Bulak"* ve *"Bulak"* adı ile tanınmışken, adlarının sonradan *"Blak/Vlak-Ulağ/Eflak"*'a çevrildiği, tesbit edilmiştir(L.RASONYI, Tarihte Türklük,.s. 148-153).

larla "Beşinçay 29 (Haziran 23)" günü savaştım, çoğu kaçtı. Arkalarınca, savaşta tutulan (onlardan) on eri gönderdim:-- *Tay Bilge Tutuk*'un kötülüğü üçün, bir-iki atlının kötülüğü üçün, kara-bodunum (ahalim, itaatten çıkarak savaşıp) öldün, yittin; yeniden itaat et, ölmezsin, yitmezsin, dedim; yeniden (bana tâbi olarak) işini, gücünü ver, dedim. " Onlardan haber bekledim. Onlar yine savaşa geldi. 27 Ağustos 747 günü *"Çıgıldır* (Çigilboyu)- *Köl*'de (gölün yanında)[75] *Kasu*'ya (adlı yere) girerek savaştım." Halkın birtakımı itaat etti, birtakımı uymadı (Doğu 3-6).

c — "Bars (750) yılında *Çik* üzerine yürüdüm; İkinciçay ondörtte (12 Mart 750 de) *Kem* (Yenisey)de çarpıştım. O yıl (bozuk, tâbi) kıldırdım; orada iyi ordugâh kurup, saray yaptırdım." Sınırı da, orada kestim (Doğu 7-8).

ç — "Tavşan Yılı Beşinçay (751 Haziran)da (kırık)", *Ötüken-Yış*'ta yaylayıp, saray yaptırdım. Bu sırada *Tokuz-Oğuz* (kırık), Beğleri geldi. "Yine yaramaz düşman imiş. *Örüng-Begleri, Kara-Bulak'ları* (Irtış'ın büyük sağ kolu Ob ırmağı başındaki Tom-Suyı kaynaklarında ve Abakan bölgesine komşu olup, içinden çıkan iki suya da, "Ak-Anı" ve "Kara-Anı" denilen) *Anı*'da[76] oturmuş, *Kırkız*'a doğru adam göndermiş:-- Siz (savaşa) çıkınız, *Çikler*'i de çıkarın demiş; ben çıkayım demiş; yiğit boy olarak kal, ormanda kavuşalım demiş, *Ötüken'i* (kırık), elbirliği ile zaptedelim demiş, (kırık) Dokuzuncu günde (bu haber üzerine) ordu ile yürüdüm. *Tutuk* (Askerî-Vâli) başçılığında *Çikler*'e karşı binğe (binlik bir kuvvet) gönderdim; tâbi ol dedim. *Kırkız Kanı, Köğmen* tarafında evinde, barkında imiş." Bu ittifaka

[75] Kars İli kuzeyinde gölün ve bölgenin (meskûn kasaba veya köyün değil, ilçe merkezi. "Zurzuna"dır) *Çıldır* (Çıgıldır/Çığıldır'dan) adı, 1124 te *Kıpçaklar*'ın topluca Yukarı-Kür boylarına yerleşmesinden sonra ortaya çıkmıştır. 645 lerde İlk İslâm fethinde (BELÂZURÎ, s.201) *Aşoş*" (Arpaçayı başlarında "Kankar'k" beğleri hanedanı "Aşoçlar") yanında *"Balagat"* diye tanınmıştı. 1021 de Kayser II.Basil'in gölü yakınında savaştığı bu bölge *"Palakats'is"*'ti (E.HOIGMANN, s.161). XVIII.Yüzyıl sonlarında bile Gürcüler, Çıldır gölü ve çevresine, eski adı ile *"Palakat"* diyorlardı (Memoir of a Map of Countri Comprehendet Betwen the Black Sea and the Caspian, 1788 London, büyük harita).

[76] 716 da dikilen Tonyukuk Anıtında (I.Taş,Doğu 1-7), 682-683 yıllarında *Kutluk/İl-Teriş Kagan* ile batıya sefer ederlerken, *"Kögmen"* den sonra, *"Çölgi-Az"* (Çöllü-Az) dan bir kılavuz ile vardıkları *"Anı"* bölgesinin, *"Anı-Subı"* boyunca uzadığı anılır. Bu *"Anı-Subı"*'ndan aşağıya inip, *"Kırkızlar"*'a ilk baskını yaptıkları da (I.Taş,Kuzey 3) anlatılıyor. Ayrıca, başka bir seferde de, *Yinçü* (Sırderya)" ırmağı yakınında *Anı*'yı geçtik" denilerek, güneyde de bu adda bir yer tanıtılmış oluyor (II.Taş, Batı 9).

W.RADLOF (Sibirya'dan, çeviren A.TEMİR, 1954,1956 Istanbul, I.7,204,269,278,315), *"Ak-Anuy"*, *"Anuy"* ve *"Kara-Anuy"* bölgeleriyle çaylarının yerlerini anar.

katılma hazırlığındaki *"Üç-Karluklar"ı*, *Irtış'ı* geçerek 24 Ocak 752 günü *"Bolçu-Ögüz'de"* vurdum. "Orada yine dinlendim. Binğem, (itaat eden) *Çik* bodununu sürüp getirdi." Orada yayladım. *"Çik* bodununa Tutuk verdim, Işbaralar, Tarkanlar tayin ettim" (Doğu 8-12, Güney 1-2).

d — (Başı kırık satır) Onbirinciayın 20 sinde (14 Ocak 753) *Kara-Bulak* doğusunda *Sokak* (boyu) yolunda, orada *Çigil-Tuttuk"* (sonu da, bozuk) Güney 11)[77].

Şine-Usu Yazıtında bu son anılan *"Çigil-Tutuk"*, herhalde iki yıl önce itaat eden ve Irtış başlarındaki yurtlarında kendilerine "Tutuk" tayin edilen *"Çik"* bodunun askerî-vâlisi idi. VI.Yüzyılda Batı-Köktürkleri'ne Elçi göndermiş bulunan Bizanslılar, Köktürk Kaganına, *"Askel"* hükümdarı da diyordu. Çin Budist hacısı gezgin HÜEN-ÇANG, 631 de gördüğü Köktürkler'e tâbi başkendi *Semarkant* olan hanlığında, "halkı cesur ve enerjik" olup, "kalabalık olan askerlerinin" de "ekseriyet itibariyle *Çi-kie* (Çigil) kavminden" olduğunu belirtir. Milâddan önce şimdiki Afganistan ile Doğu-İran'da yerleşip, ülkeye "Sakaistan/Secistan" adını verdiren Sakaların başkendi de, *"Sigil"* diye tanınıyordu. İlk İslâm çağında *Kandahar* şehrinin *"Çigil-Âbâd"* adı da, buraya göçmüş bir *Çigil* topluluğunun hâtırasını taşıyordu. *Uygurlar'a* halef olan Karahanlılarda da *"Çiğil"* uruğu, başta gelirdi ve devletin dayanağı idi[78]. Irtış başlarında *Zaysan* ve *Urungu* çayı boyu ile Balkaş doğusundaki *Alaköl* arasında X.Yüzyıldaki *Üç-Karluk* topluluğu içinde bulunan ve Urungu-Çayının baş kollarından en kuzeydekinin bugünkü adı *"Çıngıl"ı* hâtıra bırakan *Çigiller'in* bir kolu, *Talas* (Çu) boyu ile *Isıkköl* kuzeybatısına değin yayılmıştı; ve buralardaki *Karluklar'a* dahil üç boy halindeydiler[79]. Yazıtlarda *"Kara-Bulak"* diye anılan boyu, 982 de yazılan "Hudûdü'l-Âlem"de, Kaşgar ve kuzeybatısındaki *"Yağma"* uruğu içinde *"Bulak"* adı ile gösterilen boyun, *Ob* ırmağı başlarında ve *Anı* yakınlarında *Çik* ülkesindeki kolu sanıyoruz. KAŞGARLI, "Türklerden bir oymak" dediği *"Bulaklar"ın*, *Kıpçaklar'a* tutsak düşüp kurtulduktan

[77] Hüseyin N.ORKUN, Eski Türk Yazıtları, I.166,174,178. Ne yazık ki, Şine-Uşu Yazıtında, her iki anışta da asıl imlâ "KRA BULK" biçiminde yazılmışken, nâşirler ilk ada doğru olarak bir "A" katarak *"KARA"*okumuşlarsa da, ikinci ada "U" ekliyerek "BULUK" biçinde okumuşlar ve bu Türk boyunun adını, *"kara bölük/tâbi ahâli"* manasına gelir sanmışlar.

[78] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.27,58,113,408,416; Nazmiye TOGAN, Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang, İslâmî Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1964 Istanbul, Cilt IV, Cüz 1-2,s.37, Merhum A.Zeki V.TOGAN'ın izah notu, ayni eser, s.37-38 n 20.

[79] F.SÜMER, Oğuzlar, s.26-27; W.RADLOFF, harita.

sonra *"Elke-Bulak"* diye anıldıklarını yazar. 1121 de eserini yazan MERVEZÎ, *"Bulakları"*ı, Karluk topluluğundan gösterir[80]. *Dağıstan*'daki *Kara-Bulaklar* gibi, Mısır'da *Kahire*'nin, türkçe eserler basan matbaası ile de ünlü *"Bulak"* semti adının, *Kıpçaklar* (Kölemenler) çağında *Nil* boyuna gelen bu addaki oymak mensuplarından kaldığı, anlaşılıyor.

Onuncu yüzyılın ilk yarısında, *Sırderya* aşağısındaki Yenği-Kent'te kışlayan müstakil ve güçlü *"Oğuz-Yabguları"* devletine kuzeyden komşu bulunan *Kıpçaklar*, onlarla sık sık savaşarak, 1002 yılından önceleri devletlerini yıkmış ve onları güneye sürmüşlerdi ki, Oğuz-Yabguları soyundan gelen *Selçuk-oğulları*, kendilerini yine baş sayan bu Oğuz göçmenlerine dayanarak, Selçuklu devletini kurmuşlardır[81]. *Irtış-Kimekleri* kolundan ayrılan ve onlardan daha yaman ve "Melik" sahibi bulunan bu *Kıpçaklar* ("Khıfçakh")ın batı kolu, 982 den önceleri, "Macar" (Başkırt) ve (Edil-Özü/Dnepr boylarındaki) "Rus" kavimlerine komşu *"Türk Peçenekler"*in doğu kolunun kuzey komşuları olarak tanınmışlardı[82]. Bu *Son-Kıpçaklar*, araştırıcılara göre, eski Türk ülkesi Orkun-Selenge boylarını 924 te işgal eden *Mogol-Kıtay* (Kıtan) uruğunun, daha batıya yayılırken sürüp yerlerinden oynattığı Türk boylarının gelip çatarak sıkıştırmaları sonucunda, *Etil* ırmağını XI.yüzyılın başlarında geçerek *Karadeniz* kuzeyine göçmelerine sebep olmuştur. Bu *Kıpçaklar* da, bilhassa 1017 de 300 bin obalı (üç milyonluk) korkunç bir akıncı kolu ile, Karahanlı devletinin kuzeyini istilâ eden ve *Balasagun*'a yaklaşan *Kıtay/Kara-Khıtaylar*'ın tesiriyle, topluca göçe mecbur kalmış olsalar gerek. Buralardaki *Peçenek* ve *Uz* (Tork) gibi kardeş urugları, daha batıya sürdüler. Bu *Kıpçaklar*'ın 1030 yılında Etil batısına geçtiği sanılıyor[83].

Bu *Son-Kıpçaklar*'ın önde göçen batı kolu, *daha sarışın* ve aktenli olduklarından, Kiyef-Rus kroniklerinde "sarışın" anlamına, 1055 ten itibaren *"Polovçı"*[84]; sonra da, Macaristanda bunları gören Avusturya-Almanları

[80] Hudûd al-Âlem, MİNORSKY tercümesi, s.95-96 ("Bulakıyân"/Bulaklılar), KAŞGARLI, I.I.129,379; F.SÜMER, Oğuzlar, s.30.

[81] Hudûd al-Âlem tercümesi, s.100-101; A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.160; O.TURAN, Selçuklular, s.71-73; F.SÜMER, Oğuzlar, s.32,52-53,57.

[82] Hudûd al-Âlem tercümesi, s.101.

[83] O.TURAN, Selçuklular, s.31,72; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.7; L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.137-138; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.72.

[84] V.MİNORSKY, Hudûd al-Âlem izahları, s.315; A.Zeki Velidî TOGAN, Giriş, I.159; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.73; Peçenek Tarihi, s.182. Bunlara, Tın boyundakilere bağlı *Dağıstan'da Terek* ve batısındaki büyük ırmağa adlarını veren *Kuban* (Kuman) bölgesindekileri de katmak gerek.

kaynaklarında, ayni manaya ve ayni kökten gelen adla *"Falben"* diye tanındılar. Macarların bunlara verdiği *"Kun"* ve Bizans kroniklerindeki *"Koman"* adlarının da, *"sarışın"* anlamına geldiği ileri sürülüyor[85]. A.Zeki V.TOGAN, *"Kıpçak, Kanglı, Kimak* ve *Kun, geniş manasiyle Kıpçak* zümresinin ayrı şubelerinden ibarettir. *Kun* ile *Kuman/Koman* da, *Türk* ile *Türkmen*

Çerkes-Ellerinin bütün sularını toplayıp iki ağızdan Karadeniz ile Azak denizine karışan koca *Kuban/Koban* ırmağının adı ve kollarındaki Türklük izleri, tarihçi ve türkologların dikkatini çekmemişe benziyor. Kafkaslar kuzeyinin batıya akan bu ırmağına Çerkesler, *"P'hşil"* ve Nogay Türkleri, *"Kuman"* derler (MİNORSKY, Kuban, İA, VI. 927). Alburuz yakınında 4200 m.yükseklikten doğan baş suları: *Khurzuk, Ulu-Kam* ve *Uç* (Üç)- *Kulan* ile soldan aldığı *Teber'da* (Tabar'day), *Kiçi-Zelençük, Ulu-Zelençük, Urup, Kapar/Kafar,* Laba/*Kurgan, May-Kop* (yani, türkçe "Yağı-Çok") ve ayağına yakın *Ada-Kum/Ada-Gum* çaylarının (İA,VI.927; Sovyet Atlası) adları, birer Türk boy ve urugunun hâtırasıdır. Macarlar ile Kuban başlarındaki Kabarda/Kabartay kesiminden göçen *"Kabar"* boyu (830 yılında ayrılmışlardı), Türktü (L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.117,121,128). Daha MES'ÛDÎ(Mürûc, II.45-46; Tenbîh, s. 157) de *Alanlar*'ın komşusu gösterilen *"Kasakıya"* ve *Kazaklar"* da, bir *Khazar* uğu ve Türktü. Şimdiki *Balkar-Karaçay* Türkleri bölgesinin batı kesimi, Kuban başlarıdır. İlk İslâm fethinde 646 da ve 737 deki Ümeyyeli ordugâhı olarak *Tiflis-Gence* arasında ve *Kür* sağındaki *"Kasak"* bölgesi ve şehrine ad veren *Khazar* boyunun (bak.yukarıda s.52-53) bir kolu, şüphesiz ki MES'ÛDÎ'de geçen Kafkaslar kuzeyindeki *"Kasakıya"*da oturan *Kazak* Türkleri idi. *Temür*'ün 1395 yılında *"Avhar"* (Avar) ülkesini vurduktan sonra *Dağıstan* kuzeyinde ve *"Beşkend"* ile *"Boğaz-i Kum"* (Kuma ırmağı ağzı) arasında "hücum ile yağmalattığı *"Çavdar-Kazak Vilâyeti"* de (ŞAMÎ, Zafernâme, s.199), bunların kalıntılarına göre anılıyordu.

Kuban'ın sol kollarından *"Urup-Çayı"*nın adı, şüphesiz ki, 5. enlem ve 90. derece boylam üzerindeki Ob ırmağı baş kolu *"Urup-Suyu"*na da adını veren *Kıpçak-Kazak* oymağının Kafkaslar kuzeyine gelen bölüğünden kalmadır. Sırderya boyundaki eski Oğuz ve Kıpçak şehri *"Sıgnak/Suğnak"* yakınında *Kazaklar*'ın yayladığı *"Zelençik* ve *Kenderlik"* çayları (A.Y.YAKUBOVSKİY, Altın Ordu ve İnhitatı, çev.Hasan EREN, 1955 Istanbul, s.200-201) boyundan gelen *Kıpçak*'ın *Zelençük* kolu da, *Kuban-Zelençükü*'ne yenleşerek, adını vermiştir (Zelençük/Selençük boyu adının, Orkun-suyunun karıştığı ünlü "Selenge" ırmağı adı ile ilgisi olabilir). Kubanın ana baş kollarından *"Ulu-Kam"*ın adı da, Yenisey baş kollarından *"Ulu-Kem, Bey-Kem, Kemçik"* ile ilgili görünüyor.

Kuman adının, ırmak için *Kuban* biçiminde söylenmesi de, öz *Kıpçak ağzına* göredir. KAŞGARLI (I.31), bu uğurda çok değerli bilgi veriyor: "Kelimenin başında bulunan *M* seslerini, *Suvar*(Khazar) *lar* ile *Oğuzlar, Kıpçaklar B*'ye çevirirler" diyerek, şu örnekleri gösteriyor: Men yerine *Ben* (birinci-kişi zamiri) ve çorba demek olan Mün'e de *Bün derler. Dikkat edilirse, bu örneklerde B'ye çevrilen M'ler, kendisinden sonra N sesi* gelen kelimelerde oluyor. Biz Türkiyeliler de eski: Monçuk, minğ(sayı), men, monğ/mung (bunalma) yerine hep *boncuk, bin, ben* ve *bun/bunğ* diyoruz. *Kuman* adı da, *Kuban* ırmağında böyle olmuştur. Bunun gibi, 853 de Abbaslı Emîri Türk *"Buga-i Kebîr"* den beri bilinen Akhılkelek doğusunda ve Khıram'a karışan Maçaver-çayı üzerindeki *Tumanıs/Dumanıs* (Dede-Korkut Kitabı, XI.Boydaki "Tumanın-Kal'ası) şehrine, 1124 te *Kıpkaklar*'ın yerleşmesinden sonra onların ağzı ile, *"Dubanıs"* dendiğinden, Gürcüce kroniklerde *"Dbanis"* ve 1578-1580 Osmanlı fethini anlatan bazı sefernâmelerde de *"Dubanıs"* diye anılmıştır.

[85] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.136-137.

(Türk-man/çok-Türk, koyu-Türk) gibi, ayni kavmî ismin *'man'* edatiyle ayrılmış iki şeklini gösterse gerektir"[86] demekte haklıdır (Ak-man, Kara-man, Ata-man/Baş-Ata, dız-man/kale gibi iriyapılı,dikmen, koca-man, küçü-men gibi). Urfadaki Bizans askerlerinden duyduğu adın ermenice tercümesiyle MATEOS (LXXV), 1050 yılı vak'aları arasında, Bizans'ın Balkanlarda ve Istanbul'daki sıkıntısını anlatırken (oradan gelme askerlerden duyduğuna göre), doğudan "muhaceret eden *Khardeş'ler* de, *Uzlar*'ı ve *Bacınagları* ileriye sürdüler; ve bütün bu milletler müttefikan hiddetlerini, *Romalı* (Bizanslı)*lar*'a karşı çevirdiler. *Istanbul*, büyük sıkıntılar içine düştü ve meşhur Prensler esir edildiler", diyor. Buradaki *"Khardeş*, ermenicede *sarışın, sarı-saçlı* demektir"[87].

Son-Kıpçaklar birliğindeki boy ve oymak adlarından bilinenler, Kafkaslarda da coğrafya ve etnik topluluklarda hâtıralar bırakmışlardır. GERDİ-Zİ'nin 1040 ta yazdığı eserinde andığı *7 Kimek boyundan*[88], yalnız *"Yemek"* ve *"Khıfçak"*ların *Karadeniz* kuzeyinde bir ara *Özü/Dnepr* ırmağını aralarında sınır kesen *Kıpçaklar*'ın, Türk töresince *Sağ* (Doğu) ve *Sol* (Batı) kollarına ayrılırken, *Tın/Don* ve bunun sağ kolu *Doneç* boyundakilere de, *"Ak-Kıpçak"* denildiği sanılıyor[89]. Buradaki renk adları, maddî anlamda değil, Türk töresinde *"Ak"*/hâkim ve *"Kara"*/tâbi demek olduğu bellidir (Ak-Koyunlu Kara-Koyunlu, Boz-Ulus Kara-Ulus gibi).

Edil-Özü arasındaki Kıpçak göçebe devleti yıkılıp, yerine Altınordulular hâkim olduğu sırada, XIV.Yüzyıldaki İslâm kaynakları, *"Kıpçak boyları"*nın adlarını şöyle bildiriyorlar (1325 te ölen Kıpçaklı Emîr Baybars, 1327 de ölen DIMIŞKÎ ve ondan naklen, 1332 de ölen Mısır tarihçisi NUVEYRÎ): 1. *Tokus-Aba,* 2. *Yet-Aba,* 3. *Boruç-Oğlu* (Borçalı), 4. *Bergü,* 5. *Kangar-Oğlu* (Kangarlı/Kengerli: Gence ve Nahçıvan'da Müslüman),

[86] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.159.

[87] MATEOS'un fransızca mütercimi armenist Ed.DULAURİER, (türkçe tercüme) s. 91 n. 228.

[88] V.MİNORSKY, Hudûd al-Âlem izahları, s.304-305; F.SÜMER, Oğuzlar, s.30-31.

[89] Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.74. RASOVSKY, XI.Yüzyıldaki *Kıpçakları*, Ortaasya'dan Tuna boylarına kadarki yerlerine göre, şöylece anar: 1. *Ortaasya,* 2. *Yayık-Etil boyları,* 3. *Don-Doneç boyları,* 4. *Aşağı-Özü boyları,* 5. *Tuna boyları* (L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.140). Buna, *Terek-Kuban* boylarını da eklemek gerekir. Eski türkçede *"bod/bodun"* (boy/boyun, yani kavim) deyimi de ırmak ve çay, vadi havzalarına göre verildiğinden, *Deşt-i Kıpçak*'taki göçebe Türklerin, *Cem* (Emba)- *Boyluk*" ve *Altı-Su* (Cem, Yayık, Edil, Tın, Terek, Özü ırmakları) *Boyu"* demelerinin de, millî bir gelenekten geldiğini gösterir.

6. *Anç-Oğlu* (VIII. Yüzyılda Khazar Kaganı güveğisi olarak Apkazlar'ın başına geçen ve 845-955 arasında İmeret ile Kartel'e de hâkim olan "Anç-Aba" sülâlesi ile ilgili), 7. *Durut* (Turgut), 8. *Kara-Bar-Oğlu* (Tortum kuyu tuzlası yanındaki "Bar" köyü adı, bunlardan kalma), 9. *Çur-Tan,* 10. *Kara-Börklü* (Rus kroniklerinde tercümesi ile: Çernie-Klobukı, 1305 te yazılan REŞİDEDDİN'de 1239 vak'alarındaki "Külâh-i-Siyâh"/bugün, Borçalı ve Kars'taki "Kara-Papak"ların kolu), 11. *Kotan* (Kars'taki "Kotanlı" denilen köyler adını bunlardan almış olmalı), 12. *Barak,* 13. *Yimek,* 14. *Borlu* (Borlug, "Ulu-Borlu" ve "Kiçi-Borlu" kasabaları ile, Kars'ın güneyindeki Borluk köyü adları, bununla ilgili olmalı), 15. *İl-Eris* (galiba: İl-Bars), 16. *Tok* (Çıldır kuzeyinde, Osmanlı Zaim-Beğleri yeri "Tok" köyü adı, bunlardan kalmadır), 17. *Kumandur* (Kumanlı anlamına Kıpçak-Ağzı ile, XVI.Yüzyıl Tahrirlerinde Posof'taki "Koman" köyü ve Gencedeki göçebelerden "Komanlu'yi-Kadîm": 1118 de gelenler, "Komanlu'yi-Cedîd" 1195 te gelenler adlı iki "Cemâ'at", bunlardan kalmadır), 18. *Berendi* (Kıpçak-Ağzı ile: "Berenli" demektir, Konya-Toroslar arasındaki göçebe "Berendi"ler, bunlardan; "Beren", bugün de başkırt ve Kazan ağızlarında "koyun" demektir), 19. *Beçene,* 20. *Uzun (Usun/Uşun/Huşun oymağı ve yer adları bunların adını taşıyor),* 21. *As* (Az)[90].

Bunlara ek olarak: 22. *Ulaş* (Borçalı'da ve buradan Savuçbulağa 1828 de göçen Karapapak oymağı ile, Borçalı çayı başlarındaki köyün adı bunlardan, 1103 de Rus korniklerinde, 1328 de Macar kaynağında anılır), 23. *Karsak* (Macaristan'da Kuman şehri, Çıldır gölü kuzeyinde üzerinden devlet sınırı geçen Karzak gölü ve doğu kuzeyindeki Eski-Karzakh", "Yengi-Karzakh" adlı büyük köyler, adını bu boydan almıştır; "Türkis tan"/Yası/Yese şehrinden geçip Sırderyaya karışan Karsak-Suyu, Yayık/Ural ırmağı ağzı doğusunda "Karsak-Başı" adlı iki dağ ve burada göl ile ona adını veren "Karsak-Bay", Anadolu'da İçel'deki Karsak/Varsaklar,hep ayni boyun kolları olan boy ve oymakların hâtırasından kalsa gerektir)[91] ve 24. *Kara-Bulak* oymaklarını da katmak gerekiyor. Ayrıca, ileride göreceğimiz gibi, birtakımının adaşı *Dağıstan*'da da bulunan, *Yukarı-Kür* ve *Çoruk* boylarındaki yer adlarından, şunların da, Kıpçak boy ve oymaklarından, obalarından kaldığı anlaşılıyor: 1. *Azman* (Köktürk yazıtlarındaki Az bodun ve onun adaşı Azman), 2. *Böke,* 3. *Bozdoğan,* 4. *Çağırgan,* 5. *Çaçun,* 6. *Çıldır* (Çıgıltır'dan), 7. *Çoban/Çobanlı,* 8. *Khanak,* 9. *Komar,* 10. *Komuk,* 11.

[90] A.Y.YAKUBOVSKİY, Altınordu ve İnhitatı, s.188;A.Zeki V. TOGAN, GİRİŞ, I.163,455 n 267-268; L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.145.

[91] L.RASONYI, ayni eser, s.144, KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.15-16.

Kosur/Kosor, 12. *Lavaş,* 13. *Orçuk,* 14. *Oruskun,* 15. *Oruştak,* 16. *Ödük* (Ötük), 17. *Tokuş,* 18. *Tortum,* (adaşı Dobruca'da), 19. *Ulgar,* 20. *Urut,* 21. *Zakhur* (Alevî-Bektaşı Türkmen oymağı: "Zakhuranlı" ile de adaş), 22. *Purut* (Kırgız ve Teleütlerde de oymak), 23. *Urup* (hem Ob ırmağı baş kollarından Çulım çayı koluna, hem de Dağıstan batısında Kuban ırmağı baş koluna adını veren), 24. *Kobı* (hem Abakan'da, hem Gence'de oymak), 25. *Argun* (Kazakıstan'da boy ve Dağıstan'da çay adı), 26. *Boynak* (Dağıstan'da boy ve kasaba), 27. *Çala,* 28. *Ötemiş/Ödemiş,* 29. *Çamandar/Çemender.* (arapça'da *"ç"* sesi *"s"* ile yazıldığından, Dağıstan'daki *Tarku*'nun eski adı, *"Samandar* سمندر bunların hâtırasıyla anılıyordu). 30. *Zelençük.*

2) Son-Kıpçaklar'ın Dil Özellikleri, Kişi Adları, Dillere-Destan Güzellikleri:

X. Yüzyıl ortalarında Doğusunda *Kırgız,* batısında *Kıpçaklar* ile komşu bulunan *Kimekler/Kemâklar,* barışık geçindikleri sıralarda, (sürüleri ile) kışın *Oğuzlar* içine giderek kışlardılar. Hükümdarları *"Khakan"*ın hâs yurdundan başka, 11 "Âmil" (Ocaklı-Boybeği) bölgesine ayrılmışlardı (hepsi, eski töreye göre 12 bölge). Bu bölgelerden birisini teşkil eden *"İç-Khıfçak"*takilerin "birtakım âdetleri, *Guz*(Oğuz)*lar'ınkine benzer"di*[92]. XI.Yüzyılın büyük dil bilgini KAŞGARLI, *Kıpçaklar*'ın dili için şu bilgileri verir:

a. *"Kırkız, Kıpçak, Oğuz, Tokhsı, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk* uruglarının, *öz-türkçe* olarak yalnız bir dilleri vardır; *Yemekler* ile *Başgırtlar*'ın dilleri de, bunlara yakındır... Dillerin en yeğnisi *Oğuzlar*'ın, en doğrusu da *Tokhsı* ile *Yağmalar*'ın dilidir. (Doğuda) *Uygur* şehirlerine varıncaya dek *Ertiş, İle, Yamar* (Çungar-Eli'nde), *Etil* ırmakları boyunca oturan halkın dili, *doğru türkçe*'dir"(I.30).

b. "Şivelerin değişiklikleri üzerine. *Oğuzlar* ile *Kıpçaklar,* baş tarafında *Y* bulunan isim ve fiillerin ilk sesini, *Elif*(vokal)e, yahut *C*'ye çevirirler. Öbür Türkler yolcu'ya *yelkin,* Oğuzlar ile Kıpçaklar *elkin* derler; onlar ılık suya *yılıg* suw, bunlar *ılıg* (suw) derler. Bunun gibi, öbürlerinin *yinçü* (inci) dediğine, bunlar *cinçü* derler. Türkler (Karahanlı Devletindekiler), devenin uzamış olan tüğüne *yuğdu,* Oğuzlar ve Kıpçaklar *cuğdu* derler. Kelimenin başında bulunan *M* seslerini, (Khazarlı) *Suvarlar* ile *Oğuzlar* ve *Kıpçaklar, B*'ye çevirirler. Türkler, *men* bardum (vardım); Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar *ben* bardum derler. Türkler çorbaya *mün,* bunlar *bün* derler"(I.31).

[92] Hudûd al-Âlem, MİNORSKY tercümesi, s.99-100.

c. *"Yağma, Tokhsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul* ve *Oğuzlar* birbirine uygun olarak, *DH;* sesini her zaman *Y*'ye çevirirler ve hiçbir zaman *DH*'yi (peltek) söyliyemezler. Kayın ağacı'na, bunlardan başkası *kadhınğ,* bunlar *kayınğ* derler. Türkler'in khısım ve kayın anlamına kullandıkları *kadhın* kelimesini bunlar, *kayın* diye söylerler. Bunun gibi, *Çigiller* ve başka Türkler'ce *DH* olarak söylenen bu sesi (batıda) *Rus* ve *Rum* (Anadolu) ülkelerine kadar uzanan *Bulgar, Suvar, Yemek, Kıfçak* urugları hep birden, *Z* diye söylerler. Öbür Türkler ayak'a *adhak,* bunlar *azak* derler (Tın/Don ırmağı ayağında/mansabında kurulan Kıpçak şehrinin ve buradaki Karadeniz ucunun "Azak" adı da, böyledir). *Çigil* Türkleri, karın doydu anlamına karın *todhdı,* yukarıda söylemiş olduğumuz uruglar buna (karın) *tozdı* derler. *Kıfçaklar*'ca ve onlara uyanlarca —Rum Ülkesine doğru ininiz—, *DH* sesi, *Z* olur"(I.32).

ç. "Birtakım sesleri atmaya gelince... kelimenin ortasındaki *Ga* sesini atmakta, *Oğuzlar* ile *Kıpçaklar* birbirine uymuşlardır. İsme örnek, Türkler, alakargaya *çumguk,* öbürleri *çumuk* derler. Türkler, boğaz'a (ağız tavanına) *tamgak,* öbürleri *tamak* derler. Fiillere örnek: Türkler, ol *ewge baragan* ol derler, Oğuzlar ile Kıpçaklar, ol ewe *baran* ol derler. Türkler, (vuran anlamına) *uragan* dedikleri yerde, bunlar *uran* derler. Bunun gibi, (dilin çok işlek oluşundan) --yeğnilik olsun diye-- isim ve fiillerde Ga'nın yerini tutan *Ge* sesi'ni atarlar"(I.33) (KAŞGARLI'nın verdiği örneklerden: emgek/emek, çimgen/çimen, eşgek/eşek, ingek/inek gibi).

d. "Hangi, hanı anlamına, *kayu* yerine, *khayu* dahi denir. *KH,Ka*'dan çevrilmiştir. *Oğuzlar* ve *Kıpçaklar, Ka*'yı *Kha*'ya çevirirler; bunlar (aslı Kalaç olan) *Khalaçlar*'dan bir bölüktür. Bunlar, Türkler'in *kızım* dediği yerde, *khızım* (benim kızım) derler; ve yine öbür Türkler'in *kanda erdinğ* dedikleri yerde, bunlar *khanda erdinğ* derle ki, nerede idin demektir" (III.218-219).

Yine KAŞGARLI, *Son-Kıpçaklar*'ın içinde Batıya göçtükleri, Dağıstan ve Kür boylarında yer adlarındaki hâtıralarından anlaşılan urug ve boylardan birtakımı ile, son bölümde göreceğimiz *Kür-Çoruk Kıpçakları* kişi adları ve ağız özellikleri ile ilgili, şu bilgileri de veriyor:

a. (Kıpçak-Ağzı ile en eski bir dörtlük) *"Etil, Kıpçak-Elleri*'nde akan bir ırmağın adıdır (Yayık, Tın, Terek ve Kuban/Kuman ile Özü ırmak adları gibi, bu da türkçedir); *Bulgar*(Khazar)- *Denizi*'ne dökülür, bir kolu(nun başı) *Rus-Diyarı*'na gider. Şu parçada da gelmiştir:

"Etil-Suwı, aka-turur * Kaya tübi kaka-turur

Balık telim, baka-turur * Kölünğ takı küşerür (Etil-Suyu akar-durur. Kaya dibin kakar-durur. Balık bolca bakar-durur. Gölleştiği-yeri dahi taşırır)(I.73).

b. *"Ertiş, Yemek-Kırları*'nda (Kemek-Ülkesinde) bulunan bir ırmağın adıdır. Bir göle akar; birçok kolları vardır. Bu suya, *"Ertiş-Suwı* denir"(I.97).

Kür, kür-er yiğit, sarsılmaz, pek yürekli kabadayı adam. Şu parçada dahi gelmiştir:

Ertiş-Suwı Yemegi * Sıtgap tutar bilegi

Kür'met anınğ yüregi * Kelgelimet irkişür (Ertiş-Suyu Yemegi. Sığayıp tutar bileği. Sarsılmaz onun yüreği. Üzerimize gelmek için toplaşıyorlar). *Yemek, Kıpçaklar*'dan bir urugdur.(I.324-325).

"Yemek: Türkler'den bir bölüktür. Biz bunları, *Kıpçaklar*'dan bir urug saydık. Halbuki *Kıpçaklar,* kendilerini ayrı bir urug sayarlar"(III.29).

c. (Urug ve boy adları üzerine; 20 Türk Bölüğünden birisi olarak Çigil ile Çaruklar arasında gösterilen) *"Oğrak/Uğrak* (Karahanlıların kuzey kesiminde) *sınırda* oturan bir Türk uruğu. Bunlara, *Kara-Yıgaç* (Ağaç) dahı derler"(I.119). Bugün Kazakıstan doğusunda Semipalat İlinde *Burluk/Borluk* kasabası batısında, 1071 m.yüksek *"Kara-Ağaş"* dağı (Atlas 51-52) ile, *Özbekistan*'da Karşı İlinde, üzerinden Özbek-Türkmenistan sınırı geçen ve Amuderyaya sağdan kavuşacakken çölde kuruyan Kara-Ağaç Suyu başındaki, *"Kara-Ağaç"*kasabasının (Atlas 53-54,55-56) ve *Doğu-Gürcistan*'da Sıgnak'ın güneydoğusunda, Kakhet'in İlhanlı, Calayırlı ve Altınordulu gümüş paraları kesilen merkezi *"Kara-Ağaç"* şehrinin (D.M.LANG, s. 67,70-77) adı, bu *Uğrak/Kara-Ağaçlar*'dan kalmadır. Bizim, *Isparta-Karaağacı* adı da, bunlarla ilgili olabilir (bugün: Kars, Erzurum, Artvin ve Ahıska bölgelerinde *"uğrak",* cin-peri çarpması anlamına çok yaygınca kullanılır). KAŞGARLI, bu *Uğraklar*'ın yerinin çoraklığını belirten bir dörtlüğü de veriyor: *"Tıgrak,* tıgrak-er, dıyrak, yılmaz, yiğit adam. Şu parçada dahi gelmiştir:

Uğrak eri, tıgrak * Yemi, anınğ oğlak

Süti üze sagrak * Yéri takı ağlak (çorak)" (1.468). Gerçekten de Atlas, hem Kazakıstan, hem de Özbekistan'daki *Karaağaş/Karaağaç* çevrelerini, çorak ve suları yazın kurur gösteriyor.

ç. *"Komuk,* bir zaman yanında bulunduğum *Begler*'den birinin adı. *Komuk,* at-gübresi (ters demektir), başka gübreye bu ad verilmez"(I.392).

"Komukladı, at, komukladı: at, pisledi, tersledi. Bir kimseyi *Komuk Boyu'*na nisbet edersen, yine böyle denir. (Komuk, ayni zamanda Begler'den) bir adamın adıdır. *Komuklar, Komuklamak* (deyimleri de vardır)" (III.339). Bu da, Dağıstandaki *Komuk/Kumuk* boyunun bir bölüğünün de, *Türkistan'*da olduğunu gösterir.

"Kençek, Türkler'den bir bölük. *Kençek-Sengir, Talas* yakınında bir şehrin adıdır; burası(nın kuzeyi) *Kıpçak-Sınırı'* dır." (I.480)("Senger" deyimi, bugün Karapapaklar ile Ardahan, Ahıska, Artvin ve Erzurum'da "siper, tabya, istihkâm, sınor belirten taş-yığını" anlamına kullanılıyor ki, Kıpçak-Ağzı sözüdür). *"kanğlı,* kağnı, üstüne ağırlık yükletilen kağnı arabası. *Kanğlı, Kıpçaklar'*dan bir büyük adamın adıdır"(III.379; bu kaynakta, urug adı olarak bu deyim hiç geçmez). Kars şehri güneyindeki *"Kanğı*(Kanğlı)-*Köyü"* ile Arpaçayı yukarısında Marmaşen yanındaki *"Kanğlıca"* köyünün adı, *Kıpçaklar* ile gelen bu addaki bir boy ile ilgili olmalıdır.

"Kanak, kayak, kayma; *Argu* ve *Bulgar* dillerince *Y'*yi *N'*ye çevirmişlerdir (yani: koy/kon--koyun--, çıgay/çıgan--yoksul--, kayu/kanu—hani--, (I.31 deki gibi) (I.383-384). Burada, Kıpçak oymağından kalma *Dağınstan* ile *Kakhet'* te ve *Ardahan* kuzeyindeki *"Khanak/Khanaklar"* denilen yerlerin adının kökü beliriyor.

"Otamış, erkek adlarından" (I.96). Dağıstan'da *Kara-Kaytak* şehri *Otamış/Ötemiş* ve *İzmir'*in *Ödemiş* kasaba adlarının adaşı oymaktan. *"Otar,* (savaşçılardan büyük) bir adamın adıdır" (I, 367-368). *Kıpçak-Atabekleri* vezir âilesinden *Ardanuç* ile çevresinde XVI.yüzyılda çok tanınan "Şalık oğlu *Otar'*ın, Türkistan'daki eski adaşını görüyoruz (bunu, Son Bölümde tanıyacağız). *"Otadı, ol otunğ otadı,* o odunla ısındı, odun yaktı. Bu, ince bir lûgattir; lâkin *Yağma* ve *Yemek*(Kıpçak) dilincedir. *Emçi, anğar ot otadı,* hekim, ona ilâç yaptı; *Otamak, Otar* Oğuzca." (III.252). Bu son anlamdan, *"otar"*ın, oder, od gibi yakar; ot ve çiçeklerden em/derman yapar, eczacı manasına geldiği de, anlaşılıyor.

d. *"Epmek, Yağma Tokshı* urugları ile *Oğuz* ve *Kıpçaklar'*dan birtakımlarının dillerince, *ekmek*(nân, nimet) demektir" (I. 101). Karapapak, Kars ve Artvin'de de, *epbeyh/epmek" denir. Şu eski atalarsözü ayağında (kafiye) da geçer: "Oğruluk, bir epmekten; Oruspuluk, bir öpmekten* (başlar).

"Etrek, rengi (saçları) sarı adam; Oğuzca" (I.101). Sarışın *Kıpçak-Khanı'*nın, bu adı taşıdığını ve Kartel'e oymaklar gönderdiğini göreceğiz. 922

de İBN FADLÂN'ın Aral Gölü çevresinde görüştüğü, *"Oğuz-Sübaşısı* Alp-Togan"'ın oğlu da, sarışın olduğundan, *"Etrek"* adını taşıyordu[93].

"Kemek, çubuklu ve nakışlı (bugün Antep'te yapılanlar gibi) bir kumaştır; bundan bürgü yapılır; *Kıpçaklar,* yağmurluk yaparlar"(I.392). *Kemek/Kimek* urugu adını hiç kullanmayan KAŞGARLI, onların yaptığı ve Kıpçaklar'ın da arkalık/pardesü gibi üstten giyilen bir elbise için kullandıkları kumaşta hâtırası kalan *"Yemekler"*in, öteki adını bildirmiş oluyor.

Karadeniz kuzeyindeki Kıpçak-Kumanlar'ın kişi adları da, Kür-Çoruk boylarındaki *Kıpçak kolu* kişi ve yer adlarını aydınlatacak mâhiyettedir. Bu adları L.RASONYI'nın yeni eseri[94] ile, Merhum Hocam Akdes N.KURAT'ın son kitabından, kroniklerde anıldıkları yıllara da işaret ederek, iki cetvel halinde toplıyalım:

a. *Aktay, Akuş, Alka* (yüzü benekli/alaca), 1091 *Altın-Aba,* 1103 *Arslan-Aba,* 1082 *Asen* (Esen/sâlim), *Asaduk* (Esedük), 1109 *Atrak* (Etrek), 1239 *Baçman, Barak,* 1223 *Bastı-Khan, Beg-Bars, Bekmiş,* 1103 *Beldüz/Beltüz, Belka-T(i)gin,* 1096 *Benek/Bonyak* (Boynak boyunun adaşı), 1055 *Boluş/Poluç,* 1103 *Çenger-Aba, 1061 Iskal/Sakal*(?), *Iz-Ay* (Kutlu-Ay anlamına), *İtoğlu* (Türklerin"İt-Yılı"nda doğmuş), 1094 *İtler* (İd'ler, Erzurum'un Narman ilçesi merkezi kaleli "İd" kasabası ile adaş), 1091 *Kapluç/Kapulç,* 1205 *Koça,* 1170 *Konçak,* 1103 *Kuman, Köbek/Kebek,* 1094 *Köten/Kotan,* (adaşı) 1239 *Köten,* 1096 *Küre* (Topkapısarayı-Oğuznâmesi'nde "Demürkapu"yı kurtaran Taş-Oğuz İlbeğisinin düşmanı, Dağıstan'da Samur-Özen boyundaki "Küre-Kâfir Elleri" ahalisi adı ile adaş), 1096 *Osuluk* (Uzulug), *Santuz, Savuk* (Sebük/Sevük), 1190 *Sevinç* (Dağıstan'da Terek'in sağ kolu üzerindeki başkendi "Sevinç-Kala"ya göre o çaya Söyünç ve bundan bozma Sunca-Çayı adının verilmesine sebep olan Khan; Şimdi Ruslar Sevinç-Kala'ya, "Grozni" diyorlar), *Sırçan,* 1107 *Şaru* (Saru)-*Khan, Su(n)kur,* 1185 *Tarsuk-Aba, Tavlı* (yaylak sırasında tav/dağ'da doğmuş), *Taz, 1185 Terter-Aba, Tugur/Tugor-Kan, Turunday.*

Macaristan, Erdel ve *Eflak ile Kara-Boğdan* (Romanya)daki yazılı ve basılı arşiv belgelerinden ve vakayinamelerden, L.RÂSONY'nin çıkardığı Kuman-Kıpçak kişi ve hanedanlar ile yer adları, çok ilginçtir[95]. Bunları da, Macar ve Rumen ülkelerine göre sıralıyalım:

[93] A.Zeki V.TOGAN, Giriş, I.182-183; O.TURAN, Selçuklular, s.36-37.

[94] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.131-155.

[95] Ayni eser, s.143-144,149-155. *Eflak* ile *Boğdan*'daki en yüksek tabakayı teşkil eden *Boyer*--bay yer veya bayrı—adıyla tanınan yüksek zâdegân, menşe itibariyle bu *Kumanlar*dan-

b- *Macaristan*'daki kişi adları, XIII-XV.Yüzyıllarda: 1. *Alpar,* 2. *Ayaz,* 3. *Bolmaz,* 4. *Çabak,* 5. *Çerçi,*6. *Çıbuk* (Çubuk), *Çurtan,* 8. *İlan* (Yılan), 9. *İtik* (Idık/Kutlu), 10. *Karsak,* 11. *Kemençe,* 12. *Kol-Bas* (Safları-Boz anlamına), 13. *Konduz* (Çıldır'da da bir köyün adıdır), 14. *Satmaz,* 15. *Ol-Damur* (Al-Temür), 16. *Tepresin,* 17. *Tolun* (ayın ondördüncü günü doğan), 18. *Toman* (Duman, sisli havada doğan), 19. *Torsuk* (Tulum), 20. *Yangorta* (Yağmurda doğan), 21. *Yurguçı* (Yargıcı, hâkim).

Romanya'da, adı bugün Boğdan doğusunda ve *Purut* ırmağı solundaki *Basarabya*'da yaşayan ve *"Rumenler'in ilk hükümdar sülâlesinin kurucusu"* olarak 1330 da ortaya çıkan *Tok-Tomer* oğlu *Basar-Aba* (=Yener-Aba)nın adı ve soyu gibi, merkezi Bükreş olan *"Kara-Ulakh/Eflak* (Bizans'ta "Blak")" bölgesi de, 1241 de ölen S.STURLUSON'un kaydettiği gibi, "Blaklar, Kumanlar Ülkesi"nden adını almıştır(tıpkı Tuna "Bulgarya"sı gibi). "Balkanlardan geçen Haçlı Ordularındaki Fransız kronikçileri, sık sık "li Blaci et li Commains" ve *"Roi de Blaquie"* olarak *Asen'i zikrederler." Bu seferlere katılan Haçlı kronokçisi (1294 te ölen) R.BACON, "Vlakhlar*'ın da, Kuzeydoğudan, *Ural* mıntıkasında farzettiği *Magna-Vlakhya*'dan geldiklerini iddia etmiştir" (Sayın L.RÂSONYI, "Kara-Bulaklar"ın eski yerlerinin, Şine-Uşu yazıtında anıldıklarını, bulamamış; Dağıstan ve Borçalı'daki bölüklerini bilmiyorlar. "Purut" ırmağı adı da, bir Kıpçak boyunun hâtırasıdır).

"XV-XVI. Yüzyıl arşiv belgelerinde zikrolunan *Rumen devlet büyüklerinin adları* arasında, pek çok *Kuman-Kıpçak* adına rastlanır: 1. *Akbaş,* 2. *Akkuş,* 3. *Aslan, Azgır* (KAŞGARLI'da Oğuz Boyu "Yazgur"un adaşı), 5. *Balaban,* 6. *Balak,* 7. *Bars,* 8. *Bibars,* 9. *Belcir,* 10. *Buçuk,* 11. *Buga,* 12. *Buldur,* 13. *Berendey* (Berendi oymağı ile adaş), 14. *Berkiş,* 15. *Bilik,* 16. *Bolsun,* 17. *Bonçak,* 18. *Borçul* (Borçalı boyu ile adaş), 19. *Bulmaz,* 20. *Bura* (Bora), 21. *Buz-Duğan* (Boz-Doğan), 22. *Çakan,* 23. *Çege,* 24. *Çolpan,* 25. *Çurtan,* 26. *Çura,* 27. *Çutur* (Çotur), 28. *Dorman* (Toraman), 29. *Gurban,* 30. *İt* (İd/ Kutlu anlamına ve Narman menkezi kasaba ile adaş), 31. *Orda,* 32. *Ordu-Bas,* 33. *Ötemiş* (Dağıstan'daki Kara-Kaytak kasabasıyla adaş), 34. *Kara,* 35. *Kara-İman/Karayman* (Kara-Teke),36. *Karaba* (Kara-Aba), 37. *Kara-Kızıl,* 38. *Kazan,* 39. *Kuman,* 40. *Kumandur* (bu addaki boydan kalma Macaristan'daki cins çoban-köpeğine de "Komondor" deniyor), 41. *Payandur* (982

dırlar. Prof.G.ISTVAN'ın tedkikatına göre, bunlar daha 14 ve 15. asırlarda *Kumanca* konuşmuşlardır. *Romen* denilen mahallî halk, bunların hizmetinde bulunan köylülerden ibaretti; fakat *Boyerler,* bu Romen köylü ekseriyeti arasında milliyetlerini kaybettiler; 14.asırdaki Voyvodaların *Basar-Aba* âilesi de, Khazarlar zamanından kalma bir ismi taşımıştır" (A. Zeki V.TOGAN, Giriş, I.165-166).

deki Hudûdü'l-'Âlem'in bahsettiği "Khıfçak" ile birlikte anılan 7 Kimek boyundan "Bayandur" ların, Tuna havzasına gelen kolu hâtırası ile), 42. *Soltan,* 43. *Şişman,* 44. *Temirtaş,* 45. *Tobuk*(Tobug/Tobılı), 46. *Togrul,* 47. *Temiş* (Macaristan şehri Temeş-var adı ile adaş), 48. *Tol-Aba,* 49. *Tonguz,* 50. *Tok* (Kıpçak oymağı ile adaş), 51. *Tokman,* 52. *Toks-Aba,* 53. *Toruntay,* 54. *Tört-Aba,* 55. *Tut-Tarkan,* 56. *Ulan.*" "Macar arşiv vesikalarına göre", Macaristan'a göçen *"Rumen Beğleri"* arasında da, "pek çok *Türk adı*'na rastlanır: 1. *Al-Domir* (Al-Demir), 2. *Barkan,* 3. *Bene,* 4. *Bibars,* 5. *Buka,* 6. *Bozgaç,* 7. *Çakan,* 8. *Çomak,* 9. *Kalan,* 10. *Karaca,* 11. *Katla-Buka* (Kutlu-Boğa), 12. *Kuman,* 13. *Subaşı* (Sü-Başı), 14. *Şişman,* 15. *Tatar,* 16. *Togan,* 17. *Uzun* (Oymak adıdır da)." (Arpaçayı solunda Gümrü Yakındaki *"Uzunlar"* adlı yer ile adaş).

c. *Macaristan'daki Kuman-Kıpçaklar'dan kalma yer adları:* "Bunlara özellikle *Nagı* ve *"Kiş-Kun'sag/Büyük* ve *Küçük-Kuman'istan*'da rastlanır. Bazı Macar şehir adlarında da, *Kuman* şahıs adı saklıdır: 1. *Tepresin* (durmasın hareket etsin), 2. *Karsag/Karsak* (Oymak adıdır da), gibi. Yalnız tek bir şehrin meselâ, *Kis-Kun* (Küçük-Kun) *Khalas* (Türk urugu "Khalaç veya Khvalis ile ilgili) ın arazisinde, 1451 de şu yer adlarına rastlanır: 1. *Bayça,* 2. *Otar* (KAŞGARLI'da ve Çıldır-Atabeklerinde de kişi adı), 3. *Beş-Otar,* 4. *Bagdaş* (Begdeş; Kıpçaklar "Beg" yerine Kür-Çoruk boylarında da "Bag" diyorlardı), 5. *Köteli*-(Atı)- *Kaşka,* 6. *Sank,* 7. *Bogaz* vb." *"Eflak* ve *Kara-Boğdan ırmak adları*'nın büyük bir kısmı, *türkçedir.* Bilindiği üzere, yerleşme tarihi bakımından ırmak adları, daima birinci derecede önemlidir. Bu adlar arasında. *Tele-Orman, Tigiç, Derelüg* (vâdi), *Turluy* (Turlug/Tuzlu), *Tesluy* (Tezlüg/süratli)"; ayrıca, "bunlardan başka da, pek çok ırmak adı vardır. İçlerden en önemlisi *Argış* ırmak adı olup, (Bükreş'in batı ve güneyinden Tuna'ya karışır) Rumen tarihi (Kumanlı Asen ile birlikte), buradan başlamıştır. Bu, bir şahıs adından gelmektedir. *Argış* (Arkadaş) has isminin XII. yüzyılda daha çok *Kıpçaklar* ve (Mısır'daki Kıpçaklı) *Memlûklar* tarafından kullanıldığı gösterilebilir. (Eflaktaki) *Baragan*-Bozkırı adının da aslında *türkçe* olduğuna, *Kırım*'daki yer adı ve *Altay*'da efsanevî bir kahramanın adı tanıklık eder." (Buna, "Purut" ırmağı adı ile "Kalas" ve "Tolçı" şehir adlarını, hattâ Eflak'tan geçip soldan Tuna'ya karışan çayın ve geçtiği bölgenin *Oltu* adını da katmak gerek).

*
* *

Kuman-Kıpçaklar'ın güzelliği, komşu milletlerin tarih ve edebiyatına geçmiş; destan ve efsaneler doğurmuştur. Bunlandan *"Sarı-Gelin Destanı"*

ve *"Şeyh-San'ân Efsanesi"*, *Gence* ve *Tiflis*'ten *Oltu* ve *Bayburd*'a değin çok canlı yaşamaktadır. *"Kumanlar*'la temas etmiş olan milletlerden birçoğu, *onların çok güzel bir ırka mensup* olduklarını, hele *Kuman kadınlarının güzellikleri*' yle tanındıklarını anlatan kayıtlar bırakmışlardır. (1349 da ölen) EL-'UMERÎ, (Suriye ve Mısır'da tanıdığı) *Kıpçaklar*'ın, gayet yakışıklı olduklarını söylüyor. Bilhassa *Kuman kadınlarının güzelliği*, birbirinden ayrı birçok kaynak tarafından teyit ediliyor. Şâir Genceli NİZÂMÎ (1141-1214), Kuman kadınlarının beyaz tenlerine meftun olduğunu yazıyor; (onun çağdaşı) *Şirvanşah*, bir Kuman güzeli tarafından teshir edilmişti. *Gürcü* vakayinâmelerinde ise, Gürcü Kıralı II. (IV.) *David*'in (1089-1125) karısı olan *Kuman menşeli* (yani, Kuban-Terek-Tın/Don boyları Kıpçak hükümdarı Şaru-Khan oğlu Atrak/Etret'in kızı Guran-Dukht) *Hatun*'un, güzelliği ile şöhret bulduğu anlatılmıştır. *Rus* vakayinâmelerindeki kayıtlardan anlaşıldığı veçhile, Kuman Hanları, Rus Knezlerini elde etmek maksadiyle, güzel kızlarını hediye olarak gönderirlerdi. *Kiyef Prensleri*'nden bazılarının, Kuman Hanlarının kızları ile evlenmeleri, yalnız siyasî maksattan değil, Kuman kızlarının güzelliğinden ileri geldiği muhakkaktır. Rus Knez âilesine mensup bir kadınının-- Knez Vlâdimir Monomakh'ın (1113-1125) torunu--, Kuman Hanı *Başkord* (Başkurt) ile evlenmek için *Kiyef*'ten kaçması, herhalde Başkord'un yakışıklılığından ötürü olmuştu. Bütün bu kayıtlar, *Kumanlar'ın sarışın ve çok güzel kimseler olduğuna delâlet eder."*

"Kumanlar'ın halefleri oldukları kuvvetle muhtemel olan, hâlihazırda *Romanya*'da yaşayan *Çango'lar*'ın, etraftaki diğer kavimlerden *'sarışın olmaları, bazan keten gibi açık-sarı ve kıvırcık, bazen de kırmızımsı saçlı ve mavi gözleri'ile, büyük bir ayrılık* teşkil ettikleri biliniyor. Ayni veçhile, *Urallar*'ın güneyine yakın sahada, bugünkü--1917 den önce-- *Kazaklar*'ın bir kısmını teşkil eden *Kıpçaklar* arasında yer yer %50 sinin *kumral ve kırmızımsı saçlı* oldukları da, tesbit edilmiştir. *Kıpçak unsurların* çok nisbette katılması ile meydana gelen bugünkü *Kazan Türkleri/Tatarları* arasında, bilindiği gibi, *sarışın tiplere* çokca tesadüf edilmektedir."

"Bilinen cihet şudur ki, *Karadeniz*'in kuzeyinde ve *Kafkaslar*'a yakın sahalarda yaşayan *Kuman-Kıpçaklar,* haddizatında *sarışın* ve beden yapısı bakımından da, *daha çok yakışıklı kimselerdi*"[96]. Doğu (İslâm) ve Rus kaynakları gibi, *"Macar* kaynakları" da, *"Kuman kızlarının güzelliğini* överler"[97].

[96] Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 70-71. Yine burada (s.71), Tang sülâlesi (618-906) çağında *Çinli* yazarların bahsettiği, "Çin'in batı sınırında *saçları açık renkli, gözleri mavi*" bir *Türk kavmi,* herhalde *Kırgızlar* olacaktır denildikten sonra, 1050 de eserini yazan İranlı GERDİZÎ'nin, *Kırgızlar'ın saçlarının açık renkte* olduğu kaydine de, işaret ediliyor.

[97] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.141.

Kafkaslar kuzeyinden *Derbend* yolu ile *Şirvan* ve *Aran* (Gence-Karabağ)a gelerek Müslüman olan ve *Daryal-Geçidi*'inden Kartel/Güncistan'a geçerek Ortodoks-Hıristiyanlığı benimseyen *Kıpçaklar*'ın[98] her iki kolunu da yakından gören ve güzelliklerine hayran olan Genceli NİZÂMÎ (1141/1214), ilkin *"Af(Ap)Ak"* adlı Kıpçaklı bir kızla evlenmişti. "Türk" deyimini hem *"âdil"*, hem de *"eşsiz derecede güzel"* anlamına ("Turk-i dilistân",Turk-i tennâz, Turk-i nâzenîn-endâm, çeşm-i Turkî, khande-i Turkân" terkipleri gibi) kullanan ve farsça yazdığı halde, Türklüğünü de belirten bu ünlü şâir, Dağıstan'da *Derbend* ile *Alburuz* dağları kuzeyinde, çok eskiden beri yaşayan ve *Makedonyalı İskender*in (Kartlis-Çkhhovreba"daki gibi) efsanevî seferinde, onun ordusunu teshir edecek kadar *"Ak-Tenli Kıpçak Güzelleri"*nden bahseder[99]. O, *"İskendernâme"*sinde (ki, Azerbaycan Atabeki Kıpçaklı İldengiz'in 1172-1186 da hâkim olan oğlu Nusratüddin'e ithaf edilmiştir) *"Alburuz*(Kafkas)" dağları kuzeyindeki *Kıpçaklar* ile, onların eşsiz derecede güzel kadınlarını anlatırken, şöyle diyor: İskender ordusu ile *Irak*'ta iken, *Azerbaycan*'dan gelen haber üzerine, *"Abkhaz"*da *"Duvalı"* (Daryal batısındaki dağlık "Duval'et"e adını veren urugun başı) adlı bayağıdan bir yiğidin, her yanı haraca kestiğini öğrendi. Bunun üzerine, ordusu ile sefer edip, onu itaat altına aldı, hattâ *Tiflis*'i onarttı. *Berdea*'ya da hâkim olduktan sonra, *Şirvan*'dan *Alburuz-Dağı* üzerine giderken, 40 gün kuşattığı *Derbend* Kalesini alamadı. Ancak, o dağlardaki bir mu'tekif-zâhidin (kam) duası ile, "semavî-mancınık"tan atılan taşlarla, burayı fethedebildi. "O çevredekiler, İskendere yakınarak,başlarındaki büyük bir dertten bahsettiler: "Dağlar arasından gelen *Kıpçaklar*'ın korkusundan, ellerinde hiçbir şey kalmadığını, yağma ve kırgınla, yıkma ile kendilerini bunalttıklarını", söylediler. Bunun üzerine *İskender, "Khazarânlılar"* dan yana korkuları kalmasın diye, dağ geçitlerinde, çelik ve kurşun kaynaklı taştan sedler yaptırdı.

Sonra, İran, Horasan, Gazne ve Gur seferini yapan *İskender, "Çin-Khakanı"* ile dostluk kurdu, *Semerkand*'ı imar etti. *Abkhaz* hâkimi *Duvalı*'nın akınlarından şikâyetçiler gelmişti. Bunun üzerine, *Kharezm* ve *Saklap-Çölleri*'nden *"Deşt-i Kıpçak"*a gelen *İskender*, "Bozkır'da *Kıpçak* topluluklarını gördü: *Aktenli, penbe yüzlü, ay ve güneşten daha parlak çehreli, dar gözlü* (gözleri çekikçe), insanları baştan çıkaracak kadar ve *meleklerde bile bulun-*

[98] A.Zeki V TOGAN, Azerbaycan, İA, II.102; Giriş, I.199-200. Bilindiği gibi, Derbend yolu ile gelip Müslüman olan *Kıpçaklar*'dan, Irak (Hemedan) Selçukluları'nın Azerbaycan Vâlisi iken istiklâl kazanan büyük kahraman ve İslâm mücahidi *Şemseddin İldengiz* (1146-1172), ünlü *Azerbaycan-Atabekleri* Sülâlesini (1146-1225) kurmuştu.

[99] M.Emin RESULZÂDE, Azerbaycan Şairi Genceli Nizâmî, 1951 Ankara, s.179,184.

mayan güzellikte kimseler. Yüzlerinde hiç örtü olmayan ve bakanları yakan bu güzel kadınlar, erkeklerden çekinmiyorlardı." İskender, "bu peri-peykerleri, gümüş gövdelileri görünce, askerlerinin, gençlik coşkunluğunu ile taşkınlık yaparak, kendilerini tutamıyacaklarından (ve savaşta bozulacaklarından) korktu. Ertesi gün, ta'zimat için huzuruna gelen *"Kıpçak Uluları"*na dedi ki: Kadınların örtünmeleri, daha hayırlıdır; kadın takımı, taş ve demirden de olsa, yine kadındır. Yabancıdan çekinmeyen bir kadın, kendi şerefini koruyamadığı gibi, kocasından da utanmıyor, demektir. "Bunun üzerine *Kıpçak'ın Yaşlıları* dedi ki: Bu bir töre ve gelenek işidir; sizlerdeki kadınlar örtünük ise, bizde açıktır; örtünmenin, nâmus ve şerefe ne faydası var? Bizim bu âdetimizi bırakmamız, elimizde değildir" [100].

Bagratlı *Tamar*(1184-1213) çağında 1205 ve 1206 yıllarındaki *Ahlat* kuşatmaları ve *Malazgirt* ile çevresi zapdedildiği sırada, "Gürcü-Apkaz" ordusundaki *"Yeni-Kıpçaklar"*dan [101]birtakım askerlerin, âileleriyle *Van* gölü çevresinde konakladığı ve *Eyublular*'ın 1207 de *Ahlat*'a hâkim olmaları ile, bu sarışın ve çok güzel *"Kuman"* cemaatinin, Muş güneyindeki *Sason*'un en sarp ve at işlemez yerlerine sığınıp kaldığı anlaşılıyor. Çünkü burada, öteden beri *"Kavman"* denilen ve çoktan İslâm olup, şimdi Kürt-Kurmanç ağzı ile konuşan küçük bir topluluk, sarışınlıkları, gövdelerinin tenasübü ve komşu Muş, Bitlis, Siirt, Diyarbakır ve Bilgöl illerinde hiç görülmiyen güzellikleri ile, ünlüdürler. *Tipleri, Türk-Kıpçak* ve *yuvarlakbaşlı* (Alpin)dır [102].

[100] NİZÂMÎ, İskendernâme, h.1304 (m. 1887) Bombay, s. 62-63, 71-75, 99-101. Bu eserin müstensihleri ile nâşiri, metindeki *"Abkhaz"*ı yanlış olarak *"Ancâz"* ve İskender'in babasının adı *"Filifos"* (Filipos)u da, *"Filikos"* biçimde yazmıştır.

[101] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I. 413,456,466-467; İBNÜ'L-ESİR, XII. 76,85; ALLEN, s.107.

[102] Bu Sason dağlığındaki *"Kavman"* cemaati, komşularıyla pek temas etmez olduklarından sarışın, gökgözlü, aktenli ve saf kalmışlardır. 1955 ilkbaharındaki Bitlis gezimizde, Bitlis Lisesindeki meslekdaşlarımızdan, şu dikkate değer haberi duyduk ve tahkik ettik: Sason'un *Kavman* adlı çok sarp ve sığırları ancak dana iken aşağılara indirilebilen, inek ve öküzleri ise indirilemeyen çok yamaç ve uçurumlu kayalıklar ile çevrili ada gibi dağlık ve ormanlık yerlerindeki kadınlar, Türkiye'nin en güzel ve gözalıcı kimseleridir. Bu *Kavman Kadınları,* en yakındaki Bitlis Hastahanesi'ne gelince, onları sırf daha yakından görebilmek için, Liseden birtakım hocalar, hekimlere asistanmış gibi, beyaz gömlek giyerek, o kadınları, kızları romantik bir hayranlıkla seyrederlermiş. *Sason-Kavmanları* ile, *Romanya*'daki *Çangolar*'ı ve Yukarı-Kür boyunda bilhassa *Posof* ve *Ardahan* ile Çoruk boyundan *Şavşat, Ardanuç* ve *Oltu* bölgelerindeki yerli ve Kars-Erzurum ile Orta Anadolu'daki *"Ahıska Muhaciri"* köylüler gibi sarışın *Kıpçak-Kuman* âilelerini, ilmî usûl ve ölçüler ile mukayese etmek, etnograf ve antropologrımız için müsbet bir çalışma olacaktır. Ayni zümreler içindeki dil-ağız

Bugün Kuzey-Azerbaycan ile Tiflis'te ve bizim Kars, Erzurum, Artvin İllerimizdeki halk arasında yaygın yaşayan *"Şeyh-San'an* ile, *Tiflis* veya *Penek Padişahı'nın Sarı-Kızı"*nın efsanesi[103]; 1918 Mayısında Merhum Ahmet R.ALTINAY'ın *Göle*'de bir kıt'asını tesbit ettiği[104]ve bütünü ile Kars ili ve çevresinde yaşayan *"Sarı-Kız"* ile *"Sarı-Gelin"* türküleri, destanları ve oyunu, hep, *Çoruk* ve *Kür* boylarındaki türkçe konuştukları halde "Khaçperest olan" *Kıpçak* ve *Kumanlar*'ın Müslüman edilmesine çalışıldığı XII.-XIII.Yüzyılların hâtırası olarak yaşamaktadır[105]. Bütün bunlar, XII.Yüzyıldan itibaren Kür ve Çoruk boylarına yayılarak *Ortodoks-Gürcü Kilisesi*'ne bağlandıkları için, Osmanlılar'a, *"Rûm/Rûmîyân"* denilmesi gibi, bu *Kıpçak-Kumanlar*'a da, *"Gürcü"* denilmiş ve halk arasında, *"Gürcü-Güzeli"* denirken, sarı-saçlı, gök-gözlü ve pek güzel *Kıpçak-Kumanlar* kasdedilmiştir. Sonradan bunlar Müslüman oldukları halde, sırf eski alışkanlıkla yine *"Gürcü"* adı ile anıldıklarını görüyoruz. Bu yüzden *Batum-Acara Müslümanları* ve bunların 93 Muhaciri olarak *Bursa* ile *Karadeniz* kıyılarımıza göçenlerden, anadili türkçe olanlara, *"Dilsiz-Gürcü/Dilbilmez-Gürcü"* demekte devam ederler[106].

---

araştırmaları da, değerli sonuçlar verecektir. *"Kavman"* oymağından, eski *"Bitlis Vilâyet Sâlnâmeleri"*nde de bahsedilir. Bunların *"Koman"* adını, Mollalar, *"Kavman"* biçiminde yazmışlardır.

[103] Azerbaycanlı şâir Hüseyin CÂVİD merhum, *"Şeykh-San'ân"* adlı manzum piyesinde, mevzuunu halk arasındaki yaygın efsanelerden almıştır. Bu eserde, *Tiflis Hükümdarı Kıral David* (1089-1125) ile, onun ülkesinin sarışın-güzelleri timsali sayılan çok güzel kızı *Khumar-Khatun*"u Müslüman etmek için çok çileler çeken, domuz-çobanlığı bile yaparak "çoçkaları" (domuz yavrularını) omuzunda taşıyan *"Şeykh-San'ân"*ın, dayanılmaz aşk mâceraları anlatılmaktadır. Bu millî efsanenin Penek-Oltu ve Kars rivayetleri için bak.KIRZIOĞLU, "Allâhüekber Dağı Efsaneleri", Ülkü, Mart 1949, cilt III, sayı 27,s. 17-18; Kars Tarihi, I.379-380; Hüseyin KÖYCÜ, "Allâhüekber Dağı ve Şeyhi Sanani", Şenkaya Gazetesi, 1 Ağustos 1950, sayı 3, 15 Mayıs 1951, sayı 11 (Erzurum-Şenkaya ilçesi aylık gazetesi 8 sayı devam eden makale).

[104] Ahmet Refik (ALTINAY), Kafkas Yollarında Hâtıra ve Tahassüsler, 1919 Istanbul, s.61-62. Merhumun, Göle'de duyduğu Türkü'de *Şeyh-San'ân*'ın adı, *"Sinân"* biçiminde söylenmiştir ki, bugün de, böyledir:

"Vardım *kilse*'sine, baktım khaçına,
Mayıl oldum bölük, bölük saçına,
Kız, seni götürem *İslâm* içine.
(Nakarat:)
Vay *Sinân* ölsün, *Sarı-Gelin;*
Sen(i) alan neyler, dünya malın."

[105] KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I. 379-381 n. 176.

[106] Bu durumu, adıgeçen yerleri gezdiğimizde tesbit ettik. Yusufeli'nin bir köyünden, 1916 Şubatındaki Rus işgali felâketinde on yaşlarında bir çocukken, âilesiyle birlikte Elâ-

Bilindiği gibi, Türk tesirinden uzak, yerleri (eskiden) bataklık, sıtmalı, ve kendi hallerinde yaşamış olan *İmeret* ile *Megrel* gibi *Batı-Gürcistan*'ın yerli ahalisi: Eğri-burunlu, kaba yapılı ve hiç de güzel olmayan tiptedirler.

ziz'e göçen; sonra da Diyarbekir şehrine yerleşerek evlenip, dul kalan ve *falcılık'* la geçinen pek ünlü bir kadına, bu alışkanlıklar, yüzünden *"Gürcü-Bacı"* denildiği, 1950-1970 arasında Istanbul ve Ankara gazetelerinde bile çok yazılmıştır.

III. BÖLÜM

SON-KIPÇAKLAR'IN KÜR VE ÇORUK BOYLARI'NA GELİŞLERİ (1118,1195)

ORTODOKS-KIPÇAK ATABEKLER HÜKÛMETİ (1267-1578)

"Abaka Khan zamanında *Ahıska bölgesi*'nde sahneye çıkan *Hıristiyan-Türk Çıldır-Atabekleri* ile, bu *Kıpçaklar*'ın İslâmlaşması başladı" (A.Zeki V.TOGAN, "Umumî Türk Tarihine Giriş", İstanbul 1946, I.258).

Gürcistan'a giden *Kumanlar*'dan büyük kısmı dönmemiş, orada kalmış ve türlü ovalara yerleştirilmişlerdir. *Doğu-Anadolu*'da *Çıldır Gölü çevresi*'ndeki *Kıpçaklar*, işte bunların halefleridir" (Akdes N.KURAT, "İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri", 1972 Ankara, s.84).

Yukarıda (s. 78-80) gördüğümüz gibi, *1080 "Did-Turk Oba"/Ulu-Türk Bayramı*'ndan beri, bütün *Kür* ve *Çoruk* boylarındaki yerleri *Selçuklular*'a geçen ve ancak başkendi *Kutayıs*'ta oturup *İmeret, Megrel, Suvanet* ve *Apkazet* gibi *Faş/Riyon* boyları ile Karadeniz kıyılarının hâkimi olarak *Selçuklular*'a haraç verip, tâbi kalan Apkaz Kıralı Bagratlı *II.Görgi* (1072-1089), son yedi yılını rahatlık ve barış içinde geçirdi. Bunun ölümü ile *Kutayıs* tahtına biricik oğlu *IV.David* (1089-1125), 16 yaşındayken geçti[1]. *Apkaz Bagratlı Kırallığı* da, *Taşır/Loru Gregoryan Bagratlıları* gibi *Büyük-Selçuklular*'a tâbi bulunuyordu. Bilindiği gibi, *Danişmend-Eli* doğusundaki Anadolu kesiminde: *Artuklular, Sökmenliler, Mengücüklüler* ve *Salduklular* ile *Anı* ve *Gence-Şeddâdlıları* da, *Büyük-Selçuklu* İmparatorluğuna bağlı idi.Kutalmış oğlu *I.Süleymanşâh* (1075-1086) ile *İznik*'i başkent edinen *Türkiye-Selçuklu* devleti,

[1] Eskiden, Kartel/Gürcü tarihlerinde *"Ağmaşenebeli"* (Kurucu, Islâhçı, İhyacı) lakabiyle anılan Bagratlı Melikini, *II.David* diye anmak âdetti (M.BROSSET, I.345,351; ALLEN, s.96-104). Yeni tetkikçiler buna, *III.David* demekteydiler (MANVELİŞVİLİ, H.de Géorgie, s.160-164,454). Arada bir Kıral David daha bulunduğundan, 1952 den beri resmî Sovyet ve Gürcü yayınlarında, *"IV.David"* denilmeğe başlanmıştır (Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya, 1952 Moskva, XIII.41; HEY'ET, İstoriya *Gruzii*, I.157-166). Biz de, böyle andık.

Büyük-Selçukluların en batısında bir "Uç-Beğliği" biçiminde kurulmuştu. Anadolu'ya hâkim olup, Marmara denizi kıyılarına dayanan *Türkiye-Selçukluları* ile İzmir'deki atılgan *Çaka Beğ*'in *İstanbul*'u da zaptedip, *Bizans*'ı ortadan kaldırma davranışları karşısında, kudretli Kayser *Aleksi Komnenos* (1081-1118), Papa *II. Urben*'den *Haçlılar*'ın yardımını dileyen Elçisini 1095 te göndermiş; Papa da, 26 Kasım 1095 *Klermont-Konsili*'nde *"Jerusalem"* diye Hıristiyanlığın en kutlu şehrini hedef gösterip, *I. Haçlı Seferi*'nin açılmasına sebep olmuştu. Selçuklu Sultanı *I. Kılıç-Arslan* (1092-1107), 1096 Eylülünde Marmara'nın Anadolu yakasına geçen İlk Haçlı sürülerinin kuşattığı başkent *İznik*'in, Haziran 1097 de düşmesine engel olamamış; çete savaşları ve meydan muharebeleriyle Eskişehir, Amasya, Konya-Ereğlisi yanlarında hücumla yer yer kırdığı Haçlıların anakolunun, Çukurova üzerinden *Antakya*'yı zaptı, sonra da 15 Temmuz 1099 da *Kudüs* şehrini kan ve ateşle elegeçirmeleri karşısında, *Büyük-Selçuklu* devletinden yardımcı alamamıştı[2].

Büyük Sultan *Melikşah*'ın 20 Kasım 1092 de *Bağdad*'da ağulanarak ölümünden sonra, onun oğulları ve kendi kardeşleri arasındaki kanlı saltanat savaşları, dünyanın eşsiz kudret ve genişlikteki koca Selçuklu İmparatorluğunu çok sarstı. 14 yaşında iken *Rey*'de tahta geçen Veliahd *Berk-Yaruk* (1092-1104), 1095 te Suriye/Şam Sultanı amucası *Tutuş*'u ve 1097 başlarında Horasan Meliki amucası *Arslan-Argun*'u bertaraf edince, devleti dağılmaktan kurtarmıştı. Fakat, 1099 yılında da, *Gence/Aran* Meliki olan kardeşi *Mehmed Tapar,* sultanlığını ilân etmişti. *Şeddâdlılar, Salduklular* ve *Loru* ile *Apkaz Kırallıkları,* buna tâbiydiler. Sefidrud (Kızılözen) ve Hemedan'da ağabeğisi Berk-Yaruk ile savaşan Tapar, 29 Kasım 1101 Nihavend Antlaşması ile, Azerbaycan-Elcezire ve kuzeyine hâkim olup, Irak-İran ve Horasan'ın ağabeğisinde kalmasına razı oldu. İki yıl sonra bu şartı bozan Tapar'ı, Berk-Yaruk, *"Bâb-i Düvin"*de bozup, *Anı*'ya çekilmesine sebep oldu. Yeni anlaşma ile 1103 te *Kızılözen,* yine iki kardeş Sultan arasında sınır kesildi. 23 Aralık 1104 te ölen Berk-Yaruk'un yerine geçen oğlu *II. Melikşah*'ı, ertesi 1105 yılında teslim alan *Mehmed Tapar,* Selçuklu İmparatorluğunun rakipsiz hâkimi oldu[3]. Bu arada Kayser *Aleksis Komnenos,* 1110 yılına değin bütün Karadeniz, Marmara ve Adalardenizi kıyılarını elegeçirin-

[2] Mükrümin H.YINANÇ, Anadolu'nun Fethi, s.107-109,129; O.TURAN, Selçuklular, s.163-166; S.Z.Türkiye, s.37,78,99,105.

[3] Akhbâr., s.49-55,60; ISFAHANÎ, s.82-110,223-237; İ.KAFESOĞLU, Melikşah, s.208-213; Selçuklular, s.20-22; Ali SEVİM, Suriye Selçukluları; 1965 Ankara, s.104-122; O.TURAN, Selçuklular, s.164-169.

ce, Selçuklular Orta-Anadolu'ya çekilmeğe mecbur kalmıştı. Sultan *I. Kılıç-Arslan*'ın 1107 de ölümü üzerine, dört oğlunun: Konya, Ankara-Çankırı, Malatya ve Göksun'da ayrı ayrı hükûmeti, *Türkiye Selçukluları*'nı parçalamaktaydı[4].

Büyük-Selçuklular içindeki özetlenen saltanat savaşları; *I. Haçlı Seferi* ordularının Antakya, Suriye ve Kudüs'ü istilâsı, tarihî İber/Kartel-Apkaz Bagratlıları hâmisi *Bizans*'ın, Anadolu kıyılarını geri alarak, Türkiye-Selçukluları'nı, Haçlılar sayesinde geriletmesi, Ortodoks Apkaz Bagratlı kıralı *IV. David*'i de, 1100 yılından sonra, Selçuklu tâbiliğinden çıkma ve eski topraklarını geri alma hevesine düşürdü. Fakat, *Kutayıs*'ın bu sırada hükmü, elinde kalan yerlerin köklü ve serkeş Eristawları ile, onların dayandağı, dili ve lehcesi ayrı uruglara, hattâ kiliseye bile geçmiyor; elinde düzgün ve sağlam bir ordu bulunmuyordu. Bu yüzden, *IV.David,* kırallığının 8. veya onuncu yıllarında evlendiği, *Kuzey-Kafkaslar*'a değin yayılan *Kıpçaklar* Hükümdarının kızı eşsiz güzellikteki *Guran-Dukht*'un aracılığı ile, yaman savaşçı Şaman *Kıpçaklar*'dan faydalanmayı, çok yerinde olarak düşündü. Bu uğurda, 29 Nisan 1091 de Meriç ırmağının ağzındaki *Levunion Savaşı*'nda 40 binlik *Kuman-Kıpçak* ordusunun yardımıyla, Istanbul surlarına değin sarkıp, Bizansı çok sarsan ve yıkmayı gözeten *Peçenekleri* ezen Kayser Aleksi Komnenos'un tutumu ve üstün başarısı[5], Apkaz Kıralına da umut veriyordu. Son araştırmalara göre *IV.David,* 1104 yılından itibaren, Selçuklu hâkimiyetinden çıkmak için çareler aradı[6]. *Kıpçaklar Hanı* olan kaynatası *Atrak*'ın onunla ittifakı ve yüzbinlerce *Kuman-Kıpçak*'ın *Daryal--Geçidi*'nden geçerek *Kartel*'e göçüp, eski rakipleri *Müslüman-Oğuzlar/Selçuklular* ile savaşması ve aldıkları yerlere yerleşmeleri ise, 1118 yılında başladı. Kıpçaklar'ın, Karadeniz kuzeyinde ve *Tın/Don* ırmağı boylarında *Ruslar*'a yenilerek, Kafkas dağlarına doğru kayması da, buna fırsat ve imkân hazırlamış oldu.

A — "ESKİ-KIPÇAKLAR"IN GELİŞİ VE ORTODOKSLUKLA GÜRCİSTANI CANLANDIRMASI, YUKARI-KÜR VE ÇORUK BOYLARI'NA YERLEŞMELERİ (1118-1125):

"Karadeniz sahasındaki *Kıpçak-Kumanlar*'ın en kudretli devri", 1090-1110 yılları arasında geçmiştir. Bu sıralarda bunların başında *Bönek/Bon-*

[4] O.TURAN, S.Z.Türkiye, s.104,111,148.

[5] Akdes N.KURAT, Peçenek Tarihi, s.195-227; L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.133, 138.

[6] HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.160-161.

yak, Tugor/Tugur-Kan, Sarı/Şaru-Khan ve *Altun-Aba* adlı, çok yiğit ve kabiliyetli başbuğlar vardı. Bunlardan *Tugur-Kan* ile *Bönek* başbuğluğundaki 40 binlik *Kuman* ordusu, *Bizans*'ın yardımcısı olarak, kardeş *Peçenekler*'i, Nisan 1091 de Meriç ağzındaki *Levunyion Savaşı*'nda yenip, kırmakla, *Istanbul*'u "muhakkak bir felâketten korumuşlardı." Meriç boyundan *Macarlar* üzerine yürüyen *Kumanlar* kolu, Tuna boyunda Macar kıralı *Sent-Laslo*'nun ordusuna yenildi. *Kapulç/Kapluç* Başbuğluğundaki bir *Kuman* kolu da, 1092 de *Leh/Polonya* ülkesine akın etti. 1092 ve 1093 yıllarında Bizans'ın *Balkan* topraklarını, *Kumanlar* yağmaladı. 1093 de Özü/Dnepr boyundaki en büyük Rus Beyliği olan *Kiyef Knezliği*'ni, kanlı Selan Savaşı'nda yenen Kumanlar, buranın veliahdi prens *Svyatopolk* ile barışınca, başbuğları *Tugur-Kan,* kendi güzel kızını onunla evlendirdi, dünür oldu; kaçak *"Torklar"*ı geri aldı. 1094 te Suzdal Knezi *II. Vladimir Monomakh* ile barış görüşmeleri yapan *Kuman* beğlerinden *İtler* (İdler) ile *Kıtan/Kotan,* nâmertçe öldürüldü. Bunların öcünü almak için bir akşam Kiyef'e akın eden *Bonyak,* Knezin köşkünü yaktı. Bir *Kuman* akıncı kolu ile başbuğ *Küre,* Mayıs 1096 da *Pereyaslavl*'da bir Rus şehrini yaktı; 30 Mayıs 1096 günü de *Tugur-Kan, Pereyaslavl* şehrine hücum ettiyse de, aralarında damadı Kiyef Knezi Svyatopolk'un da bulunduğu müttefik Rus Beğlerinin kalabalık ordusu ile karşılaştı. 19 Temmuz 1096 daki savaşta *Kumanlar* yenilince, *Tugur-Kan* ve oğlu da ölenler arasındaydı. Ertesi 20 Temmuzda *Küre Beğ,* ansızın bir baskın ile *Kiyef*'e değin vararak, çevresini yağmaladı. Ayni 1096 yılı *Çernigov Knezi Oleg, Kumanlar*'a dayanarak, güneybatı komşusu ve rakibi *Kiyef* Knezliğine karşıkoymak için, Kuman başbuğlarından *Osulug*(Uzuzlug)un kızı ile evlenmişti[7].

Sekiz yıl önceki bozgunun acısını çıkarmak için 1099 da, *Bönek/Bonyak* başbuğluğundaki bir *Kuman* ordusu, dost Rus Knezleri ile *Macaristan*'a bir akın yaptı. Savaşa başlanacağı günün akşamı, Türk Kam (Şaman) inanışına göre, çadırdan dışarı çıkarak bir börü (kurt) sesi çıkaran *Bonyak,* uzaktan gerçek börülerin uluması ile, yarınki cengi kazanacağını kestirdi. Şimdi Polonya elinde ve Karpatlar kuzeyinde (Vistül'ün sağ kolu) San çayı üzerindeki *Przemyşl Kalesi* altında, "çok mâhir bir tatkikle, ağır silâhlı Macar süvari ordusuna karşı parlak bir zafer" kazandı; ve bozgun Macarları, üç gün kovaladı. Anası Kayser Konstantin Monomakh'ın kızı olan ve iyi rumca bilen Suzdal Beği *Vladimir Monomakh*'ın teşviki ile, Kumanlar'ın

[7] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.138-139; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.79-81.

damadı Kiyef Knezi *Svyatopolk*'un (1094-113) da katıldığı Rus Knezleri müttefik orduları, 1103 yılında *Kumanlar*'a hücum ederek, ansızın yaptıkları savaşta, onları ağır bir bozguna uğrattılar. Kuman başbuğu *Beldüz*, yakalanarak idam edildi. Bu cenkte ölen 20 kadar Kuman büyükleri arasında *Altun-Aba, Arslan-Aba, Çenger-Aba, Kuman* da vardı. 1103 Zaferleri ile *Ruslar*, Kumanlar elindeki birçok *Tork(Uz)* ve *Peçenekler*'i de tutsaklıktan kurtarıp, Kuman sınırları boyuna iskân ile silâhlandırıp, kendi knezliklerine hizmet ettirmeğe başladılar[8].

Savaş eri yiğit *Kumanlar*, 1103 Bozgunundan sonra, kendilerini çabuk toparladılar. Büyük kahraman *Bonyak'ın başbuğluğundaki Kuman-Kıpçak* ordusu, 1105 ve 1106 yıllarındaki akınları ile, *Kiyef* ve doğusunda *Pereyaslavl* çevrelerini tehrip ettiler. 1107 yılında *Boynak* ve yaşlı *Şaru-Khan* başta olmak üzere, *Kuman-Kıpçak* Boybeğlerinin *Ruslar* ülkesine açtıkları sefer, bozgunla sona erdi. Vuruşmada Bonyak'ın kardeşi ölmüş ve *Şaru-Khan* güçlükle kurtulmuştu. 1107 Kuman-Kıpçak Bozgunundan az sonra o yıl, Rus Knezlikleri ile barış yapıldı; Türklerin güzel kızları ile Rus Knezleri evlendirilip, yeniden kız akrabalığı kuruldu. Bu arada, yaman ve sistemli bir Kuman düşmanı olan Suzdal (Moskova bölgesi) Knezi Vlâdimir Monomakh'ın iki oğlu, *I.Mstislav* ile (Uzuneli) *I.Yuri* de, Kuman Hanlarının kızları ile evlendiler.

Bu yeni dünürlüğe rağmen, ertesi 1108 de *Kuman-Kıpçaklar*, yine Rus Knezlikleri bölgesine akın ettiler. *Vladimir Monomakh*'ın öncülük ve başbuğluğundaki müttefik Rus Knezleri ordusunu 1109 yılında, *Kuman Bozkırları* (Deşt-i-Kıpçak) üzerine yürüyerek, *Tın/Don* ırmağı boyuna değin yağma ve tahrip ederek, döndüler. Bu 1109 Savaşı sırasında, büyük kahraman *Bonyak*'ın, *Kiyef* arazisindeki bir çarpışmada öldüğü", yaşlı ve *Tugur*'dan sonra bütün Kuman-Kıpçaklar'ın en büyük hükümdarı olduğu sanılan *Şaru-Khan*'ın da, bu sırada eceliyle veya savaşta öldüğü, anlaşılıyor. Bu gibi büyüklerin kaybı, Kumanların zayıflamasına tesir etti. 1111 yılında, yine birleşik Rus Beylikleri orduları, Tın Irmağının büyük kolu *Doneç* boyundaki *Kumanlar*'a karşı sefer ederek, pek çok yağmalarla geri döndüler. Artık Rus Beğlikleri, kendilerine dönüp, sınır bekçiliği ve savaşlarda da öncülük eden *Tork/Uz* ve *Peçenek* ile *Karakalpak* (Çernie Klobuk) gibi Türk uruglarının da yardımı ile, güçlenmiş ve yıllarca akın ve yağmalarını görüp, ancak haraç vererek kurtuldukları *Kuman-Kıpçaklar*'ın zayıfla-

[8] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.139; Akdes N.KURAT, Rusya Tarihi, 1948 Ankara, s.40,56; İdil Boyu ve Karadeniz, s.81-82.

masıyla, üstünlüğünü ele alıp; korunma yerine, saldırma durumuna geçmişlerdi. 1113 te ölen Svyatopolk'un yerine *Kiyef Knezi* olan eski Suzdal Knezi *II. Vladimir Monomakh,* kendisinden, barış karşılığı armağan (haraç) isteyen *Kumanlar* üzerine büyük bir ordu ile yürüdü. Bozkırlara çekilen Kumanlar, onunla karşılaşmadan sakındılar. 1116 yılında, yine *Kiyef Knezi V.Monomakh* (1113-1125) başta olmak üzere, Rus Knezleri birleşik ordusu, Kumanlar yurduna taarruz ederek, pek çok tutsak ve yağmalarla döndüler. Gerek bu son Rus taarruzlarında kurtarılan, gerekse kendileri ayaklanıp Kumanlar'dan kaçarak Ruslar hizmetine giren *Tork* (Türk-Uz) ve *Peçenek* boy ve oymakları, Rusların "güney-sınırlarının bekçisi" olarak, gelecek Kuman akınlarına karşı güçlü bir set işini görmeye başladılar; sonunda da millî varlıklarını eritip, anadillerini unutarak *"Kazak"* olup, *"Ukrayna Küçük-Rusluğu"*na temessüle başladılar[9].

1096 veya 1098 de *"Kıpçak hükümdarı Şara* (Şaru)- *Khan* oğlu *Atrak*'ın kızı ile evlenen Apkaz Kıralı *IV.David, daha o zaman komşu Kuban* boyundaki *Kıpçaklar*'dan gönüllü yardım almışa benziyor. *Çoruk ağzı* ve *Faş*'a değin Karadeniz kıyılarına hâkim olan Kayser *Aleksi Komnenos*'un da, eski Bizans geleneğine uyarak, Ortodoks Apkaz kıralına asker gönderip, *Selçuklular*'a karşı ayaklandırdığı da, doğru gözüküyor. Selçuklu kaynağında, 1110 yılında, *Gürcüler, Gence Memleketi*'ne (yani, Gence/Aran'a tâbi Tiflis ile çevresine) tecavüzde bulundular. *Sultan* (Mehmed Tapar) bunların üzerine asker göndererek, şerlerine mâni oldu", deniyor[10]. Ermeni kaynağında ise, 1121 yılında Kıral David'in ordusunda, Kıpçak ve Alanlar'dan başka, *"Franklar*'dan da yüz kadar asker"in bulunduğundan bahsediliyor[11]. Bu *"Franklar"*ı, eskisi gibi Bizanslılar'ın yardımcı olarak gönderdiği, muhakkaktır.

Kartel kroniki, 1110 yılında yaylakçı-kışlakçı göçebe Türklerin ("Turk Koçev'niki"), hür ve mutlu durumunu şöyle anlatıyor: *"Tiflis* şehrine değin *Rustaw, Somkhet* (Taşır yani bütün Khıram ve Borçalı çayları boyu), *Şamşwilde* ve *Agarani* (Agaralar/Khıram'ın sağ kolu Şulaver çayı ile onun solundaki Bolnis arasında hisar) topraklarını, hep *Türkler* işgal etmişti. *Kıral David,* Başkâtibinin yeğeni *Teodor* ve *Orbelyanlı Yoane* ile *Abulets* (Ebû'l-Leys) in yardımı ile, bir gece Türkler'in çekilmesinden faydalanarak,

[9] L.RASONYI, Tarihte Türklük, s.138,141; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz, s.83

[10] Akhbâr., 57; O.TURAN, Selçuklular, s.170.

[11] MATEOS, CCXXXII.

Şamşwilde'yi işgal etti. Bugüne değin gerçekten *Türkler,* bütün kalabalıklarıyla *Somkhet*'e bağbozumunda (Ekimde) giriyor; *Kür* ırmağı kıyılarında *Gaçyan*'a yerleşiyor (kışlağa geçiyor), *Tiflis*'ten *Barda*'ya, *Yor* (Alazan-Kür arasındaki çay) kıyılarında kışı geçiriyorlar. Yazın ise ot biçiyor, orada bol ağaç ve su ile birçok av hayvanlarını bile hazır bularak, dilediği gibi kullanıyorlar. Oralarda çadırlarını kuruyorlar; atları, koyunları, katırları ve develeri, sayısızdır. Oralarda çok tatlı bir halde yaşıyor, avlanıyor, dinleniyor ve oynuyor/eğleniyor, hiçbir nesneden mahrum kalmıyorlar. Şehirlerle alışveriş yapıyor ve bu arada bizim ülkemize de girerek, birçok tutsak ve yağmalar alıyorlardı. "İlkbaharda da, *Somkhet, Ararat* (Kars ile Revan bölgesi) ve *Aboç* (Kankar/Arpaçayı başları) dağlarına çıkmaya başlıyorlardı. Yazın onlar, yeşillik yerlerde, görklü ovalarda, bol kaynaksuları ve çayırlar buluyorlardı. Sanki onlar, sayıları kalabalık obalarına, "dünyanın her bucağından bu ülkeye geliniz diye büsbütün sözleşmiş, burası, *Türkeli*'idir" demişlerdi. *Sultan* bile onları, aslâ buradan çıkaramaz ve hiç kimse onları kovamaz ve kendilerine zarar veremezdi. (Böyle iken, Kıral) *Şamşwilde* ve (yanındaki) *Dzerna*'yı, 1110 yılında aldı."

"O yıl, bütün Türkler'den kurulan 200 000 (varyant: 10 000) kişilik *Sultan* ordusu, maharetli bir yürüyüşle ansızın geldi. *Kıral* (IV. David), bütün kendisine uyanlarla (Göri kuzeyindeki makamı) *Naçarmagew*'deyken, onların *Tıryalet*'e geldiklerini öğrenince", 1500 kişilik maiyetiyle *Maslata*'ya geldi[12]. Kartel kroniki, ertesi günkü savaşta aslında yenilen *David*'in ordusunu, sözde "gecenin yaklaşması ile çadır ve eşyalarını bile bırakarak kaçan *Türkler*"i yenmiş fakat, "ertesi günü bir savaştan çekinerek, hiç kimsenin onları takibe gitmediği"ni de yazarak, çelişkiye düşüyor.

IV. David, daha önceleri büyük kızı (Hatunu Kıpçaklı Prenses Guran-Dukht'tan doğma) *Tamar*'ı, "*Şirvan Kıraliçesi* olmak üzere", *Şirvanşah* ile evlendirmiş (ve Müslümanlığına razı olmuştu); 1116 yılında da, küçük kızı *Kata*'yı, *Bizans* ile ittifakını berkitmem içini *Istanbul*'a gönderip, (Dukas sülâlesinden) Nikoforos'un oğlu *Aleksis* ile evlendirmişti. Her iki kızı da, eşsiz güzelliklerinden "biri doğuda, biri batıda birer yıldız gibi, dünyaya ışık veriyorlardı"[13].

1118 yılı, *IV.David'e büyük bir fırsat hazırlamıştı. Ağır hastalığından kurtulamıyacağını anlayan kudretli Selçuklu Sultanı Mehmed Tapar,* 1118 Martında

[12] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.358-359.
[13] Ayni eser, I.360 ve n 2; MANVELİŞLİVLİ, s.167.

büyük oğlu 13 yaşındaki *Mahmud*'u (1118-1131) *Isfahan*'da tahta geçirmiş ve kendisi Nisan'da ölmüştü. Bunun üzerine, Merv Meliki olan Tapar'ın kardeşi *Sançar* (1118-1157), Sultanlığını ilân ederek, genç yeğeni ve damadı *Mahmud*'un Sultanlığını tanımadı. Çocuk yaştaki Sultan Mahmud, Arap-Irak'ında saltanat kurmak isteyen yeni Abbaslı Halifesi *Müstarşid*'in (1118-1135) teşviki ile, küçük kardeşleri şehzâde *I. Toğrul* ve *Mes'ud*'u Isfahan tahtına geçirtmek isteyen, onların Atabekleri ordusu ve Bağdad Halifesi ile de savaşmak için, ordularını *Kür* ve *Aras* boylarından, bu dört hasım ile uğraşmak üzere, öteki cephelere çekmişti[14].

Yukarıda (s.109-110) gördüğümüz gibi, 1109 dan beri müttefik Rus *Knezlikleri*'nin *Kumanlar*'ı yenerek, artık taarruza geçmeleri ve *Doneç-Don* boylarını vurup yağmalayarak dönmeleri, *Kuman-Kıpçaklar*'ın *Kuban-Terek* boylarına kaymalarına sebep oluyordu. 1109 da ölen *ŞaruKhan*'ın yerine geçen oğlu *Atrak* (rus kroniklerinde: Otrok), önceleri "güzelliğiyle meşhur" kızını *"Gürcü Kıralı" David* ile evlendirmişti. Bu yüzden, *"Don-Kuban boyundaki Kumanlar*'la *Gürcüler* arasında, yakın münasebetler kurulmuş oluyordu. Bunun içindir ki *Atrak* (bu ad, türkçe "Sarışın" anlamındadır), Rus Knezi *Vladimir Monomakh* (1113-1125) tarafından baskıya maruz kalınca, 1118 de damadı *Gürcü* (Apkaz) *Kıralı David*'in daveti üzerine, *Gürcistan*'a gitti. *Atrak*'ın maiyetinde (âileleriyle 300 bini aşan)kalabalık bir *Kuman* kitlesi olduğu da biliniyor. *Gürcü Kıralı* da bunlardan *40 000 kişilik mükemmel bir* (daimî) *atlı ordu* teşkil etti. *Gürcüler,* bu *Kuman* kuvvetlerine dayanarak", metbuları *Irak-Selçukluları*'na karşıkoydular; hattâ *Şirvan, Aran* ve *Doğu-Anadolu*'ya başarılı seferler yaptılar. *"Kumanlar*'ın *Doneç boyu*'ndan *Gürcistan*'a gitmeleriyle, *Rus sınırları*'na *Kuman akınları* bir müddet duraklamıştı. Bunun içindir ki, *Pereyaslavl Knezi Aşağı-Don boyu*'na bir sefer açtığında; orada *Kumanlar*'ı bulamamış ve boş elle dönmüştü. Fakat, 1125 te Kiyef Knezş *Vladimir Monomakh*'ın ölümünü müteakip, (1118 de) *Gürcistan*'a giden *Kuman Beği Atrak*'ın, tekrar kendi yurduna döndüğü anlaşılıyor. Maamafihi *Gürcistan'a giden Kumanlar'dan büyük bir kısmı dönmemiş, orada kalmış ve türlü ovalara* (Anı ve Erzurum Emirliklerinden alınan Yukarı-Kür ile Çoruk boylarına) *yerleştirilmişlerdir. Doğu-Anadolu'da Çıldır-Gölü çevresindeki Kıpçaklar, işte bunların halefleridir*"[15].

[14] Mehmet A.KÖYMEN, Selçuklu Devri, s.70-93, 116-119; O.TURAN, Selçuklular, s.170-171; İ.KAFESOĞLU, Selçuklular, s.23-24.

[15] Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz, s.83-84.

Yukarıda (s.110-111) görüldüğü gibi, Kartel kroniki, *Tiflis*'ten Gence doğusundaki *Barda* (Berdea)ya ve *"Ararat"* yani *Kars* ile *Revan* bölgelerine varınca bütün *Kür ırmağı* boylarında, 1110 yılında çok kalabalık *Türk-Göçebeleri*nin yılkı ve sürüleriyle, ağayılları (deve sürüleri) ile nasıl yaylak ve kışlak hayatı geçirdiklerini güzelce belirtmişti. Ayni kaynakta, *Çoruk boyları*'nda da (ki, Erzurum Salduklu Emirliği ülkesindendi) ayni hayatı yaşayan *Türkler*'e ve *Kıpçaklar*'ın getirilme sebebine şöyle işaret ediliyor:

"Kıral David, 1115 te (Tiflis'in kuzeybatısında ve Kasan çayının Kür'e kavuşacağı yere yakın Mukran'dan ibaret) *Mukhnar*'da bulunduğu sırada, Başveziri *Çkondidel Görgi,* (Tiflis altında ve Kür boyundaki) *Rustav*'ı zaptetti. Burada kışlayan *Türkler* için, bu bir darbe oldu. Bu sırada kışın keskin geçeceğini kestiren "büyük bir sayıdaki *Türk* topluluğu, dağlardaki yaylaklarından inerek, *Tao* (şimdi Erzurum'un: Olur, Şenkaya, Oltu, Tortum, Narman ve Artvin'in Yusufeli ilçelerini içerisine alan, XV.-XVI.Yüzyılda Akkoyunlu, Safavî ve Osmanlı kaynaklarındaki "Tav-Eli") bölgesinde kışlağa geçmiş; çadırlarını kurmuştu." *Kıral* ise, onları toplu haldeyken ansızın bastırmak üzere, ordusuna hazır olmasını buyurdu ve şüphe uyandırmamak için de, başkent *Kutatıs* (Kutayıs)a gitti. 1116 Şubatında ise *Kartelliler*'e (Tiflis ve Göri çevresindeki İber/Gürcüler'e), *Meskhler*'e (Kartel güneyindeki Gogarlı ve Turanî yerli Hıristiyanlara) de, belirtilen bir zamanda *K(a)larcet*'e (Şavşat, Ardanuç, Artvin ve Borçka kesimine) gitmelerini bildirdi. Kendisi de, belirtilen zamanda *"İçeri"*den (Kutayıs'ın merkez olduğu İmeret/Başıaçuk ülkesinden) ordusu ile çıkıp, (Gürel'deki Supsa çayı ağzında bulunan) *Khupta*'dan *"Çorokh"*a değin deniz kıyısından ilerleyip, buralardaki (Gürel ve Acar uruklarına mensup yerli Ortodoks) halkı da toplıyarak, kararlaştırıldığı üzere, 1116 (Martı) başlarında *Kalarcet*'e girdi. Buradan *Basiyan* (Pasın) ve *Kar'ni-Por* (Allahüekber) dağına değin yayılarak, kaygısız ve hiçbir tedbir düşünmeden gafil bulunan *Türkler*'in üzerine, ansızın baskın yaptı. Onlardan çok sayıda insanlar kırıldı; kadınları, develeri, atları, koyunları ve bütün eşyaları alındığından, *Kırallık,* türlü servetler içinde yüzdü. (Çoruk boyundan, akıncılar geri çekildi). Ertesi 1117 de, (Heret/Şeki'de Eğriçay-Alazan kavuşağı yakınında ve Eğriçay üzerindeki) *Giş Kalesi*'ni alan *David,* oğlu *Dimitri*'yi *Şirvan*'a (ablası Tamar'ın yanına) gönderdi. 1118 de *Türkler, (Posof çatal deresi kavşağındaki Çak-Su Kalesi'nden ibaret) "Cak"*ın Ağası *Beşken*'i, (Apkaz Kıralı David'e meyil ve hizmeti yüzünden) *Cavakhet*'te öldürdüler. Ayni yılda, *Somkhet* merkezi (Selçuklu tâbii Gregoryan Bagratlı Kıralı ve Alp-Arslan'ın kaynatası Gurgen/Kürike'nin oğlu olan Taşir Kıralı II.Davit'ten, ki 1089-1145 arasında

hâkimdi) *Lore* (Loru) *Kalesi*, (Samşolde/Şamşwilde "Emir"i Orbelyanlı Libarit ve oğlu Yoane/İvane'nin yardımı ile) alındı.

Fakat *Kıral David*, Tanrının bu beklenmedik lûtufları karşısında, âciz kaldı. (Selçuklular içindeki saltanat kavgalarının verdiği imkânlardan tam faydalanamıyordu) O, "bu şehirleri ve kaleleri, daimî olarak elinde tutabilecek ve işgal edebilecek sayıda büyük bir ordunun yokluğunu gördü." Ayrıca, açılan imkânlardan faydalanarak, kış ve yaz demeden giriştiği seferlerde, "askerinin yeter sayıda olmadığını"; kabaran "coşkun arzularını gerçekleştirebilmek için, (Apkaz Megrel, Gürel ve İmeret'ten ibaret) tebaasının, haddinden daha az olduğunu" da idrak ederek, "içinden bir âh çekti!" *David*, iyice anladı ki, "başka bir kaynak yoktur. Ancak, *Kıpçak milletinin çok kalabalık ahalisi*, savaştaki cesaretleri, yürüyüş(sefer)deki çeviklikleri, saldırmadaki insafsızlıkları, istenen yerleri kolaylıkla zaptile hâkim olabilecekleri ve arzularına kolayca uyabilecekleri, kendisince çok iyi biliniyordu. Üstelik, yakında yaşadıkları ve yerli halk olduklarından, başkalarına göre, *Kıpçaklar* için gelmek, daha kolay olacaktı. Hem Kıral, yıllarca önce, *Kıpçak Beğleri*'nin en soylusu *Şara*(Şarı)- *Gan*'ın oğlu *Atraka*'nın (nüsha: Atrak) kızı ile evlenmişti. Bu kız, Kıral'ın nikâhlısı ve resmî hatunu olup, bütün *Gürcistan'ın Kıraliçesi* ve güzelliğiyle ünlü, mutlu *Kıraliçe Guran-Dukht*'tu. *Kıral*, bütün bu maksatları için, *Kıpçaklar*'ın ve *Kaynatası*'nın gelmesini sağlamak üzere, güvenilir adamlarını gönderdi! [16].

Yine tek kaynak olarak, Kartel kroniki, 1118 yılında *Kıpçaklar*'la ittifak yapılmasını ve onların Kafkaslar güneyine kalabalık obalar ve orduları ile göçlerini, anlatıyor. Damadları *Kıral David*'in ittifak ve yardım dileğini sevinçle karşılayan (böylece, Rus müttefik orduları baskınlarından da kurtulmak isteyen) *Kıpçaklar*, *"Oslar* (Alanlar) *Ülkesi*'nden güvenle geçişin sağlanmasını" şart koştular. Bunun üzerine *IV.David*, Veziri *Görgi* ve maiyetiyle, acele *Oset*'e (Alan-Ülkesi'ne) gitti. *Oset Kıralı* ve ulukları, kendisini dostça karşıladılar. *"Oslar* ile *Kıpçaklar*, Kıral David'e rehineler verdikten sonra, bu iki millete yaklaşmak ve aralarında barış bağları ile dostluk ittifakı kurmak, kolaylaştı." Böylece *David*, *"Daryela* (Daryal-Geçidi) Hisarlarını, bütün *Oset* ve *Kafkas-Kapıları'nı güven altına aldıktan sonra, Kıpçaklar*'a (bu uzun ve dar geçitlerden, korkunç uçurumlu yerlerden [17] rahat aşabilmek

[16] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.352,359-362. Sayın O.TURAN her nedense, son üç eserinde, hem Şara-Khan adını *"Kharaghan/Karahan"*, hem de Kıpçaklı Atrak'ın kızı ve Kıral David'in hareminin *"Guran-Dukht"* olan adını, *"Kuman-duht/Kuman-kızı"* diye yanlış yazıyor (Selçuklular, s.169;Türk Cihan Hâkimiyeti, 1969 Istanbul, I.27; S.Z.Türkiye, s.164).

[17] *Daryal-Geçidi*'nde vaktiyle, demir levhalarla kaplı büyük bir ağaç kapı varmış ve yanında da, bir kale bulunuyormuş. Eskiden buraları geçmek, çok güçtü. 1799 da Gürcistan'a

için) korkudan uzak bir yol hazırladı; ve *Kaynatası* (Atrak) ve *Kayınları* ile birlikte, büyük bir orduyu getirtti."

"*Kıral*'ın, onları (Kartel'e ulaştırıp) yanına getirmekle çektiği emekler boşuna olmadığı gibi, neticesiz de değildi; çünkü, *Kıpçaklar*'ın yardımı ile *İran* (Selçuklu) gücüne büyük darbeler indirdi; ve bütün ülkelerin hükümdarları üzerinde korku ve ürkü yarattı; onlarla birlikte, aşağıda okuyacağımız ve şimdi bile inanılmayacak işleri, yerine getirdi." *Oset*'e gittikleri sırada ölen Vezir *Görgi* için, ta oğlu prens *Vakhtang*'ın doğumuna değin, şahsen karalar-giyinip kırk gün yas tutan *Kıral*, bu doğumla yastan çıktı. "*Kıpçaklar*'a gelince, *onları kadınları* (âileleri) *ile birlikte, beğendikleri yerlere yerleştirdiler; ve onlarla, seçme 40 000 (atlı) savaşçı, bu seferle getirilmişti;* onlara atlar ve silâhlar tedarik ediyorlardı. Ayrıca, (savaştaki) yorgunlukta yedek olmak üzere, (Peçenekli ve Uz/Tork urugları gibi Kıpçak-Kumanların tutsağı sayılan) *5 000 seçkin köle* vardı (nüsha: çocuklarıyla birlikte 40 000 âile ve ayrıca 500 genç uşak vardı ki, bu sonkiler Kıralın Sarayında terbiye görüyordu), ki bu sonkilerin hepsi *Hıristiyanlığa* döndürülmüştü; görgülü ve değerleri denenmiş kişilerdi. *Kıpçaklar*'ın kendileri de, şahsen yavaş yavaş *Hıristiyan dinini benimsemeğe başlıyorlardı; bu yüzden her gün, çok sayıda dönenler/müminleşenler oluyordu. Kıral*, onlara Generaller ve Kumandanlar tayin edip, toparladıktan ve oymaklarına göre düzene koyduktan sonra; kendi şahsî Kırallık Ordusunun da tanzimine geçti." Bu seçkin ve iyi binici süvariler ile, eşsiz derecede güçlenen *Kıral David*, "onların başına geçerek *İran*'a (Aran/Gençe Vilâyetine), *Şirvan*'a ve *Büyük-Armenya*'ya (yani, Gürcü-Armenyası da denilen Somkhet/Taşir ülkesine) akınlar yapmağa başladı'"[18].

Arabaların geçişine elvermeyen, ancak at ve develer sırtında çoluk-çocuğun da günlerce süren yorucu yolculukla geçmesine yarayan *Daryal-Geçitleri*'nden, *Kıpçaklar*'ın 40 000 asker ve en azında 250-300 000 nüfusunun göçü, 1118 yazında bitmeyip, ertesi yıl da devam etmişe benziyor. Çünkü, Kartel kroniki, 1118 ve 1119 yıllarında, *Kıpçaklar* ile veya yalnızca, *David*'in ve adamlarının, hiçbir sefer ve akınından bahsetmiyor. *Kıpçaklar*'ın, kendi

gönderilen Rus Asker birlikleri, bu sarp dağ yolunu, "ancak otuz altı günde geçebilmiştir" (S.ANİSİMOF, Kafkas Kılavuzu, rusçadan çev. Binbaşı SÂDIK, 1926 Istanbul, s.178). "Dağıstan'ın batı sınırını teşkil eden bu geçit, sanki büyük Kafkas dağ silsilesinin yarılmasından peyda olmuş gibidir. Gayet dik ve korkunç uçurumlar, gökyüzünü görmiyecek kadar derin yarlardan meydana gelmiştir" (Ş.EREL, Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.11).

[18] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.362-363.

Hanları *Atrak*'ın ittifakı ve eliyle *Kür* boylarına göçleri ve yeniden orduluk bakımından düzene girmeleri sırasında, *Selçuklular* da iç savaşlarla daha çok kardeş kanları dökerek, güçten düşüyorlardı.

Mart 1118 de 13 yaşında *Isfahan*'da Büyük-Selçuklu tahtına geçen *Sultan Mahmud* (1118-1131), iki küçük kardeşinin Atabekleri ve *Bağdad*'da Irak'a hâkim olmak isteyen *Abbaslı Halifesi*'ne karşı savaştığı gibi, *Büyük-Sultan* olmak isteyen Merv Meliki ve kaynatası olan amucası *Ahmed Sançar*, arasında uyuşma olmayınca, büyük hazırlıkla savaşa tutuştular. Tahran-Hemedan arasındaki *Savé*de 12 Ağustos 1119 günü yapılan büyük cenkte, yeğenini güçlükle yenen *Sançar*, *Rey* (Tahran) bölgesi ile doğusunun hâkimi ve Ulu-Sultan olup, *Mahmud*'u tâbi ve Irak-Azerbaycan ile batısının Sultanı saydı. Böylece, *"Büyük-Selçuklu"* devletinin merkezi de, *Merv* oldu[19].

Kartel tarihinde, Bagratlı *IV.David*'in, *Kıpçaklar* geldikten sonra onun 1121-1124 arasındaki "dört yıl içinde yaptıkları" savaş ve fetihlerin hepsi anlatılıyor: *"Kür* boylarında kışlayan *Türkmanlar*'ı yanıltmak için", 1120 de *Kıral*, kışı *Apkhazet*'te geçirmek üzere (Kürle çayı ile Faş/Riyon kavşağına yakın bulunan) *Gegut*'ta bir gün kalıp, oradan *Khupta*'ya vardı; böylece onları şaşırttı." Çünkü, iki taraf da, casusları ile birbirini kolluyordu. Kıralın uzaklaştığını gören *Türkmanlar*, kalabalıklarıyla kışlamak üzere, *"Botora* (nüsha: Buğurya)ya geçtiler." Fakat, 1121 Şubatının 14 ünde, bunların üzerlerine (Kıpçaklar ile) "uyumayan Kıral", ansızın bir baskın yaparak, yağmalayıp, dağıttı. Oradan *Şirvan*'a sefer ederek, "Kızılyumurta Yortusu"nda ilk gün (27 Mart 1121) *Kabala* şehrini alıp, çok servete kavuştu. *Kartel*'e dönüp (Pasın'a komşu olan), *Aşorna/Aşoran/Aşorni* ve sonra *Sevgelamec*'deki *Türkmanlar*'a baskın yaparak, yağmaladılar. Artık David'in orduları, Dağlardan *Kür*'e varınca *Kartel*'i ve *Gag*'dan *Berduc*'a (Borçalı Çayı'na) değin her yeri dolduruyordu. 1121 Haziranında David, *"Kıpçaklar*'la birlikte, kabarmış *Kür* ırmağını geçerek *Alon* (nüsha: Khunan)dan aşıp, *Türkler*'le savaşarak, *Arabya* ve *Barda*'yı yıktılar; orada iki gün kalıp, büyük bir servetle döndüler. Yenilmelerden umutsuzluğa düşen *Türkmanlar, Gence, Tiflis, Dumanıs* (nüsha: ve Bana, yani Oltu'daki Penek) bezirgânları, yüzü, elleri ve bütün gövdeleri karalara bürünmüş olarak, *Sultan*'a ve bütün *İran*'a giderek, kendilerine yapılan kötülükleri anlattılar; duygularını, acılarını açığa vurup, her yanda büyük bir üzüntü doğurdular"[20].

[19] Akhbâr., s.67-69; Mehmet A.KÖYMEN, Selçuklu Devri; İ.KAFESOĞLU, Selçuklular, s.23-24; O.TURAN, Selçuklular, s.170-172.

[20] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.364-365.

David, Kaynatası Atrak ve *Kayınları* sayesinde, yaman savaşçı ve mert *Kıpçaklar*'dan faydalanarak, önce *Apkazya*'da ve Selçuklular elindeki *Kartel*'de, kendisine itaat etmeyen ve karşıgelen feodal beğleri, 1118-1119 yıllarında bertaraf etmiş veya yolagetirmiş; bu sayede merkezî ve mutlak bir otorite kurabilmişti[21]. Bu yüzden son dört yılında ona *"Ağmaşenebeli"*(Islahatçı) lakabı verilmişti. O, bir yandan *Tiflis*'i kuşattırıp, iki yıl boyunca bunaltırken, bir yandan da baskın ve akınları ile, daha Hazar denizi doğusunda ve Sırderya boylarındaki *Kıpçak-Türkmen/Oğuz* rakabet ve savaşlarının atalardan gelen hâtıraları ile kıyıcı davranan *Kıpçaklar*'ın, yeni dönme Hıristiyanlık duyguları ile savaşlarıyla, Müslüman *Türkmanları* kırıp, kaçırtmalarını temine; ve bu sayede Kür ile Çoruk boylarına çabucak hâkim olmaya çalışıyordu.

Kuşatmadan bunalan *Tiflisliler*'in acı şikâyetleri üzerine, Irak-Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi *Aran* (Gence-Nahçıvan) Meliki *Toğrul,* Haleb'e de hâkim olup Haçlılar'la başarılı savaşlar yapan Mardin-Artuklu Emîri *El-Gazi* ile, Bitlis-Garzan (Siirt) Emîri Dilmaçoğlu *Togan-Arslan*'ın orduları ile *Tiflis*'i kurtarmaya gelmelerini buyurmuştu; kendisi de, Atabegi *Güntoğdu* ile *Gence*'den harekete başladı. Her üçünün asker sayısı, 30 000 civarındaydı.Fakat, bunlardan ancak *Artuklu El-Gazi,* Hille Arap Emîri olup, Bağdad Halifesine düşmanlığından oradan kovulup kendisine sığınan Mezyedli Sadaka oğlu *Dübeys* (Kartel kronikinde, Arabistan Meliki Sadak oğlu Durbez) ile birlikte ve onbin kadar kendi askeriyle *Tıryalet*'e girip, Tiflis batısında ve Alget çayı başındaki *Manglıs*'a, oradan da *Did-Gor'ni* (Büyük-Domuz'lar) adlı yere geldi. *El-Gazi, Melik Toğrul* ve *Emîr Togan Arslan* 'ın ordularını bulamadan *Tiflis*'e yaklaştığı bu yerde, *Kıral David*'in *Kıpçaklı* ordusunun baskınına uğradı. 18 Ağustos 1121 *Did-Gorni Savaşı*'nda, ikiyüz *Kıpçaklı* fedaisinin, sığınmış gibi görünerek (türkçe konuşup) *Türkman* ordugâhı içine rahatça girmişken, dört yana ok yağdırmaya başlamaları yüzünden, El-Gazi'nin kolu, bozulup, 4 000 de tutsak vererek, dağıldı. On fersah kovalanan *El-Gazi* ile *Dübeys,* canlarını güçlükle kurtardılar. Ertesi yıl, kuşatılmadan ve yardım alamayıştan bunalan büyük İslâm şehri *Tiflis,* "İslâm örneğinde para kestirilmek ve câmiler ile ibadetlerine dokunulmamak" şartları ile, 14 Ağustos 1122 günü *IV.David*'e teslim oldu. Fakat *Kıral,* kendi oğullarına bir sığnak ve silâh deposu olmasın diye, bu müstahkem şehri yağmaladıktan ve 500 İslâmı da kazıklattıktan

[21] HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.164.

sonra, yakarak, şahsına hâs mülk edindi[22]. Böylece, 400 yıldır aralıksız İslâm ve 1068 den beri de Selçuklu-Türk şehri olan *Tiflis, Kıpçaklar* sayesinde ilk defa Apkaz-Kartel Bagratlıları eline geçip, 1125 te de başkent yapılarak, yeniden bir Hıristiyan beldesi olmaya başladı. Böyle iken, *Tiflis* şehir ve Vilâyetinde (Kartel ile Borçalı'da) *Müslüman-Türklük,* oldukça bir varlık gösterdiğinden, IV.David'in sülâlesinden Bagratlı Kıral ve Kıraliçeleri, burada arapça yazılı İslâmî paralar da kestirip, işletmeye mecbur kalmışlardır[23].

1121 Did-Gorni Bozgunu ve *1122 Tiflis Düşmesi* felâketi, Orta- ve Yukarı-Kür boylarındaki *Selçuklu* hâkimiyetini ve buralardaki *Türkmenler'i* sarsıp, perişan etmişti. Bunun üzerine *Sultan Mahmud,* Isfahan'dan bizzat sefere çıkmaya mecbur kaldı. MATEOS (CCXXXIX)ta mübalegalı olarak 60 000 asker ile *Kür* üzerinden (Salyan kesiminden) kayıklardan köprü kurup geçtiği anlatılan *Sultan*'ın seferi ve dönüşü için, Kartel kroniki şöyle diyor: 1123 yılında *Sultan, "Şirvan*'a geldi, *Şirvanşah*'ı (Şeki'yi) ve *Şamakhya* şehrini aldı ve hemen *Kıral*'a (IV. David'e), muhtevası şöyle olan bir mektup gönderdi-- 'Sen, ormanlar (çengelistan/sarp ve balkanlık yerler) Melikisin, aslâ ovaya inme. İşte ben *Şirvanşah*'ı zaptettim ve ondan kharâc alıyorum. Eğer sen de dilersen, bana uygun armağanlar gönder; yoksa, çabuk gelerek beni gör (savaşa hazırlan)'. Bu mektup okunduktan sonra *Kıral,* derhal bütün ordularını haberdar etti ki, bunlar, Kırallığın her bucağına koşmak için acele ederler ve *Sultan*'a karşı savaşa girerlerdi. O sırada, yalnız *Kıpçaklar* teftişten geçirildi ki, bunlar, silâhlı 50 000 savaşçı idi. *Kıral*'ın ordularının gücü ile sayısından haberdar olan *Sultan,* ondan sakınarak ve konakladığı ovaları bırakarak, çabucak kendi şehrine döndü." Bunun üzerine *David,* "çekilen düşmana saldırmayı uygun bulmadı; *yere kapanarak, insanlığı koruyan Tanrı'ya şükranlarını sundu*"[24]. İslâm kaynakları,

[22] H.BROSSET, H.de la Géorgie, I.365-367 ve n 3; MATEOS, CCXXI-CCXXII (mübâlegalı ve karışık ifadeledir); VARDAN, LXVIII; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.165; V.MİNORSKY, Tiflis, Eİ, IV.794; D.M.LANG, Studutiens in the Numismatic History of Georgia, 1955 New York, s.16-17; Ali SEVİM, Artuk oğlu İlgazi, Belleten, XXVI (Sayı 104). 683-684; O.TURAN, Selçuklular, s.182; S.Z.Türkiye, s.165.

[23] D.M.LANG, s.20-33: Görgi (1156-1184), Tamar (1184-1214), Görgi-Laşa (1214-1223), Rusudan (1223-1245) *Tiflis*'te İslâmî paralar kestirmişlerdir; Cengizli ve İlhanlılar da kesmiştir.

[24] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.367-368. IV.David çağında Gürcistan'a *"45 minğ seçme Kıpçak döğüşçüsünün âileleriyle birlikde"* gelip yerleşmesi, bu Hükümdarı çok güçlendirmişti. EL-FERABÎ'nin verdiği bilgilere göre *David, "Gence* (Vilâyeti) ahâlisinden çok adamı esir aldı; o, orda olan herşeyi garet" ederek, *Tiflis*'e getirdi. Selçuklu Sultanı *Mahmûd,* Şirvanşâh *Menuçehr*'i tutsak almışdı. Arkadan David'in *Kıpçaklı* ordusu yetişince, *Şamakı* yakı-

Sultan'ın *Şirvan*'dan geri dönüşünün sebebini, doğru olarak, içeride yine karışıklıklar çıkması diye gösterirler[25]. *Sultan,* Kıpçaklı ve Gürcülere karşı *Aran-Atabegi Aksongur* (Kartel kronikinde: Ran-Atabagı Ağsuntul)u, koruyucu bırakmıştı. Bu sırada geçitleri kapayarak, onunla savaşan Apkaz-Kartel Kıralının orduları, *Atabek* ordusuna 4 000 kadar kayıp verdirerek, Mayıs 1123 sonlarında onu bozguna uğrattılar. Ertesi ay Haziranda *David, Şirvan* ülkesine girerek, merkezi *Gülistan-Kalesi*'ni ve *Şirvanşah*'ın bütün topraklarını zaptile, damadı olan bu hükümdarı *Selçuklu* tâbiliğinden çıkarıp, kendisine bağladı. Bunaltıcı yaz sıcaklarında yağma malları ile *Kartel*'e dönen *Kıral,* Ekim ayında Kutayıs altındaki *Geguť*a giderek, kışlağa geçti[26].

1124 yılı, *Kıpçaklar*'ın en geniş fetihleri ve *Yukarı-Kür* ile *Çoruk* boylarına rahatlıkla yerleştikleri bir dönemdir; ayni zamanda *Islahatçı David*'in de, son yılıdır. *İmereť*te ki kışlağından Mart 1124 te *Kartel* (Tiflis) ülkesine geçen *David,* bu sırada *Dumanıs/Tumanıs* (Dede-Korkut Kitabındaki: Tumanın-Kal'ası) şehrini aldı; Nisanda *Şaburan* şehrindeki *Derbend* Hâkimine hücum etti; ona ittat etmiş olan *Kürtler*'i, *Lesgiler*'i, (Müslüman-) *Kıpçaklar*'ı kılıçtan geçirtti; *Gasan'ni/Gısan'ni* (Arapça: Gaththânî'ler) ve *Khozaond* kaleleriyle, çevrelerindeki yerleri zaptetti."

1124 Mayıs ayında da, *Kür* sağındaki *Selçuklu* toprakları, sıra ile alınmaya başlandı: "*Somkhet* (Taşir) *Kaleleri*'nden *Gag'ni* (Gag Ovası'na adını veren Aşağı-Borçalı'daki Gag'lar), *Terun'akan*(Terun'gil), *Kawazın, Nor-Berd* (ermenice: Yeni-Hisar), *Manas-Gom'ni* (Manas-Kom'ları/Kışlak'ları) ve *Nalıncakar* (nüsha: Khalınckar/Kalınçtaş) alındı.Haziranda yürüyüşe geçilerek (batıya dönülüp) *Cavakhet* (Ahılkelek-Çıldır-Ardahan kesimi), *Kola* (Göle), *Kar'ni-Pola* (Kapı'lar-Deresi/Allahüekber) *Pasyan* (Pasın/Yukarı-Pasın, yani Hasankale kesimi) *Sper* (İspir)e varınca (Çoruk boyları) geçildi. Buralarda elegeçen *Türkmanlar,* parçalanıp doğrandı veya tutsak kılındı. *Kıral,* oradan *Buyata-Kur* (Bayat-Kur 1245 teki "Buğata-Kur'ni"/Buğat-Kulakları)a geldi, *Oltis*'i (Oltu'yu) yaktı; ve bu şahane seferlerden sonra, *Tıryaleť*e döndü. Birkaç gün ara ile, askerlerin hepsi, evlerine döndüler (Kıpçaklar, Cavakhet'ten İspir'e değin yeni aldıkları yerlere yerleşmeğe başladılar)."

---

nındaki savaşta, *Sultan*'ın (muhafazaya tayin edip gittiği Aran Atabeki Aksongur'un) ordusu yenildi. IV.David'in kızı (Tamar) ile evli bulunan *Menuçehr* de kurtuldu; David'le ittifakını belirtti. Bu sıralarda *Gence/Aran* ülkesini, Selçuklu başbuğu âilesinden "*Aksongurlular*" (1108-1227) korumakta idiler (HEY'ET, Azerbaycan Tarikhi, I.158-159,420).

25 O.TURAN, Selçuklular, s.183; S.Z.Türkiye, s.165.

26 M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.368; O.TURAN, S.Z.Türkiye, s.165.

"*Kıral,* 20 Ağustos 1124 te *Bojana* (nüsha:Bojano) kaynaklarında (Arpaçayı başlarında yaylakta) iken, *Anı*'nın (Gregoryan) Ululları, oranın kendisine teslim edilebileceği teklifini getirdiler. Bunun üzerine her yere, askerlerin toplanmaları için yazılı buyruklar gönderildi; üç gün sonra 60 000 atlı çeri *David*'in yanında hazır bulundu. (David'in Ağustos 1124 sonunda Arpaçayı başlarından) hareketinin üçüncü günü ulaştığı *Anı* şehri ile Kaleleri, köyleri ve mülhakatı, hiç karşı konmaksızın alındı, (Anı Şeddâdlı Emîri Manuçahr oğlu II.Ebû'l-Usvâr, 1110-1124 arasında hâkim) *Abulsevar,* sekiz oğlu ve uşakları ile, kadınları ile alınıp, *Apkhazet*'e gönderildi. *Kıral, Anı*'nın korunmasını *Meskh Aznavurları*'na (ve Orbelyanlı Şamşolde'nin eski Emiri olup, yine Ortodoksluğa dönen mürted Libarit'in oğlu Abulet/Ebû'l-Leyth'i Vâli ve onun oğlu Yovane/İvane'yi de Muhafız-Kumandan tayin edip) bırakarak, *Kartel*'e döndü"[27].

Kıral David, Anı Seferi'nden dönüşünde *Kartel*'de iken, "ordularına birkaç gün dinlenme verdikten sonra, *Şirvan*'a gitti; *Şamakhya* şehri ile *Bigrit* (nüsha: Biwrit) kalesini ve bütün *Şirvan*'ı aldı. *Heret* ve *Kakhet* askerlerinden orada güçlü garnizonlar yerleştirdi." Beğlikçisi *Simon*'a, oranın idaresini havale etti. Böylece, "*Şirvan* işlerini düzene koyduktan ve *Kürtler*'i, *Lesgiler*'i, (Türkistan'daki Talas/Taras şehri ve dağları kesiminden gelme olup, Nisan 1124 teki Şaburan Seferinde Kıpçak diye anılan) *Taraslar*'ı iltifata boğduktan sonra *Kıral, Kartel*'e döndü. Orada *Kıpçaklar*'ına kışlaklar, dirlikler ve kumandanlar verdi. *Kartel*'in, *Somkhet*'in ve *Anı*'nın işlerini yoluna koyduktan sonra," ilk bahar için yeni hareket plânları kurmak üzere, başkent *Kutayıs*'ta kışı geçirmeye gitti. *Sultan, David*'den "barış ve dostluk ister, *Kıpçaklar* tarafından yapılan seferlerin durdurulmasını arzulardı." *Kıral David,* "atalarından, dedelerinden (Selçuklularca) alınmış yerleri, tutsakları ve servetleri, birkaç katıyla almıştır." Bu yüzden o, "fazla zenginleşti." *Kıral David* "tarafından serbest bırakılan tutsakları; *Kıpçaklar*'dan para karşılığında (kurtuluş akçasıyla) alınarak yine serbest bırakılan (Müslüman-Türk) tutsakların sayısını, kim sayacak?"

"Tanrı onu, vaadlerini tutmayıp, çok kıskançlığından, kaç defa ölümlerden kurtardı. Bu *Kıpçaklar* tarafından ona, nice nice süikastlar ku-

[27] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.368-370; Anılı SAMUEL, II.361. VARDAN (LXVIII), Çoruk ve Kür-Aras boylarında 1124 te alınan yerleri şöyle anar: *Anı*'yı alan Kıral, buraya (Orbelyanlı) Abulet oğlu İvane'yi Vâli ve Muhâfız tayin ettikten sonra, mülhakatiyle *Ukht'ik* (Oltu'lar/Çoruk boyunda Tay'k), *Gag, Terunagan, Tavuş* (Gence batıkuzeyinde), *Gayan, Gayzon, Lore, Taşır, Makhnaga-Berd* ve (Taşır Kıralı) *Gürige* ile (eski Vanand Kıralı Gagık-) *Abbas*'ın *Armenya*'daki bütün yerlerini.

rulmuştu: Vazifelendirilmiş katillerin biri kılıcı, ötekileri kargı veya oku kullandılar; ve bu, bir, iki, üç defa değil, çok sık sık tekrarlandı." Savaşlar ve süikastlarda ölmeyen *David,* krallığının 34. yılında ve 53 yaşındayken, 25 Ocak 1125 te öldü (ve kendisinin bir üniversite gibi yaptırmış olduğu, Kutayıs'ın doğu yanındaki Gelat Manastırına gömüldü)"[28]. Hanları *Atrak*'ın damadı olan ve kendilerini Kafkaslar güneyine getirten *Kıral David*'e karşı *Kıpçaklar*'ın, birçok defalar ve hepsi de 1118-1124 arasındaki 6-7 yıl içinde süikastlar kurmaları ve buna teşebbüsleri, Kartel tarihinde anılmışsa da, sebebi belirtilmemiştir. Bunun, yurt edinme ve yerleşme ile ilgili olduğu, *Islahatçı David*'in oğlu ve halefi *Dimitri* (1125-1156)nin ilk yılında, bunların iskân işini hallinden anlaşılıyor.

Bu husus, Kartel kronikinde ve Dimitri'nin tahta geçtiği yıl için, şöyle anılıyor: "Ulu Kıral David, Tiflis'i aldığı (ve yaktığı), *Heret* ile *Kakhet*'i kattığı sırada, hiçbir yerde ahali yoktu (Türkmenler, çekilmişlerdi), *Heret*'in, *Somkhet*'in, *Taşır*'ın, *Cavakhet*'in, *Aşağı-Artahan*'ın (şimdiki Ardahan ve Khanak'ın) ve *Artan*'ın (Göle'nin) kaleleri ve şehirleri de ıssızdı. (Buralar ile) *Tao (Çoruk boyu) toprakları, Dimitri'nin hükümranlığı sırasına yeni baştan iskân edildi*"[29].

İki Ermeni müellifi, "*Khunan*"ın (Aşağı-Borçalı merkezi olan Kızlar-Kalası'nın), ancak *Dimitri* çağında alınabildiğini belirtiyor. VARDAN (LXVIII), "*Demedre* tahta çıktı ve babasının memleketini muhafaza ettikten maada, *Dımanik* (Tumanıs) ve *Khunan* şehirlerini zaptederek, memleketine ilhak etti", diyor. Orbelyanlı STEPANOS, daha geniş izahat veriyor: *Kıral David, Tiflis*'in (iki yıllık kuşatılma ve) zaptında, (Kazak şehri doğusundaki) *Tavuş* (Tavus)un, *Kal*'ın, *Loru*'nun (ki hepsi Orta-Kür boylarındandır) fethinde ve *Anı*'nın işgilinde çok yararlığı geçen *Orbelyanlar*'a,onların atalarının eski ocaklık yurdu *Samşolde*'den başka, *Loru* ve *Darbas*'ı temlik ettiği gibi, *Anı Vâliliğini*'ni de verdi. 1126 yıllarında, "uzun zamandır(1068 den beri) *Müslümanlar* elinde bulunan *Khunan*"ı da zapteden *Orbelyanlı İvane* ile oğlu *Sempad*'a burası, yeni Kıral *Demetri* tarafından 1128 yılında ocaklık olarak verilmişti[30].

Anı Şeddâdlı Emîri *II.Ebû'l-Usvâr,* 1123 te *Şirvan*'a gelen *Sultan Mahmud*'un emrine, büyük oğlu *Fadlûn*'un başbuğluğunda bütün *Anı ordusunu* göndermişti. Fadlun kendi çerisiyle Sultan ile birlikte Isfahan'a, oradan da

[28] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.370-371,375,379-380.

[29] Ayni eser, I.381.

[30] Orbelyanlı STEPANOS (SAİNT-MARTİN tercümesi, II.79).

Ulu-Sultan Sancar'ın emrine *Horasan*'a gitmişti. Bu yüzden *Anı-Ermenileri*, ertesi 1124 yıl *Kıral David*'i şehre davet ederek ve gizlice geceleyin Kale-Kapılarını açarak, onun çerisine burayı teslim eylemişlerdi. Anı Felâketini duyan Veliahd *Fadlûn*, izin alarak ordusu ile Horasandan dönüp, 1125 yazında, komşu *Düvin* ve *Kars Emiri*'nin de yardımı ile, *Anı*'yı kuşatmıştı. Bir yıla yaklaşan sıkı kuşatma sırasında *Anı*'dakiler, yiyecek darlığından ve *Kıpçaklar*'ın (yerleşme ile uğraşıp) yardıma gelmeyişinden bunalıp, umutsuzluğa düştüler. Bunun üzerine *Anı Vâlisi Abulet*, 20 Ağustos 1064 te *Alp-Arslan* tarafından *"Fethiyye"* adıyla câmie çevrilen eski Katedral, 60 yıl sonra geçen yıl yeniden Gregoryan Kilisesi yapıldığından, artık bu tapınağın üzerinden Haçın indirilmemesi ve, suçlu-suçsuz bütün şehir halkı için umumî bir af ilân edilmesi şartı ile, 1126 yazında *Emir Fadlûn*'a (1126-1130) *Anı* ve bütün mülhaklarını teslim ederek, kendi mâlikânesine döndü. Bu teslimde, yeni Kıralın muvafakatı alınmıştı[31].

Bagratlı IV.David çağında gelen *Kıpçaklar*'a, Kıraliçe *Tamar* zamanında ve 1195 te gelen ikinci göç kolundakilerden ayırt edilmek için, *"Eski-Kıpçaklar"* (gürcüce: Dzveli-Kipçakni) ve Tamar'ın getirttiklerine de, *"Yeni-Kıpçaklar"* (gürcüce: Na-Kipçakni) denilmesi, âdet olmuştu[32]. *Eski-Kıpçaklar, Yukarı-Kür* boyları (Cavakhet, Ahıska, Ardahan, Göle) ve *Çoruk* bölgesine (Bayburt ve İspir hariç) yerleştiklerinden, *Yeni-Kıpçaklar*'ın 1177 de Başkumandan *Orbelyan* hanedanının, Bagratlılarca toptan imha ve mülklerinin musaderesi yüzünden, *Khıram çayı* ile *Orta-Kür* boylarına iskân edildiklerini göreceğiz.

B — "YENİ-KIPÇAKLAR"IN GELİŞİ (1195) VE KIRALİÇE TAMAR ÇAĞINI YÜKSELTMELERİ.

Yukarıda görüldüğü gibi *IV.David*, Kaynatası *Atrak* ve Kayınları ile ittifak edip anlaşarak, Selçuklular'dan fethedilecek yerlerin kendilerine verilmesi ve iskânları şartı ile, *Kıpçakları* getirtmişti. Fakat, bütün savaş yükü üzerlerinde bulunan ve elegeçirilen yerlere hemen yerleştirilmeden, Kuban ve Don boylarındaki gibi keçe-çadırlarında barındıkları anlaşılan *Kıpçaklar*, Kartel kronikinde belirtildiği gibi, birkaç defa Kıral David'in hayatına kasdetmişlerdi. Ancak, onun oğlu *Dimitri*'nin 1125 Ocak ayında tahta geçme-

[31] MATEOS, CCXLIX; Anılı SAMUEL, II.461-462; VARDAN, LXIX; LYNCH, Armenia, I.365; Kesrevî TEBRİZÎ, Şehriyârân-i Gumnâm, III.65-66; V.MİNORSKY, Studies in Caucasian history the Shaddâdids of Ani, 1953 London, s.84-85; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.383.

[32] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.348.

siyle, *Kıpçaklar* o yıl *Yukarı-Kür* ve *Çoruk boylarına--ki, çekilen Türkmenler yüzünden ıssızlaşmıştı--, kendi fetih hakları olarak yerleşmişlerdi. Böyle iken, Bagratlıları* yeniden Kür ve Çoruk boylarına hâkim kılarak canlandıran ve onların *"Apkaz Kıralı"* sıfat ve unvanına, *"Kartel* ve *Kakhet* ve *Somkhet* ve *Tao-Kalarçat* ve *Şirvan Hâkimi"* unvanlarını katan *Kıpçaklar*'dan, *Ordu Başkumandanlığı* makamı, kıskançlıkla esirgeniyordu. Bu durum, *Dimitri* (1125-1156) ve kardeşi *III.Görgi* (1156-1184) çağında, 1177 yılına değin sürdü. 1110 yılından itşbaren yine *Çenasdanlı* kökünden *Orbelyanlı* hanedanı, *"Aspa-Salar"* (Sipeh-Salar) unvanıyla Başkumandanlığı, ocaklık olarak inhisarlarına aldı. Hattâ 1124 te *Anı Vâliliği* ve *Muhâfızlığı da, bunlara verilmişti.* Böylece, *Samşolde, Khunan, Loru, Darbas* şehirleri ile bütün *Khıram* ve *Debed/Berduç/ Borçalı çayları* boyları, Başkumandan Orbelyanlar'ın mâlikânesi olmuştu[33].

Fakat, Başkumandan hanedanı *Orbelyanlar* ile Kıral sülâlesi *Bagratlılar* arasındaki tarihî rakabet ve anlaşmazlık, *Dimitri* çağında da başgösterdi. Türkmen *Dilmaçğulları*'ndan, arapça *"El-Ahdeb"* ve farsça *"Kuz"* (kuzık/ kanbur) lakaplı, *Bitlis* ile *Arzan* (Garzan) *Emîri Togan-Arslan, Sultan*'ın temliki ile, *Düvin*'e de hâkim olmuştu. 1126 da *Anı*'yı geri alan *Şeddâdlı Emîri Fadlûn,* az sonra *Düvin*'i de eline geçirmişti. Burayı geri almak için savaşan Togan Arslan'ın oğlu *Kurtu,* 1130 da *Düvin*'i alarak, *Emîr Fadlûn*'u öldürdü. Ertesi 1131 yılında Apkaz-Kartel Başkumandanı Apulet (Ebû'l-Leys)in oğlu *Yovane, Düvin* bölgesine akın edince, *Dilmaçlı Kurtu, Gerni* çayı boyunda onu bozguna uğrattı (Anılı SAMUEL'e göre, bu savaş, 1135 te ve --Togan-Arslan'dan ibaret---Emîr Khuz ile, Abulet ve oğlu İvane arasında olmuş, cengi Khuz kazanmıştır)[34]. *Sultan I.Toğrul* (1132-1134) ile *Irak-Selçuklular*'ı merkezi *Hemedan* olmuş ve devlet artık çok zayıflamıştı. Onun ölümü üzerine yerine geçen kardeşi *Sultan Mes'ûd* (1134-1152), *Azerbaycan* ile *Aran/Gence* vilâyetlerinin idaresini, büsbütün *Atabeği Kara-Sonkur*'un uhdesine vermişti. Fakat bu Sultan, hem Kara-Sonkur ile, hem de öteki Atabeklerle savaşarak, ülkeyi iyice zayıf düşürdü. *Atabek Kara-Sonkur,* iç kavgalara karışarak *Fars* ve *Khozistan* ülkelerinde kendi ordusu ile bulunduğu bir sırada, 1138 yılında, *"Apkaz ve Gürcü Kâfirleri"* Başkumandanı *"İvani bin Ebû'l-Leys"* (Abuleth oğlu Yovane), *Gürcistan* ve *Kıpçaklı* orduları ile, *Gence* ve sancaklarına hücum etti. Bu sırada buralarda, *"Kara-Son-*

[33] Orbelyanlı STEPANOS (SAİNT-MARTİN, II.79).

[34] Anılı SAMUEL, II.463; VARDAN, LXXI; K.TEBRİZÎ, Şehriyârân-i Gumnâm, III.58-60,73; V.MİNORSKY, History the Shaddâdids of Ani, s.84-86; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.384; F.SÜMER, Saltuklular, SAD, III.407-408 n 33, 410.

kur'un yokluğunu bilerek, bu memleketlere azap acısını tattırmış"; depremin yıktığı bu ülkeye güzün yaptığı akında, "üçyüz bin kadar insanı telef" etmiş; ancak, Gence surları ile sağlam evlerine sığınanlar kurtulabilmiş, *Gence'nin Kale-Kapısı* da götürülmüştü. *Atabek Kara-Sonkur,* Hemedan güneyindeki *Burucird*'e gelince, bu Gence Felâketini duymuş, ordusunu toplayıp, çabucak düşmana karşı yürümüştü. Eşi ve çocukları da, bu felâkette şehid giden *Atabek, Apkaz-Gürcü* ve *Kıpçak* ordularına yetişip, savaşarak onları bozdu, "şevketlerini kırdı." Fakat, çoluk-çocuğunun şehid edilmesi üzüntüsüne çok dayanamayıp, 1140 ta Erdebil'de ölürken, kendisi gibi *I. Toğrul*'un kölelerinden olan *Çavlı Candar*'a (1140-1146) *Azerbaycan ve Aran*'ın idaresini havale etti; *Sultan Mes'ûd* da, bunu tasdik eyledi[35].

VARDAN'ın on yıl erken gösterdiği şu hâdiseler, 1138 den sonra olmuştur: Başkumandan "Abuletin oğlu *İvane,* Kıral *Demedre'yi* ve kardeşi *Gorgi*'yi, öldürmek istedi. Babası *Abulet,* ak-saçlarını oğlunun önünde yolarak, onun bu hareketine engel oldu. Bunların ikisi de, haricî entrikalar yüzünden, *Dumanıs Kalesi*'ne hapsolundular." Sonra *Kıral,* "*İvane*'nin gözlerini çıkarttır"dı. ve kendisini serbest bıraktı. Bu sırada *Gag-Ovası* (Aşağı-Borçalı düzlüğü), bütün *Zâlim-Milletler*'in (Aran'dan gelen Türkmenlerin) süvari askerleriyle doldu." Sonradan çekilen bu atlıların döküntü eşyasını, *Demedre,* "hiç zahmet çekmeden topladı." Az sonra, *Orbelyanlı İvane,* "*Demedre* tarafından hileyle öldürüldü. Onun oğlu *Tırkaş,* (Ahlat ve Malazgirt Meliki II.Sökmen'den ibaret) *Emîr Şâhi-Ermen*'in nezdine gitti ve ondan *Arşar-Unik*'i (Kağızman-Deresi bölgesi ile Digor kesimini) alarak *Gürcüler*'in (Kıral) hanedanlığını, büyük cesaretle, harap etti" (Fakat sonradan bu Orbelyanlı *Tırkaş*(Tîr-Keş), yakalanarak hapsedilmişti. 1156 da *Kıral Dimitri* ölünce, onun yerine geçip, ancak bir ay iktidarda kalabilen *V.David* tarafından mahbesten çıkarılıp, Başkumandanlığına tayin edilmişti[36].

Selçuklular'ın *Azerbaycan ve Aran Atabeki Kıpçaklı İl/El-Dengiz* (1146/1175), 1134 Ekiminde *I.Toğrul*'un ölümüyle, bir yaşındaki oğlu *Arslanşah* ile dul kalan haremi *Narınç Hatun* ile evlenmişti. *Sultan II. Mehmed*'in (1153-1159) ölümü üzerine, onun çağında pek kudret kazanan *Rey Emîri Inanç Bek-Sonkur,* Mehmed Tapar'ın yarıdeli olan oğlu *Süleymanşah*'ı (1159-1161), *Isfahan*'da tahta geçirerek, kendisi Selçuklu devletine hâkim olmuş-

[35] Akhbâr., s.74-78; ISFAHAN , s.174-175,193; İBNÜ'L-ESÎR, XI.32; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.393.

[36] VARDAN, LXXI, LXXIV.

tu. Buna rakip çıkan *İl-Dengiz, Hemedan*'daki Emîrler ile anlaşarak, 11 Nisan 1161 de Süleymanşah'ı ağulatıp öldürterek, artık resmen Veliahd sayılan oğulluğu Selçuklu Prensi *Arslanşah*'ı (1161-1175) *Hemedan*'da tahta geçirip, kendisi de, resmen *"Atabekü'l-Azam"* unvanını alarak, Irak-Selçuklu devletini filen idareye başladı. Fakat bu sefer de, *Rey Emiri Inanç* ve taraftarları ile 1161 yılı boyunca savaşıp, Rey'i aldı, 1162 de de *Kazvin Emiri*'nin isyanını yatıştırmakla uğraştı[36a].

Selçuklular içindeki bu savaşlardan ve *Aran-Azerbaycan Atabeki*'nin uzaklaşmasından faydalanan *"Apkaz* (Abaza-İmeret), *Kartli* (Tiflis), *Somekhler* (Khıram-Borçalı çayları ve Yukarı-Kür ile Çoruk boyları), *Ran* (Aran), *Kakh*(et) Kıralı *Şirvanşah* ve *Şahanşah*" unvanlarını fermanlarında kullanan *Bagratlı III.Görgi*, yine başta *Kıpçaklar*'ın yaman savaşçı ve kalabalık ordusu sayesinde, 1161 yazında, şimdiki *Kars İli*'nin *Aras* bölgesini: *"Katırewan* (Kağızman'nın Kötek bucağında ve Aladağ kuzeydoğusunda, eski Artageyra yerindeki Kaçıvan/Keçivan) şehrini ve bütün *Aşorni* (Arşar-Uni/ Kağızman ve Digor kesimi) Sancağı"nı, *"Şah-Ermen"*(II.Sökmen) den alarak, *"Ararat* (Ağrı) *etekleri"*ne değin vardı. Sonra da, yine ayni yılda, "binbir kilisesi bulunan" büyük *Anı* şehrini, (Anılı SAMUEL: 13 Haziranda) *"Şan-Şedadiyan"* (1155-1161 de Anı Emîri olan "Şahanşahi-Şeddâdiyan" unvanlı II.Fadlûn)dan aldı. *Anı* ve bölgesinin idaresini, Başkumandan *Orbelyanlı* (Sempad oğlu) *İvane*'ye ocaklık olarak verip, General (Hıristiyan Karabağ-Kürtleri "Babırakan/Babırgil oymağından) *"Mkhargrdzeli'dze"* (Koluuzun'zâde) hanedanından *Sargis*'i de, ona yardımcı tayin etti[37].

Bunun üzerine Temmuz 1161 de: Ermenşah *II.Sökmen,* Salduklu İzzeddin *II.Salduk,* Arzan-Bitlis Emîri Dilmaçoğlu *Fahreddin Devletşah,* Kars Emîri *Keremüddin,* Surmari Emiri *İbrahim,* çerilerini toplayıp, *Anı*'yı kurtarmaya koştular; Mardin Artuklu Emiri *Alpı*'ya da, ordusuyla çabuk yetişmesi için haber gönderdiler. Alpı ordusu yetişmeden, ötekiler *Anı*'yı (kuzeyinden) sardılar. *"Kıral Görgi*'nin, "*Kars'ı* alır yıkarım" tehdidi üzerine, *II. Salduk* çerisiyle geri çekildi. *Anı* önündeki kanlı savaşı, *III. Görgi* kazandı; Türkler, 9 000 şehid ve çok tutsak verdiler, *Kars*'a çekildiler. *Malazgird'e yetiştiğinde bozgunu duyan Artuklu Alpı* da, geri döndü. Cesareti artan

[36a] Akhbâr., s.94,98; ISFAHANÎ, s.257-267; M.BALA, İldegiz, İA, VI.961-962; O.TURAN, Selçuklular, s.185; F.SÜMER, Saltuklular, SAD, III.412-413.

[37] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.384-387; K.TEBRİZÎ, Şehriyârân-i Gumnâm, III. 70-72. M.BROSSET (I.385-387, n 4), yok yere Şeddâdlı unvanının Kartel tarihindeki adını *"Şanse-Dadyan"* biçiminde yazıp, sonra da tahliline girişerek, ikinci sözün farçada "dâd" ve başka dillerdeki benzerlerini sayıp, dökmüş.

III. Görgi, ertesi 1162 yılında daha kalabalık ordularla gelip, büyük ve 646 dan beri hep İslâmlar elinde bulunan, bu yüzden câmileri ve imaratı çok olan *Düvin* şehrini zaptile, yakıp yıkarak, 21 Ağustos 1162 de buradan 60 bin tutsak götürdü. Zavallı *Düvin,* bir daha belini doğrultamadı[38]. Bundan sonra, (eski *Küçük-Arşaklılar'* ın son başkendi ve *Sasanlı Marzbanlığı* ile *İslâm Emîrliği* merkezi oluşunun hâtralar ile, *"Kitâb-i Dedem-Korkud"* da II. Boy ve 1591 "Revan Tahrîr" defterinde anıldığı gibi) *"Altun-Takht"* adı ile, bir ören olarak kaldı.

Kendi ülkesine de sıra geldiğini ve *Anı* ile *Düvin*'in acıklı düşüşünü duyan Büyük-Atabek *İl-Dengiz,* Musul Emîri *Atabek Zengî*'nin *Sultan Arslanşâh*'a sadakatini sağladıktan sonra, 1163 te Irak ordusunu da alarak *III. Görgi* üzerine yürüdü; *II. Sökmen* ve *Dilmaçoğlu* da, çerileriyle ona katılmıştı. *Sultan* ile birlikte Azerbaycan'a varan *İl-Dengiz*'e, Gürcü Beğlerinden gelen Elçinin mektubunda: *"Gence* ve *Baylakan"* dan her yıl gelen ve Kıralın hazinesine konan harâcın gönderilmesi isteniyordu. *İl-Dengiz* de, cevabında, niyyetim *"Tiflis*'i muhasara ile zaptetmektir", dedi. Selçuklu ordusu, *Düvin* üzerinden Kür boyuna geçti. *III. Görgi,* ikinci Elçisini *Sultan*'a gönderip, "istediklerimden vazgeçtim, senin her istediğini yerine getirmeğe hâzırım" diye barış dilemiş; kabul edilmeyince, bütün güçleriyle cenge hazırlanmıştı.

İki ordu, 5 Şaban 558/13 Temmuz 1163 te *Gag-Ovası*'da savaşa tutuştu. O, "büyük bir ordu ile ve hiçbir *Kâfir askerinin hâmil ve mâlik olmadığı silâhlar, harp âletleriyle* (Karadeniz kuzeyindeki Kuman-Kıpçaklar'ın, 1184 yılında Rusları bunaltan çarklı-yayları, neftli yangın bombası fırlatan sapanları gibi), *mükemmel atlar, besili katırlarla* karşı çıktılar." İlk hücumu, *Hıristiyanlar* yaptı. *"Müslümanlar,* şiddetli surette sebat gösterdiler." İhtiyattaki Irak askerlerinin de katılmasıyla, öğleyin Kıpçak-Gürcü kolu bozulmaya başladı. "Onbine yakın adamları kesilen" ve çok tutsak veren *Görgi* ve ordusu, kaçtı. *İl-Dengiz, Loru* ve *Tumanıs* bölgelerini vurup yağmalıyarak, *"Akşehir"* (Akalkalak/Ahılkelek)i, teslim olmayınca kalesini yıktırdıktan sonra, *Arpaçayı* boylarına, *Anı Vilâyeti*'ne geldi. Ordunun bir kolu, müstahkem *Anı*'yı kuşatırken, öteki kolu da, çevredeki hisarları zapta koyuldu.

[38] İBNÜ'L-AZRAK, İbnü'l-Kalânisî Zeyli, 1908 Beyrut, s.361-362; Anılı SAMUEL, II.364-365; Anılı Kadı BURHANEDDİN, Enîsü'l-Kulûb, Belleten, VII (sayı 27). 466; MATEOS Zeyli, CCLXXX; M.BROSSET, H.de la Géorgie, I. 388-391; VARDAN, LXXIV; Akhbâr., s.110; İBNÜ'L-ESİR, XI.115-116; K.TEBRİZÎ, Şehriyârân-i Gumnâm, III.70; V.MİNORSKY, History the Shaddâdids of Ani, s.89-90; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.395-397; O.TURAN, Selçuklular, s.185.

Bu arada, karşıkoyan *Mıren Kalesi,* Koruyucularıyla birlikte yakıldı. *Anı* bölgesi Emirliğini, Şeddâdlıların sonuncusu *Şâhenşah Sultan*'a (1163-1200) veren *Atabek, Sultan* ile birlikte *Hemedan*'a döndü. Dokuz ay kadar kuşatmaya dayanan *Anı,* yardıma gelemeyip, *Gag-Ovası Bozgunu*'ndan sonra Kafkasların ormanlık yerlerine savuşan *III. Görgi*'nin muvafakat haberi ile, Vâlisi *Orbelyanlı Yovane* tarafından, Mayıs 1164 te Şeddâdlı Emîrine teslim edildi. Önceleri *Khorasan Sultanı* (Sancar?) ile evli olup, çocuğu doğmayan kızkardeşi *Meryem*'in tavassutu ile *III. Görgi, Selçuklular*'la barışmaya muvaffak oldu; ve orduyu ihmal ederek, kendisini safahate ve av eğlencelerine verdi[39].

Bunun üzerine, ilerigelenler, "bizim için ordusuz kalmak, imkânsızdır diyerek, Kıralı ikaz ettiler; o da bunların teklifini uygun görüp, yeni bir sefere hazırlanmak için, (Kıpçaklar'ın yerleştiği bölgelerden) emir verdiği: *Tao, Kalarcet* ve *Savşet*'tekiler, kendilerini (Salduklu sınırındaki) *Oltis* (Oltu) ve *Bana* (Penek) arazileri üzerine atmaya mecbur kaldılar; *Meskhler* ve *Torlular* da, *Arzum* (Erzurum) ve *Aşorni* (Kağızman) sancaklarına; *Başkumandan* (Orbelyanlı Yovane) ile *Ermeniler, Kür*'den *Gence*'ye ve *Khas(a)gyan*'a (Gence batısındaki Kazak-Karapapaklar üzerine) yöneldiler." Bu sırada sınır, (doğuda) *Gence* bölgesinden, batıda (Karadeniz kıyısında ve Supsa çayı ağzındaki) *Kholta*'ya varıyordu[40].

Selçuklu orduları, yine başkaldıran Rey *Emîri Inanç* ve *onu destekleyen Harzemşahlar* ile uğraştığı sırada, *Aran* cephesi koruyucusuz kalmıştı. İşte bu hazırlıklar, buna göre yapılmıştı. "*Aran* ülkesine 1167 de saldıran (Orbelyanlı idaresindeki) Kıpçak-Gürcü ordusunu, *Atabek İl-Dengiz* yetişerek, *Düvin-Ovası*'nda bozguna uğrattı[41]. *Sultan Arslanşah*'a karşı Khozistan Afşarları ve Tebriz-Maraga Emîri ile savaşan *İl-Dengiz*'in birkaç yıl *Nahçıvan*'dan ayrılmasını fırsat bilen ve Trabzon'a varan kervanların uğrağı zengin *Anı*'ya da sahip olmak isteyen *Orbelyanlı Yovane*'nin teşvikiyle, *III. Görgi* de ordularının başına geçerek, 1174 Ekiminde, içerideki Ermeni ahalinin yine yardımı ile, *Anı*'ya baskın yaptı ve "*Emîr Şahenşah* (Sultan)"ı yakalayıp *Tiflis* şehrine göndererek, ülkesini zaptetti[42].

[39] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.391-396., Akhbâr., s.110-114; İBNÜ'L-AZRAK, İbnü'l-Kalânisî Zeyli, s.362-364; Anılı SAMUEL, II.465; İBNÜ'L-ESÎR, XI.116; VARDAN,LXX; K.TEBRİZÎ, Şehriyârân-i Gumnâm, III.70; V.MİNORSKY, H.Shaddâdids of Ani, s.93-95; Mükrimin H.YINANÇ, Arslanşâh, İA, I.614; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.191; O.TURAN, Selçuklular, s.185-186.

[40] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.395-396.

[41] İBNÜ'L-AZRAK, İbnü'l-Kalânisî Zeyli, s.365.

[42] Ayni eser, s.364; VARDAN, LXXVI.

Bunun üzerine, kış ağzında az bir kuvvetle gelen *Atabek İl-Dengiz, Anı*'yı 1174 sonlarında kuşattıysa da, kış yüzünden, alamadan *Nahçıvan*'a döndü. Ertesi 1175 yazında, *Sultan Arslanşah* başta olmak üzere, *Atabek İl-Dengiz, II. Sökmen, Diyarbekir-Artukluları, Irak* ve *Azerbaycan Emîrleri* orduları ile, *Nahçıvan*'da toplandılar. Nahçıvan'da *"Aran-Türkmanları"*nı da yardımcı alan ve Başkumandan olan *Ulu-Atabek İl-Dengiz,* ordularıyla ilerledi. Önce, *"Loru-Ovası*'nı vurdu; sonra *Dumanıs*'tan (Borçalı çayının Kür'e karıştığı yerdeki Akça-Kala'dan ibaret) *Ak-Şehir* ve *Akhal-Kağak* (Ahılkelek) ve (merkezi Samşolde olan) *Tıryalet-Ovası*'na değin vardılar. *Gürcü-Meliki* (III. Görgi), korkusundan bu orduya karşı çıkamadı." *Türkler* de, uğradıkları her yere akınlar yapıp, yağma ve tutsaklar alarak, geri döndüler. 21 Ağustos 1175 te *Anı* kurtarıldı. Kumandanlar, hastalığı yüzünden *Düvin*'de kalan ve buradan *Nahçıvan*'a dönmüş bulunan *Sultan*'ı, 29 Eylülde ziyaret ederek, kışlaklarına dönme iznini aldılar. *Sultan* da, *Hemedan*'a vardı. Bu sırada, büyük İslâm-Türk mücâhidi *Atabek İl-Dengiz,* (belki de son seferinde aldığı yaradan) hastalanarak Nahçıvan'da öldü. Bundan iki ay sonra da *Sultan,* Hemedan'da rahmete kavuştu[43]. *Anı,* yine *Şahenşah Sultan*'ın idaresine geçti.

III. Görgi, atalarının gelenekli siyasetine uyarak, *Bizans* ile işbirliği etmiş; Anadolu'yu Sultan *II.Kılıç-Arslan*'dan almak için son gayretiyle çalışan *I. Manuel Komnenos* (1143-1180) ve oğlu *Andronikos* ile irtibat kurmuştu. Ağabeğesi *II.Kılıç-Arslan* (1155-1192), *Anadolu-Türk Birliği*'ni kurmak için *Danişmendli-Eli*'ni, *Sıvas*'tan başlıyarak zapta girişince, ona karşıkoyan *Ankara* ve *Çankırı* Meliki Şehzâde *Şahinşah,* kendi ülkesi de alındıktan sonra, 1174 te Fırat doğusuna kaçmış, *Atabek İl-Dengiz*'e sığınmıştı. Onun 1175 te *Nahçıvan* da ölümü üzerine, *III.Görgi*'ye sığınarak, *Istanbul*'a gidip (1176 da Miryokefalon Savaşını yaparak II.Kılıç-Arslan'ı ortadan kaldırmaya hazırlanmakta olan) *Kayser Manuel*'le işbirliği yapmak üzere, *Sokum* limanından gemi ile yola çıkmıştı[44]. Bütün bunlar, *III.Görgi* ile *I.Manuel*'in, *Türkiye* ve *Azerbaycan* Türkleri için, sıkı bir işbirliği yaptıklarını göstermektedir.

Kartel tarihi, 1177'de Başkumandanlığı elegeçiren *Kıpçak* kumandanından önceki *"Eski-Kıpçaklar"*dan gelen Beğlerin adlarını vermez. Bu kudretli Başkumandan'ın adı *"Kubasar"* ve sert olarak *"Kupasar"* biçiminde

[43] İBNÜ'L-AZRAK, anılan eser, s.364; Mükrimin H.YINANÇ, Arslanşah, İA, I.614; V.MİNORSKY, H.Shaddâdids of Ani, s.97-99; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I. 404-405.

[44] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.396-397; O.TURAN, S.Z.Türkiye, s.192-193 n 108,203.

anılır, ki arada "R"sesi (arslan/aslan, kurşak/kuşak, tersek/tezek, varşak/vaşak'taki gibi) yutulmuştur. Aslı, *"Kur/Kor-Basar"* yani Ordu safını/Ordu dizisini-Bozar, Yener anlamına güzel bir Kıpçak türkçesiydiler. Resmî ve anonim Kartel kronikinin, 5000 i yeniçeri gibi bekâr ve *Atrak* tarafından damadı *IV.David*'e verilen hâssa askeri *Türk*'ten (Peçenek, Uz/Tork, Berendi) başka, 1118-1119 yıllarında 40 000 atlı asker çıkaran ve 1123 te ise tam 50 000 savaşçıyı hazır bulunduran *Kıpçaklar*'ın, hep "kadınları ve çocukları" ile geldiklerini belirttiğini (s. 115-118) görmüştük. İşte bu, 5000 bekâr/azap hâssa askeri dışında, 1123 te 50 000 asker çıkaran *"Eski-Kıpçaklar"*ın sayısını, Gürcü bilginleri, bir âileyi çocuksuz ve anasız-babasız, kardeşsiz, uşaksız sayarak, hem çok az gösterme, hem de kısa zamanda eriyip Gürcülüğe temessül etmiş saymak gayretindedirler. En insaflılarından, 1920 lerde Tiflis-Gürcü Üniversitesini kurmada büyük emeği geçen Tarihçi Prof.İ.CAVAKHİŞVİLİ'nin "yetkili kanaati"ne göre *Kıpçaklar*'dan *Eski* ve (1195 te gelen) *Yeniler*'nin sayısı, *"220 000 kişi"* hesap ediliyor[45]. Halbuki, yalnız *"Eski-Kıpçaklar"*(1128-1123 te) azından 6 nüfuslu bir âile hesabiyle, 50 000×6 = 300 000 nüfus eder ki, o zaman Selçuklu Emirliklerinden zaptedilen ve "ıssız, insansız" kaldığı Kartel Tarihinde belirtilen, bütün *Çoruk* ve *Yukarı-Kür* boylarını iskâna yeter olduğu gibi, bu nüfus, *1080 Kol-Zaferi/Büyük-Türk Bayramı* hâdisesinden sonra küçülmüş; ve bataklık, sıtma yuvası Faş/Riyon boyları ile Karadeniz kıyılarına inhisar eden, cılız ve âciz *"Apkaz Kırallığı"*nın nüfusuna bedel, ve belki de ondan fazla idi. Şimdi göreceğimiz 1195 te gelen *Yeni-Kıpçaklar* da, bu mıkdara yakındılar.

Ne tuhaftır ki, 1123 te 50 000 asker çıkaran *Eski-Kıpçaklar* ile 1195 te gelen *Yeni-Kıpçaklar* 'ın hepsini *"220 000 kişi"* gösteren ve bütününü Hıristiyan olup, daha *Tamar* (1184-1214) çağında eriyip Gürcüleşmiş sayan *"Gürcistan İlimler Akademesi"*nin, bir âile fertlerini saymadaki mantıkı, "Gürcü sürgün ve Göçmenleri"ne gelince, değişiyor! İran Şahı *I.Abbas*'ın, 1615-1617 arasında *Kakhet*'ten sürgün olarak İran içlerine dağıttığı nüfusu "60 000 âile" ve, *"her âile en az 20 fertten müteşekkil"* olarak, yekûn "1 200 000 Gürcü, İran'a göçe mecbur edildi" gösteriliyor; ayrıca, 1941-1945 teki Sovyet-Rusya'nın İran'ı geçici işgali sırasında, köyden-kentten bulup ayartarak Sovyet Gürcistannı'na göçürmek için resmen projeler kurup uygulamaya başladığı sırada, aradan *"tam 3,5 yüzyıl geçtiği halde İran'daki eski*

[45] MANIVELİCHVİLİ, H.de Géorgie, s.173; G.MAĞALAŞVİLİ, "Haçlı Seferleri devrinde Kafkasya tarihi üzerine", Birleşik Kafkasya (dergi), Ocak-Mart 1954 München, s.24; A.ÖZKAN/MELAŞVİLİ, Gürcüstan, 1968 Istanbul, s.80.

Gürcü Göçmenler, hâlâ anadillerini, folklor ve geleneklerini unutmamışlardır; tümü Müslümandır", deniyor[46].

I. Bölümde (s.29-30) gördüğümüz gibi, *Veliahd Prens Demna*'nın atabeği ve kaynatası Başkumandan *Orbelyanlı İvane/Yovane,* yeminli bir vasî olarak, rüşdünü idrak eden bu *Demna*'yı tahta geçirebilmek için, 1177 yazında *Darbas* yaylağında 100 000 lik bir ordu topluyarak, başkent *Tiflis*'teki hâssa askerinden de yoksun bırakmak istediği ve artık meşruluğunu yitiren Kıral *III. Görgi*'yi yakalayıp, hapsetmeye hazırlanmıştı. Bu tertibi duyan *III. Görgi,* önce bu ordu ile *Gence* veya *Anı* üzerine yürümek için (Borçalı'daki) *Sahada*'ya gelmişken, burada azlık maiyetiyle derhal *Tiflis*'e kaçtı. Hemen *Tiflis*'in müstahkem *Kalesi*'ne kapanarak, *Kıpçaklar*'ın en ulu Beğlerinden Kumandan *Kubasar Beg*'e sığınıp, kendisini kurtarmasını ve tertipçileri yoketmesini diledi. Daha, Didgorni Savaşından ve Tiflis'in zaptından beri, hakları olan Başkumandanlığı *Kıpçaklar*'a bırakmayan *Orbelyanlar*'a rakip olan *Kubasar,* bütün *Kıpçaklı* birliklerini eli altında toplayarak, Kıralla birlikte, *İvane*'nin üzerine yürüdü; onu, sığındığı *Loru Kalesi*'nde kuşattı.

Demna/Dimitri, Kartel Eristawi ve *İmrakhurbaşı* Sumbat oğlu *Libarit*'i--ki, Başkumandan İvane'nin kardeşidir-- oğulları *Elikum* ve *İvane* ile birlikte *Azerbaycan Atabeki Mehmed Cihanpehlivan*'a (1175/1185), yardımını sağlamak üzere gönderdiler; *Düvinli Ananya* adlı Ermeni beğini de, Ahlat'ta *II. Sökmen*'e, ayni vazifeyle yolladılar. Sonunda, Veliahd *Demna* da Kıral'a dehalet edince, *Orbelyanlı İvane* ve oğlu *Kawtar, Kubasar* 'ın öğüt ve yardımı ile öldürüldükleri gibi, *Orbelyanlı* hanedanına mensup olanlar da, toptan kırdırılıp, çok zengin mal ve mülkleri musadere edildi. Böylece, *III. Görgi,* sayesinde yeniden Kıral olduğu *Kıpçaklı Kubasar*'ı, bütün ülkesinin *Başkumandanı* olarak tayin etti; 1184 teki ölümüne değin Görgi'nin son 7-8 yılında, Apkaz-Kartel-Meskh ülkelerinin tek ve kudretli Başkumandanı, eşsiz kahraman ve dirayetli *Kubasar Beg* idi. *Orbelyanlar*'ın merkezi *Lore/Loru* şehri de, çevresiyle birlikte bu Kıpçak Beğine temlik edildi[47]. Böylece, *Eski-*

[46] A.ÖZKAN/MELAŞVİLİ, Gürcüstan, s.124-125. Bu lüks baskılı kitabın, Tiflis'te hazırlatılarak, Istanbul'da türkçe bastırıldığı ve 1968 İzmir Fuarında da buna benzer türkçe propoganda broşürleri dağıtıldığı, tarafımızdan isbat edilmiştir (KIRZIOĞLU, "Gürcüstan Yazarı ve Gerçekler", Millî Işık, aylık dergi, Haziran 1970 Istanbul, Sayı 38, s.20-23.

[47] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.397-401; Orebelyanlı STEPANOS, (Saint-Martin), II.63-65; VARDAN, LXXVI; ALLEN, s.101-103; MANİVELİCHVİLİ, s.178-181; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.194-198.

Kıpçaklar'dan birtakımı, boy ve oymak beğlerine tâbi olarak, 1177 den itibaren *Taşir-Borçalı* bölgesine de yerleşti.

Hiç oğlu olmayan *III. Görgi*, ertesi 1178 yılında, Başkumandan *Kubasar*'ın huzurunda, Darbaz'daki yazlık Sarayına çağırttığı bütün Eristawlar'a ve Kumandanlara, İncil üzerine yemin verdirerek, kızı *Tamar*'a biat ettirip, hem tahtına ortak, hem de kendine halef olmasını, sağlama bağladı. Kartel tarihinde ilk Kıraliçe olan *Tamar* (1184-1214), güzelliği ile ünlü ve *Oset* (Alan) Kıralı/Khuddan'ın Kıpçaklı bir Prensesten doğma kızı *Burdu-Khan* ile *III. Görgi*'nin biricik evlâdı idi[48]. Artık, 1177-1195 arasında *III. Görgin*'in son ve *Tamar*'ın ilk yıllarında, *İslâm-Türkler*'in komşu topraklarına hiç saldırılmadığı görülüyor. Bunun sebebini: 1176 da *Bizanslılar*'ın, son büyük hamlesiyle Anadoluyu istirdad için giriştiği *Miryokefalon*'da çok ağır yenilmesi; *Orbelyanlar*'ın toptan kırılıp, mal ve mülklerinin *Kıpçaklar*'a geçerek, bu akıncı ruhlu Türklerin servet ve imkânlara kavuşması ve *Tamar* 'ın ilk onbir yılında da, dışarı ile savaşlara ihtiyaç duyulmaması diye izah etmek mümkün olsa gerektir.

III. Görgi, "Kırallar-Kıralı" unvanını taşıyordu. O, *Tiflis*' te 1184 Nisanı başında ölürken, *Darbaz-Meclisi Kararı* ile ertesi yıl 1179 da çıkarılan bir Kanun ile *"Kıraliçe"* unvanını almış bulunan *Tamar Hatun*, Tiflis yakınında *İsan Kalesi*'ndeki Sarayı'nda bulunuyor; eğlenceler ve musikiyle vakıt geçiriyordu. Babasının kara-haberini alınca o, (Kıpçak-Türk töresine göre),"saçlarını yoldu, yumuşacık elleriyle yanaklarını tırmaladığından, gözyaşlarına kan izleri karıştı. Bu sırada *Samşwilde*'de bulunan Kıralın kızkardeşi (Horasan'da Selçuklu Sultan'dan dul kalan) ve *Tamar*'ı yetiştiren *"Rusudan"* hanım da getirilip, ikisi bir arada Tiflis Sarayı'na gelip buluşunca, Hala Hanım da ayni biçimde, yanaklarını yırtarak ağlıyordu. *"Vezir Antoni, Amir-Spa-Salar (Emîr-i Sipeh-Salar) Kubasar*, demirdonlu (zırhlı) birlikler başı *Wardan, Mi(r)-Divan Çurçerakh* olan *Çıyaber, İmrakhurbaşı Apridon, Msakhurlarbaşı* (Saray-Nazırı) *Yovane, Dibebullar, Aznavurlar, Köleler, Uşaklar"* ve *Papaslar* ile birlikte, *Patrik Mikael*'in huzurunda *Tamar*, Taç giydi. *Rusudan Hatun*, kendisine müşavir ve destek oldu. Fakat, bu toplantıya gelmeyen ve ülkede en büyük nüfuz ve kudret sahibi olan *"Meçurçletukhurçes* (Bezirganlarbaşı ve Maliye Nâzırı) Kıpçaklı *Kutlug-Arslan/Kutlu-Arsğan" Beg, Tamar*'ın mutlak iradesiyle devletin idare edilemiyeceğini ileri sürerek, Tiflis yakınında *Isan-Ovası*'ndaki *"Sagodebel*'de (VI. Yüzyıldaki *Sogd*

[48] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.382-401; MANİVELİCHVİLİ, s.179; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.195-196.

kolonisi yeri "Sogd'abel) kurduğu çadırları"ndan, ültimatom gibi haberler gönderiyor ve yanındaki *Kıpçaklar*'ın *Zırhlı Birlikleri*'nin de Kumandanı olarak, gücüne güvenip, şöyle diyordu:

"Bizler, başınabuyruk yaşamak, serbest alış-veriş yapmak, birtakımlarına bizim sertliğimizi göstermek, ötekilere iyiliğimizi/iltifatımızı sunmak, *Kıraliçemiz Tamar*'a tutumumuzu göstermek ve her şeyi kendi dilediğimiz gibi idare etmek istiyoruz!"

Bu sırada birtakım ilerigelenler, konuşmaları ile, bazı Devlet Uluları aleyhinde bulunuyor, âmirlerin sözlerini tutmuyorlardı. Bu sırada yaşlanmış bulunan *Başkumandan Kubasar* da, inme indirdiğinden (nüzuldan) eli, ayağı ve dili tutulmuştu. Kıraliçe, bu sadık ve yiğit emekdara, "artık bütün malını musadere ediniz" diyenlere karşı, saygı gösterdi, ancak ondan *Başkumandanlık* sıfatı ile *Lore* şehrini geri aldı; ölümüne değin de şefkatini esirgemedi. Yine *Kutlug-Arslan*'ın baskısıyla, kölelikten yetişme *Afridon*'u İmrakhurbaşılıktan azille, malikânesi *Tmogwi* (Ahılkelek güneybatısındaki Tümük) ve öteki hisarları elinden aldı. Hem *Lore*'yi mülk edinmek, hem de *Başkumandan* olmak arzusunu taşıyarak baskı yapan *Kutlug-Arslan*'ı, *Tamar,* öfke ile tevkıf ettirdi. Fakat, derhal ayaklanan ordunun isteğine uyarak, iki soylu ve yaşlı kadını göndererek, anlaştı: *Kutlug-Arslan,* serbest bırakıldı ve Devlet işlerini görüşüp son kararı verecek bir *"Devlet-Şûrâsı"*(Türklerin "Kengeş Derneği") kuruldu. Böylece, *Kıpçak* Uluları ve Beğlerbeği ile Eristawlar da, meşrutî bir usulle, devlet idaresine katıldılar; ordu da, Kıraliçeye bu şartları kabulü üzerine, sadâkat yemini etti. Artık devletin idaresine, *Kıpçaklı Beği Kutlug-Arslan,* birinci sırada hâkim olmuştu[49].

Fakat *Tamar,* Kıpçaklar'dan çekindiğinden, *Başkumandanlığı, Lore* şehrini de temlik ederek, 1161 de *Ani*'da vazifeli gördüğümüz Hıristiya-Kürt Babırakan oymağından Grigoryanlıktan Ortodoksluğa dönme Zakarya oğlu *Sargis*'e verdi; ona *"Somkhet Mtavarı"*(Güneyli-Ulubeği) unvanını da tevcih etti. Bunların âilesinin *Koluuzunoğlu* adı, gürcüce tercümesiyle, *"Mkhrgrdzeli-dze"* (Uzun-kollu-zâde) diye anılmaya başladı. Kıraliçe ile evlenme adayları arasında, *"Kalarcet* ve *Şavşet"* bölgelerinin ulubeği *Kıpçaklı "Guzan"* (Kozan) ve *Ahıska* kesimi kumandanı (sonraki Yukarı-Kür ve Çoruk boyu Kıpçak Atabekleri atası) *Boço Beğler* de vardı. Fakat, *Tiflis* ve *Kartel "Emîr*'i *Abu'l-Hasan"* ın tanıdığı, Dağıstandaki *"Kıpçak Khanı*'nın *Swinc* (Terek'in

[49] M.BROSSET, anılan eser, I.402-403,406-407; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.197-198.

sağ kolu Sevinç/Sunca çayı üzerinde ve ona adını veren Kıpçaklı Sevinç-Khanı'nın kurduğu ve şimdiki Grozni şehri yerinde) şehrinde sığıntıda yaşayan ve amucası *Sawalth* (Vsevolod) tarafından kovulup, sürgün bulunan "300 beğliğe hâkim Suzdal *Rus Knezi Andre* (Bogoliubski) oğlu *Georg*" ile, 1185 te evlendi. Çok sarhoş ve yontulmuş ağaca benzeyen bu Knezi, iki yıl sonra boşayıp, *Istanbul*'a gönderdi. 1191 de de, dayıları Osetliler'in Prensi *David Soslan*'la evlendi. Bundan sonra *David Soslan* da, *"Kıral"* adı ile anılarak, *Oset*'ten getirdiği küçük *Os* askerî birliği ile ve Tamar'ın yanında gölge gibi dolaşarak, seferlere pasif olarak katıldı[50].

Kuman-Kıpçaklar, 1170 yıllarında Karadeniz kuzeyinde canlı bir faaliyet gösteriyordu. *Konçak* ve *Kobyak/Kebek* adlı başbuğları ile, 1174 te Ruslar'ın *Pereyaslavl* arazisine hücum etmişlerdi. *Konçak* ordusunun 1185 te *Seversk Knezi İgor Svyatoslaviç*'i ağır bozguna uğratmasından sonra, öteki *Rus Beğlikleri*'ne de akınları ve savaşları devam etti. Rus hizmetindeki *Karakalpak, Berendi* ve *Uz/Tork* oymakları da, bazen Ruslara kızarak, Beğleriyle birlikte *Kumanlar*'a katılıyordu. 1186 da Tork/Uz Beği *Küntogdu*, Kıpçaklar'la birleşerek, eski metbuları Ruslar'la savaşıyordu[51]. Yine 1110-1113 yıllarındaki gibi birleşik Rus Beğliklerinin ilerlemesiyle, *Kıpçaklar*'ın Kafkaslar kuzeyine kaydığı ve geçinecek yer darlığı çektiği anlaşılıyor.

*Irak-Selçuklu Sultanlığı*nın 1194 te sona ermesi, *Azerbaycan Atabekleri*'nin zayıflaması, *Tamar* çağında Azerbaycan Atabeki *Nusratüddin Ebûbekir* (1191-1210) ile, küçük kardeşi olup, Hazar denizinden Gökçegöl çevresine değin uzayan *Aran*'ın Emîri bulunan *Emîrân* ile kıyasıya savaşları, *"Gürcistan"* a, büyük fırsatlar verdi. *Şirvanşah II.Agsartan*'ın güveğisi olan *Emir Emîrân*, ağabeğisine yenilip, ülkesini ona kaptırınca, kaçıp *Şeki*'de kaynatası *Şirvanşah*'a sığınıyor. Bunun üzerine *Atabek Ebubekir, "Balukan"* (Baylakan) yanında *Şirvanşah*'ın ordusunu da yenerek, kaçırtıyor; az sonra da, büyük bir deprem, *Şamakhya* Kalesinin duvarlarını yıkıyor, Şirvanşah'ın çoluk-çocuğu da, çöküntüler altında ölüyor. Bu çifte felâket üzerine artık bir

[50] M.BROSSET, a.e.I.409-414,420-422,424; MANİVELİCHVİLİ, s.185-186; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.200-201.

[51] Akdes N.KURAT, Rusya Tarihi, s.474; İdil Boyu ve Karadeniz, s.85-88-91. 1184 yılında Rus şehirlerine akın eden *Koncak Khan* başbuğluğundaki *Kıpçak* ordusunda: Baku'dan getirilme neft ile dolu boynuzlarla atılan mengeneli *"ateşli-oklar ile mücehhez Müslümanlar"* ve *"elli kişinin geremediği kendi-kendine* (çarklarla) *gerilen yaylar"* vardı (A.YAKUBOVSKİ, "İbn Bibi'nin,XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets/Kıpçak ve Ruslara Karşı yaptıkları Seferin Hikâyesi", çev.İ.KAYNAK, A.Ü.DTCFD, Mart-Haziran 1954, XII.218,220-221.

umutları kalmayan *Şirvanşah* ile sığıntı güveğisi *Emir Emîrân, David Soslan* ile *Tamar Hatun*'a Elçiler gönderip, metbuluklarını tanımak üzere, yardımlarını diledileri ve ittifak teklifinde bulundular. Bunun üzerine, 1195 yılında bir yandan (Kür ve Faş/Riyon suları ayırımındaki doğu ve batı Gürcistanı ayıran) *Likh dağının berisi*' nde ve *ötes*indeki orduların toplanması için haberciler gönderildi, bir yandan da, ülkeye yeni gelen pek güçlü ve çok sayıdaki yeni göçen *Kıpçaklar*'dan faydalanmaya önem verildi. (Dağıstan'da, Terek kolu üzerindeki Sevinç şehrini kuran) *"Kıpçaklar Khanı Sevinç*'in kardeşi (Rus-Ortodoksluğuna bağlı olduğundan, rusça "Vsevolod" adından gelen deyimle anılan) *Sawalt,* (ittifak ve yerleşmek üzere) çok külliyetli bir ordu ile gelmiş bulunduğundan", bunların sayısız savaşçıları, "tunç gibi sağlam duvarlı kalelere yerleştirildi: *Kür*'den *Alget* ve *Kçiya* (Khıram) çayları ve *Kurd-Waçar* (Borçalı çayı aşağısı) boylarına, *Tiflis*'ten (Kakhet doğusundaki İlk-Kıpçaklar'ın "Sıgnak" boyu ile birlikte gelen Oğrak/ Karaağaç boyu yurdu) *Kara(a)ğaç*'a değin, ordular doldu." Bu sırada, *Emir Emîran* ile *Şirvanşah Agsartan* ve bütün *Aran Uluları,* geceli-gündüzlü yürüyerek, bayraklarıyla geldiler." *Agaralar* ormanındaki yazlıkta bulunan *Tamar* ile kocası *David Soslan,* "verdikleri (ittifak ve yardıma ait) sözün yerine getirilmesini istiyorlardı." Bu sırada *Tiflis*'ten Hala (Horasan Sultanından dul kalmış olan III.Görgi'nin kızkardeşi) Kıraliçe *Rusudan Hatun* da getirildi. *Şirvanşahla Aran Emir*'ini karşılama töreninde, ülkedeki kurulu protokol sırasına göre, ordunun türlü millet ve kavimlere mensup birlikleri, şu sıra ile geçit resmi yaptı:

"1. (Kıral David Soslanın maiyeti) *Oslar* (Alanlar), 2. *Eski-Kıpçaklar,* 3. *Yeni-Kıpçaklar,* 4. *Heretler* (Karaağaçlar), 5. *Kakhetler* (Sıgnaklar), 6. *Karteller* (Tiflis-Göri bölgesi/İberli halkı), 7. *Mes(e)khler* (Ahıska-Azgur-Khırtız çevresi halkı), 8. *Torlular* (Meskhler'in doğusu halkı), 9. *Şavşet-Kalarcet-Tao,* 10. *Somkhitar'lar* (Alget-Khıram-Borçalı çayları bölgesi/Gogarlı soyundan halk), 11. *Apkazlar* (Abazalar), 12. *Suvanlar* (Engür Çayı başlarındaki dağlık Suvanet halkı), 13. *Megreller,* 14. *Gureller,* 15. *Raçalar* (Faş/Riyon başlarındaki halk), 16. *Takver* (Aygırsuyu başlarındaki Leçkhum), 17. *Arguet* (Kutayıs doğusundaki bu bölgenin adı, *"Argu-yurdu"* anlamında Argu Türklerinden kalma olup, ünlü "Çenasdan"dan gelme Başkumandan *Orbelyanlar*'ın mâlikânesiydi. Atalarının kabirleri, burada idi)."

Şirvanşah ve *Emir Emîran* ile *Kıral ve Kıraliçe,* birbirlerine armağanlar verip, bir hafta dinlenme ve avlar, çögen oyunları ile vakit geçirildi. Bu sırada *Atabek Ebubekir* de, *Nahçıvan* üzerinden *Aran*'a girmişti. Müttefikler ordusu, Kür sağında *Zagam* (Zegem) çevresinde mevzi aldı. *Aran* (Gence-

Karabağ) ülkesindeki sâdık adamları, taallûkatiyle *Emir Emîran*'ın yanına geldiler. Savaş, 1195 yazında *"Şankor"* (Şemkür) yanında başladı. "Vuruşma, (Müttefikler kolundaki) ordunun ana kitlesiyle değil, (Şemkür çayının sağına geçmiş bulunan) öncülerle oldu ki, buna Kıpçak dilince *Ç a l k* (çarka) ve *Ç a n ç a k* denilmektedir, (Kıpçakların bugün köy adlarında da Çalka/Çarka ve Çançak adlı hâtıraları kalan) öncüleri döğüştü. Savaş uzun sürdü." Çok gecikmiş olarak Başkumandan Sargis oğlu *Zakarya* ve Saray-Nazırı *İvane* kardeşler ordularıyla yetişince, zafer kazanıldı. *Emir*, Gence'de oturup, *Aran*'a; Şirvanşah da *Gülistan*'da oturup, ülkelerine yeniden sahip oldular. *"Şankor Savaşı"*'nda bozulan *Atabek, Nahçıvan*'a çekildi. (Kıpçaklardan) *Ahıskalı Şalva* adlı yiğidin savaşta aldığı (Âyet yazılı) *"Halife Bayrağı"*'nı *Tamar*, kendi yazdığı bir şiirle 1196 yılında (Tortum'da bugün Khakho denilen en büyük köydeki) "büyük *Khakhul Manastırı*'na, uğur diye gönderdi. Atabek ordusundan 12 000 tutsak, 40 atmaca, 20 000 at, 7000 katır, 15 000 deve yağma alındı[52].

Bundan sonra, *Aran/Gence Emîri* ile ağabeğesi arasındaki savaşlar, 1210 da *Atabek Ebubekir*'in ölümüne değin sürdü; onun yerine kardeşi *Muzaffereddin Özbek* (1210-1225), son Azerbaycan Atabeki oldu. *"Yeni-Kıpçaklar"*, *Lore* hâkimi ve *Başkumandan* ("Amir-Spasalar") olup, eski *Kıpçaklı Kubasar* ile,1177 den önceki *Orbelyanlı hanedanı*'nı yerini alan ve *"Atabek"* unvaniyle de anılan *"Kürt Babırakan kheli* ("el'i" oymağı) *kökünden Koluuzunoğlu"* (gürcüce: Mkhargrdzelidze) hanedanı ülkesine yerleştiklerinden, onla-

[52] M.BROSSET, a.e., I.435-446; MANİVELİCHVİLİ, s.188. Selçuklu kaynağı, bu hususta Kartel kronikini doğruluyor: *Aran*'daki *"Türkmenler*'den bir cemâ'at"in *Emiriemîrân Ömer*'in yanında, (Eski- ve Yeni-Kıpçaklar'dan kurulu) *"yere, göğe sığmayan bir ordu"* ile, *Atabek Ebûbekir*'e karşı yürüdüler; savaş, *Baylakan* yanında geçti; bozulan Atabek, artık kalan ordusuyla çekilmek isterken, *"Gürcü* ve *Müslümanlar*'ın askerleri, onun askerlerini her cihetten kuşatmış olduğundan", ricat edemedi; sonunda ağır bozgunla *Nahçıvan*'a dönebildi; bunun üzerine *Ömer*, "yanında *Gürcü* ve *Müslüman* askerleri olduğu halde *Gence*'ye" yaklaşınca, şehir halkı, *Hıristiyan çerisini* içeri sokmamak şartıyla, yalnız *Emîr Ömer*'i kabul etti; o da Gürcülere tâbi olarak, Gence'de ancak 22 gün yaşayıp, öldü (aslında: ağulandı); bunun üzerine yine *Atabek Ebûbekir*, yetişip *Gence*'ye hâkim oldu (Akhbâr.,s.130-132).

Kıral *Islâhatçı David*, 1121 Did-Gorni Savaşında *Kıpçaklar* eline geçen Arap Emîri Dübeys ile "Kay" (Artuklu El-Gazi?)a âit "İncili-Gerdanlık" ve süs eşyasını, 1124 te Kıpçaklar'ın Salduklular'dan alarak yerleşmeğe başladığı o zamanki Tortum Sancağı merkezi *"Khakkul"* kasabasındaki (970-980 yıllarında yapılan ve 1080 den sonra Câmie çevrilmişken, 1124 te yine kilise yapılan ve üzerinde, pençeleri arasında bir tavşan tutan iri kartal kabartması bulunan, bugün de Câmi olarak kullanılan, kümbet kubbeli büyük) *Kilise*'ye armağan sunmuştu. *Tamar* da, *Kıpçaklar*'ı okşamak üzere, (herhalde "İnnâ Fetehnâ" sûresi veya Kelime-i Şahâdet yazılı) *"Halife-Bayrağı"*'nı, yine Kıpçaklar yağmaladığından, *Khakkul* (1960 tan önceleri *"Khakho"* ve yeni adı *"Bağbaşı"* olan Belediyeli kasaba)a gönderilmişti.

rın Başkumandanlık-Bayrağı altında hizmet edip, bütün *Yukarı-Aras, Orta-Aras* boylarını ve Gence kapılarına varınca *Orta-Kür* kesimini zaptettiler. Bu *Yeni-Kıpçaklar*'ın çoğu, *Gürcü-Ortodoks* kilisesine bağlı olmakla birlikte, birtakımı da, 1200 de fethettikleri *Anı-Şeddâdlı Emîrliği* ülkesindeki *Gregoryan-Ermeni* Mezhebine girdiler. Genceli KİRAKOS ve VARDAN gibi *Atabek* Koluuzunoğulları hanedanını gören Ermeni müellilflerinin, onları *Aran* (Gence-Karabağ) göçebe *Kürtler*'i soyundan saymaları[53] gibi, 1578 de Osmanlılar'ın *Tiflis* fethinde Ordu-Münşisi bulunan tarihçi Mustafa ÂLÎ-ÇELEBİ de, oradaki Gürcü aydınlarından tarihlerini ve Bagratlıları öğrenerek, *"Tamar Dedopal*'ın (1207 de ölen kocası David-Soslan'dan dul kaldıktan sonra, bir gece sarhoş yattığı sırada, yatağına girerek) murâd-i nefsânîsini alan *Kürdîü'l-asl Atabeki"* dediği ve sonraki Osmanlı eserlerine de bu biçimde geçen bilgi[54], bu *Mekhar-gerdzeli-dze/Kolu-uzun-oğlu* hanedanından yarı Ortodoks-yarı Grigoryan Hıristiyan *Loru-Anı Atabekleri*(1185-1239, sonra Cengizliler idaresinde Anı kolu: 1239-1317) âilesine âittir.

Gümrü (1924 ten beri: Leninakan) güneyinde ve Elegez (Arakaz) dağı kuzeybatı eteğindeki *Ertik* kasabası yanında, büyük (1908 de 808 nüfuslu) *"Kıpçag"* adlı sırf "Ermeni" yerli köyünün bulunması[55] ve burada asıl adı *"Kıpçak-a-Vank"* (Kıpçak-Manastır'ı) olup, *"Harıc-a Vank"* da denilen XIII.Yüzyıldan kalma[56] çok güzel bir külliye sayılan sanat değeri yüksek üç kubbe ve ana yapıda, iki insan ve bir kanatlı-arslan kabartması bulunan[57] tapınak ile; Elegez güneyinde, yine XIII.Yüzyıldan kalma *"Aştarak/Eşterek"* kasabası kilisesi (Başgırt boyu "Eşterek/Heşterek/İşterek kolunun Kıpçaklar ile buraya gelen topluluğundan kalma[58]), Kars'ın *Iğdır* İlçe-

[53] Genceli KİRAKOS, ermenicesi, 1865 Venedik, II.78-79; M.BROSSET tercümesi, "Coll. d'Histoirens Arméniens", 1876 St.-Pétersbourg, II.165-166 (bu hanedanın "Kürtler'in Khel-Babırakan"/Babırgiller-Eli'nden olduğu); VARDAN, LXXXII ("Kürt kavminden Sargis oğulları Zakare ve İvane", bunlar "Kürt Beğleri"dir).

[54] M. ÂLÎ, Künhü'l-Akhbâr IV.Cilt, Nuriosmaniye Küt., sayı 3409,y.308-309; Şamlı Kaadı EBÛBEKR, (lâtinceden ilâveli) "Coğrağyayi Kebîr Tercümesi", Nuriosmaniye Küt., sayı 2995, y.235; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.409-410.

[55] Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy, 1908 Erivan, III.114. Bu köyde 1925-1930 larda yapılan kazıları tanıtan yayınlarda, buranın adı *"Kıpçak"* diye geçer (R.GROUSSET, s.26,30 ve haritası).

[56] M.BROSSET, Les Ruines d'Ani, 1861 St.-Pétersbourg, s.3.

[57] Üç poz güzel fotoğrafları için bak. Ed.UTUDJİAN, Armenian Architecture, s.40 ve Fig.188-190.

[58] Fotağrafları ve iki (Türk Balbalını andıran) anıt mezartaşı için bak. Ed.UTUDJİAN, ayni eser, s.40 ve Fig.191-193. Çoruk, Kür ve Aras boylarındaki Türk Hıristiyanlık eserlerinin sanat tarihi bakımından incelenmesi, çok gereklidir.

si'nde (1918 Ermeni kırgınında halkı kırılıp ıssız kalan) bir *"Kuçakh"* (Kıwçakh) köyünün varlığı[59], *Yeni-Kıpçaklar*'ın *Elegez* dağı çevresine ve *Aras* sağına da yayıldıklarını gösterir. Bunun gibi, *Borçalı çayı* boyunda *Karapapak-Terekemeler* içindeki birer-ikişer köye de adını veren: *Ulaş/Ulaşlu, Saral* ve *Arpalu* (hem Kars-Arpaçayı, hem de Nahçıvan-Arpaçayı/eski "Vayoç-Cor"/ Vedi Çayının adları, bu kalabalık Yeni-Kıpçak boyundan kalmadır)gibi oymak ve boylardan başka[60], adaşları Karadeniz kuzeyi ve Tuna boylarında da tesbit edilmiş bulunan şu boy ve oymaklar'ın, 1195 ten sonra *Borçalı, Şırak* (Şüreg-El), *Gökçe, Revan* (Sahat-Çukuru), *Nahçıvan* ve *Gence* bölgelerine yayılarak, coğrafyada hâtıra bıraktıkları, anlaşılıyor:

1. *Ak/Akh-Tala* (Borçalı'da kasaba, dağ ve su; Dağıstan güneyinde ve Şirvan batıkuzeyindeki ikiz "Çar" ve "Tala" boyu kolu), 2. *Aktı* (Borçalı'da, Gökçe'de; Dağıstan'da Samur-Özen ortasındaki "Akhtı" kasabasına adını veren boydan), 3. *Cankı* (Elegaz kuzeyinde ve Gümrü'de köy ve "Cankı-Tepesi"), 4. *Çala* (Gökçe'de "Çala-Berd"/Çala-Hisar'a adını veren, Loru, Tiflis doğusundaki Karayazı, Kars: Arpaçay ve Çıldır'da Çala adlı köyler, Posof'ta yaylak), 5. *Çançanlu* (Otuzikilü Ulusu boyu, Karabağ'da; Dağıstan "Çançan/Çeçen" kolundan), 6. *Çarık* ve *Tay-Çarık* (Borçalı, Gökçe ve Şüregel-Gümrü kesiminde), 7. *Bozdoğan* (Elegez batısında), 8. *Çıbıklı* (Borçalı'da yaylak ve köy), 9. *Çığalu* (sorguçlu anlamına, Borçalı'da), 10. *Çılgalar* (Borçalı'da çay ve köy, yaylak), 11. *Ertüş* (Nahçıvan-Arpaçayı ortasında ve "Arpalu" kasabası yanında; Ertiş/Irtış ırmağına ve Ural dağları doğusunda Çelyabın'daki göle adını veren Kıpçak boyu kolundan), 12. *Khozabın* (Yukarı-Borçalı/Penbek ve Çıldır'da;sondaki "ın" eki, Kıpçak ağzında etnik adların sonuna eklenen ve "çokluk" anlamını bildiren bir sonektir), 13. *İd* (Taşır Sancağında 1590 da "İd-Kilise" köyü ve Erzurum-Narman ilçesi'nin merkezi "İd"; Kuman-Kıpçak boyu "İtler"/İdler=Kutlular kolundan hâtıra), 14. *Çotur* (Kakhet'te Sıgnak şehri batısında; anlamı, bodur ağaç, dal-budaktan çit), 15. *Karaağaç* (Gence'de eski Sancak merkezi kasaba, Kakhet doğusu merkezi şehir; Kıpçak kolundan Oğrak/Iğrak boyunun adı) 16. *Kara-Bulak* (Borçalı'da Khıram'ın sağ kolu suyun ve üzerindeki kasabanın adı; Dağıstan'da Sevinç/Sunca çayı başında kasaba, bölge ve suyun adı; KAŞGARLI'nın belirttiği gibi "Bulak/Elke-Bulak" ve Moyunçur yazıtındaki "Kara-Bulak" ların Kıpçaklar'la gelen kolundan), 17.

[59] Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy, III.42.

[60] V.MİNORSKY, Sulduz, İA, XI.11; KIRZIOĞLU, Karapapaklar, 1972 Erzurum, s.20.

Karacalar (Tiflis-altı, Şamkhur/Şemkür'de, Revanda), 18. *Kamarlu* (Çıldır'da "Kamar-Van", Gence'de Otuzikilü Ulusu ile konar-göçer boy, Revan: Serdarabad ve Khatun-Arkhı üzerinde üç köy ve kasaba), 19. *Kepenekçi* (Borçalı'da bölge ve oymak, Gence'de Yavlak'ta kışlayan Otuzikilü boyu), 20. *Kesemenlü* (Gökçe'de, Gence'de köy ve Otuzikilü Ulusu ile konar-göçer üç oymaklı boy), 21. *Kırgallu* (Otuzikilü Ulusu'nun Gence Karaağaç kazasında kışlayan boyu),22. *Kobı/Kobılu* (Gence'de Otuzikilü ile konar-göçer oymak, Iğdır-Aralıkta iki köy; Dağıstan'da Kazbek dağı güneyinde ve Terek başında kasaba), 23. *Kumanlu-yi-Cedîd* (Yeni-Kumanlar, 1593 tarihinde Gence'deki Otuzikilü Ulusu'nun 1/32 boyu); 1856 Rus Kafkas Yıllığında s. 464, 470: "Kuman" ve "Kumanlu" adlı iki boy, 1921 Azerbaycan Etnografyasında, Baku Sancağında "Komanlu"; Gökçay-Cavanşir ve Şuşa/Karabağ'da, Kıpçak boyu *"Kengerlü"*; 1827 deki Rus istilâsına değin 1750-1827 arasında Nakhçıvan Khanları sülâlesi'nin mensup olduğu boy "Kengerlü" idi), 24. *Kumanlu-yi-Kadîm* (Eski-Komanlar, 1593 Gence tahririnde Otuzikilü Ulusu'nun 1/32 boyu), 25. *Komuk* (Iğdır-Aralık'ta, Kars-Göle'de, Erzurum-Oltu ve Şenkaya'da), 26. *Kuşu/Kuşı* (Borçalı, Kazak, Gökçe ve Revanda köy, su, erkek adı olarak da Ahıska-Ardahan'da çok kullanılır), 27. *Parakh/Barakh* (Borçalı'da, Ağ-Parakh" Gökçe'de, "Khaça (Çatallı)-Parakh" Revan ile Nahçıvan'da), 28. *Padar/Padarlu* (1593 Gence Tahririnde Otuzikilü Ulusu 1/32 boyu, Borçalı'da boy ve kasaba, Khıram-Kür kavşağında ve Kür solundaki Kara-Yazı düzünde kışlayan Borçalı-Kazaklar'ın en güçlü boyu "Baydar"'ın adı, bunların asıl varyantıdır; bunlar Müslüman olduktan sonra, Kartel ve Kakhet Gürcülerine, sürekli akın ve yağmaları ile kanağlatmışlardır; Kakhet-Ağdaş-Gökçay-Kuba gibi Şirvan bölgelerinin de en güçlü ve kalabalık yaylakçı-kışlakçı halkıdır; MARKWART, "Padar"ların, On-Uygur Birliğinde de bilindiğini tesbit etmiştir; bugün hem "Baydar", hem de "Padar" denilmektedir), 29. *Saral* (Sarı-El)e yukarıda işaret etmiştik, 30. *Sarukhanlı* (Borçalı, Gökçe ve Nahçıvan-Şarur'da), 31. *Sarıcalu/Sarıhacılu/Saraçlu* (1593 Tahririnde Gence Vilâyetindeki hem Yirmidörtlü-Ulusu, hem de Otuzikilü-Ulusu'nun birer boyu; Iğdır-Tuzluca ve Revan'daki "Saraçlu" ve buradan Ağrı İlimize yüzyıldan beri göçme ayni addaki oymak, aslında "Sarıca'lu" iken, sarışınlığından böyle anlıp, bunlardan okumuşların isteği ile veya bir Hacı Boybeğlerine göre "Sarı-Hacılu" denmiş olduğunu, bundan da "Saraçlu" adının çıktığını, sanıyoruz), 32. *Solak* (Borçalı'da ve Gökçe'de; Dağıstan'daki Kumuk/Komuk-Eli'ni sulayan ve baş kollarına Kıpçak/Komuk-Ağzı ile "Koy (Koyun)-Suyu" denilen "Sulak/Solak-Özen"e ad veren eski ve Demirkapı/Derbend'e de İslâmlıktan önce "Sol-Kapısı" adını verdi-

ren kalabalık Kıpçak-Kuman boyunun kalıntısından), 33. *Uzun/Uzunlar* (Borçalı'da eski kasaba), *Uzun-Oba* (Revan-Nahçıvan'da üç köy[61]).

"*Yeni-Kıpçaklar*"ın askerî gücüne dayanan *Atabek Koluuzunoğulları, Anı-Şeddâdlıları*'ndan, 1196-1200 arasındaki sürekli savaşçıları ile *Şüregel, Anberd* (Elegez güneyi) ve en sonunda da başkent *Anı*'yı zaptederek, *Aras* boyuna vardılar. Arada *Kars-Yaylası*'na ve *Sürmeli-Çukuru*'na giremeyip, 1202 de *Kağızman-Deresi* ile, *Aşağı-Pasın* merkezi *Becengert/Mıcıngert* sınırına ulaştılar[62]. Bu sırada *Anadolu-Türk Birliği*'ni kurmaya çalışan ileri görüşlü *Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204), Tamar* çağında 1195 *Şemkür Savaşı*'ndan beriki gelişmelerle "*Gürcistan*"ın, *Şirvan* ve *Aran*'dan sonra *Anı* ülkesine de hâkim oluşunun karşısında, sıranın *Erzurum Saldukłu Emirliği*'ne de geleceğini ve *Saldukluları*'ın, *Eski* ve *Yeni-Kıpçaklar* ile çok güçlenen bu *Hıristiyan* devlete dayanamıyacağını kestirdi. *Malatya*'yı başkent *Konya*'ya bağlayıp, *Harput-Artukluları* ile *Divriği-Erzincan Mengücüklü* Melikleri'ni kendisine itaat ettiren *II.Süleymanşah*, 1202 baharında ordusu ile Konya'dan hareketle, tâbilerinin yardımcı askerlerini de alıp, 25 Haziran 1202 Salı günü *Erzurum*'a ulaştı. Son *Salduklu Meliki Alâeddin Melikşah* bin Mehmed b. II.İzzeddin Salduk bin Ali bin Ebi'l-Kasım, kendisini törenle karşılayıp, tâbiliğini arzettiyse de, sadâkatine güvenilmeyerek, hemen kendisi hapsedildi ve *Salduk-Eli*, o gün resmen *Türkiye-Selçukluları*'na katıldı. Fakat, *Mıcıngert*'teki h. 604 Rebîülevvel/Ekim 1207 tarihli Kale kitabesine göre, *Melikşah*'ın kardeşi *Hacı Ebûmansur Argınşah, Pasın*'a hâkim ve *Mıcıngerd*'de iken, bu ilhak'a kendi bölgesini dahil ettirmemiştir. *Erzurum, Sultan* tarafından kendi kardeşi *Muğisüddin Toğrulşah*'a (1202-1225) temlik edildi.

Bundan sonra, *Kıraliçe Tamar*'a ağır bir mektup yazarak Elçisiyle gönderen *Sultan*, onun Müslüman olmasını ve Haçı huzurunda kırmasını; bunu yaparsa, hatunluğa alacağını; yoksa cariye edineceğini bildirdi. O da, Başkumandan Sargis oğlu *Zakarya Mekhargrdzelidze* (Koluuzunoğlu) ve ünlü (Kıpçaklı) Kumandan *Ahıskalı Şalwa* ve *İvane* kardeşler, ile ülke-

[61] A.Zeki V.TOGAN, Azerbaycan, İA, II.92-93; KIRZIOĞLU, "Aran/Gence-Karabağ'da Yigirmidörtlü ile Otuzikilü adlı Ulusların Oymakları ve Kür-Aras Kürtleri'nin Manşei", TTK., "VI.Türk Tarih Kongresi-Tebliğler", 1967 Ankara, s.404-412; Karapapaklar, s.13-15,19-20. Ayrıca şu haritalar: a.LYNCH, 1901 deki 1.1.000 000 ölçekli Güney-Kafkasya ve Doğu-Anadolu haritası; b.T.C.Harita Genel Müdürlüğü, 1943-1944 baskılı ve artık serbest satılan 1.200 000 ölçekli "Kars, Çıldır, Artvin, Oltu" paftaları; c. Atlas SSSR, 1954 Moskva, 1: 1 500 000 ve 1: 2 500 000 ölçekli 43-46 sayılı Kafkasya paftaları, ve indeksi.

[62] VARDAN, LXXXII; Orbelyanlı STEPANOS, (Saint-Martin), II.101-103.

nin bütün ordularını toplatıp, *Pasın* üzerine yürütürken; kendisi, Katolikos *Teodor* ile birlikte, Ahıska'nın batıkuzey yanındaki *Odzrakhe*'de kiliseye kapanıp, zafer için gözyaşlarıyla dualar ediyordu. Selçuklu ordusu 100 000 ve Gürcistan ordusu daha fazla idi. İki ordu, *Mıcıngerd*'in batı yanında (tarihî Erzurum-Kars kervan yolu üzerinde) *"Bolositek* (veya: Bolortki)te *Sultan*'ın konakladığı yerde, savaşa tutuştu. Selçuklu ordusu dinlenmekteyken, baskına uğramıştı. 598 Zilka'de başlarında (23-31 Temmuz 1202 de) yapılan Mıcıngerd/bölgesideki savaşı, önce *Selçuklu* ordusu kazandıysa da, Bayrakdarın atı yamaçtan sürçüp, *Sultan-Sancağı* yere düştüğünden, sağ ve sol kanattakiler, Sultan tutsak alındı sanarak, düzenini yitirince; toparlanıp kaçmaya hazırlanan Gürcistan ordusu, bu durumu görerek, geri dönüp, keskin hücumlarla savaşı kazandı. Selçuklu ordusu çekildiği halde, çok zayiat vermiş bulunan düşman, onları takip edemeden, geri döndü[63].

Gürcistan Atabeki Başkumandan *Zakarya/Zakare*'nin Selçuklular'a karşı bu baskın - savaşında, *Salduklular*'ın *Mıcıngerd Kolu*'nun, devam ettiğini; 1204 te de, Erzurum Selçuklu Meliki *Toğrulşah*'a karşı *Mıcıngerd Kalesini* tamir ettirmesinden onun, komşu *Anı*'ya da hâkim olan Atabekli ile işbirliği edip, *Sultan* ordusuyla savaştığını, sanıyoruz.

Bütün Türkler gibi Ortodoks *Kıpçaklar*'ın da, din hususunda pek lâik davrandıklarını, bu yüzden Islahatçı-David çağından beri *Tiflis, Tumanıs, Anı* ve sonra da *Sürmeli/Surmari* ve *Düvin*'de, yerli Müslüman halkın serbest yaşayıp, kendi *Kadıları* ile dava işlerini yürüttüklerini, biliyoruz[64]. *Gence Emîri Emirmîrân*'ın 1195 te yaptığı gibi, *Mıcıngerd Salduklu Beği Ebûmansûr*'un da, mülkünü kurtarma ve koruma bahasına, dindaşları aleyhine davranıp, Tamar'ın tâbii olduğu, görülüyor. Bu yüzden Orbelli STEPAN,

[63] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.456-463; İBNÜ'L-ESÎR, XII.71; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.392; O.TURAN, Süleyman-Şah II,İA,XI.225-229 (burada s.228, Pasındaki savaş yerinin adı "Bolorçi" diye yanlış okunmuştur); F.SÜMER, Saltuklular, SAD,III.421-425,428-429. Kartel kaynağının ve çağımızdaki Gürcü yayınlarının bu *Pasın Savaşı*'nın yılını 1205 veya 1206 göstermesi (MANİVELİCHVİLİ, s.188-189, "1206"; ve galiba gürcüce asıl yazmadaki imlâya göre cenk yeri adı "Bolostik"; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.205, "1205"), yanlıştır. Bu savaş yerinin, Temür ve İspanyol Elçisi KLAVİYO'nun da geçtiği tarihî *Erzurum-Kars kervan yolu* üzerinde ve *Mıcıngerd*'in batıkuzey kesiminde olduğu muhakkaktır. KÂTİB-ÇELEBİ, bu konakları doğru yazmıştır: *"Çobanköprüsü"*(ünden, Mıcıngert Kalesinin 20 Km.batıgüneyindeki konak köyü) *Sanamer* (arası) beş saat; (Sanamer'den doğukuzeye Soğanlıdağı belindeki) *Tuma-Damı* nâm-i diğer *Soğanlu-Yaylası* (ki Sanamer-Zivin-Karaurgan-Yeniköy'den geçilerek varılırdı) üçbuçuk saat; andan *Kars* (on) iki saatdür" (Cihânnümâ, s.408). Savaş, Sanamer ile Soğanlıdağları arasında geçmiştir.

[64] M. BROSSET, H.de la Géorgie, II.237-243 notları; G. MAĞALAŞVİLİ, yukarıda 45. notta anılan makale, s.25-26,35.

Atabek Zakare'nin fetih ve ülkesini anlatırken, (batıda) *"Mejngerd"*den (doğuda, Karabağ'da soldan Aras'a karışan Hakarı/Akara çayı sağındaki çaya adını veren) *"Barkuşat"*a değin bütün yerlerin, *Atabek Zakare ve İvane Kardeşler*'in elinde olduğunu yazar[65].

Yeni-Kıpçaklar'a dayanan *Zakare, Azerbaycan Atabeki Ebubekir*'in, son yıllarında, gece-gündüz içki ve safahatle vakit geçirip, ülkeyi korumayı da ihmalinden faydalanarak, 1203 yılında *Düvin*'i zaptederken, çok direnen halkını kırgına uğrattı[66]. *Tamar,* gönderdiği *Kıpçak* ordusu ile, IV. Haçlı Seferinde *Istanbul*'un Lâtinler eline düşmesiyle oradan kaçan ve kendisinden yardım isteyen *Aleksis Komnenos*'a muavenet edip, *Trabzon Kayserliği*'nin kurulmasını kolaylaştırdı[67]. Başlangıçta *Trabzon Kayserliği/Tekfurluğu* sınırlarının, ta *Sinop* batısına vardığı biliniyor. Bugün Trabzon'da (Of) *"Koman'et"* (Koman'yurdu), *"Komar'ita"*, (Yomra) *"Komare"*; Giresun (Alurca) da *"Koman"*, Ordu'da *"Kumanlar"* (Boyabad'da), ve Sinop'taki *"Komarı"* ile *Kuman"* adlı köylerin[68], buralara yerleşen *Kumanlar*'ın hâtırasıyla anıldığı, anlaşılıyor.

Kars Emîrliği'nin tâbi bulunduğu *Ahlat Melikliği* topraklarına 1205 te akın eden *Atabek Zakare* ve *İvane Kardeşler* ordusu, bütün *Yukarı-Murat* boylarını vurdular: (Valarşgerd/Eleşgird'in eski müstahdem merkezi ve bugünkü "Toprak-Kale" köyü yerinde bulunan) İslâm kaynaklarında *"Hısnu'l-Tîn"* diye arapça tercümesiyle anılan *Toprakkale/Eleşgird*'i ve çevresini vurup yağmaladılar; *Malazgirt* şehrini de böyle yaptılar; sonra *Ahlat*'ı kuşattılar, bir koldan da *Erciş*'i alıp, yağmaladılar. Bu felâketler üzerine, Ahlat Meliki Bektemir oğlu *Mansûr Mehmed* (1198-1209), komşu Erzurum Meliki *Selçuklu Toğrulşah*'tan yardım diledi. *1202 Mıcıngerd Bozgunu* acısını da çıkarmak isteyen *Toğrulşah,* kendi çerisiyle yetişip, *Kıpçak-Gürcü* ordularını bozdu; ellerindeki yağmaları aldıktan başka, onların ağırlıklarından bile elegeçirip, hepsini geri kaçırttı. Bu sırada *Ahlat Melikliği* ile *Koluuzunoğulları Atabekliği* arasında, Ağrıdağları ile Murat-Aras boyları suayırımını teşkil eden *"Şahyolu-Sıradağları"* nın bulunduğu, anlaşılıyor ve *"Kars Emirliği"* başkendi 1204 ten beri kuşatıldığı halde, "Anı'dan ve Düvin'den daha çok erlikle dayanarak", teslim olmuyor, yine Ahlat'ı metbu tanıyordu.

[65] SAİNT-MARTİN, II.101,103.
[66] İBNÜ'L-ESÎR, XII.76; VARDAN, LXXXII.
[67] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.464-465; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.204.
[68] İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, 1947 Ankara, II.722,753.

Ahlat Meliki Mehmed, safahate dalarak,devlet işlerini ve ülke müdafaasını gevşek tuttuğundan, Malazgird Valisi ve halk ile ordunun çok beğenip sevdiği, kölelikten yetişme *İzzeddin Balaban,* ayaklanarak, kendi çerisiyle *Ahlat*'a hâkim oldu (1206-1207). Bunu fırsat bilen *Koluuzunoğulları,* 1206 da ikinci defa Ahlat-Eline akın ettiler, yağmalayıp, hemen çekildiler. Öteden, Diyarbekir Eyyublu Meliki *Evhad Necmeddin* de, Ahlat-Eli'nden *Muş* şehriyle çevresini zaptedip, taht gaasıbı saydığı *Balaban*'ın üserine yürütmekte iken, *Balaban* da, yine *Erzurum Meliki*'nden yardım diledi. 1207 yazında ordusuyla *Ahlat*'a yardıma gelen *Melik Toğrulşah, Eyyublu* ordusunu bozup, geri çevirdi; *Ahlat*'ı da *Erzurum*'a katmak için, *Balaban*'la vuruşup, onu öldürdü. Fakat, müstahkem ve büyük *Ahlat* şehrinin ahalisi, *Selçuklu* ordusuna karşıkoyup, Meliki içeri sokmadı. O da, ordusunu alarak, *Malazgird*'i zapta gidince, oradakiler de, karşıkoydu. Yeni kuvvetlerle gelip, gizlice ve büyük vaadleriyle Ahlatlılar'la anlaşan *Eyyublu Melik Evhad,* ülke askeri ve halkı ile birlikte, *Toğrulşah*'ı *Malazgirt* altında sıkıştırdı. O da, ordusuyla *Erzurum*'a döndü. Artık yardım alma umudu kalmayan ve son zamanlarda *Tmogwi/Tümük'lü Sargis, Tor'lu Şalwa* ve *Meskhler*'in uzun kuşatmasına ve kışa rağmen zaptedilemeyen *Kars Kalesi, "Tamar*'ın tahta geçişinin 23. veya 24. (1207) yılında", bütün mülhakatındaki kale ve hisarlar, Hıristiyanlar eline geçmiş bulunduğu halde, direniyor; artık açlıktan bunalmış bulunuyordu. Bu sırada, şanlı *Türkmen* koruyucuları, çolukçocuklarının açlıktan ölmelerinin daha çok sürmesine ve yokolmalarına engel olsun diye, "bizzat *Kıraliçe* gelirse, ona teslim olacakları" şartını bildirdiler. Çünkü, Karslılarca kardeş ve yakınları kuşatmada öldürülen kuşatıcıların, intikam alacağını düşünüyorlardı.

Devlet-Şurasında (Kengeş'te) Kars işini görüşen *Kıraliçe, Yukarı-Kartel* ordusunu kocası *David Soslan* 'a koşup, ayrıca Atabek *Zakarya ve İvane* kuvvetlerinin, ordugâh kurarak, (1207 ilkbaharını müteakip) kuşatmayı arttırmalarını buyurdu. Böyle iken, *Kıraliçe* gelmeden teslim olmıyacaklarını bildiren koruyucuları *Tamar*'ın gelmesiyle, şu şartlarla teslim oldular: *Anı* ve *Düvin* gibi, *Kars'ı* da *Koluuznoğulları*'na vermeyip, Kıraliçe, Hâs-Mülkü edinecek; şehri oğlu Prens *Görgi Laşa* veya *Kıraliçe* teslim alacak (umumî af ilân edilecek). Bu şartları *Tamar Hatun* kabul etti; oğlu *Görgi,* Kars Kalesi ve Şehrini bu şartlarla teslim aldı. "Onyedi yıl (1191-1207) içindeki seferlerde: *Zorakert* (Loru)ten *Aras*'a, *Gang*'dan *Gence*'ye, *Cavakhet*'ten *İspir*'e kadarki fetihlerden, *Tamar*'ın elinde, ancak kendisine mülk kalan, *Kars* oldu"[69].

[69] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.466-467; İBNÜ'L-ESİR, XII.85,107; ABÛ'L-FARAC, II.487,489-490; VARDAN,LXXXII; ALLEN, s.107-109; MANİVELİCHVİLİ,

Eyyublu Melik Evhad'a karşı *Ahlat-Eli*'nden *Erciş* ile *Van* halkı ayaklanmış, *Malazgirt* de onlara uymuştu. Bunun üzerine *Malazgird*'i itaate sokmaya çalışan *Melik, Ahlat*'ın da isyanını duyunca geri dönüp, güçlükle buraya girdi. Bunu fırsat bilen *Atabek Koluuznoğulları*, 1208 yazında yine akın ederek, *Erciş*'i işgalle yağmalayıp bozdular, tutsaklar aldılar. Ahlatlılar, bir daha kendisini içeri almaz diye, *Evhad,* bu *Kıpçak-Gürcü* akınına karşı çıkamadı. Onun ölümü üzerine, *Mafarkın* tahtına geçerek Diyarbekir ve Ahlat Ellerini idareye başlayan kardeşi *Melik Eşref Musâ* (1210-1237), daha *Ahlat*'a gelmeden, 1210 da, yine *Koluuznoğulları,* Yukarı-Murat boylarına akın etti. Bunlara karşı kudretle savaşan *Melik Musa,* o yıl *İvane*'yi tutsak alarak, akıncıları bozdu. Ortodoks olup, ağabeğisi *Zakare*'nin Gregoryan mezhebinden ayrılan ve üç yıldır dul kalan *Kıraliçe*'nin gözdesi olan *İvane,* ancak kızı *Tamta*'yı *Melik Musa* ile evlendirmek ve bir daha ülkesine akına gelmiyeceğine sözverip, barış yaparak, kurtulabildi. Bundan sonra da *Zakare ve İvane Kardeşler, Azerbaycan Atabekleri* ülkesine saldırmaya devam ettiler: Önce *Merend* ve sonra *Erdebil*'i zaptile, tahrip ve yağmaladılar. 1212 de "Emir Sipehsalar *Zakare*" ölünce, yerine kardeşi *İvane,* Başkumandan tayin edildi. 1214 te ölen *Tamar*'ın yerine de, 18 yaşındaki oğlu *IV. Görgi Laşa* (1214-1222) geçti ve *"Gürcistan'ın Altınçağı"* da sona erdi[70].

Son Azerbaycan Atabeki *İl-Dengizli Özbek* (1210-1225), ağabeği ve selefi *Ebûbekir*'in 1194 ten beri tâbi bulunduğu *Kharezmşahlar*'ı metbu tanımış, *Kıpçak-Gürcü* akınları ve yağmalarından dolayı *Aran* ve *Azerbaycan*'ın harâcını bağışlatmıştı. Orta-Asya'ya hâkim olan Putatapıcı *Cengiz Kagan* (1202-1227), Müslüman *Kharezmşahlar* ülkesini zapta başlayınca, *Sultan Alâeddin Mehmed* (1200-1220) yenilip, sonra ölmüştü. Alâeddin'in oğlu son Kharezmşahlı *Celâleddin Mengü-Berti* (1220-1231), *Cengizliler*'e karşı ülkesinin son kesimlerini korumak için, batıya geçmişti. Bu sıralarda 1220 de *Mengü-Berti*'yi bulup savaşmak üzere *Azerbaycan*'a gelen *Sübidey/Subatay-Bahadur* idaresindeki Cengizli ordusu, *Mugan* ovasında kışlamış, 1221 ilkbaharında *Mugan*'dan kalkarak, *Tiflis*'e doğru gelmişti. Bu sırada *Gag-Ovası*'nda *Cengizliler* ile Apkaz-Kartel kıralı *IV. Görgi Laşa* ve *Başkumandanı Atabek Koluuzunoğlu İvane*'nin orduları savaşınca, bozulup kaçtılar, canlarını

---

s.188,190; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.206-207; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.414-418; O.TURAN, Süleyman-Şah II,İA,XI.229; S.Z.Türkiye, s.260,277-278. Sayın O.Turan anılan iki eserinde de, arapça *"Hısnu'l-Tîn"*'in türkçesine *"Samankale"* demekle, yanılmıştır; doğrusu, kerpiçten yapılmış anlamına *"Toprak-Kale"*'dir.

[70] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.468-473,481; İBNÜ'L-ESİR, XII.116; ABÛ'L-FARAC, II.490-491; VARDAN, LXXXII-LXXXIII.

zor kurtardılar. *"Tatar ve Mugal* (Mogol)" adıyla tanınan *Cengizliler*'in bu ordusu, *Kür* boylarını vurup, o kışı *Şirvan* 'da geçirmiş, 1222 de *Dağıstan*'a girince, *Konçak* oğlu (Rus-Ortodoks kilisesine bağlı) *Yuriy* adlı *Kıpçak Khanı*'nın idaresindeki *Kıpçak-Alan* (Os) orduları tarafından, tehlikeli bir halde kuşaltılmışlardı.

Sübidey-Bahadur ve *Cebe-Noyun* idaresindeki ordu, hileye başvurup: *"Tatarlar* ve *Kıpçaklar,* bir kökten geliriz; *Kıpçaklar*'ın, *Alanlar* ile ittifak etmesi, töremize yakışmaz" yollu sözlerle, *Kıpçaklar*'ı savaş dışı bıraktırıp, önce *Alanlar*'ı, sonra da onları bozdular; kaçan *Yuriy Khan*'ı da öldürdüler. Bozulup kaçan *Kıpçaklar*'dan onbinlerce obalı bir kol, (galiba Yuriy oğlu) *Kürike* adlı Ortodoks Khanları idaresinde (Daryal'dan) *Kür* boylarına geçerek, *Kıral Laşa*'ya ve *Atabek İvane*'ye başvurarak, evleriyle birlikte yerleşip, yurt edinecekleri bir yer isteyip, ülke korunmasında hizmet edeceklerini bildirdiler. Genceli KİRAKOS'a göre, *Gürcistan*'da onlara yer verilmediğinden, bu *Kıpçaklar Gence*'deki *Müslümanlar*'a ayni teklifi yapınca, dilekleri "sevinçle kabul edildi; çünkü, ülkelerini akınlarla bozan, insanlarını tutsak ve mallarını yağma eden *Gürcüler*'in, ağır baskıları altındaydılar." Bu yüzden *Genceliler,* bu *Kıpçaklar*'ı, *Gürcüler*'e karşıkoymak üzere, Şehrin sınırlarında (Kazak çayı ve Kür boyları ile Gökçe hududunda) yerleştirdiler; ayrıca, yiyecek ve içecek de vererek, onlara yardım ettiler." Bunun üzerine, *Atabek İvane,* bu *Kıpçaklar* üzerine büyük bir ordu ile ve zaferden emin olarak sefer ettiyse de, 1223 te *Kıpçaklar,* "yorgun ve bitkin *Gürcü*" ordusunu ağır bir bozguna uğrattı, pek çok tutsak ve yağmalar aldı.

Anı ve *Düvin*'i elegeçiren *Koluuzunoğulları,* buranın güney komşusu olup, *Dilmaçoğulları* kolundan gelen *Surmari/Sürmeli Emirliği*'ni yıkamamışlardı. *Ahlat Melikleri*'ne tâbi ve onların yardımı ile tutunan *Sürmeli Emirliği*'nin çifte hâkimi (galiba kardeş) *Şerefeddin* ve *Hüsameddin,* 1207 den sonra *Eyyuplular*'a tâbi olmuştu. Mafarkın-Ahlat Meliki Eyyublu *Şihabeddin* (1220-1244), *"Surmari Kalesi Emîri"* ile birlikte (galiba göçmen Kıpçaklar'ın zaferini müteakıp), *"Gürcüler* (Atabek İvane ülkesi) üzerine akın" ettiler. Bu akını geri çeviren *Düvin* hâkimi *Şalva, Surmari Kalesi*'ni kuşatıp çok sıkıştırınca, Diyarbekir-Cezîre Meliki *Eyyublu Musa*'nın da yardımı ile, *Surmari,* kuşatılmaktan kurtarıldı. Ertesi 1224 yılında *Göçmen-Kıpçaklar,* yine *Borçalı* ve *Elegez* çevresine akın ettilerse de, *Atabek İvane,* onları geriçevirip geçen yılki tutsaklardan birtakımını (mübadele ile) kurtardı. *IV.Görgi* ölünce, yerine Apkaz-Kartel kırallığına, kızkardeşi *Rusudan* (1222-1245) geçmişti. 1224 yılına değin bütün *İran* ve *Irak*'ı itaat ettiren *Kharezmşah Mengü-Berti,*

1225 Mayıs ayında *Tebriz*'e gelince, son Azerbaycan Atabeki *Özbek, Gence*'ye savuşmuştu. *Aras*'ı az bir kuvvetle geçen *Kharezmşah,* 22 yıldır Koluuzunoğulları elindeki *Düvin*'i aldı. Bu sırada 70 binlik ordularla *Atabek İvane, Gerni* çayı boyundaki *Gerni* kasabası yanında bir tepede ordugâh kurarak, *Sultan* ordusuyla savaşınca, ağır bir bozguna uğradı; sağkol kumandanı Ahıskalı (Kıpçak beği) *Şalva* tutsak düştü (Haziran 1225). Hıristiyanlardan dört bin ölü kalmıştı. *Atabek Özbek*'in Mabeyncisi, Kharzemşah'ın bu *Gerni Zaferi*'ni anarken, pek sevindiğini şöyle belirtmişti: *Sultan*'ın *"Gürcüler* üzerine yaptığı bu Gazâ, *Hz.Ali*'nin Gazâsını andırdı ve *Bedir* ile *Khayber Gazveleri*'ni unutturdu!"

Bu sırada, Özbek tarafdarlarının *Tebriz*'de ayakladığını duyan *Kharezmşah, Surmari Emirleri*'nin tâbiliğini kabul edip, *Tebriz*'e vardı; *Surmari Emirleri* kılavuzluğunda bir ordu kolunu da, "Apkaz içleri"ne akına yolladı. Bunlar, üç ay süren akınları ile, *Kür* ve "İslâm Sancağı'nın önceleri varmadığı" yerleri (İmer/İmeret içlerini) bile vurup, Ekim 1225 başlarında *Surmari*'ye döndüler.

Tebriz'i itaat ettiren *Kharezmşah,* ordusuyla *Aras*'ı geçerek: *Baylakan, Gence, Şemkür* ve bütün *Aran*'ı zaptına geçirdikten sonra, kış bastırırken, Bagratlı başkendi *Tiflis* üzerine yürüdü. 1225 yazında Erzurum *Selçuklu Meliki Toğrulşah* (Kartel Kronikinde, I.501: "Ortul", varyantı "Tuğrul")ın, aşkından tanassur eden "pek güzel, boylu-boslu, yiğit ve enerjik oğlu" *Davud* ile evlenen *Kıraliçe Rusudan, Tiflis*'in korunmasını, *Ahıska-Ardahan* (Kıpçak) *Beği Boço*'nun oğulları *Memne* ve *Boço Beğler* idaresindeki bir orduya bırakarak, kocası ve eşyasıyle *Kutayıs*'a gitti. Aralık 1225 te *Tiflis*'i kuşatan *Kharezmşah*'a, Müslüman Mahalleleri hemen itaat ettiyse de, *Boço-Oğulları*'nın koruduğu *Tiflis Kalesi,* üç ay dayanarak, 10 Mart 1226 de teslim oldu. Bu sırada *Kirman*'daki ayaklanmayı bastırmaya giden *Sultan, Tiflis*'te Başveziri *Şerefülmülk* idaresinde ana ordusunu bırakmıştı. 1226 yazında *Surmari*'yi üssedinen *Şerefülmülk,* hem *Kür* boylarına, hem *Yukarı-Murat*'taki Ahlat-Eli'ne, hem de Erzurum-Selçuklu ülkesine akın ve baskınlar yaptı. *Kirman*'dan Eylül 1226 da *Aran*'a gelen *Kharezmşah,* ordusunu eli altında toplayıp, *Tiflis-Eli/Kartel*'e girdi. 1226 da *Kharezmlilerin* işgal ve yağma ile beş yıl boyunca ellerinde bulundurdukları yerleri, Kartel kroniki şöyle anıyor: *Somkhet* (Bütün Taşır-Eli/Khıram ve Borçalı çayları boyu), *Kambeçyan* (Kür-Alazan kavşağı içindeki kışlak ova), *Yor* çayı kıyıları (Kakhet), *Kartel* (Tiflis-Göri kesimleri), *Tıryalet, Ardahan*'a değin *Cavakhet, Sam-*

çikhe (Azgur-Ahıska-Adıgon-Posof), *Tao* (Oltu-Tortum-Yusufeli/Tav-Eli kesimleri), *Karni-Pora* ve *Anı* toprakları[71].

Kharezmşahlı kaynağı, şu bilgileri de veriyor: 1226 da Kharezmşah *Tiflis*'i alınca, *Gürcistan Kıraliçesi*'yle evli bulunan *Erzurum Meliki* (Toğrulşah) oğlunu Hıristiyan olmuş görünce, bu genci huzuruna çağırıp, emân verip, himayesine almıştı. *Sultan*, Ahlat Seferine gidince, (1226-1227 kışında "bu delikanlı şeytana uyarak, *Gürcüler*'in yanına (Kutayıs ülkesine) dönmüş; *Tiflis*'te az ve güçsüz bir garnizon bulunduğunu" haber verip, atlı ve yaya Gürcü ordusunun *Tiflis*'e baskın yapmasına ve ellerinde kalamıyacağını kestirerek, şehri ateşe verip, gitmelerine sebep olmuştu. 1227 de *Ahlat*'tan *Khoy* yolu ile *Gence*'ye gelen *Sultan*, "*Gürcüler*'in parlak çağlarında (1195 Şemkür Zaferi'nden beri) Şirvan Hâkiminden alarak ellerinde tuttukları, *Şirvan* şehirlerinden *Şeki* ile *Kabala*'yı" fethetti (merkezi Şamakı olan) *Şirvanşah* Feriberz oğlu *Feridun*'u da tâbi kıldı. Ağustos 1228 de *Isfahan Savaşı*'nda *Cengizliler*'e yenilip, çok zayiat veren *Kharezmşah, Şirvan-Derbend*'deki *Kıpçaklar*'dan yardım isteyip, ortak rüşmana karşı birleşelim diye, onların boyuna mensup bir zâbitini, Elçi gönderdi. "*Kıpçaklar*, Elçiyi sevinçle karşılayıp, hemen davranarak, *50 000 çadırlı bir kuvvet gönderdiler.*"

Kıpçak beğlerinden "*Kurıka* (Kürike bin Yuriy bin Konçak?), kendi yakını ve sâdık üçyüz adamı ile, kayık içinde (Kür'ü) geçip, *Mukan*'da, Başvezir *Şerefülmülk*" ile görüştü. (1229 yılı) "ilkbaharda yollar açılınca, *Sultan* da *Mukan*'a geldi. *Şerefülmülk* ve *Kurıka*, onu karşıladı." Sonra Kurıka, kendi *Kıpçaklar* 'ı ile, Sultan adına *Derbend*'i itaat ettirdi. *Sultan Mukan*'da iken, önceleri *Kıraliçe Rusudan* ile evlendirmek üzere (Selçuklu Davud bin Toğrulşah'dan sonra olacak) *Gürcüler*'in tanassur ettirdiği Şirvanşah Feridun oğlu *Celâleddin*'e, *Aras-Kür* kavşağındaki (Salyan kesiminde) *Küştasf* bölgesini ikta etti. (Kıpçaklı anadan doğma) bu "*Şirvanşah oğlu, insanı hayran bırakan bir güzellikte idi.*" Sultan'ın *Mukan*'dan gönderdiği bir ordu, *Loru* bölgesini vurup aldıktan sonra, *Balakhat* (Çıldır) gölünün doğu ve batı yanlarında gecelerken, baskına uğradı. (Kıpçaklı Tabın boyundan) *İd-Aba Tabın*, bu savaşta çok erlik gösterdi. *Kıraliçe* ile *Yovani* (İvane)nin (Sultan'a itaat eden Eski- ve Yeni-Kıpçaklar yerine), "*Lekzler*,

[71] İBNÜ'l-ESİR, XII.154,156,167,170-171; NASEVÎ, s.30-31,182-196,202-208; Genceli KİRAKOS, TM, II.142-143-145-146; VARDAN, LXXXIV; M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.488-510; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.424-429. M.H.YINANÇ, Celâleddin Kharzemşâh, İA, III. 49-53; İ. KAFESOĞULU, Kharezşahlar Devleti, s. 190, 281; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I. 221-230; Akdes N.KURAT, İdil Boyu ve Karadeniz, s.92-95.

Alan(Os)lar ve *Suvanlar"*dan derlediği 40 000 kişilik ordu, *Kharezmşah*'ın *Lo-ru* kesimine geldiğini duyunca, içlerindeki *Kıpçaklar* da Sultan'a, dönünce, korkudan geri kaçarken takip edildi ve ağırlıkları elegeçirildi (1229 yazı). Sonra da, *Gence-Eli* taraflarını akınları ile rahatsız eden *"Gürcü Behram"*ın Loru/Taşır Bagradlıları sülâlesinden (Kartel kronikindeki büyük kumandan "Waram Gagel"in/Gaglı Wahram'ın) üzerine varılıp, bir gece ılgarında ülkesi alındı: *Kak* (Gag) ve *Kavazın* (Kavarzın türkçe "Gogarçın/Güvercin anlamındadır) kaleleri, üç ay dayandıktan sonra fethedildi. *Lo-ru*'da, elindeki tutsakları serbest bırakan *Sultan, Kakızvan* (Kars-Kağızman)-*Beçeni-Nahçıvan* yolu ile gidip, Ağustos 1229 da *Ahlat*'ı kuşatmaya başladı. Türkiye-Selçukluları ve Eyyubu müttefik ordusuna, *Erzincan* yanındaki Ağustos 1230 Yassıçimen Savaşı'nda bozulan *Kharezmşah,* ordusunu *Mu-gan*'da kışlağa geçirmişti. Ordusundan ayrı bulunan *Sultan, Mugan*'da *Aras* üzerindeki *Şir-i-Kebûd* (Gök-Arslan) adlı kalede iken, *Erdebil* üzerinden gelen *Cengizliler*'in bir gece baskınında bozularak, 1230 kışına girilmişken, oradan Şirvan'daki *Khızan Kalesi*'ne gitti; ve *Derbend*'e yakın *Mahan*'da kışı geçirdi. 1231 ilkbaharında ordusunu toplayan *Khazezmşah, Gence* şehrinde onyedi gün kaldıktan sonra, *"Kılakun"* (Kelark-Uni/Gökçegöl çevresi) kuzey yolundan *Beçeni*'ye gelirken, son olarak, *"Gürcü ülkeleri,* baştanbaca akıncılar tarafından çiğnendi". Sultan *Beçeni*'ye gelince, (Koluuzunoğlu Atabek *"Yovani* oğlu *Avak* (-Sargis, 1229-1249, halefi oğlu "Ak-Boğa"dır) Kale'den çıkarak, yeri-öptü ve (kendisini bağışlatarak) armağanlarını sundu[72].

1229 da ölen babası *Atabek İvane/Yovani*'nin yerine geçerek *Kharezm-şah*'a tâbi olup hizmet eden, *"Gürcistan İspeh-Saları"* unvanlı *Avak-Sargis* (1229-1249) ve kendisi gibi Ortodoks olan amucası oğlu *Anı-Atabegi I.Şa-hanşah* (1212-1261), *Kharezmşah*'ın *Diyarbekir*'de Cengizliler'e bozulup, az sonra da ölümü üzerine, serbest kaldılar. Galiba, *Kıraliçe Rusudan*'a da artık tâbi olmadılar. Cengizlilerin İran Umumî-Vâlisi *Bayçu-Noyın/Noyan* kumandasında üç koldan ilerliyen *Tatar* orduları, Mugan kışlağından başlıyarak, 1239 da bütün *Kür, Aras* ve *Çoruk* boylarını işgal edip, *İmeret/Apkaz* ülkesini de haraca bağladılar. 1242 de de, *Erzurum*'u işgal ederken, ve 1243 te *Kösedağ Savaşı*'nı yaparken, bütün *Kür-Aras* ve *Çoruk* boylarının *Er-meni/Gregoryan* ve *Gürcü/Ortodoks* mezhebindeki Hıristiyanları, bu arada bizim *Kıpçaklar*'ı da, kendi eski hanedanları ve boybeğleri idaresinde kuru-

72 NESEVÎ, s.209-210,243,286-287,289-290,292-296,300,366,369-370,374,395-396. 1226 Tiflis'te kesilen Celâleddin parası (LANG, s.28).

lan ordu birlikleriyle hizmetlerine alıp, *Anadolu Müslüman-Türk* halkını kırıp yağmalamada, onlara çok fırsatlar vererek, gelişmelerine yolaçtılar[73].

C — "ESKİ-KIPÇAKLAR"IN ORTODOKS "ATABEKLER HÜKÛMETİ" (1267-1578)

İlk defa 1221 yılında Cengizliler ile yapılan *Gag-Ovası Savaşı*'ndaki 90 000 lik Gürcistan ordusu içinde, kendi birliği ile erlikle vuruşurken ölen *Ahıska-Posof-Ardahan* Kıpçaklı Beği "Korkore oğlu *Beka* (Böke)", Tamar çağında Kumandan olan dedesinin adını taşıyordu. Bunun dedesi soyundan Ahıska-Ardahan Beği *"Spasalar"* unvanlı *Boço*, mâlikânesine merkez edindiği, Ulgar dağının iki yanından gelen Posof çaylarının kavşağındaki, öteden beri *"Çak-Su"* denilen (ve 1830-1921 arasında Posof'un merkezi olan) *"Çak/Cak" Kalesi*'nde oturan dedelerinden dolayı, gürcüce kütüklerde *"Cak'el"* (Çak'lı) lakabiyle anılıyordu. *Boço Beğ*'in iki oğlu *Memna/Memnıs* ve *Boço*, 1225-1226 kışında en büyük kumandan olarak *Tiflis'* i, Kharezmşah'a karşı korumuş, fakat yenilmişlerdi. *Cengizli Hülegü-Khan* (1256-1265) ile İran'da *İlkhanlılar* devleti kurulmuş ve başkent edindikleri *Tebriz*, yeniden imara başlanmıştı. Bu sıralarda, *Tamar* ve *Kharezmşah Memgüberti* çağlarında olduğu gibi, *Çoruk* ve *Kür* boyları ile birlikte *Kars* ve *Anı* gibi Aras bölgesinden olan yerler de, İlkhanlılar'ın, merkezi *Tiflis* şehri olan *"Gürcistan ve Apkaz Vilâyeti"*'ne bağlanıp, merkezden tayin edilen bir *Tatar* kumandanı tarafından idare ediliyordu; Ağrıdağı'na değin *Yukarı-Aras* bölgesi(Pasınlar, Kağızman, Sürmeli) ise, *Ahlat Vilâyeti*'ne bağlanmıştı[74].

1243 Kösedağ Savaşı'nda Tatar ordusunda çok yararlık gösteren *Çaklı Korkore*'nin küçük oğlu yiğit *Sargis*, *Baycu-Noyın*'ın takdirini kazanmıştı. Selçuklu Sultanı *Alâeddin Keykubad*, Yassıçimen Zaferi'nden sonra *Erzurum Selçuklu Melikliği'* ni kaldırıp, ülkeyi *Konya*'ya bağlayınca, Ağustos 1230 da *Çavlı*'yı Erzurum Vâlisi tayin etmişti. *Toğrulşah* çağında *İspir* ile *Oltu* (Tao), *Erzurum*'a bağlanmıştı. Sıvas sınırlarına baskın eden ve geçen yıl Kharezmşah'ı Diyarbekir'de yenen Tatar ordusunu 1232 yazında takip ederek, Erzurum hududunu aşıncaya değin yetişemiyen Selçuklu ordusu Başkumandanı *Kemâleddin Kâmyâr*, boş dönmemek için, Erzurum Vâlisiyle birlikte *Çoruk* boylarına akın ederek, iki ayda, şimdiki Tortum İlçesi mer-

[73] Genceli KİRAKOS, TM, II.153-167; VARDAN, LXXXIII; LXXXV; M.Brosset, Les Ruines d'Ani, s.50-52; H.de la Géorgie, I.514-521; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.418,437-441.

[74] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.492-493; II.637-639 (Add.IX); V.BARTHOLD, Ani, İA, I.436; Kars, Eİ, II.820; A.Zeki V.TOGAN, "Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", THİM, 1931 Istanbul, I.25.

kezi *"Nıkhakh"* başta olmak üzere, kırk hisar almıştı. Bunun üzerine *Kıraliçe Rusudan,* Elçiler gönderip Selçuklular'a tâbi olunca, barış yapılmıştı[75].

Cengizliler istilâsından sonra 1245 yıllarında, *Erzincan-Bayburt*'taki yarıgöçebe *Türkmanlar, "Altu-Khan* ve *Orkhan"* başbuğluğunda kalabalık kuvvetlerle *Çoruk* boyuna girip, kendilerinin olan *"Oltis'ni* (Oltular) ve *Buğata-Kur'ni* (nüsha: Bağta-Kurı/Bağtukurı, yeri bilinmiyor)den başka, *Tao* (Tav-Ėli) bölgesini bozdular. Bu sırada *Tao*'nun, *Şavşet*'in, *Kalarcet*'in, *Kola* (Göle) ve *Ardahan* ile *Karnipor*'un ahalisi, yılgınlıklarından, *Çak* ve *Çikhis-Cuvar* (Ahıska-Azgur kesimi) *Samçikhe* hâkimi *Korkore*'ye "adamlarını yollayıp, kendilerini bu akıncılardan kurtarmasını dilediler." Çaklı Ahıska-Ardahan kesimi *Emirler Emiri* (Beğlerbeği) *İvane*'nin (1204-1207 de Kars'ı kuşatan) oğlu ve *Şalva*'nın yeğeni olan bu kumandan, "10 000 atlı'ya yakın" bir kuvvet toplıyarak, *"Bana"* (Penek) kalesini kuşatmakta olan *Türkmanlar*'a yakın bulunan *"Awnis-Vake"* yaylasında savaştı. Cengi kazandı. "Büyük oğlu *İvane* ile, yılmaz savaşeri *Papa* (Baba) *Sargis*"i, Türkmenler'den alınan *Oltu* ve *Buğata-Kur* (nüsha: Bulata-Kur)a muhafız tayin ederek, yerine döndü[76].

Rusudan ölünce, yerine oğlu *Narin-David* (1245-1292) geçti, iki yıl sonra da Görgi-Laşa oğlu (Rusudan'ın yeğeni) *Ulug-David* (1247-1270), buna taht ortağı oldu. *Narin-David* Tiflis'te, *Uluğ-David*'de Kutayıs'ta, Cengizliler'in vergi memuru gibi yaşadılar[77].

İlkhan *Hülegü* çağındaki savaşlarda yararlığı görülen *Papa-Sargis,* babasının yerine Ahıska-Ardahan kumandanı olup, 8 000 atlı asker çıkarabiliyordu ki, bununla, 1260 kışında Kıral David'i takip ederken, Aralık ayında 20 000 lik ordusunu Ahıska'da kışlağa dağıtan İlhanlı Kumandanı *Uyratlı Argun-Aka* üzerine baskın yapmıştı[78]. Hülegü ile Altınordu Khanı

[75] M. BROSSET, h.de la Géorgie, I.518-519; MÜNECCİMBAŞI, Anadolu Selçukluları, Hasan F.TURGAL tercümesi, 1939 Istanbul, s.26-27.

[76] M. BROSSET, H.de la Géorgie, I.532-533. Gürcücede *"Kur"* sözü, *"Kulak"* (ormanlıkta açılmış ağaçsız küçük yer) anlamına geldiğinden, *"Buğata"*ya eklenmiştir.

[77] M.BROSSET (I.544-546,523), iki David'in lakapları "Ulu" ve "Narin" gibi türkçe sözlerin, fransızca tercümesini vermiştir: "Grand" ve "Taille". D.M.LANG (s.34,36,38-42,77-78) ve HEY'ET (I.232), türkçelerini anmıştır.

[78] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.557-558. Hülegü çağında, çok pehlivan ve yaman okçu bir Kıpçak Beği olan *"Sadun Manka-Berdeli*(Mengü-Berdi'li), bu İlhanın huzuruna çıkarak, koca 100 000 lik İlhanlı ordusunda, kendisiyle güreşecek ve ok atışacak bir kimse dilemişse de, bulunamamıştır. Sonradan *"Atabek"* unvanını alan bu Ortodoks-Kıpçak Beği 1281 lerde ölünce, yerine geçen oğlu *"Kutlu-Şah"* da denilen *"Kutlu-Buğa",* 1282 de İlhanlı tayini ile *"Gürcistan Amir Spa(h)-Saları"* olmuştu. Baba-Oğul'un Kıpçaklar'a hâs *"Manku/Mangu-Berdi"* ve *Kutlu-Buğa"* adlarını taşımaları (M.BROSSET, I.554-555), çok mühimdir.

Berke'nin Aralık 1262 deki (*Terek* boyunda yaptıkları) savaşta, bu *Papa-Sargis*'in, çok yiğitliği görüldü; *Berke,* Kür boyuna inip, Barda (Berdea)yı işgal edince de, *"Karnu-Kalak"* (Erzurum) çevresinde tertibat alma vazifesi, ona verilmişti. 1266 da Hülegü'nün halefi ve oğlu *Abaka Khan* ile *Berke Khan,* Kür ırmağı boyunda savaşırken, Gürcistan ordusunun kumandanı, bu *Sargis Beğ* idi. *Abaka Khan*'a karşı ayaklanan (kardeşi Ahmed) *Tagudar, Aras* boyunda vuruştuktan sonra, *Kür* yukarılarına geçmişti. *Kars* ve *"Karçkhal'ni"* (Şavşat-Batum arasındaki 3539 m.yüksek Karçıkal dağlarına adını veren "Karçıkal'lar" oymağı) bölgesindeki *Tagudar* ile *Abaka Khan*'ı uzlaştırma yolunu aradı, Atabek Koluuzunoğlu İvane oğlu (Anı Atabeki) *Şahanşah*'ı, bu iş için Tagudar'a gönderdi. Onu ıkna edemeyince, kendisine cephe alıp, *Abaka*'dan yana çalıştı. Bu yüzden 1267 de kendisine, ataları mülkü ıkta edilerek, *Ahıska Vâlisi* tayin edildi. *Abaka Khan,* "Ahıska Spasaları ve Cebecibaşı Çaklı Sargis ile oğlu *Beka*'yı, *Samçikhe"* (Azgur-Ahıska-Posof-Ardahan kesimi) hâkimi yaptıktan başka, yiğit oğlu *Beka*'ya, *"Taş-Kapı* (Azgur/Borcum-Boğazı)dan *Karnu-Kalak* (Erzurum)a değin (Yukarı-Kür ve Çocuk boylarından): *Samçikhe*'nin, *Açara*'nın, *Şavşet*'in, *Kalarcet*'in, *Tao* (Oltu-Tortum-Yusufeli) nun büyük kesimini, *Artanuc*'u, (Allahüekber dağları güneyindeki) *Karni-Pola*'yı, *Oniki-Manastırlar*'ı (târikidünya keşiş zaviyelerini), *Kola* (Göle)yı, *İki-Ardahan*'ı (Düz-Ardahan/Ardahan ve Meşe-Ardahan/Khanak)ı, *Waşlowan*'ı (Kurtkale kesimini), *Nigalis-Khew*'i, *Cavakhet*'teki köylerin çoğunu da temlik etti"[79]. Böylece, *"Eski-Kıpçaklar"*, kendi Beğleri idaresinde, *İlkhanlılar*'a tâbi ve *Bagratlılar*'dan ayrı bir Hükûmet kurmuş oldular. Fakat, *Azgur*'daki *Ortodoks-Katolikosluğu* kendi ülkelerinde bulunduğundan, din adamları ve aydınların yazı dili, Kartel-Kilise dili olarak devam etti.

Çaklı Sülâlesi'nin kurucusu *Papa-Sargis* (1267-1285), Tiflis İlkhanlı Vâlileri'nin, bu arada Nasturi Kereyit Türklerinden *İrencin/Erinç-Noyun*'un emrinde ve onun dostu idi. Ölünce, yerine ülkenin hâkimi olan *"Büyük"* lakaplı oğlu *I.Beka* (1285-1308) geçti ve ülkesini genişletme fırsatını buldu. Koluuzunoğlu *Atabek Avak-Sargis*'in (1229-1250) yerine *Beçni* kesimine hâkim olup, *İlkhan Hülegü*'nün yüzbinlik ordusunda "ok-atamada, güreşte hiçbir dengi ve boyölçüşecek rakibi" bulunmayan Kıpçaklı *Mangu-Berdel"* (Mengü-Verdili) oymağından *"Atabek"* unvanını alan *"Satun/Sadun (arapça: "Sa'dûn"?)a 1282 de halef oğlu Atabek "Kutlağ/Kutlu-Buğa/Kutlu-Şah"* ile bir-

[79] M.BROSSET, H.de la Géorgie, 565-568,573,575-583,590; II/1.Histoire du Samtskhé ou Saatabago et du Clardjetie, s.205-206; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.242-243.

likte *Büyük-Beka* (Böke) da, *İlkhan Geykhatu*'nun 1291 Eylülündeki Batı-Anadolu Seferine katılarak, *"Tonguz-Alo"* (Deniz-Eli'yurdu/Denizli) bölgesine varmıştı. 1295 teki *İlkhanlı Baydu* ve *Kazan/Gazan Khan* savaşı'na *İlkhanlı* ordusu ile katılan *Büyük-Beka,* 1297 yazı sonlarında, *Trabzon* tahtına geçişine yardımcı olduğu kızından doğma torunu Komnenoslu *II.Aleksis*'ten, *Çan'et"* (Çan'eli/Ardaşen-Batum arasında ve Furtuna Deresiyle Çoruk arasındaki Karadeniz kıyılarından ibaret Lazlık) bölgesini aldı ve kızını onunla evlendirdi (Trabzon kronikçisi Mikhael Panaretos'ta --İber'li *Pekay*'ın kızı ile Prens Aleksiyos"; Kartel kronikinde "Komnenli Kir Mikhael ile Beka'nın kızı" evlendi). Bu sırada Çaklı Kıpçak Beğliği: *"Taşis-Kar* (Azgur/Borcum-Boğazı'ndan ibaret Taş-Kapı)dan *İspir*'e değin yayılıp *Samçikhe, Şavşet, Kalarcet,Nigal-Deresi* (Kurtkale kesimi ve aşağısı), *Tao, Ardahan, Kola, Karni-Pora, Kars* ve bütün hisarları ile arazisini, *Artanuc* ve *Kalarcet* manastırlarını içerisine alıyordu". *Beka* da, *Komnenler* ile birlikte kharâcını, *Kazan Khan*'a veriyordu[80].

Bayburt ve *İspir, 1202 de Salduklular*'dan alındığından beri *Selçuklular* (1202-1230 Erzurum kolu, 1230-1302 Konya anakolu) elinde idi. Bayburt'ta 1287 Sultan *II.Mes'ûd,* para kestirmiştir. Bu iki bölgenin kuzeyinde ve Çoruk solundaki *Barkal-Dağları*'nda yaylayıp, kışı Karadeniz kıyılarında geçiren *Türkmenler,* 1301 yılında, Kartel kaynağına göre, *"Azat-Musa"* başbuğluğunda 60 000 kişi ile *Tao*'ya akın ederek, yağma ve tahriplerle ilerlediler: (bir Kıpçak oymağı adı ile anılan) *"Tortom* (Tortum)- *Kalesi* altındaki küçük savaşta, *Panaskertli Taka"*nın askerini yendiler; *Waşlovan*'a geçip, "Nigal-Deresi ile "Mudzgul (Nüsha: Mugris-Khewi)"a girdiler, vurup yağmalıyarak, kışlağa döndüler. Ertesi yıl yine *"Azat-Musa",* 30 000 *Türk* ile akına gelince, *Çaklı Beka* 12 000 lik ordusu ile onlara karşı yürüdü; arkadan 10 500 yardımcı da *Kartel* ve *Somkhet*'ten gelince, *Barkal* dağları yanında Türkleri yendi; bu savaşta Beka'nın oğlu *II.Sargis* çok yararlık gösterdi, *İspir*'i kuşatıp aldı, sonra da babasıyla birlikte *Bayburd*'u zaptedip, büyük servetler elde ettiler. Bunun üzerine *Gazan Khan, Kars* bölgesini (yeniden) *Çaklı Beka*'ya verdi[81].

"Samçikhe Mtavar'ı (Vâlisi) olan *Beka,* 1308 de ölünce", ülkesi üç oğlu arasında birlikte idare edildi: büyüğü *II. Sargis* (1308-1334) metbu ve ortanca *I.Korkore* (1334-1361) ile küçüğü *Şalwa* da tâbi oldu. Kartel Kıralı

[80] M.BROSSET, H.de la Géorgie, I.554,611,615-616,621 ve n 3,622 ve n 2; Soso ASLANİŞVİLİ; s.120; ALLEN, s.122; MANVELİCHİŞVİLİ, s.242.

[81] M.BROSSET, a.e., I.626-630.

"Sadık" lakaplı *II.Demetre/Dimitri* (1271-1289), *Çaklı I.Beka*'nın kızı ile evlenmişti. Çaklı Hatundan doğan oğlu *"Parlak"* lakaplı *V.Görgi* (1318-1346), *Ebû-Said Khan*'ın 1335 te ölümünden sonra İlkhanlılar içinde çıkan kargaşalıklar ve 1336 yazındaki *Uyratlı-Çalayırlı Savaşları*'nı müteakıp, dayısı Atabek *II.Sargis*'in oğlu *I.Korkore*'yi (1334-1361) kendisine itaat ettirdiği için, (Cavakhet'teki Çunda'dan ibaret) *"Çun(d)a*'dan *İspir*'e değin hâkim olan yeğen *Atabek Korkore"* de, 1337-1346 arasında Parlak-Görgi'yi metbu tanıdı[82]. I.Korkore oğlu *Atabek II.Beka* (1361-1391) çağında, *Temür*'ün 1386 da *Kars*'ı *Karakoyunlular*'dan aldıktan sonra, *Tiflis*'e giderken, güz sonunda *Atabek-Yurdu*'nun doğu kesiminden geçtiği görülüyor. (Bu sırada Kartel Kıralı *"Büyük"* lakaplı *V.Bagrat* (1360-1394) ile *II.Beka, Karakoyunlular*'a tâbi iken, *Temür*'ü metbu tanımaya mecbur kaldılar. Kartel kronikinde, *Temür*'ün *Kars*'ı aldıktan sonra kışın keskin soğuğunda (Tiflis'e doğru) ilerlediği sırada, *Atabek II.Beka*'nın ordu kumandınının *"Şurdiyas-oğlu Wirşel"* olduğudan başka, haber verilmiyor[83]. *Temürlü* kaynağında ise, şunlar anlatılıyor: *Aras*'ı geçen *Temür*'ün, 1386 güzünde *Karakoyunlular*'dan *Gemi-Hisarı*'nı, cenksiz olarak *Şeyh-Hasan*'dan; *"Sürmelü-Hisarı"*nı savaşla *"Türkman Tuman"*dan; kalesinin berkliğine güvenen ve karşıkoyan *"Piruz/Firuz-Bahkt"* elinden, çok dayanıp, zayiata sebep olduğundan, "Kaleleri ve yapıları yıktırılan ve toprakla bir edilen *Kars-Hisarı*"nı aldığı; buradan *Tiflis*'e varırken, yolda (Çıldır-Ahılkelek kesimi hâkimi Atabekli/Çak sülâlesinden, Kartel tarihinde hiç anılmayan, II.Beka'nın oğlu Ak-Buğa, mülkü) *"Ak-Buğra* mevkiine varılınca, fırtına ve soğuklar artarak, gece-gündüz kar yağdı"ğı[84].

Kartel kroniki'nde, eski alışkanlıkla yeni, türkçe ve *Kıpçak-Ağzı* ile anılan bölge adları yerine şunlar anılıyor: *"Aboç"* (Çıldır-Minğ-Köl dağları/Arpaçayı başları), (türkçe) *"Kara-Yazı"* (Tiflis-Kakhet arasında, Kür solunda kışlak), *"Kara-Bağ"* (Gence güneyinde kışlak), *"Sa-Baratyan'o"* (Tıryalet doğusunda Baratlu), *"Mthi-Ul'lar/Mthi-Ul'ni"* (Ķazbek güneyinde ve daryal-Geçidi altındaki "Kara-Kalkanlık/Kara-Kalkan"), *"Gelakun-Gölü"* (Revan-Gence arasındaki "Kökçe-Dengiz"/Gökçegöl)[85]. *Temür* sefernâmelerin-

[82] Ayni eser, I.640-641,645,647-648; A.GUGUSHVİLİ, The Chronical-Geneological Table of the King of Georgia, Georgica, I/1-2, s.141-142.

[83] M.BROSSET, s.e., I.651-652.

[84] ŞÂMÎ, Zafernâme, s.120; Ş.YEZDÎ, Zafernâme, çağatay-ağzı tercümesi, Nuriosmaniye Küt.,sayı 3266, y.90 (Kars-Tiflis arasındaki "Ak-Buğra"yı da anar).

[85] M.BROSSET, a.e., I.652,654,661-662,658,671.

de, *Gürcistan* ve *Atabek-Yurdu*'nda anılan türkçe yer ve kişi adları, şöyle geçiyor: 1386-1387 kışında *Şeki* yanında (Kakhet'te) *"Ak-Çop/Çöp Vilâyeti"* alındı, ilkbaharda *"Kökçe-Dengiz"* yolundan (Nahçıvanda) *Alıncak-Kalesi*'ne geldi. 1394 Ağustosunda *"Ak-Sıka"* (Ahıska) tarafına ordu gönderip, *Kars*'tan Gürcistan'a doğru geçerken, ordusuyla *"Ming-Köl* (Aboç) sahralarında, torununun doğumu için toy yaptı". Oradan *"Kûhistân"* (Kafkaslar)a ilerleyip, *"Kara-Kalkan"* (Mthi-Ul'et) bölgesini vurduktan sonra, *Tiflis*'e indi. 1400 de *Karabağ* kışlağından çıkan *Temür,* Khorasan askerlerini Tiflis muhafazasına bırakıp, (Tiflis batıkuzeyinde ve Kür solunda, Kasan çayının Kür'e kavuşacağı yerdeki Mukhran'dan ibaret) *"Mukran* sahrası" na indi; oradan, (Kartel kronikinde, I.666: "Kartel'de yüksek dereceli bir Mtavar/Vâli olan Canı-Beg" denilen ve Mukhran kuzeyinde Bazalet ile çevresinin hâkimi olan) *"Canı-Bek"* üzerine vardı; "korkudan *Canı-Bek*'ın canı ağzına gelerek, Hisar ve Mağarayı teslim etti." Sonra, "Kûhistân sipahileri" olan *"Kara-Kalkanlık* Memleketi"ni yine vurdu, bu arada (Atabek II.Beka'nın oğlu ve halefi olup, 1391-1444 arasında Atabek-Yurdu hâkimi bulunan İvane'den ibaret) *"İvani* tarafını" da yağmalattı. Kara-Kalkanlık'tan ordu ile *"Min-Köl"*e geldi. 1402 ilkbaharında *Karabağ* kışlağından ordusuyla çıkan Temür, "*Şemkür* sahraları" üzerinden *Erzurum*'a doğru giderken, (Kars-Pasın yolu ile yürüdü); yolda, "yakındaki *Tortum Kalesi*"nin Müslüman hâkimi *"Togay"*ın yerine, işleri yürüten "Nâibi *Gürç-Bek*"den bahsedilerek, bu kalede barınan "ikiyüze yakın *Gürcü*"nün (Kıpçak'ın), Müslümanlar'ı rahatsız edip, harâç vermediği anlatılınca, üzerlerine kuvvet gönderildi[86].

Temür'ün ölümünden sonra (1404) *Atabek İvane/Yovam* (1391-1444), Temürlülerin *Anı Vilâyeti*'ne tâbi iken, bir-iki yıl sonra müstakil oldu. Mısır'dan dönen *Karakoyunlu* hükümdarı *Kara-Yusuf,* 1406 *Nahçıvan* ve Tebriz yanında 1408 *Serdrûd* savaşlarında *Temürlü Ebubekir*'i yenerek, yine *Tebriz*'i başkent edinip, eski ülkesine sahip olmuştu. 1412 de *Şirvanşah* ve *Şeki* Vâlisi ile Kartel kıralı *I.Konstantin/Köstendil* (1407-1412), *Karakoyunlu Padişahı*'na karşı ittifak etmişlerdi. Ordusu ile Aralık ayı ortalarında *Kür* ırmağını geçen *Kara-Yusuf,* bu üç müttefiki yendi ve tutsak alınan *Köstendil* ile yüzden çok Aznavuru öldürttü. Kıralın yerine geçen oğlu *I.Aleksander* (1413-1442), *Karakoyunlular*'a tâbi oldu, haraca bağlandı. *Ahıska*'da *İslâm-Türkler*'in, bu şehirdeki *Hıristiyan* komşularından şikâyetçi olarak *Kara-Yu-*

[86] ŞÂMÎ, s.120-121,123,190-191,257-259. Çıldır gölü doğusunda üzerinden devlet sınırı geçen "Minğ-Köl" için, bak. KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I.472-473.

suf'a müracaatleri üzerine, 1413 ilkbaharında *Karakoyunlular*'ın ordusu, bu şehri *Atabekliler*'den alarak, yağmaladı; *Atabek İvane* de, tâbi kılındı[87].

Karakoyunlu Padişahı *Cihanşah* (1438-1467), yıllık harâcda kusuru görülen Kartel Kıralı Bagratlı *Vaktang* (1442-1446) ile, ona uyan *Atabek İvane* üzerine, 1444 yılında sefer etti. Kıralı'ın ülkesinden *Loru* ve *Samşolde* ile *Tiflis*'i işgal edip, yağmalattı; oradan *Ahıska*'ya gelip, savaşan *Atabek*'i öldürterek başkent olan bu şehri aldı. Her iki ülkeyi, *Nahçıvan*'daki Umumîvâliliğe bağladı. Babasının yerine, *İvane/Yovani* oğlu *"Ağ-Buğa"* (1444-1451), *Atabek* olarak ülkesinin idaresine baktı ve Karakoyunlular'a sadâkatle bağlandı; harâcanı *Tebriz*'e ödedi. Ölünce amucası (İvane oğlu) *II.Korkore* (1451-1466) *Atabek* oldu[88].

Akkoyunlu padişahı *Uzun-Hasan* (1453-1478), *Karakoyunlular*'ı yıkmadan önce, *Atabek-Yurdu* (gürcüce metinlerde: Sa-Atabago) ile *Kartel*'e üç sefer yaptı. Başkendi *Kara-Amıd* (Diyarbekir) şehriden kuzeye akın ile, 1454 te *Avnik* (Pasınlar), *Erzurum* ve *Erzincan* gibi Karakoyulu bölgelerini vuran *Bayındılı Hasan Padişah,* 1457 de *Erzincan*'ı zaptile, üssedindi. Ertesi 1458 yılı ilkbaharında *"İlk Gürcistan Seferi"*'ne çıkıp, çok çevik ve 10 000 kişiyi pek aşmayan akıncıları ile *Atabek-Yurdu*'nun, *Tav-Eli* (Tao) kesiminde başta *"Nıkhakh"* (şimdiki Tortum İlçesi merkezi) *Kalesi*'ni işgalle, yağmalattı. Oradan (Göle-Çıldır yoluyla) *"Somkhet"*'e geçip, *"Lore Pateaşkh'ı"*'nı (Loru Cephekumandanı'nı) yenerek, (Samşolde'den ibaret) *"Orbet"*'te, Orbelyanlar'ın kolundan güçlü *"Baratyan"* (Baratlılar) Beğlerinin kuvvetini de bozarak, Kartel Kıralı *VIII.Görgi*'nin (1446-1465) ülkesinden *Tiflis* ve *Mukhran* çevrelerini vurdu; bu seferden, pek çok yağma ve tutsaklarla döndü. *İstanbul Fâtihi Sultan II.Mehmed*'e rakip olmak ve *Trabzon Takfurluğu*'nu korumak üzere, 1458 güzünde Komnenoslu Kalo-Yovannes'in güzel kızı *Katerina-Despina/Khatun* ile evlendi. Fakat, *Osmanlı* top ve donanmasının 1461 de *Trabzon*'u fethine ve *Çoruk* ağzına değin Karadeniz kıyılarını almasına, engel olamadı. *Osmanlılar*'ın 1451 den beri *Abkaz* ve *Megrel* kıyılarında dolaşması ve 1454 Haziranında *Sokum*'u işgal ederek, *Abkaz* (Abazalar) hâkimi Ortodoks-Gürcü mezhebindeki *Şarvaşidze* (Şervanşahzâde) sülâlesinden *Eristaw*'ı ve Megrel hâkimini tâbi kılmıştı[89]. Böylece, 1461 Trabzon fethi

[87] M.BROSSET, a.e., I.679; II/1,s.6; ALLEN, 126; F.SÜMER, Karakoyunlular, I.72-75,91-92. Kartel kronikinde Ahıska'nın alınışı "1414"te gösterilmişse de, doğrusu 1413 tür.

[88] M.BROSSET, a.e. I.680 n 4; 683 ve n 3,684; II/1 s.206; Mükrimin H.YINANÇ, Cihanşah, İA, III.530; HEY'ET, İstoriya Gruzii, I.261.

[89] Kitâb-i Diyârbekriyye, I.281; M.BROSSET, a.e., I.686-688; II/1.s.3; Chronique de la Géorgienne, s.2-3-; W.HEYD, Hitoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge, 1936

ile, Anadolu'nun bütün Doğu-Karadeniz kıyıları, Osmanlıların idaresine geçmişti.

Bu yüzden, eskisi gibi Batı-Gürcistan'da metbuluk iddia eden Kartel Kıralı Bagratlı *VIII. Görgi*'ye karşı, onun *Karakoyunlular*'a haraç verdiğini ve 1458 de *Uzun-Hasan*'a karşı çıkamadığını gören şu beş hâkim, ittifak ettiler: *Kutayıs*'ta oturan Bagratlı İmeret hâkimi *Bagrat*, Suvanlar/Suvanet Eristawı *Gelovan*, Megrel-Odiş hâkimi *Dadyan Libarit*, Abkazlar ve Ciket (Dağ-Çerkesi) kıralı *Şarvaşidze* (Şervanşahzâde) *Badiya*, Gürel Eristawı *Kakhaber*. Müttefikler, üzerlerine bütün gücü ile gelen Kartel Kıralı *VIII. Görgi*'yi, 1462 yazında Kutayıs'ın doğugüneyinde *Çıkhori* köyü yanındaki *Savaş*'ta ağır bozguna uğratarak, kaçırttılar. Bundan sonra *Atabek-Yurdu*'ndan yıllık vergi isteyen *Görgi*'nin ordusu önünden *Kutayıs*'a savuşan *Atabek II. Korkore*, *Uzun-Hasan*'dan yardım diledi. *Akkoyunlu Padişahı*, 1463 te *Temür* ve *Gilek* (Gilanlı) *Derviş* adlı iki başbuğ kumandasında bir orduyu yardıma gönderdi. Bu orduya kılavuz olup, kendi askerini de öncü olarak yürüten *Atabek*, *VIII. Görgi*'yi yenerek, bütün *Kartel* ve *Somkhet* ülkelerini yağmalattı ve *Tiflis*'in metbuluk iddialarına sonverdi. Böylece, *Atabekli-Kıpçak Hükûmeti*, 1347 lerden beri Kartel Bagratlı Kırallığı'na manen bağlı ve yardımcı iken, bu bağdan *Akkoyunlu* yardımı ile kurtulmuş oldu[90].

Atabek II.Korkore, Ocak 1466 da ölünce, yerine oğlu *Ba(h)adur* (1466-1475) geçti. Bunun harâç gönderme ve tâbiiyet hususunda ihmali görüldüğünden, Akkoyunlu *Hasan Padişah*, (Pasın üzerinden) *Narman*'a girip, sarp *"Samakar Kalesi"*ni kuşatarak, savaşla aldı. Ordusunu *"Tav-Eli"*ne (Tao/Tay'k) dağıtarak (Yusufeli-Erkinis güneyinde ve Çoruk sağındaki) *"İpkhan-Kilisesi"*ne değin çevreyi vurdurup, yağma ve tutsaklar aldırdı. *Padişah* bu sırada, ülkenin merkezi *Ahıska*'ya varmak için yönelmekte iken, (Şebin-)*Karahisar* ile *Kemakh*'ta ayaklanma ve karşıkoymalar çıktığından,

---

Leipzig, II.381-383 (Ceneviz kaynağına göre); MÜNECCİMBAŞI, III.157; W.HİNZ, s.24-26,28-29,32,40,115-116,119-120; A.GUGUSHVİLİ, a.e., Georgica, I/1-2, s.128-129; ALLEN, s.133-137. *Sultan Fâtih*'in 1461 de *Trabzon*'u Fethinde, *Çoruk ağzına* değin Karadeniz kıyıları da alınmıştı. Buraların Karadenize bakan Osmanlı, Çoruk'a suları karışan Balkar/Barkal sıradağlarının güney yamaçları *Kıpçaklı-Atabekler*'in yurdundandı ve buralar, Akkoyunlu Uzun-Hasan'a tâbi bulunuyordu. 1926 yıllarındaki bir söylentiye göre, *"Fâtih*'in Trabzon Fethi sırasında Atabeklere gönderdiği ferman", Atabekler'in Yusufeli kolundan *Pert-Ekrek* eşrafından *"Şerif Beğ-zâde Fâik Beğ"*de imiş (Muvahhid ZEKİ, Artvin Vilâyeti, 1927 Istanbul, s.171,not).

[90] M.BROSSET, a.e., I.685-688; II/1, s.207-208;382,686.

Ahıska'dan vazgeçip dönmeğe mecbur kaldı[91]. *Atabek Bahadur,* 21 yaşında ölünce, yerine kardeşi *I.Manuça(h)r* (1475-1487) geçti. *Uzun-Hasan,* bu iki kardeş zamanında, iki sefer daha yaptı. 1472 yazında *Atabek-Yurdu*'na giren *Padişah, "Ahıska*'dan *Karadeniz*'e değin" sefer etti[92]. Kartel kronikinde, bu arada *Azgur*'un da işgal edilip, buradaki kiliseden Meryem-Ana'nın altın tasvirinin de yağmalandığı, kısaca anılıyor. En geniş ve sağlam tafsilâtı MÜNECCİMBAŞI veriyor: *Uzun-"Hasan Bek, Gürcistan"*a varıp, çok fetihler yaptı; *Tiflis*'i alıp, buraya kendi Vâlisini nasbeyledi. (İmeret "Başıaçık" Kıralı) *"Bakrat'ı* kahr ve elinden memleketini" alıp, onun oğlu *"Aleksander* ile (ülkesinden kaçan Atabek Bahadur'un yerine, Ağ-Buğa oğlu III.) *Korkore*'ye ülkelerini tefviz etti; otuz bin tutsak ve çok yağmalarla dönüp, başkent *Tebriz*'e geldi[93]. 1473 te *Osmanlılar*'a Otlukbeli'nde yenilen Akkoyunlular'a, "cizyelerini" ödemede geçiken *Gürcistan*'a *Hasan Padişah,* sonuncu seferini 1477 de yaptı. *Tiflis*'e girip, Kartel ve İmeret Kırallarını yerlerinde bırakıp, Atabek *III.Korkore*'yi (kaçan Manuçahr'ın yerine) 16 000 duka altını yıllık haraç ile *Ahıskaya* tayin etti ve Tiflis'te bir Türkmen birliğini muhafız koyup, beş bin tutsakla *Tebriz*'e döndü[94].

Son seferinden hasta dönen *Hasan Padişah,* yatağa düştü ve 54 yaşındayken 5/6 Ocak 1478 gecesi *Tebriz*'de öldü. Oğullarından *Halil* ile küçüğü *Yakup* arasındaki savaşı, 15 Temmuz 1478 de *Merend*'de 15 yaşındaki *Yakup Sultan* (1478-1490) kazandı[95]. Genç *Akkoyunlu Padişahı*'nın *Atabek-Yurdu*'na 1485 Eylülünde yaptığı ilk seferin haberlerini, Sultan II.Bayazıd'a gönderdiği fetihnâmeden ve son Akkyunlu kaynağından öğreniyoruz. Fakat, Osmanlılar bu seferden altı yıl önce, Akkoyunlu tâbii *Atabek-Yurdu*'ndan *"Madzahalet/Maçakhalet"* (Artvin-Borçka) kesiminin gönüllü olarak 1479 da katılmasını ve Tırabzon Sancağına bağlanmasını sağladılar; *Gümüşhane*'deki *Ortodoks Torul-Çanıça Beğliği*'ni de, ayni yılda savaşla aldılar. *Uzun-Hasan*'ın *Atabek* Yurdu'na seferleri ve başta 1477 yılında *I.Manuçahr*'ın kaçmasıyla yerine 60 yaşlarındaki Ağ-Buğa oğlu *III.Korkore*'yi Beğliğe nasbı, bu ülkede Atabekler hanedanı arasındaki birlik ve düzeni boz-

91 M.BROSSET, a.e., II/1 s.208-209; Kitâb-i Diyârbekriyye, II.376-379; MÜNECCİMBAŞI, III.160.

92 Kitâb-i Diyârbekriyye, II.393.

93 M.BROSSET, a.e., II/1.s.208-209, 322; MÜNECCİMBAŞI, III.164 arapça aslından metin, F.SÜMER, Kitâb-i Diyârbekriyye, II.564 n 1.

94 MÜNECCİMBAŞI, III.164; (1477 de Tebriz'de bulunan Venedikli Tâcir'in Raporu'ndan) W.Hinz, s.120-121.

95 MÜNECCİMBAŞI, III.164-165; W.HİNZ, s.56-57.

muş, her sancağın başında, Atabekli Prenslerinden birisi hâkim olup, başkent *Ahıska*'nın başındaki Atabekin emirlerini ve vergi isteklerini yerine getirmiyorlardı. Bu yüzden de *III.Korkore,* yıllık harâcı tam olarak *Tebriz*de Akkoyunlu hazinesine ödeyemiyordu. Kartel kroniki, bu sırada meşru Atabek olarak, 10.Atabek Ba(h)adur oğlu *I.Manuça(h)r*'ı (1475-1487) gösterdiği halde[96], Akkoyunlu belgeleri ve 1477-1478 kışında Tebrizde bulunan "Venedikli Tâcir"in raporu, hep Ağ-Buğa oğlu *III.Korkore*'yi *Ahıska* hâkimi gösteriyor[97].

Gerçekte, 1477 den itibaren *Yukarı-Kür* ve *Çoruk* boylarındaki *Atabek-Yurdu/Sa-Atabago,* şu 5 Beğliğe bölünmüştü. 1.Merkezi *Ahıska* olan anakol *Samçikhe,* 2. Merkezi Çıldır Akça-Kala kasabası olan *Çavakhet,* 3. Merkezi hangi hisar olduğu iyice kestirilemeyen *Şavşet-Maçakhalet,* 4. Merkezi *Ardanuç* olan *Kalarçet,* 5. Merkezi *Oltu* ve sonra *Tortum-Akçakala*'sı olan *Tao* (Tav-Eli)[98]. İşte bunlardan *Çoruk-Ağzı*'ndan *Posof* ve *Ardahan*'dan suayrımındaki Arsıyan-Yalağuzçam dağları ile ayrılan *"Maçakhalet-Şavşet"* Sancağı *Atabeki,* Akkoyunlu metbuları *Uzun-Hasan*'ın ölümünden sonra 1479 da, *Osmanlılar*'ın, *"Turabozon Sancakbeği"* ve Amasya'dan *Şehzâde Bayazıd*'ın gönderdiği ordunun *Torul-Beğliği*'ni fethi sırasında, Osmanlılar ülkesine katılmıştır. Bunu, *Osmanlı Başveziri*'nin şu kaydinden öğreniyoruz: *"Sultan* (Fâtih II.Mehmed) *Hazretleri,* h.884 (1479) yılında", "Ordusundan küçük bir fırkayı, *Gürciatan* bölgesi'ne gönderdi. (Amasya ve Trabzondan gelen bu kuvvetler) orada *Torul* denilen *Kal*'a (Kharşut/Khaş-Rûd çayı yukarıları) ile, (Çoruk-Ağzı'ndan Şavşat'a kadarki) *Madzahâlet* مضاهالت ülkesini, baştanbaşa fethedildiler"[99].

Sonraki Osmanlı belgeleri, 1479 da Osmanlı İmparatorluğuna buranın gönüllü olarak katılıp, *Atabekli* soyundan *Beğleri*nin *"Ocaklık"* yolu ile hâkim olduklarını ve *Kanunî* çağında üç kola ayrılan *Ocaklı-Beğleri*'nin, artık *Müslüman* olup, yine birbiriyle rekabet eylediklerini gösteriyor: *"Maçakhel, İmerkhev, Şavşad"* adı ile üç idare bölgesine ayrılmış ve *Atabekli üç Kardeş* elinde idi. Bunlar mühürlerinde İslâmı adlarını, *"Pert-Ekrek* (Yusufeli)

96 M.BROSSET, a.e.,II/1.s.209-211.

97 Münşeâti's-Selâtîn, I.313-314 (Sultân Ya'kub'un, Ramazan 890 târihli Fetihnâmesi); Âlem-Ârâ-yi Emînî, V.MİNORSKY tercümesi, s.50,52; W.HİNZ, s.120.

98 M.BALA, Gürcistan, İA, IV.841.

99 Fâtih'in son Başveziri (1477-1481) Karaman(Konya)lı Mehmed Paşa, Tevârîkhi's-Selâtînü'l-Osmâniyye, arapçadan özet tercüme Mükrimin HALİL, TTEM, 3/8 sayı, s.154-155; tam tercümesi, "Osmanlı Sultanları Tarihi", Konyalı İ.HAKKI, Türkiye Yayınevi "Osmanlı Tarihleri", 1947 Istanbul, s.360.

ve *Livana* (Artvin)" Atabekleri mühtedileri gibi, "*Ahmed* bin Abdullah, *Mahmud* bin Abdülmelik, *Mehmed* bin Abdülmennân" biçiminde yazdırmışlardı. 1571 de üç kardeşin "sancakları tahrîr" edilirken, kendilerine ayrılan yıllık khâs gelirler için, şöyle deniyor:

"Erzurum Beğlerbeğisi'ne ve Defterdârı'na Hüküm ki: *Maçakhel Sancağıbeği* (Atabekli ve "Lağveş"/Şişman lakaplı) *Ahmed Beğ,* Mektûb gönderüp, *Babaların Ocağın* (irsî/ocaklık hükümet yerlerini) Büyük-Karındışı *Mehmed Beğ* tasarruf ederken, Üç-Karındaşı bile birleşdirilmek içün, *Livâi-Mezbûr*'a Vilâyet (Erzurum Eyaleti) Kâtibi Khoca nâm Emîn-i-Kalem", 978 sonunda (1571 Mayısında) "gönderilüp. Varup, tahrîr eyledükde, *Asıl-Ocakları* (Şavşad), *beş-kerre yüzbin akça* ile *Büyük-Karındışı* (merhum) *Mehmed Beğ*'e verilüp; ve eyü yerlerinden *iki-kerre yüzbin akça* ile (İmerkhev bölgesi) *Küçük-Karındaşı Mahmûd*'a verilüp; ve kendüye khâs yerlerinden iki kerre yüzbin akçalığı (Maçakhel kesimi) dakhı kendüye tevcîh olunup. Sonra *Büyük-Karındaş*'ı fevt olup, Sancağ'un yediyüzbin akçalığı (Şavşad ile İmerkhev birleştirilerek) *Küçük-Karındaş*'ına ve üçyüzbin akçalığı (Maçakhel) dakhı kendüye tevcih olunup. Lâkin, kendünün (çok balkanlık ve verimsiz) Sancağı gaayetle bîhâsıl olmağla; *Büyük-Karındaş*'ından mahlûl kalan üç-kerre yüzbin akça, elünde olan kharâbenün (Maçakhel Sancağı'nın) üzerine zamm-olunup, cümle altı-kerre yüzbin ile inâyet buyurulursa, (Büyük-) *Karındaşı* oğlundan (Khusrev Beğ'den) taleb olunacak mâl-i-mîrîyi edâ etmesine ta'ahhüd ederim, deyü bildürdü"ğü. Fakat, "Müşârün-ileyh *Mehmed Beğ*'ün berâtında; *Kendü'den sonra oğlu'na verile'* deyü (Kanûnî'nin Fermânı'nda) mukayyed olmağın, (Maçakhel Sancakbeği Lağveş-Ahmed'in dileğinin yerine getirilmesi) müyesser olmamışdur" deniliyor. 6 Nisan 1574 tarihli (14 Zilhicce 981) Hüküm'de, "*Erzurum Beğlerbeğisi*"nden, "*Şavşad* (ve İmirkhev Ocaklı Sancak) *Beğleri Mehmed* ve *Mahmûd* dâme-izzehümâ, nâzır oldukları Mukaata'adan *her sene* Khızâne-i-'Âmire'ye *ellibin filori* (altın) gönderilügelüp", bunu, Yeni Müstakil Erzurum Defterdarı alıkoymak istemişse de, *Istanbul*'a "Erzurum Khazînesi ile gönderilmesi" emredilerek, eski Maçakhel-Atabekleri'nin en verimli ekin ile yaylacılığı bugün de Artvin İli içinde en geniş olan *Şavşat-İmirkhev* kesiminin yıllık vergisi, belirtiliyor. 13 Şubat 1577 (25 Zilka'de 984) te Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan Hüküm'de, *Şavşad Sancakbeği Khusrev* (bin Mehmed) ile (amucası) *İmirkhev Sancakbeği Mahmud*'un ortakça yazdıkları arîzada, *Maçakhel Sancağı-Beği Ahmed Beğ*"in, Osmanlılar'a itaatini arzeden (ve Safavîlerden yüzçeviren Kakhet hâkimi Bagratlı Levan oğlu II.Aleksandere/İskender'den ibaret) "*Levend Melik* oğlu *Aleksandre*'nin *Ubûdiyyet-nâme-*

si'n" getirerek, Devlete hizmet ettiği; fakat, bu Ahmet Beğin, (Kakhet Hanı olan) "Kayınları içün" her gidişinde, İrana casusluk ettiği ve "her vardukça, yirmi-otuz re's atlar alup gider" olduğu ihbarının, tahkiki isteniyordu[100].

Yukarıda (s. 187) anılan *Kıpçaklı-Ortodoks Atabeklik* Ülkesinin beş sancak bölgesinden *Maçakhel-Şavşat kesimi,* 1479 da Osmanlılar'a bağlanmış ve kendi Atabek kolundan gelen Beğleri idaresinde *"Ocaklık-Hükûmet"* biçiminde idare ediliyordu. *Akkoyunlu Sultan Yakub,* Atabek *"Korkore*'nin birtakım itaatsiz (bî-edebî) davranışları" yüzünden, onun üzerine sefere çıktı. *Azerbaycan* ve *Diyarbekir* askerleriyle (h.890) Ramazanı başında (9 Eylül 1485 günlerinde) *Şücâüddin Süleyman Beğ* (Bitlis Vâlisi Beçen boyundan) ile *Gülebi Beğ Bektaş* ile birlikte *"Üçkilise"* (Revan batısındaki Eçmiyadzın) yoluyla ilerlediler (Kartel kronikinde: "Aboç"/Arpaçayı başlarından) ve *"Akhsıka beldesi"*ni aldılar; ordu buranın *Kalesi*ni kuşattı. Çok tahkim edilen *Ahıska Kalesi*'nin, (1473 te Venedikli müttefikleri'nin Kıbrıs üzerinden yolladığı) *toplar* ile döğülmesi ve içeride yangın çıkarması sonunda, bir hafta sonra 8 Ramazan/16 Eylül de alındı. Sonra, *"Khatun-Kalesi"* (Azgur) üzerine varıldı. *"Azgur"* denilen bu şehir ve kale, tapınaklar ve Aziz-Tasvirleriyle dolu idi; Keşişlerin ulular buradaydı. *Korkore,* haremini ve hazinelerini burada saklamıştı. Azgur'daki Keşişler ve Markhasalar (Mar-'Asâ/Yılan-Asâlılar/Piskoposlar), *Sultan Yakub*'un huzuruna adam gönderip,"emân"

[100] Başbakanlık Arşivi, Fekete Tasnifi, sayı 413, 12 Şa'bân 975 (11 Şubat 1568), Sadârete arîza; MÜHİMME, XXIV.260 (14 Zilhicce 981); XLI.270 (14 Muharrem 991); XXIX.374 (25 Zilhicce 984). Bugün Şavşat'taki "Atabekli Torunları"nın âile geleneğine göre, *İmerkhev*'de ilk (Ocaklı-) *Sancakbeğleri", Maçakhel*den gelme olarak *"Ustamis"* (şimdi: Eski-Kale) köyünde oturmuşlardı (ÖZDER, Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları, 1971 Erzurum, s.72). Erzurum Beğlerbeğisi *Lala Mustafa Paşa*'nın h.971 (1563) tarihli "Vakfiye"sinde, bir-iki yıl önce ihtida eden Maçakhel-Şavşat Ocaklıbeği *"Asfarıdun Beğ"*in Oğullarının büyüğü *"Yosebit Beg"*, dönünce *Mehmed,* kardeşleri de *Ahmed* ve *Mahmud* adlarını almıştır. Eski Şavşat-Atabekleri mülkünün "hisse-beğleri" âilesinden gelen ve bugün Şavşat merkezinde en büyük eşraftan olan tâcir Musa ATABEK elindeki 8 Osmanlı temliknâmesinin en eskisi, 14 Şaban 972 (17 Mart 1564) tarihli olup, "Şavşad Sancağı-Beği" Atabek *"Mahmûd"*a, ağabeğesi *"Mîr-i sâbık Mehmed" Beğin "Küçük Ardahan*(Göle)"daki hissesinin verildiğini gösterir. (ÖZDER, Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları, s.63-65,72). Musa ATABEK'teki 972 tarihli fermanın baş tarafı fotografı için bak. M.Âdil ÖZDER-Abdullah AYDIN, Artvin İli, 1969 Ankara, s.30.

1966 yazında Şavşat'ta Musa Atabek elindeki temliknâmeleri okuduğumuzda, h.1029 (1620) yılında Istanbul'da eski kütüğe göre yenilenmiş fermanda, buralar Atabek kolunun Yurtluk-Ocaklık hakkının devam ettiği (ve bu yüzden dirlik için "Tahrîr" yapılmadığı), şöyle belirtiliyor: "Bundan akdem, Merhûm *Sultân Süleymân* tarafından (1520 lerde tahta geçtiği sırada olacak) *yurdluk ve ocaklık tarîki* ile verilen *Şavşad ve İmerkhev Sancağı*'nda".

dilediler; Kale ve anbarlarını teslim edeceklerini arzettiler. Ertesi (18 Eylül 1485) günü Tavaçılar ve Divan Erkânı, Kale ve Anbarları teslim aldı. *Korkore,* kendi Oğlu'nu, yaşlı kölesiyle *Sultan*'a yollayıp, bağışlanmasını diledi ve 500 Tümen, "Na'l-bahâ" ödedi. *Sultan,* bunu kabul ederek, kış bastırırken, geri dönüp, *"Şurag-El"* yolu ile Tebriz'e vardı. *"Şerefeddin Afşar"* ile *İstanbul*'a Ahıska ve Azgur'un Fetihnâmesini yolladı. Bu seferin hepsi, 40 gün sürmüştü[101].

Kartel kronikinde, *"Yakub Kaan"*ın *"Aboç"*u geçerek, önce *"Akhalkalak"*ı alıp yağmaladığı; *"Atabek Manuça(h)r*'ın" buna karşı çıkmadığını; sonra *"Akhal-Çikhe"* (Ahıska) şehir ve kalesinin, en sonda, 25 Eylülde *Azgur Kalesi*'nin zaptedildiğini; bu arada Kartel Kıralı *II.Konstantin*'e tâbi yerlerden *Dumanıs* ile (onun gibi Maçaver çayı üzerinde ve Darbassuyu ile Maçaver kavşağındaki) Kueşi (Kıpçak oymağı adı ile; Kuşı) üzerine gelen Yakub'un gönderdiği akıncıların, *Alget* çayı boyunda (Orbelyanlı kolundan Baratlı hanedanından) *Baratoğlu Beğleri* ordusunun baskınına uğrayıp, geri döndüklerini; buna kızan *Yakub*'un, *Azgur*'un gümüşten büyük *Kutlu Meryemana Khaçı*'nı alıp, döndüğü anlatılıyor[102]. Manuçar ölünce, *11.Atabek* olarak, Ağ-Buğa oğlu *III.Korkore* (1487-1498) halef oldu. Bunun, ilk hatunu *"Dedis-İmedi"* den; *Mirza-Çabuk, Kay-Khosro, Baadur* (Bahadur) adlı üç oğlu vardı[103].

Bu hatunun adı, *"Anasının-Umudu"* anlamında olup, yarı gürcüce, yarı türkçedir. *"Çabuk"* ise, Türk millî geleneğine göre verilmiş bir ad olup, arapçadaki "Khadîc/Khadîcet" ve türkçedeki "Eksük" gibi, 9 ay, 10 günden çok erken, 6 veya 8 aylık iken doğan çocuğa verilen bir addır; eski türkçe "Artuk" ise, 9 ay, 10 gün doldu sayılırken, geç doğan erkek çocuğa veriliyordu. *Kıpçak-Türkleri*'nin, Ortodoks-Hıristiyan oldukları ve Gürcü-Kilisesi'ne bağlandıkları halde, XV.Yüzyılda bile: *Beka* (Böke/KAŞGARLI'daki gibi: Ejderha anlamına), *Bahadur, Ağ-Buğa* ve Mirza- *Çabuk* gibi türkçe erkek adları yanında, "Anası/Anasının- *Umudu"* anlamına türkçe ve Türk geleneğine göre kadın adını da, *Kür* boyuna yaymaları ve yaşatmaları, çok dikkate değer. III.Korkore'nin hatunu *Dedis-İmedi,* 1491 Eylülünde ölmüştü. Oğlu *Bahadur,* daha erken, 1474 te ölmüştü. III.Korkore'den sonra *12.Atabek* olarak *Ahıska*'da oğlu *I. Kay-Khosro* (Key-Khusrev) (1498-1500) idareye baktı, ve iki yıl sonra 53 yaşında öldü. Yerine,

[101] Münşeâti's-Selâtîn, I.113-115; Âlem-Ârâ-yi Emînî, s.50-53.

[102] M.BROSSET, a.e., II/1, s.14-16,210-211,325-329.

[103] Ayni eser, II/1, s.211 ve n 2.

kardeşi (nüsha: III. Korkore'nin ikinci hatunu Anna'dan doğan kardeşi, veya kendi oğlu) *"Büyük"* lakaplı *Mirza-Çabuk* (1500-1516) *Atabek* oldu. *Akkoyunlular*'ın yıkılışı ve *Safavîler*'in *Tebriz*'de tahta geçmesi sırasındaki karışıklıklardan faydalanarak, öteki Atabeklik kolları: *Tav-Eli, Kalarçet* ve *Çavakhet* Sancaklarına da, üstün hâkimiyetini tanıttı; *Trabzon Sancakbeği* (1489-1511) Osmanlı Şehzâdeşı *I.Selim*'in *Batı-Gürcistan*'a yaptığı ve *Kutayıs*'ı fethettiği seferlerinde, ona kılavuz ve Atabek-Yurdu çerisiyle öncü olarak, *Acara, Gürel, İmeret* bölgesi *Gürcüleri*'ni ezdirdiği ve kendi ülkesini koruyup birleştirdiği için, *"Büyük"* lakabiyle anıldı[104].

Kartel kronikindeki halk iştikakına uyularak, *Atabek Mirzâ, Çabuk*'un adını, gürcüce *"Mdze"* (Güneş) ve *"Çabuki"* (Taze/Yeni) sözleriyle izah etmek[105], çok yanlıştır. Bütün *"Selimnâmeler"*'de, 1514 Çaldıran Seferi sırasında *Pasın* ve *Kars*'tan Osmanlı ordusunun gidiş ve dönüşünden bahseden bölümlerinde *Mîrzâ-Çabuk"* ve *"Çabuk-Mîrzâ"* denildiği gibi[106], bu *Atabek*'in, I.Selim'e gönderdiği farsça mektuptaki imzası da, " امیرزا چابوك " *Emîrzâ-Çabuk"* biçiminde ve türkçedir[107]. Atabek *Mirza-Çabuk,* Akkoyunlular'dan sonra, *İspir Kalesi*'ne de hâkim olmuş; *Artvin*'den yukarı Bayburt sınırına değin *Çoruk* solundaki Balkar dağları doruklarından geçen sınır ile de, Osmanlılar'ın *"Turabozan Sancağı"*na ve Şavşatsuyu-Çoruk kavşağından kuzeye de, *Maçakhal-Şavşat*'ın Osmanlılara bağlı "Yurtluk-Ocaklık Atabek" bölgesine komşu bulunuyordu. *Şehzâde Yavuz*'un, Sancakbeği iken, birkaç defa Bayburt ve Erzincan'ı almışken, Istanbul'dan babasından gelen: *"Sancağundan taşra taşma"* ihtarı üzerine, buraları boşaltıp, "Kızılbaş" Safavîlerin işgaline açık bıraktığında; bilhassa 1508 *Kutayıs Seferi*'nde[108] kendisine çok hizmet eden *Atabek Mirzâ-Çabuk*'a, geçici olarak *İspir*'in idaresini bıraktığı anlaşılıyor. Çaldıran dönüşünde *Kars* şehri örenleri önünde *Padişah,* orduya azık getirmede geciken *Atabek*'in ülkesine (Göle'ye) buradan girecekken, ondan gelen Elçi, hem azıkların (Pasın'daki) *Çobanköprüsü* önüne gönderildiğini söyledi, hem de 9 Ekim 1514 günü *"Çalkavur"* (Kıp-

[104] Ayni eser, II/1, s.213-214.

[105] Chronique Géorgienne, s.5.

[106] Meselâ: "Gürcistân Diyârı'nun Şehriyârı *Mîrzâ-Çabuk"* (KEMÂLPAŞAZÂDE, Fâtih Küt., sayı 4221, y.17); *"Çabuk-Mîrzâ"* (KEŞFÎ, Selîmnâme, Süleymâniye-Esadefendi Küt., sayı 2446, y.14); "Gürcü Begleri'nden *Mîrzâ-Çabuk"* (1514 Çaldıran Seferi'ne katılan Dîvân-Kâtibleri'nden HAYDAR-ÇELEBİ, Selîmnâme, Münşeâti's-Selâtîn. I.400-402).

[107] Topkapısarayı Arşivi, 8309 sayı; ve 5846 sayıda (İspir Kalesi'nin teslimine dâir).

[108] M.BROSSET, a.e., II/1; s.4; Chronique Géorgienne, s.5; KEMÂLPAŞAZÂDE, Millet-Aliemîrî Küt.,Tarih 29, y.5; Fâtih Küt., 4221 sayı, y.2-3.HAMMER (türkçesi, IV.133), *"Çabuk"* adını hep, *"Canik"* yazmakla, çok yanılmıştır.

çak sökmen/çalka askerleri adı ile anılan Kars'ın 5 Km. batıkuzeyindeki köy) konağında, *İspir Kalesi*'nin anahtarlarını teslim etti[109].

Bundan sonra Osmanlılar, geri kalan *dört Atabeklik Bölgeleri*'ni, 1535 ten itibaren *"Erzurum Vilâyeti"*'ne bağladı. Burası, 1499 daki Safavî Şah İsmail'in, Sünnî Akkoyunlu muhafızları ile şehirdeki bütün halkı toptan kırmasından beri ıssız ve harap olduğundan, büyük Osmanlı imar çalışmaları ile ayağa kaldırılırken, sağlam *Bayburt Kalesi*'nde oturan *ilk Osmanlı Erzurum Beğlerbeğisi Dulkadırlu Prensi Mehmed Khan*'ın, 4 Temmuz 1536 da Pasın'dan yaptığı *"Narman-Ilgarı"* ile: *Oltu, Penek* ve *Barakan* (Barak'lar) gibi bütün *Tav-Eli* sancağını işgal ve beş *"Gürcü-Beği"*'ni itaat ettirmesi ile; İmeret Kıralı *Bagratlı II. Bagrat*'ın (1510-1565), 13 Ağustos 1535 te *Ahılkelek-Savaşı* ile Mirza-Çabuk'un kardeşi Kay-Khosro oğlu *Atabek IV. Korkore*'yi (1516-1535), Şah Tahmasb'a tâbi olduğundan yenmesiyle on yıl, *Atabek-Yurdu*'nun kalan üç sancağı: *Kalarçet, Samiçikhe* ve *Çavakhet* de, Osmanlı tâbii Kutayıs/İmerek Kırallığına bağlı kaldı[110]. *Osmanlılar*'ın bundan sonra 1578 de *Ahıska*'yı fethile, *"Altun-Kal'a"*'daki son ve İran tâbii *Atabeklik* bölgesini fethine değin, bütün tarih vak'aları, seferler ve siyasî durumlar, 1967 Mayısında Ankara Ü.DTCF Tarih Bölümünde verdiğim *"Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi, 1451-1590"* adlı Doktora Tezi'mde gösterildiğinden, burada tekrarından vazgeçildi. *Oltu-Tortum-Yusufeli* çevresindeki *Kıpçaklar* kesimine, onların türkçesiyle *"Tav-El,/Dav-Eli"* (Tao/Tay'k yerine) denilmesinin *Akkoyunlu* ve *Safavî* kaynaklarına da geçmesi[111], adıgeçen tezde gereği gibi anlatılmıştır.

Ç — ATABEK-YURDU/SA-ATABAGO'DAKİ KIPÇAKLAR'IN TÜRKÇE YER VE KİŞİ ADLARI'NDAN KARTEL VE TÜRK KAYNAKLARINDA GEÇENLER.

1) *KARTEL KAYNAKLARI'NDA GEÇENLER:*

Önce, M.BOSSET'nin fransızcaya çevirdiği ve hepsi indeksli olan *"Kartlis-Çkhovreba"*'nın iki cildi ile, anonim olan *"Chronique Géorgienne"*'inde geçenleri görelim. Birincisi için *"M. BROSS. I."* ve *M. BROSS.II."* her iki

[109] KEMÂLPAŞAZÂDE, Fâtih Küt., y.26.

[110] Münşeâti's-Selâtin, I.597; CELÂLZâDE,y.224; ÂLÎ, Künhü'l Akhbâr IV Cilt, y.50; PEÇUYÎ, I.191; M.BROSSET, a.e., II/1, s.217; Chronique de la Géorgienne, s.8; ASLANİŞVİLİ, s.121.

[111] *"Tav-Eli"* (Kitâb-i Diyârbekriyye, II.379); *"Dav-Eli"* (Ahsenü't-Tevârikh, s.167,306,342,357,361,378; yanlış istinsahla: "Dad-Eli", s.433); "Memâlik-i Gürc'den *Dav-Eli* demekle meşhûr memleket" (CELÂLZÂDE, y.333a, 335b); İmeret Kıralı II."Bekrad Vâli-i Başı (Açuk) ve *Dav-Eli"* (Âlem-Ârâ-yi Abbâsî, s.84).

cildi, ikincisi için de *"CHR."* remzinden sonra, herbirinin sahifelerine yerinde işaret edeceğiz.

a. *YER ADLARI* (yalnız, ilk geçtikleri sahifelere işaretleniyor):

1. *Altun-Kala* (M.BROSS.II.413), 1551-1578 arasında son Atabekli merkezi; Ahıska batısında, "Adıgon/Edigön" kasabasında. 2. *Alabut* (CHR.14), Çıldır'da. 3. *Bari*-Tepesi (CHR.44), Ahıska'da; bir adaşı "Bar" köyü, Tortum'dadır, Kıpçak oymağı adıdır. 4. *Bogır* (M.BROSS.II.220) *Borg* (CHR.12), Ahıska'da (Boğra'dan bozma?). 5. *Caglis-Khew* (M.BROSS.I.310), Atabek-Yurdu'nda; anlamı "Çağlı-Dere'si") 6. *Curcan* (M.BROSS.II.223), Ahıska'da. 7. *Çalabut* (M.BROSS.II.226), Ahıska'da. 8. *Çalag'ni* (CHR.2), Atabek-Yurdu doğusunda; anlamı "Çalak'lar"dır. 9. *Çalka* (M.BROSS.I.52, II.185), Atabek-Yurdu doğusunda; anlamı, Kıpçak-Sökmeni demek olan "Çalk/Çalka/Çarka"dır; Sultan Yavuz'un 1514 te Kars yanında konakladığı "Çalka-vur" köyü de, böyle bir Kıpçak ordu birliği mensubunun adını taşır. 10. Sam- *Çup* Deresi (CHR.12), Çıldır'da; buradaki "Üç-Çop/Çöp" anlamına gelen dere, Kurt-Kale Deresi'ndeydi, Temür'ün Şirvan-Kakhet arasında konakladığı *"Ağ-Çöp"* düzlüğü de, Köktürk Yazıtlarında Semerkant doğusunda geçen *"Altı-Çop"* boyundan ayrılma kolun, Kıpçaklar göçü ile gelenlerinden hâtıradır. 11. *Kam(a)r'ovan* (CHR.14), Çıldır gölü doğugüney kıyısında bugünkü "Kamar'van" köyüdür. Kıpçaklar'ın "Kamarlu/Kumarlu" oymağının adını taşır. 12. *Bugata-Kur'ni/Buyata* (M.BROSS.I.369,532), Oltu bölgesinde. 13. *Karçakh* (M.BROSS.II.220,CHR.13), Çıldır gölü kuzeyinde şimdi üzerinden Devlet sınırı geçen sodalı gölün kuzeydoğu yanında ve 2214 m.Köroğlu-Dağı'nın doğusundaki "Eski- *Karsak"* kasabası yerinde, 1578 Osmanlı belgeleri (ÂLÎ'de), bu göle de "Karzakh-Gölü" diyor; Macaristan'daki "*Karçak/*Karsak" şehrine de adını veren Kıpçak boyunun hâtırası ile. 14. *Mas(a)l-Ata* (M.BROSS.I.359), Şavşat kuzeyinde Tukharıs şehri örenleri yanındaki sıradağlara adını veren Kıpçak-Evliyasının adı ile köy; aslının "Masar-Ata" olacağını sanıyoruz; bugün de buralar ziyaretgâhtır. 15. *Oltis/Oldis-Kwabi* (CHR.12,13), Çıldır-Karsak arasında kayalık; anlamı "Oltu/Oldu-Kayası"dır; Oltu, büyük bir Kıpçak boyu adı olup, Eflak'ta soldan Tuna'ya karışan çaya ve üzerindeki kasabaya da bunun adı verilmiştir; Romanya Devlet Başkanı Çavuş'esku 1918 de oradaki *"Oltu"* kasabasında doğmuştur (24 Mart 1969 günlü "Hürriyet" gazetesi). 16. *Parnak/Parnak'ni* (M.BROSS.II.217,342), Oltu'da, Oltu-Penek çayları kavşağından sonra, Oltu çayı solunda iki kale (biri Kız-Kalası, öteki Oğlan-Kalası); Akkoyun-

lu boyu "Pornak/Bornak" ile ilgili olsa gerektir. 17. *Tortom* Kalesi (M.BROSS.I.627), Temürnâme'de de geçiyor, bugünkü Tortum İlçe merkezi "Nıkhakh" kasabasının 10 Km. kuzeybatısında "Tortum-Kala" denilen büyük kaleli yerdir, eski Sancak ve bugünkü İlçeye de adını vermiştir; Aşağı-Tuna sağında, 1357 lerde adıgeçen Türk-Kuman Beği "Dobratıç"/Dobruça'dan adını alan Türklük bölgesi Dobruca'daki eski Türk köyü *"Tortoman"*, Köstence'nin batı kuzeyinde ve Boğazköy'ün doğusundadır[112]. Gerek burası, gerekse Elâzığ'da Baskil İlçesi'nin İzolu Bucağında "Şaval-Uşağı" köyünün *"Tortumlu* Mezreası"[113] adı, Kıpçak-Kuman oymağından geliyor. 18. *Ur(u)t'is-Çikhe* (CHR.15), "Urut-Kale'si" anlamına Çıldır'da bugün *"Uruta/Urta"* denilen büyük köyün hisarıdır; Kıpçaklar'ın "Urut" boyunun hâtırasını taşıyor; bir büyük "Urut" köyü ve "Urut-Yaylası" da, Göle'de ve Oltu'dadır.

b. KİŞİ ADLARI: Atabekler'den *"Ağ-Buğa"*, *"Ba(h)adur"*, *"Beka*(Böke)", "Mirza- *Çabuk"* adlarının çağını ve yerini gördüğümüzden, bunları atlıyacağız. Ancak, Kilise-Vaftiz usulünce Kartel kroniklerine geçen kişi adları sonundaki *"şvili"* sözünün *"oğlu"* ve *"dze"* deyiminin de *"zâde/soylu-âile oğlu" anlamına geldiğinin, bu kelimeye ekleme yapılan önceki adın, yine gürcüce "is"* edatı aldığını ve bunun türkçedeki *"lı/li"* yerini tuttuğunu; ayrıca, yabancı adların sonuna bazen *"a/e"* ve *"i"* sesi de eklendiğini, gözönünde tutmak gerekir. Çabuk/*Çabuka,* Ban/*Bana,* Bebür/*Bebüri,* Aslan/*Aslani* gibi. Bir de, *"L/R"* değişimi (songur/songul, calasun/carasun gibi) görülüyor.

1. *Altun* (M.BROSS.I.553), Kıral Narin David'in (1245-1292) Kıpçaklı nedimi. 2. *Aslamaz-Khan* Kaplan'i-şvili (M. BROSS. II. 48), Kaplan oğlu Eslemez yani, aldırmaz, korkusuz-Khan, *Tiflis'te Emîr-Hâcib. 3. Aslan Bebür'is-şvili* (M.BROSS.II.195), Bebür-oğlu Arslan. 4. *Bayındur Tuman'is-şvili* (M.BROSS.II.72), Tuman-oğlu Bayındur. 5. *Ata-Mirza* bin *Bostogan* (CHR.15), Bos-Togan-oğlu Ata-Mirza. 6. *Bana-şvili* (M.BROSS.II.312), Ban-oğlu demektir; *"Ban"* macarcaya da geçmiş ve Temeşvar/Banat vilâyetinde hâtırası yaşayan Kıpçak-Ağzı'nda "beğ, hâkim, yüksek-makamlı kişi" anlamındadır ki, Tav-Eli Beğleri kalesinin, Dede-Korkut Oğuzname-si'nin Topkapısarayı yazmasında "Ban-Hisarı" ve Kartel kroniklerinde"Bana/Banak" ve bugün Oltu kuzeydoğusundaki ulukiliseli "Penek", hep ayni yerin adı olup, "Ban"ların yurdunu gösterir. 7. *Begüm Papa Bebür'is-şvili* (M.BROSS.II.71), Bebür-oğlu âilesinden Papa-Begüm (Khanım). 8. *Beşken*

[112] M.ÜLKÜSAL, Dobruca ve Türkler, 1966 Ankara, s.14,26 ve Haritası.

[113] İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, II.1074.

(M.BROSS.I.318), Tukharıs/Şavşat kesimi Beği. 8. Amilakhor *Barçım* (CHR.18), Emir-Akhur Barçım. 9. *Berak* (CHR.112), Barak. 10. *Bejan* Gogor'i-şvili (CHR.24), Ahıska doğusunda beğ, Gogor-oğlu Becan. 11. *Bostogan* (CHR.15), Çıldır'da Ata-Mirza ve Mata Beğlerin babası. 12. *Carason* Panaskertel (M.BROSS.II.220, CHR.12), *Job* Adlı Panaskert (Oltu kuzeyinde) Beğinin oğlu Calasun, 1576 da Osmanlılar aleyhinde Çavakhet'te çalışıyordu; bu ad bize, "yiğit, çok becerikli" anlamındaki türkçe "calasın" sözünün Kıpçak-Ağzı ile *"Carasun/Calasun"* biçimlerinde söylendiğini gösteriyor; Osmanlı Tahrirlerinde, Atabek-Yurdu'nda çok adaşları anılmaktadır. 13. *Çabuk'*a (CHR.112), 1576 da Ahılkelek Beğlerinden Şermezan'ın babası. 14. Ugubo- *Dolenç* (M.BROSSE.II.220, CHR 12), Çavakhet Beğleri'nden "Dölenç" 15. *Çolak'*a-şvili (M. BROSS. II. 157), Çavakhet Beğleri'nden Şermenzan'ın âile adı Çolakoğlu. 16. El-İsbar (CHR.18), Mukhran'da Eristaw; 1580 lerde Müslüman olup, Tortum Sancakbeği tayin edilince, Osmanlılar bunun adını doğru olarak, *"El-Basar"* biçiminde yazmıştır. "Bundan akdem Gürcistân Melikleri'nden *El-Basar* البصار nâm Melik, Bâb-i-Saâdet-Meâbı'mda (Istanbul Sarayında) şeref-i İslâmla müşerref olmağın, *Muhammed* deyü tesmiye olunup; *Tortum Sancağı*, Mîrlivâ-i sâbık Khâslarile tevcîh olunup"[114]. 17. *Goç* b. Mukha (M.BROSS.I.514), Mukha oğlu Koç. 18. *Gurgak* Şalıka-şvili (M.BROSS.II.219, CHR.12), Çıldır-Ahılkelek/Çavakhet ve Ahıska kesimini, I.Şah Tahmasb'a hizmetle Atabekler'e hiyanet ederek sahiplenen, Şalık-oğlu hanedanından Gurgak, 1576 da Çıldır'da Osmanlılar aleyhine, amucası oğlu Kokola Karakhan b. Varaza b. Otar ile birlikte çalışıyordu. 19. *Guzan* (M.BROSS.I.414), XII.Yüzyıl sonunda Kıraliçe Tamar çağında Ardanuç-Artvin/Kalarçet bölgesi Beği idi. 20. Dedis- *İmedi* Debora (CHR.13,15), Osmanlılar'ın "Altun-Kal'a Melikesi" dedikleri son Ortodoks-Kıpçak Atabekleri'nin anası ve Atabek II.Manuça(h)r'ın hatunu; lakabının türkçe *"Ana-Khanum"* olduğu, Ahıska 1593 Tahrir defterinden anlaşılıyor; bunun "Dedis-İmedi" adı, Kıpçak geleneğince "Anası'nın-Umudu" anlamına ikinci kelimesi türkçedir. 21. *Kan-Duralı* (M.BROSS.II.220, CHR.12), 1576 da Çıldır'dan Osmanlılar'a akın eden Beğler'dendir, babası"Ugubo-Dolenci"dir; Dede-Korkut Kitabı'nda Turabozan'a akın edip, Takvur'un kızını alan "Kanğlı-Koca oğlu *Kan-Turalı*"nın adaşı. 22. Şalık'a-şvili Otar oğlu Varaza oğlu Kokola *Karakhan* (M.BROSS.II.369, CHR.12), Atabekler'in Çıldır-Ahılkelek-Ahıska kesimine konan eski nâibleri âilesinden ve I.Şah Tahmasb'ın kaynı Varaza'nın oğludur; Islâmî adı "Mahmud-Khan"dır. Bunun soyu ve

[114] MÜHİMME, XLVI. 118 (6 Şa'bân 989).

mülkü için, Osmanlı belgesinde şöyle deniyor: *"Temür-Kut"*lu neslinden *"Varaza oğlu Mahmûd Khan"*ın yerleri şuralardır:

"Şeylan-Kal'ası ki, *Yeni-Kal'a* dakhı derler (Göl kuzeyindeki "Çıldır-Çukuru"nun sularını toplayıp, İlçe merkezi Zurzuna'dan sonra derin yatağa giren Karasu'yun solunda ve Rabat köyü yanında, şimdi de Şeytan-Kalası denen sarp kayalık üzerinde tek kapılı hisar); *Çıldır,* bir dağın (ve Kıpçaklı boyunun adını verdiği bölgenin) adıdır; *Ağca-Kal'a* ki, Çıldır-Gölü'nün (Kuzeydoğu ucundaki ada'da) içindedir; *Akhılkelek; Postkhev* (Posof); *Kamarvan* (gölün güneydoğu kıyısında) Kamaran dakhı derler; *Kamara* tâbi-i Ağca-Kal'a; *Tümük Kal'ası; Kal'a-i Val* (Posof-Ahıska yolu üzerinde Vale-Kalesi)" [115]. Bu hanedanın oymağı *"Temür-Kutlu"*nun adını taşıyan bir köy öreni, Kağızman'ın Kötek bucağında Camışlı köyü altında mezreadır. 23. *Karçıkhay* (M.BROSS.II.466), I.Şah Abbâs'ın hizmetine girmiştir, "Sultan" unvaniyle Sancakbeği oldu. Bunun adı, Çağatay sözlüğündeki av-kuşu bir soy "doğan, kırgı, kartal" anlamları verilen *"Karçıgay"*ın Atabek-Yurdu telâffuzu iledir. (Türk musikisi makamı "Karçıgar" adı, bununla ilgili mi?). 24. *Kayıtmaz-şvili* (M. BROSS.II.237), Filip adlı birinin ailesi, Kayıtmaz-oğlu. 25. *Kara-Budakh*-şvili (M. BROSS. II.200), büyük hânedân Kara-Budakoğlu. 26. Melik *Korkmaz* (M.BROSS.II.500). 27. *Laçın'a* (M.BROSS.II.467), türkçe en büyük-kartal anlamına "Yalçın-Kuşu" adından kısaltılmış oymak ve erkek adı Laçın'ın adaşı. 28. *Mata* (CHR.15), Bos-Doğan Beğ'in oğlu ve Ata-Mirza'nın küçük kardeşi. 29. *Otar* (M.BROSS.II.154), Çolak'a-şvili âilesinden beğ; *Otar* Şalık'a-şvili (M.BROSS.II.29), Temür-Kutlu hanedanından, kızını I.Şah Tahmasb'a vererek, Atabek II.Kay-Khosro'nun lalası ve nâibi iken, onun yurdunun doğusunu sahiplendi; "Otar" adı, hem Tuna-Kıpçaklarında görülüyor, hem de KAŞGARLI'daki anlamına işaret etmiştik (yukarıda s. 96). 30. *Sibüçi* (M.BROSS.I.619), İlhanlılar çağında Kartel Atabeki olan "Kutlu-Buğa/Kutlu-Şah"ın oğlu; bu adın, Kıpçak-Ağzı ile "Sebüç"=Sebük/Sevilen anlamına geldiği bellidir. 31. *Sili-Khatun* (CHR.104), "Panaskertel"/Tav-Eli Panaskert Beği hanedanından olup, İmeret/Kutayıs kıralı I.Vakhtang ile evliydi, 1447 de öldü; KAŞGARLI'da *"Siliğ"* sözü "temiz (silinmiş), ince, yakışıklı, tatlı-dilli",KAZAK-Ağzı'nda *"Sılu"* da "güzel" anlamınadır; Tav-Eli Kıpçak Beğinin bu kızı da, bu anlamda bir ad taşıyor ve "Khatun"luğunu Kutayıs'a da tanıtmıştı. 32. *Solag'a-şvili* (M.BROSS.II.15), Tiflis batı yanındaki Kojor/Kocur Kalesini imar etmiştir; Solak (ordunun

[115] MÜHİMME, LXXII. 867 den Dr.B.KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, (1578-1590), 1962 Istanbul, I.51 n 107.

solkolunda vuruşan)-oğlu âilesi. 33. *Songul'i-dze* (M.Bross.II.464), Songurzâde âilesi. 34. *Şalık'a-şvili* (M.BROSS.II.35, 212), Temür-Kutlu soyundan Otar'ın âile adı, Şalık-oğlu. 35. *Tula-şvili* (CHR.26), 1590 larda tanınan âile, Tula-oğlu. 36. Davit *Yalmağ*'i-şvili (CHR.123), tam Kıpçak adı "Yarmak"-oğlu Davit. 37. *Zemb(ö)ri* Şalika-şvili (M.BROSS.II.221), 1576 da Çıldır'dan Kars toprağına akın eden Temür-Kutlu Beğlerinden; bunun aslı, *Sem-Böri* olsa gerektir.

2 – TÜRK KAYNAKLARI'NDA GEÇENLER: Yukarıda, Temürnâme'deki yer ve kişi adlarını görmüştük. *Karakoyunlu* ve *Akkoyunlu* seferlerinde anılanları da, aktarmıştık. Şimdi, *Osmanlı* belgelerine geçeceğiz. 1536 yılında Erzurum Beğlerbeği'nin fethettiği *İspir*'den *Maçakhalet*'e kadarki Çoruk boyuna, *"Livana Sancağı"* denilmiş ve merkezi, şimdi Yusufeli'de bulunan *"Pert-Ekrek"* hisarı olmuştur. Erzurum Beğlerbeğisi Dulkadırlu *Mehmed-Khan*'ın tahrir ettirdiği 2 Nisan 1538-18 Ocak 1539 tarihlerinde işlenmiş "İcmâl Defteri"nden, 1593 Ahıska/Çıldır Eyaleti Tahrir Defterine Kadar yer ve kişi adlarını görmek: *Çoruk* ve *Yukarı-Kür* boylarındaki *Ortodoks-Kıpçak Türkleri*'nin, neden kısa zamanda Osmanlı himmetiyle gönülden *Sünnî-Müslüman* olup, öteden beri buralarda, tek-tük kalan Ermeni-Gregoryan ve sonra Artvin (Artun) Katolik-Ermeni köyleri dışında, hep Türk ve tek dili, anadili *Kıpçak-Ağzı güzel türkçe olan yerli halkın,* millî dil ve harsını koruduğunu gösterir. *Atabek-Yurdu*'ndan en önce 1479 da Osmanlı ülkesine katılan *Maçakhalet*'te, bugün *Borçka* İlçesi ile *Şavşat*'ın batı kesimindeki *Borçka*'ya bitişik *İmerkhev* (şimdi: Meydancık deniliyor) Bucağından ve *Artvin*'in Borçka'ya yakın iki köyünden başka *Acar/Acara* dili ile konuşan köyler yoktur[116].

[116] Yerinde tesbitlerimize göre, 7 İlçeli Artvin İli'nin anadil bakımından durumu şöyledir: Karadeniz kıyısında *Khopa* ve *Arkhavi* ilçeleri kıyıları *"Lazlık"*tır, dağ köyleri *"Hemşenlik"*tir; Lazlar'ın ve Khopa-Hemşenleri'nin yerli ve türkçe ile karışık foklor dilleri vardır. Acara/Batum'a bitişik *Borçka İlçesi*'nin (ki, 1479 da gönüllü olarak Osmanlılara katılan "Madzahalet"/Maçakhal Sancağı'nı teşkil ederdi) *Merkez* Bucağında 11, *Maradet/Muratlı* Bucağında 6, *Murgul* (Göktaş) Bucağında 8 ve *Şavşat*'ın batısında Borçka ile Acara'ya komşu *İmirkhev/Meydancık* bucağında (bütünü) 15 köy, evlerinde *"Acar-Gürcü"* diliyle konuşur ve kendilerini *"Müslüman-Gürcü"* sayarlar; *Tiflis Radyosu* ile *Tiflis/Kartel* ve *Kutayıs/İmeret Gürcüleri*'nin dilini, pek anlamazlar; Çarlık esareti sırasında bu *"Hıristiyan-Gürcüler"*in her iki kolundan olan ile, onların dilini bilen tercümanlar ile anlaşırlarmış. *Artvin Merkez* Bucağının Borçka'ya komşu *"Akhal-Daba"* ve kısmen *"Fıstıklı"* ve *Yusufeli*'nin *Ögdem* Bucağındaki: *Balcılı, Bıçakçılar* ve *Yüksek-Oba* köylüleri evlerinde kısmen, bu *"Acar-Gürcü"* diliyle konuşurlar. Öteki ilçe ve köylerin hepsi, temiz ve *yalnız türkçe* konuşurlar; *"Acar"* veya *Gürcü"*yü sevmezler.

a. YER ADLARI: Dulkadırlu *Mehmed-Khan*'ın 1536 da *Atabekler*'den aldığı *"Livâ-i Livana"* (Yusufeli-Artvin) için, 1539 da biten "İcmâl Defteri"nde, şöyle deniyor: *"İşbu Sancak, Gürcistan*'dan yeni fetholunan yerlerden, ikiyüzbin akçalık (yıllık khâs) üzere", 8 Zilka'de 944 (8 Nisan 1538) "günü, *Kullar-Ağası Murâd Beğ*'e sadaka olunup"; kendisi Sancakbeği tayin edildi[117]. Bu defterdeki köy adlarından, şunların türkçe olduğu anlaşılıyor:

1. *Bar* (oymak adındar); 2. *Barkhal*(Balkar)- *Suyu*; 3. *Beket*, 4. *Bez*; 5. *Beş-Ağul*, 6. *Çıkhıl'et* (Çıkıl/Çigil'yurdu); 7. *Dört-Kilisa*; 8. *Erkin'is* (eski Türk unvanı ile "Erkin'li"); 9. *Ersis*; 10. Çörgen'is (Çörgen'li); 11. *Gıvnar*; 11. *Göcek/Köçek*; 12. *Khod* 13. *İtli'et* (İdli'yurdu, "İdler" adlı Kıpçak boyu ile ilgili); 14. *Kışlak*; 15. *Köken*; 16. *Korta*; 17. *Mokhur-Kud*; 18. *Ogdar*; 19. *Okar*; 20. *Orçunak* (şimdi: Öşnek/Oşnak); 21. *Kiskim*; 22. *Oruçuk*; 23. *Olav*; 24. *Ökdem* (bugün:Ögdem); 25. *Sarı-Göl*; 26. *Sol-Verek*; 27. *Tünkes*; 28. *Uşkhum*; 29. *Vanat* (Vanand); 30. *Zıgı'is-pir* (Aşağı-Zıgıl/Çigil?); 31. *Ödük* (oymak adı)[118].

39 yapraklı ve sonu eksik bulunan bu defterde, *Pasın*'dan yapılan *"Narman-Ilgarı"* ile elegeçen *Oltu* kesiminin kaydi yoksa da, Mehmed-Khan'ın Kapucıbaşı *Hasan*'ın, *"Barduz-Kal'ası Muhâfazası'na* konul"muşken, "koyup, gitmeğin", onun *"Korkhura"* köyündeki tımarının boşaldığı, belirtiliyor[119]. *I.Şah Tahmasb*, 1540 yılındaki "İlk-Gürcistân Seferi"nde, kendisine tâbi Atabekli "Korkora oğlu *Key-Khusrev*"i himâye için, *"Başı-(Açuk) ve Dav-Eli Vâlisi" II.Bagrat*'a "haddini bildirmiş" ve 1546 daki "İkinci-Sefer"in'de de, Kıral Bagrat'an aldığı Çoruk boyunda kalan Atabekli bölgelerine, *Keyhrusrev*'in hâkim olmasını sağlamıştı[120]. *Kanûnî*'in İkinci-Doğu Seferi sırasında *Kara-Amid*'den gönderilen Üçüncü-Vezir *Kara-Ahmed Paşa*'nın 1549 Eylülünde *Dav-Eli*'nden aldığı 35 hisarın adları, *Fransa Kıralına* gönderilen *Fetihnâme*'de anılmıştır. O zaman Sultan'la birlikte seferde ve Dîvân'da bulunan CELÂLZÂDE'nin andığı onbir hisardan, şu altısının adı türkçedir: 1. *Tortum*, 2. *Akça-Kal'a*, 3. *Diğer Akça-Kal'a* (Tortum'daki), 4. *Kâm(a)khıs* (Şenkaya İlçesinde), 5. *Emîr-Akhur*, 6. *"Rad-Beğ*'in (Tortum/Khakku kasabasındaki Arad/Beg'in)- *Kal'ası"*. Tav-Eli Fethinden dönen askerlerin ağzından yazılan bir sefernâmede ise, 1548 de *Safavî-Atabekli* akını ile işgal edilen *Livana* (Ilıgan'a) *Sancağı*'nın kurtarılması ile bir-

[117] Tapu, sayı 190, y. 6b.
[118] Tapu, sayı 190, y.7b-8b.
[119] Tapu, sayı 190, y.18b.
[120] Ahsenü't-Tevârîkh, s.316-317; Âlem-Ârâ-yi Abbâsî, s.84.

likte, irili-ufaklı *39 kale ve hisarın adı, harekeli* olarak verilmiştir ki, bunlardan türkçe olanları şunlardır:

1. *Akça-Kal'a* (Oltu'nun öteki adı),2. Diğer *Akça-Kal'a* (Tortum'da Kıska/Kısa anlamına Kıpçak ağzı ile bucak yeri Öngüzek köyünde), 3. *Akha* (Narman'da), 4. *Baş-Kapan,* 5. *Çarçur* (Şenkaya/Kosor'da), 6. *Çelviri,* 7. *Ersinek* (Şenkaya/Kosor'da), 8. *Ersüz* (Yusufeli'deki Ersis), 9. *Gödük/Ködük* (Oltu'da "İnçe-Kötük", Şenkaya'da "Kızıl-Kötük"), 10. *Görgeç,* 11. *İnç* (Oltu'da), 12. *Kam(a)khıs* (Şenkaya'da), 15. *Orçuk* (Oltu'da iki, Artvin'de bir köy), 16. *Oruskun* (Yusufeli'de), 17. *Oruşnak* (Yusufeli'de "Oşnak), 18. *Ödük* (Tortum/Kıskha Bucağında iki ve Yusufeli'de bir köy), 19. *Panak* (Şenkaya'da "Ban'lar" anlamına), 20. *Pernek* (Oltu'da: Parnak), 21. *Samagar* (Narman'da Mogol oymağı "Samagar"dan; Akkoyunlu kaynağındaki "Samakar", *Narmanlı Âşık Sümmânî*'nin köyü: Samıkara/Samıkale), 22. *So(ğ)munruk* (Şenkaya/Kömürlü'de), 23. *Şakhıçık* (Oltu'da), 24. *Şamkhı* (Oltu'da), 25. *Taktakı* (Şenkaya/Kosor'da), 26. *Tortum* (-Kala)[121].

Erzurum Beğlerbeğisi *Sarı-İskender Paşa,* Eyalet askeriyle, İran tâbii *Atabek II.Kay-Khosro*'nun (1545-1573) ülkesine yürüyerek, onun yazlık merkezi ve top yanaşması güç sarp kaleli *Ardanuç*'u, bir koldan otuzüç günlük kuşatma sonunda, 8 Cumâdelâkhir 958 (13 Mayıs 1551) günü fethederken, bir koldan da *Göle, Ardahan* ve *Khanak/Meşe-Ardahan* bölgelerini zaptederek, Posof-Şavşat sınırındaki *Arsıyan-Dağı*'na (3164 m) ve Çıldır-Ardahan arasındaki *"Begre-Khatun" köyü doğusuna değin Yukarı-Kür boylarını alarak, Erzurum*'a bağladı[122]. Buna karşılık *I. Tahmasb,* ayni 958/1551 yılında *"Şeki*'den Ilgar'la gelip", *İskender Paşa*'dan alınanları koparamadığından, (Çabuk oğlu) Şermazan oğlu *Luvarsab* ile *Vakhuşt* adlı mütegallibe Beğleri idam ettirip, onların işgalindeki *Cavakhet* kesimini ve bu arada *"Tümük-Kal'ası"* ile *"Ak-Şehir"* (Akhılkelek)i "Korkore oğlu *Keykhusrev*"e vererek, onu Osmanlı sınırında güçlü kılmaya çalıştı[123]. *Osmanlılar*'ın *Erzurum Eya-*

[121] SELMÂN, Câmi'ü'l-Cevâhir, y.89-92a (Süleymâniye-Reşidefendi Küt., sayı 655).

[122] İskender Paşa'nın Ardanuç Fetihnâmesi (arapça), Topkapısarayı Arşivi, 8414 sayı; M.BROSSET, a.e., II/1, s.217; Chronique de la Géorgienne, s.9; ALLEN, s.148. Kartel kaynakları, *Ardanuç Fethinin yılını,* yanlış olarak "1550" ve "1553" gösteriyor. Halil EDHEM'in de (Meskûkât-i Osmâniyye, I.224), *Kanûnî*'nin Ardanuç'ta kesilen gümüş parasından bahsederken, buranın fethini "1554"te göstermesi de, yanlıştır.

[123] Chronique, s.9; Ahsenü't-Tevârîkh, s.351-354; Âlem-Ârâyi Abbâsî, s.85-86.

Ardanuç Fâtihi *Sarı-İskender Paşa*'nın bu kasabada, dört taş direğe oturmuş dört büyük ağaç-direkli, ahşap çatılı halâ sağlam ve kullanılır, evlâdiyelik vakıflı güzel bir câmii vardır. Diyarbekir, Van ve Ardanuç vakıflarından bahseden 973 (1565) tarihli arapça *"Büyük Vakfi-*

leti'ne bağlı iken h. 981 (1573) yılı "Mufassal Tahrîr" defterinde *Atabekler*'den alınma *Oltu* ve *Küçük-Ardahan* (Göle) *Sancakları*'na âit bölümdeki *köy adlarından % 85 ve % 90 ının güzel türke oluşu,* buralardaki *Ortodoks-Kıpçaklar*'ın vergi-mükellefi erkeklerin adları gibi, insanı hayrete düşürmektedir.

1573 Yılı Tahrîri *Oltu Sancağı Köyleri*'nden Adları Türkçe Olanlar:

1. *Ağ-Çul;* 2. *Ak-Kilisa;* 3. *Ak-Toprak;* 4. *Ak-Su;* 5. *Barduz* (bu ad KAŞGARLI'da, "bahçe, bostan"anlamına *"Borduz"* biçiminde geçen ve Karakhanlı dilinden başka Türklerce kullanılan söz ile ilgilidir); 6. *Çatak* (Kars-Erzurum ve çevrelerinde, akarsuların çatıp, kavuştuğu yerlere denir); 7. *Çatal-Köy;* 8. *Döş-Kaya;* 9. *Er-Düzü;* 10. *Er-Sini* (Er-Kabri anlamına); 11. *Eski Köy;* 12. *Gök-Kilisa* (göktaştan yapılmış kilise); 13. *Gölcügez;* 14. *Hamas* (Kıpçaklı Karapapak yurdu Arpaçayı başlarındaki Akbaba kesiminde merkez kasaba ve Bardızda iki köy); 15. *Hasan-Şah-Kışlağı* (Barduz-Deresi'ndedir; Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın ordusuyla kışlamasının hâtırasını taşısa, gerektir); 16. *İnçe* (Akdağ eteğinde ince bir su üzerinde olmasından böyle anılmış); 17. *Kara-Göl;* 18. *Kara-Khan;* 19. *Kara-Kum/Kom;* 20. *Karalar* (oymak adından); 21. *Kara-Kilisa;* 22. *Kara-Vëran;* 23. *Kârkülük* (şimdi Şenkaya/Kosor Bucağında "Kerkülük"; *"Kerki",* KAŞGARLI'da da, "dülger-keseri, balta" anlamında geçer); 24. *Kızıl-Kal'a;* 25. *Kızıl-Kilisa;* 26. *Kızıl-Taş;* 27. *Kızıl-Kötik;* 28. *Kireçlü-Mağara;* 29. *Kosor/Kosur* (Kıpçak boyu adından kalmadır; bir "Khosor" köyü de Tortumsuyu'na kavuşmadan Oltu çayı solunda ve Pambuklu köyü doğusundadır; Dağıstan'da "Ulu-Kosor" ve "Kiçi-Kosor" bölgesi vardır ki, Samur-Özen başındaki "Ulu-Kosor"dan, Kakhet-Gürcülerine yapılan sürekli ve karşılık görmeyen baskınlar, ünlüdür (M.BROSS.II.65,168); 30. *Kötik/Kötük* (Kızıl-Kötik'ten ayrı iki köy); 31. *Küp* (çanak-çömlek yapılan köy); 32. *Kürkçü-Köyü* (Baduz'da); 33. *Mitinder* (Kıpçak-Ağzı ile "Mitin'ler" anlamında); 34. *Oruçuk* (iki köy); 35. *Oruskun;* 36. *Örük/Örik* (iki ayrı köy); 37. *Semür-Don* (iki köy) 38. *Sinanlu;* 39. *Şakhıçık* (şimi: Şıkhçık); 40. *Şamkhı;* 41. *Taktakı* (şimdi Kosor'da "Takhta-Köy"); 42. *Temürik* (şimdi: Temür-Kışlak); 43. *Toprak-Kal'a;* 44.

---

ye"nin aslı, torunlarından mütevellisi Sayın Avukat Reşid İSKENDEROĞLU Beğ'de ve Diyarbekir'dedir; Ardanuç İskenderpaşa Câmii evkafı için, sık sık oraya da gelir. Bu "Büyük-Vakfiyye"de: *"Ardanuç Fethi* sırasında, oradaki (Selçuklular'dan/Salduklu eseri) *Eski-Câmi* harâb edilmiş bulunduğundan", hem o *Eski-Câmi*'in ihya edildiği, ki *"Meydan-Mescidi"* deniyordu, hem de kendi adına bu Câmii yaptırdığı; ve sıra-sıra dükkânların vakfa bağlandığı, belirtilmiştir.

Togus (oymak adıdır, Göle'de de var); 45. *Urut* (iki köy; Kıpçak boyu adından); 46. *Yaylak*[124].

Ayni 1573 *Yılı Defteri*'nin *Küçük-Ardahan/Göle Sancağı*'dan:

1. *Abul* (erkek adından); 2. *Ada;* 3. *Ak-Pungar* (birbirinden uzak iki köy); 4. *Alaca-Kilisa;* 5. *Altun-Bulak* (bir adaşı da, Sarıkamış/Karaurgan Bucağında köy), 6. *Arımaz;* 7. *Arslanlu-Kilisa* (dış duvarında arslan kabartmalı kilise); 8. *Bakhçacık;* 9. *Baş-Véran,* 10. *Baş-Kapan;* 11. *Baş-Kara-Kal'a;* 12. *Beberek;* 13. *Bordusan* (Ardahan'da da var, oymak adından); 14. *Boz-Doğan(lu)* (oymak adından); 15. *Çardak;* 16. *Çağırgan* (iki köy, oymak adından); 17. *Çoban-Köyü;* 18. *Çobanlı* (oymak adından); 19. *Çukurcuk;* 20. *Dede-Şen;* 21. *Demür-Kapu* (iki köy, Kars yolu üzerinde boğazda); 22. *Dengiz* (Aygır-Gölü ile başka bir göl yanında iki köy); 24. *Dört-Kilisa;* 25. *Erdem-El;* 26. *Germücük;* 27. *Kharmançuk;* 28. *Kheve* (iki köy; Kharezm'deki Kheve/Khive'den gelme oymağın hâtırası ile?); 29. *Khorasan(lu)* (oymak adından); 30. *Khoş-Dölbend(lü)* (oymak adından); 31. *Kal'acık;* 32. *Kara-Bağ(lu)* (iki köy, oymak adından); 33. *Kara-Güney;* 34. *Kara-Kal'a;* 35. *Kara-Tavuk;* 36. *Kara-Kaya;* 37. *Karga-Pazarı* (kargaların dernek yeri köy); 38. *Kayaluca-Çağıl;* 39. *Kazak* (iki yerde, urug adından); 40. *Kerdinlü;* 41. *Kızıl-Kilisa;* 42. *Kokhuç* (ormanı kokan köy); 43. *Komuk* (Dağıstan'daki urug kolu adından); 44. *Koşa-Pungar* (çifte/ikiz-pınarlı); 45. *Kölgelü* (sık orman içindeki köy); 46. *Kösenç;* 47. *Kuru-Ban;* 48. *Küçük-Köy;* 49. *Menteş* (iki köy); 50. *Orucuk;* 51. *Orı-Kilisa;* 52. *Oyuklu;* 53. *Okam* (iki köy; Ahılkelek'te de var, "Hokam" da denir, oymak adından); 54. *Örciyük;* 55. *Sağur-Seki(si);* 56. *Salut* (üç köy, oymak adından); 57. *Sargun* (iki köy); 58. *Sasad-El;* 59. *Söke-Kızı* (Sevke-Kızı); 60. *Susuz;* 61. *Tokus* (Kıpçak oymağı "Dokuzlu'dan); 65. *Toprak-Kal'a;* 66. *Türk'e'şen* (Kür ırmağı başının, Göle'den Düz-Ardahan'a gireceği boğaz üzerinde; Tork/Uz oymağının adı ile olacak); "Türk Şenliği/Âbâdı anlamınadır); 67. *Urut* (Kıpçak boyu adından); 68. *Vardusan* (Bordusan gibi oymak adından); 69. *Varga;* 70. *Verdi-Sübhân* (Tanrı-Verdi anlamına)[125].

Ardanuç Sancağı'nın 1590-1595 arasında tutulmuş "Mufassal Tahrîr Defteri"nde: *Ardanuç, Tavuskâr* (Olur İlçesi) ve şimdiki Yusufeli'nin Oltu çayı boyu ve Çoruk sağındaki *Çakşen* ve *İşkhan* adlı Nâhiyetlerini de içine

[124] Tapu, sayı 525, y.28b-36a.

[125] Tapu, sayı 527, y.6-30 (bu defter ile üstteki, ayni tahrire âitken, bölünüp, ayrı sayı verilmiş).

alan 101 köy ve mezrea adları yazılmıştır. Bunlardan Türkçe ve *Kıpçak-lar*'la ilgili adlar, şunlardır:

1. *Akhı'za* (Akhı'oğlu); 2. *Akhı'za-Küre* (Küre, oymak adıdır); 3. *Anç* (Kıpçak oymağı adından); 4. *Anç-Küre;* 5. *Bar'ı-Sor* (Bar oymağı-Deresi); 6. *Bay(u)r'a-Sor* (Bayur-Deresi); 7. *Çakur'ı;* 8. *Çalk'ovit* (Çalk/Sökmen Kıpçak askeri yeri); 9. *Çanak-Toprak;* 10. *Çar'a* (Çar boyu adından); 11. *Çıgu;* 12. *Çıldır* (Kıpçak boyu adından, bir köy de Posof'ta "Çıldır'et"/Çıldır-yurdu adını taşır); 13. *Çola* (Kıpçak boyu Çol/Sol'dan); 14. *Demürçi-Köyü;* 15. *Değürmüç* (değirmice); 16. *Direkli-Peg* Mezreası; 17. *Dişlü-Sagre;* 18. *Ekik;* 19. *Erkin'is;* 20. *Gelüşen/Keleşün;* 21. *Gümüş-Khane* (1551 Ardanuç fethinden sonra bu köyden çıkan gümüşle, Kanûnî adına Ardanuç'ta ilk para kesilmiştir); 22. *Kheva;* 23. *Kapu-Dere* Mezreası; 24. *Karavul* (2750 m.lik Büyük-Yurt Dağı batı yamacındaki bu köye şimdi resmen "Karakol-Madeni" deniyor); 25. *Kara-Tus* (Tuz); 26. *Kalarcet* (Kalaç'yurdu anlamına) 27. *Kilise-Ağılı* Mezreası; 28. *Kondurum;* 29. *Kosorut* (Kıpçak Kosor boyundan); 30. *Komuk* (Urug adından); 31. *Kurtul* (Yalnızçam dağları batısında şimdi bu addaki Han yerinde); 32. *Ogdar;* 33. *Onkut* (bugün Özbek oymağı "Unğkut"ların Kıpçak kolundan); 24. *Örük* (Ardanuç ve İş-Khan Nahiyelerinde iki köy, oymak adından); 35. *Piçene* (Beçene/Peçenek boyundan); 36. *Şorik* Mezreası (Şor'lar anlamına boy adından); 37. *Ucar/Uçar* Mezreası; 38. *Varşakh'et* (Varşak/Vaşak adlı kürkü makbul hayvanı ongun edinen oymağın yeri); 39. *Saral*'et Mezreası (Saral oymağından)[126].

Şimdiki *Khanak* ilçesinin köylerini de *"Meşe-Ardahan"* nâhiyesi adı ile içerisine alan *"Ardahan-i Buzurg"/Büyük-Ardahan Sancağı*'nın h.981/m.1573 yılındaki "Mufassal Tahrîr Defteri"nde yazılı köy ve mezrea adlarından, türkçe olanlar şunlardır[127]. Bunların adları, 1947 de eski harflerimizle Tiflis'te S.CİKİYA'nın *Akademi Yayını* olarak bastırdığı 1595 (h.1003 Evâyil-i Cumâdelevvel) tarihli Mufassal Çıldır/Ahıska Eyaleti Defteri'nde yazılıdır[128]:

1. *Abul'et;* 2. *Ala-Bala* (iki köy); 3. *Ağca-Kal'a;* 4. *Adagül;* 5. *Ak-Pungar;* 6. *Ala-Kilisa;* 7. *Ardana;* 8. *Bagurav;* 9. *Bardagül:* 10. *Başacık,* mezrea; 11.

[126] Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü-Kuyûd-i Kadîme Arşivi, sayı 71, y.1-2, 4b-37b.

[127] Tapu, sayı 525, s.155-243 (188 köy).

[128] Kuyûd-i Kadîme Arşivi, sayı 130; S.CİKİYA neşri, "Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gürcistân" (doğrusu, Çıldır/Akhıska iken, sahtekârlıkla adını, *"Gürcistân"* diye değiştirmiştir; bir eşinin de Türkiye'de olduğunu, bilememiştir)", 1947 Tbilisi (Tiflis), s.402-406 liste, 411-516 tafsili.

Beberek (Beğ-Beğrek); 12. *Begre-Khatun;* 13. *Bek-Bara;* 14. *Bordusan* (iki köy); 15. *Börk* (iki köy); 16. *Büyük-Güney;* 17. *Budak'a;* 18. *Çagul;* 19. *Çakhmıdık;* 20. *Çamtır'a;* 21. *Çeker-Eli* 22. *Çayıstar* (iki Çayıs köyü için Kıpçak-Ağzı ile "Çayıs'lar" demektir); 23. *Çıkır'et;* 24. *Çiftlik* (ayrı yerde 4 köy); 25. *Çoban-Köyü* (Çobanlı oymağından); 26. *Çut* (iki köy); 27. *Dedegül;* 28. *Dudun'a* (Tudun unvanından); 29. *Ezine-Khatun,* mezrea; 30. *Gürcü-Bek* (iki köy); 31. *Khanak* (üç büyük köy; Kıpçak Kanak boyundan; Sıgnak/Kakhet doğusunda yerleşen Kanak boyu kolu, Alazan çayına da "Kanak" adını verdirmişti); 32. *Kharus-Khan* (iki köy); 33. *Kheva* (Kharezm-Kheve'sinden gelme oymaktan, Yukarı Posof'ta da iki köyün adırdır, ki "Khevat" diye söylenir); 34. *İki-Kilisa* 35. *Kamışlu;* 36. *Kan-Durut;* 37. *Keç;* 38. *Kirman* (bugün Kars-Erzurum-Erzincan çevrelerinde, hem "güz-çayırı" anlamına, ki koyuna dokunur; hem de erkek adı olarak çok kullanılır); 39. *Kızıl-Çakhmıdık;* 40. *Kızıl-Kilisa* (ayrı yerlerde köy ve mezrea); 41. *Komandur* (Kuman boyu adından); 42. *Kondur-Avul* (Kıpçak-Ağzı ile bugün de Çıldır'da bu addaki köydür); 43. *Kal'acık;* 44. *Kotar-Melik* (bugün Ardahan Mahallesi "Köte-Melik"in adı da, bundan) 45. *Kökçügez,* mezrea; 46. *Kömük/Kömik* (iki köy; Komuk urugundan); 47. *Kudabat,* mezrea; 48. *Kutad* (iki köy; Yusufeli'de Çoruk solunda ve Ögdem kuzeyinde 2500 m.lik dağın "Kudat-Kutil" adında da görülüyor)[129]; 49. *Küre* (ayrı yerlerde köy, mezrea) 50. *Okam,* 51. *Onçur-Bek;* 52. *Or-Bukha;* 53. *Orçuk* (Oymak adından); 54. *Oruş'et;* 55. *Otağalı* (oymak adından; ÇAĞATAY sözlüğünde "otağa"nın "taç, tolga tüğü, cıga" anlamına geldiği yazılıdır); 56. *Manyok;* 57. *Mendeş-şen;* 58. *Meydan,* köy; 59. *Pereken*-Kal'ası; 60. *Pıçkhaz-Köm;* 61. *Pıçkul'et;* 62. *Sabugar* (iki köy), 63. *Sama-Bek;* 64. *Samançık;* 65. *Sekel'a-şen* 66. *Surman* (üç köy, bugünkü "Surmal'lar); 67. *Şadıvan;* 68. *Tura;* 69. *Ur* (Ardanuç'ta da var); 70. *Üç-Küre/İç-Küre;* 71. *Vardusan* (iki köy); 72. *Yaylacık;* 73. *Yassu-Sekü;* 74. *Zara-Bük* (Sarı-Bük/Fundalık); 75. *Zarzap-Yaylakı* (bugün: Sarı-Zep).

III. Murad'ın Şark Serdarı *Lala-Mustafa Paşa,* yüzbinlik ordu ile *Ardahan*'dan 8 Ağustos 1578 günü, (Şalıka-şvili) *Varaza oğlu* (Kokola-Karakhan) *Mahmud-Khan* ülkesinden *Çıldır*'a doğru yürüyüp, sınırdaki *"Begre-Khatun"* köyünde konakladı. O gün, Atabekli II.Kay-Khosro'nun dul karısı *"Altun-Kal'a Hâkimesi Dedis-İmed Khatun"*dan itâatnâme ile Elçisi geldi. Yine 8 Ağustos 1578 de Ardahan Sancakbeği ile Bayburt Alaybeği çerileri, *Posof*'a

[129] Â.ÖZDER, "Çoruh Öğretmenlerimiz İçin Yakın Yurt", 1950 Istanbul, s.40-41. Bunda *"Kudat-Kutil Dağı"*nın yüksekliği 2350 m.gösterilmişse de, resmî "Artvin" paftasında 2500 dir.

aşıp, merkezi *"Mere-Kal'ası"*nı, ertesi 9 Ağustos günü Serdar ordusu İranlılar ile *Çıldır Meydan Savaşı*'nı yapıp, kazanırken de, ayni günde yine *"Mahmud-Khan Ülkesi"*nden *"Yeni-Kal'a* (Ahıska), *Tümük, Çıldır* (Ağca-Kal'a), *Khırtız* ve *Akhılkelek* (Ak-Şehir)" Kaleleri ile çevre hisarları fethedildi; tahrîre adam bırakıldı ve ordu *Tiflis*'e yürüdü[130]. Böylece, son *Atabekli-Yurdu*'ndan *Altun-Kal'a* itaatle, ötekileri savaşla alındı.

1578 Fethinde alınan *Atabek-Yurdu* kesimi ile, 1551 ve 1536-1549 da alınan yerler de--1479 da katılan *Maçakhalet (ve İmerkhev-Şavşat) "Yurtluk-Ocaklık"* verilmiş olduğundan, kendi mühtedi Atabekler kolunda kalıp--, merkezi *"Akhıska"* olan ve *"Çıldır-Eyâleti"* adı ile kurulan Beğlerbeğiliğe bağlandı. 1578 de alınanlar, 1595 "Mufassal Tahrîr Defteri"nde belirtildiği gibi: 1. *Akhıska,* 2. *Khertüs,* 3. *Akhılkelek,* 4. *Çıldır* 5. *Poskhov,* 6. *Bedre* adı ile (Azgur, Altun-Kal'a, Çeçerek, Ude birer "Nâhiye" hâlinde Ahıska'ya tâbi) altı Sancak yapıldı. Bunlardan bugün, --birkaç köyü dışında-- *"Poskhov* (Posof)" ve *"Çıldır Sancağı"* elimizde olup, Kars'a bağlıdır. Adıgeçen 1595 *"Çıldır/Akhıska Eyâleti Mufassal Tahrîr Defteri"*nin bugün Başkent nüshası, Ankara'da ve Vilâyet nüshası da, 1828 Ağustosu sonunda Ahıska'nın Rus işgali felâketinde buradan alınmış olarak, Tiflis Müzesi'ndedir; ve (baştaki birkaç başka *"Kaanûnnâme"* ve esas *Vilâyet* adı *Çıldır* yerine *"Gürcistân"* konulması sahteciliği dışında, Müslüman vergi mükellefleri de atlanarak) sureti neşredilmiştir. Bunlardan *"Poskhov"* ve *"Çıldır"* köylerinden, türkçe adlılara işaret edeceğiz. *"Poskhov" Sancağı*ndakiler[131]:

1. *Al;* 2. *Arel'*e; 3. *Argı*-sıkhe; 4. *Arkanak;* 5. *Aybek-Oğlu Bağı;* 6. *Badel'e;* 7. *Baralıs;* 8. *Bayındur-Bağı;* 9. *Bezman'a;* 10. *Döne;* 11. *Dönmez-Çayırı;* 12. *Cumadul;* 13. *Cumu-Çayırı* (Posof, Ardahan ve Şavşat'ta "Cumu/Cumı" adı erkeklerde çoktur); 14. *Çaçun* (üç köy, oymak adı); 15. *Çag-Kal'ası* (Atabekler'in ilk ocağı); 16. *Çag;* 17. *Çağısman;* 18. *Çaral* (iki köy); 19. *Çatal* (iki köy); 20. *Çılvan'a* 21. *Çuvan'et;* 22. *Çuvantel;* 23. *Kheva* (oymaktan); 24. *Khun'amıs;* 25. *Keleten;* 26. *Kır* (iki köy, bir mezrea); 27. *Kodur'a;* 28. *Koman* (urug adından); 29. *Kongal;* 30. *Koyundar;* 31. *Küre-Çur;* 32. *Malaş'et;* 33. *Menteş-Çiftliği;* 34. *Oçur-Çal;* 35. *Okhtul;* 36. *Öske;* 37. *Pala* (iki köy), 38. *Pandugı-Çayırı;* 39. *Parsadan-Çayırı;* 40. *Sayukh'a* (iki köy), 41. *Sakun'et;* 42. *Sekel'e* (Erdel'deki Sekel boyu kolundan) 43. *Var-Khan'a.*

130 ÂLÎ, Nusretnâme, y.68a.69a, 71b,75a-b. Kartel kroniki bir gün erkence fethin, "7 Ağustos" günü olduğunu anar ve türkçe Kıpçak yer adlarının gürcüce tercümesini yazar: *"Tetris-Çikhe"* (Ağca-Kal'a), *"Kacis-Çikhe"* (Şeytan-Kal'ası/Rabat'ta), *"Mgel-Çikhe"* (Kurt-Kal'ası) (Chronique, s.17).

131 Kuyûd-i Kadîme, sayı 130, y.159a-172b; S.Cikiya neşri, s.17-18,300-334.

1595 Tahrîri *Çıldır Sancağı* Köylerinden[132]:

1. *Ağca-Kal'a* (gölün kuzeydoğu ucundaki ada ve kıyıda); 2. *Al-Bud;* 3. *Ana-Khanum,* çiftlik; 4. *Arakın;* 5. *Bahadur-Dağı Yaylakı* (gölün doğusunda "Minğ-Göller'de); 6. *Basıl-Köyü;* 7. *Boz-Al;* 8. *Canbaz*(lu) (iki köy, oymak adından); 9. *Carçı* (yaya asker ve ordu dellâlı anlamındadır); 10. *Çala* (oymak adından); 11. *Çamdural;* 12. *Çançu* (iki köy), 13. *Çayıs;* 14. *Çekre-Şen;* 15. *Çıldır-Kal'ası* (oymak adından; Ardanuç, Posof ve Ahılkelek'te de var), 16. *Dadış/Datış* (iki imlâlı); 17. *Dog'et/Tog'et* (iki köy, Kıpçak Tok oymağı hâtırasıyla, Akhılkelek'te de Tog var); 18. *Erinçe;* 19. *Eşkün* (orduda süvari birliği adından); 20. *Gagar* (iki köy), 21. *Görkez-Köm;* 22. *Khamaş* (iki köy), 23. *Khozabun* (oymak adından, üzerinden şimdi devlet sınırı geçen Karsak/ Kenarbel gölünün öteki adı olan haritalardaki "Khozapın", buna âittir); 24. *Kamarvan;* 25. *Kamar-Véran* (ikisi de oymak adından); 26. *Kara-Kal'a;* 27. *Karal'a-tuban* (oymak adından); 28. *Karzakh* (iki köy, boy adından); 29. *Kenar-Bel* (haçlı kabristanlı, at ve koç heykellidir); 30. *Kısır-Dağı Yaylakı* (gölün batısındadır); 31. *Kodamakh'i;* 32. *Koraver* (bugünkü "Koravel"); 33. *Korukh* (korunmuş, mahrûsa anlamına); 34. *Kundus-Khev* (Kunduz-Deresi anlamına); 35. *Kurd-Kal'ası;* 36. *Kür'et* (oymaktan); 37. *Küre-Véranı,* mezrea; 38. *Lavaş* (oymak adından; Dağıstan'da adaşı var, aslı "ılavaş"tır; Çıldır gölünün güneybatısındaki küçük göl kıyısında örendir); 39. *Oğuz/ Uğuz-Taşı,* mezrea (1069 Fethindeki Nemrûd bin Ken'ân'ın kulesinin adından, efsanesine s. 74 te işaret edilen yer); 40. *Okhura* 41. *Ögü-Çıldırı* (Çıldır oymağı kolundan); 42. *Öküş'et;* 43. *Purud* (Kıpçak oymağından); 44. *Saru-Khan;* 45. *Savşak;* 46. *Sayra;* 47. *Sekel'e-Khev* (Sekel-Dere'si, boy adından); 48. *Sumbakha-Tekün;* 49. *Sıra-Urut'a;* 50. *Tanburaçı;* 51. *Yengi-Kal'a* (Şeytan-Kalesi).

b. KİŞİ ADLARI: Eski *"Sa-Atabago/Atabek-Yurdu"* ve yeni *"Çıldır-Eyâleti"* (ki, 1828 de Ahıska'nın Rus istilâsına uğramasına değin, tam 250 yıl bu adla anılmıştır) Osmanlı Tahrîr Defterlerindeki "Zimmî"/Hıristiyan köylü vergi mükelleflerinin, her sancakta adaşları görülen yüzlerce türkçe adlarına geçmeden, öteki Osmanlı belgelerinde *1578 Ahıska Fethi*'nden önceki birkaç mühim kişi adına işaret edeceğiz:

1. *"Kan-Duralı* veled-i *Batır-Arız",* 1535 te, Atabeklerden alınma "Zivin" nâhiyesinde tımarlı "zimmî"; 2. "Kubâd veled-i *Khan-Arız",* bu da Zivin'de tımarlı "zimmî"[133], ikisi de, "Dede Korkut" Kitabı Oğuz-Alpları'nın

[132] Kuyûd-i Kadîme, sayı 130, y.140b-158b; S.CİKİYA neşri, s.15-17, 263-300.

[133] 946 (1535) yılı Erzuruk Dirlik İcmâl Defteri, Tapu, sayı 97, y.76a-b.

adaşı; 3. *"Barduz"*un yerli beğlerinden iken ihtida eden ve Kars'ta *"Döşkaya Sancağı"* Beği tayin edilen *"Kazan-Khan"* Beğ'e, *"Oltu-Sancakbeği"* nin müdahale etmemesi için, 2 Ekim 1554 te hüküm verilmiş[134]. 4. "Oltu Zimmîleri"nden, İran ordusundan gizlice haber getiren Osmanlı casusu *"Kan-Duralı"*ya, 1554 Eylülünde tımar verilmiştir[135]; 4. Mühtedi (Kıpçak) "Gürcü Beğleri'nden *Panaskert* (Sancak)-Beği *Kaplan*'un karındaşı, mühtedi "Alî"ye Eylül 1554 te tımar verilmiştir[136]; 5. (Oltu'da) *"Gürcü Beğleri*'nden *Şakhıcık* nâm *Kal'a*'nun *Beği* olan *Şalva Beg* oğlu Sinan, *Gürcü* (Kıpçak) *Beğleri*'nün a'yânından olup, *İslâm*'a gelüp (ihtida ile Sinan Adını alarak) khaylıdan berü Serhadd khizmetin" gördüğünden, Mart 1556 da "Ze'âmet" verilmiş[137]; 6. *Gürcistân*'da (Artvin-Maçakhal'et'teki Atabeklerden) *İslâm*'a gelüp *Sancak* tasarruf eden (Yosebit) *Mehmed Beg* ve *Sefer Beğ*'ün Sancağı'na (şimdiki Borçka'ya) muttasıl *Acara-Deresi* demekle ma'rûf Nâhiye'ye bilâemr mutasarrıf olan *Beçan* nâm *Kâfir*, ikiyüz âdeme kaadir olmayup"; yeri 1561 de *İspir* Za'imlerinden Ömer'e verilmiş[138]; 7. *"Ardahan* (Sancak) *Beği* (Dulkadırlu ve Şair Nef'î'nin dedesi) Mîrzâ-Alî Beğ"nin arzında, *"Ardahan* kurbünde sâkin olan *Kefere*'den (Temür-Kutlu soyundan Şalıkaoğlu Otar Beg'in oğlu) Varaza oğlu *Turmuş-Khan* nâm *Kâfir*'e tâbi ba'zı Aznavurlar ile fesâda cür'et edüp; *Vel* (Vale) nâm mahalde bir *Kal'a* binâ eylemeğe mübâşeret edüp", (1555 Amasya Barışı'na aykırı davrandığından, Revan Beylerbeğisi ve İran'ın Osmanlı Serhaddi Serdarı Tokmak) *Mehammedî*'ye durumu bildirmesi için, Erzurum Beğlerbeğisine Temmuz 1572 de emir verilmişti[139]; 8. *"Tortum Sancağı* sâbıkan (ataları Atabekler'den kalma) *ocağı"* olan, *"Çıldır Beğlerbeğisi* (1579 ilkbaharında Istanbul'a gidip, ihtida ederek, Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın adı ile "Mustafa Paşa" denilen Atabek Kay-Khosro oğlu Manuçahr) âdemlerinden *El-Basar"* da Istanbul'a gidip ihtidâ ile, "Mehmed deyü tesmiye olunmağla", ona *"Tortum Sancağı*, mukaddemâ Mîrlivâ mutasarrıf olduğu khâsları ile" tevcih edilmişken, *Tortum-Alaybeğisi* ve *Çeribaşısı*'nın şikâyeti üzerine, 1579 Aralık ayında Erzurum'daki Serdâr Lala-Paşa'ya hüküm yazılmıştı[140]. Bu *"El-Basar Beg"*in babası *"Butam"*dan kalma "ikiyüz pâre karye ile dört pâ-

[134] MÜHİMME, I.389 (5 Zilhicce 961).
[135] MÜHİMME, I. 132 (17 Şevvâl 961).
[136] MÜHİMME, I.144 (20 Şevvâl 961).
[137] MÜHİMME, II.333 (27 Rebî'ülâkhir 963).
[138] MÜHİMME, IV. 191 (17 Cumâdelûlâ 968).
[139] MÜHİMME, XIX. 409 (10 Rebî'ülevvel 980).
[140] MÜHİMME, XXXIX. 78a (23 Şevvâl 987); 107 (26 Şevvâl 987)

re kal'a"sı olduğu, Haziran 1579 tarihli hükümde belirtiliyor[141]. 9. *"Gürcü Beğleri*'nden (Varaza oğlu) *Mahmûd* (Kokola Kara-) *Khan*"ın Haziran 1579 da Erzuruma Elçi gelen adamı, *"Oruz"* adını taşıyordu[142].

1595 Çıldır Eyaleti Mufassal Tahrîr Defteri'ndeki *Hıristiyan* köylü vergi mükelleflerinden *türkçe adlar* taşıyanları, en kuzeydoğudaki *Azgur*'a değin binlercedir. Biz, örnek olarak Çoruk boyundan *Penek Sancağı* köylüleri adı yanına (P.) ve Yukarı-Kür boyundan 1578 de fethedilen *Akhıska Sancağı*'ndan olanların adı sonuna da (A.) işaretini kayup, *1947 Tiflis* baskısı defterdeki sahife sırasını da rakamlarla gösteriyoruz; böylece bu adların kontrolü, kolay olacaktır:

1. *Abdal* (P.361); 2. *Abdul* (P. 368); 3. *Abıtar* (A.56, P.355); 4. *Abul* (P.345, KAŞGARLI'da I.73, köy adı); 5. *Adık* (A.66); 6. *Adırılmış* (P.360, ayrılmış, hasretli anlamına); 7. *Adıl* (P.379); 8. *Adul* (A.52); 9. *A(ğ)-Buğa* (A.129); 10. *Agıd-Kömel* (A.19, P.355); 11. *Aga-Can* (A.86); 12. *Akhal-Bek* (P.345); 13. *Alaca* (P.356); 15. *Albakh* (P.378); 16. *Aldı* (P.356); 17. *Alı-Bek* (P.340); 18. *Alışır* (P.354); 19. *Alı-Khan* (P.349); 20. *Allah-Verdi* (P.347); 21. *Almaz* (P.397); 22. *Amıran* (A.19, P.343); *Amran* (P.348); 23. *Ana-Khatun* (A.21); 24. *Apsun* (P.378); 25. *Arız* (A.151, P.355); 26. *Arız-Bek* (A.152, P.340); 27. *Arslan* (A.130, P.351); 28. *Aşut* (P.341); 29. *Ata-Bek/Ata-Bik* (A.150, P.344); 30. *Azar-Bek* (P.356); 31. *Baba* (A.72); 32. *Babuk'a* (A.30); 33. *Babun* (P.395); 34. *Baduç'a* (A.37); 35. *Badug'a/Baduk'a* (A.138, P.366); 36. *Bahadur* (A.45, P.369); 37. *Bala* (A.99); 38. *Balaban* (A.62, P.351); 39. *Balı* (A.29); 40. *Bandur* (P.398); 41. *Barık* (P.382); 42. *Barın-Bek* (A.51); 43. *Bars-Bek* (P.354); 44. *Barzın* (P.374); 45. *Basa* (A.27); 46. *Basan* (P.349); 47. *Baydan* (P.394); 48. *Bayındur* (A.19, P.350); *Bayındur*'a (A.62);49. *Bay-Songul* (A.31, "Baysongur"); 50. *Bay-Sun* (P.374); 51. *Beçan* (A.37, P.391); 52. *Bedir-Bek* (P.356); 53. *Bedir-Khan* (A.50); 54. *Bedir-Köl/Kül* (P.347); 55. *Begler* (A.19); 56. *Begül* (P.351); 57. *Beke* (A.55, P.351, "Böke"); 58. *Bekri-Kulu* (A.69); 59. *Bereke* (A.151); 60. *Beyrek'e* (A.26); 61. *Bogaç* (A.118); 62. *Bozan* (P.369); 63. *Böbür* (P.367); 64. *Börk* (P.340). 65. *Bay-Kara* (A.20); 66. *Budak/Budak'a* (A.22, 50, P.351); 67. *Budraç* (P.369, 1046 da Kara-Khanlılar ile savaşan "Yabaku" Urugu başbuğu ile adaş) 68. *Buka* (A.23); 69. *Bulgadır* (A.20,41); 70. *Can-Bek* (P.347); 71. *Carasun* (A.114); *Calasun* (P.345); 72. *Cansız* (P.378); 73. *Cocık* (P.348) 74. *Çabuk'a* (A.21); 75. *Çaçun* (P.358); 76. *Çagıl* (A.43); 77. *Çala* (A.113); 78. *Çal-Aba* (A.60); 79. *Çalabı*

[141] MÜHİMME, XXII. 352 (25 Rebî'ülevvel 986).
[142] MÜHİMME, XXII.354 (25 Rebî'ülevvel 986).

(A.19); 80. *Çalkhım* (A.153); 81. *Çanı* (A.51); 82. *Çarıl* (P.393); 83. *Çavıl* (P.381); 84. *Çavulga* (A.105); *Çavulka* (A.19); 85. *Çomag'a* (A.26); 86. *Dadık* (A.51); 87. *Datlu* (A.68); 88. *Dede-Bek* (P.344); 89. *Dede-Kül* (A.56);90. *Deli* (A.19, "yiğit" anlamına); 91. *Demür'e* (A,35); 92. *Dodukh* (P.389); 93. *Dolmaz* (P.374); 94. *Dödik* (P.352); 95. *Dögenek* (P.344); 96. *Döl-Bek* (P.350); 97. *Dölek'i* (A.129); 98. *Dölençi* (P.395, aslı "Dölenç"); 99. *Dölük* (P.346); 100. *Dömek* (P.344); 101. *Dönmez* (P.360); 102. *Dondar* (A.151); 103. *Dudun* (P.379, "Tudun" unvanından); 104. *Duduş* (P.381); 105. *Dumar* (P.387); 106. *Dumçur* (P.381); 107. *Duralı* (A.125); 108. *Durar'a* (A.129); 109. *Dural* (A.20, Durar/Ölmez anlamına); 110. *Dükü/Dügü* (P.395); 111. *Ebe/Aba* (A.158); 112. *Edüge* (A.151); 113. *El-Al* (A.94); 114. *El-Almaz* (A.134, P.341); 115. *El-Bek* (P.344); 115. *Eli-Bek* (A.54, P.340); 116. *Eli-Khan* (P.345); 117. *El-Kasar* (A.43); 118. *Emire* (A.60, "sevgili" anlamına "Emre"); 119. *Er-Basar* (P.356); 120. *Ersen-Bek* (P.347); 121. *Eslemez* (P.350); 122. *Evren* (P.351); 123. *Er-Toğdı* (P.392); 124. *Er-Orus* (P.381); 125. *Garduga* (A.19); 126. *Gaz-Bek* (A.49, Kafkaslar'ın Terek ırmağı kaynağındaki 5043 m.lik dağın adı da, Kıpçak-Ağzı ile "Kaz-Bek"tir); 127. *Gerdek* (A.20); 128. *Goga* (A.114);129. *Gödeş* (A.41); 130. *Göge* (A.27), 131. *Gözel* (A.19, P.340); 132. *Gül-Arız* (P.350); 133. *Gül-Dede* (P.342); 134. *Gümez* (P.342); 135. *Gündüz* (P.355); 136. *Güvendire* (A.54); 137. *Khagan'a* (A.148); 138. *Khalpavud* (A.72, "Alpavud"); 139. *Khan-Arız* (A.57); 140. *Khar-Kor* (P.387); 141. *Khızan'a* (A.106); 142. *Khoca-Arız* (P.343); 143. *Khoca* (A.51); 144. *Khoca-Can* (A.86); 145. *Khotas* (A.20); 146. *Khuda-Verdi* (A.20); 147. *Khumarı* (A.23); 148. *Inak'a* (A.20); 149. *Inal'ı* (A.96); 150. *Inan'a* (A.40); 151. *Igdır/İgdir* (A.52,53); 152. *İmid'a/İmid'e* (A.23,30, "Umut"); 153. *İmir-Can* (A.152); 154. *İmir-Khan* (P.344); 155. *İmreli* (A.56, P.345); 156. *Kaka/Kâkâ* (A.24,25, evin büyük erkeği anlamına "Kaga"); 157. *Kakal* (A.19); 158. *Kakuç'a/Kâkûç'a* (A.51,57, P.390, çekiç ve demir-tokmak anlamına); 159. *Kalbad* (P.354, bugün erkek adı: Kelbet); 160. *Kandul'a* (A.20); 161. *Kan-Dur* (P.340); 162. *Kara* (A.51, P.353); 163. *Kara-Aslan* (P.347); 164. *Kara-Baş* (A.43, Keşiş anlamına); 165. *Kara-Bek* (P.353); 166. *Karaça* (P.342); 167. *Kara-Göz* (A.114, P.360);168. *Kara-Oğlan* (A.51); 169. *Kara-Temür* (P.355); 170. *Kara-Yiğit* (A.42, P.346); 171. *Katam* (A.19); 172. *Kayıtmas* (P.346); 173. *Kaytaz* (P.347); 174. *Kedmes* (A.41, kedilmez, aşınmaz anlamına); 175. *Kılınç* (P.362); 176. *Kiki* (A.21); 177. *Kan-Duralı* (A.19, P.344); 178. *Kodas* (P.364); 179. *Koman* (A.118); 180. *Kor-Bek* (P.353); 190. *Korçı* (A.163); 191. *Kor-Eri* (A.27); 192. *Korkmaz* (P.349); 193. *Korkud* (P. 356, Penek'te yer adı olarak da geçer); 194. *Kostan* (P.360); 195. *Kozan* (A.20, P.346); 196. *Köç-Bek* (P.348); 197. *Köçe* veled-i *Sal(ur)-Kazan* (A.48); 198. *Kökçe* (A.113,

P.341); 199. *Köken* (A.34); 200. *Kö(n)kül'e* (A.46); *Könküle* (P.363, türkçe "Gönül, arapça Fuâd anlamına); 201. *Köçür'e* (A.151); 202. *Köl'e* (A.19); 203. *Köter'e* (A.48); 204. *Kubıla* (A.128); 205. *Kul-Aba* (A.125); 206. *Kul-Bek* (P.375); 207. *Kulu* (P.341); 208. *Kulu-Can* (A.151, P.341); 209. *Kulu-Kara* (A.106); 210. *Kızıl* (A.35); 211. *Küçük* (P.395); 212. *Küdeş* (A.41); 213. *Kurman* (P.395); 214. *Kül-Aba* (A.23, P.349); 215. *Kül-Abı* (A.19, Akkoyunlular'da daha çok görülen bu ad, bugün Rize/Hemşen ve Erzurum/Pasın'da, âileadı "Külebi" biçiminde kullanılıyor); 216. *Laçın* (A.60, ulu-kartal anlamına); 217. *Mamısa* (A.24, P.363); 218. *Mamuk/Mamuk'a* (A.19); 219. *Mamul* (A.19)/*Mamul'a* (A.356, Kazan-Türkleri'nde de "Mamıl/Mamlı" erkek adı var); 220. *Manas* (A.90, Posof'ta "Manas-Yaylası" da var); 221. *Matan* (P.371); 222. *Matat'a* (A.19); 223. *Mazan* (A.60, P.354, bugün de, Karapapaklar ve Revan-Nahçıvan muhacirlerinde, erkek adı olarak kullanılıyor); 224. *Mazrugul* (A.129); 225. *Mekindir* (A.20, P.370); 226. *Mendük* (P.383); 227. *Mir-Arslan* (A.20); *Mozgur* (A.21); 228. *Obıl* (P.396); 229. *Okçı/Okçu* (A.28, P.379); 230. *Okrun* (P.370); 231. *Onan'a* (A.112); 232. *Onanmaz* (A.146); 233. *Ordu-Bek* (P.353); 234. *Otar* (A.130); 235. *Ozan* (A.70, P.344); 236. *Ödügey* (P.376); 237. *Ögin* (A.31); 238. *Önge* (A.64); 239. *Öngül* (A.24); 240. *Öngedük* (P.381); 241. *Ösgedük* (P.358, özledik anlamına); 242. *Öz-Bek* (P.360); 243. *Palasun* (A.23, P.356), "Balasavun"dan mı?); 244. *Papul* (P.350, Posof'un "Papul'a" köyü adaşı); 245. *Paral'a* (P.341); 246. *Parındık'a* (P.346); 247. *Pıralı* (A.19);248. *Pir-Arız* (A.57, P.342); 249. *Pir-Budak* (A.113, Türk geleneğinde, babanın yaşlı çağında doğan oğluna bu ad konur); 250. *Pir-Kozan* (P.374); 251. *Poluş* (P.350); 252. *Posgur'ı/Poskur/Poskhur'a* (A.60,84,106); 253. *Puskhar* (P.365); 254. *Sagu* (A.20); 255. *Saldır* (P.376); 256. *Salman* (A.38, P.348); 257. *Salı* (P.381); 258. *Sal(ur)-Kazan* (A.27, P.354, her Sancakta, en yaygın adlardan); 259. *Salar* (P.376); 260. *Sagul* (P.344); 261. *Saltuk* (A.58); 262. *Salut* (A.89); 263. *Sapar-Kul* (A.128); 264. *Saral'ı* (P.349, oymak adaşı); 265. *Saralmaz* (P.349); 266. *Saru* (A.133), 267. *Saru-Bek* (P.383); 268. *Satar-Kul* (A.128); 269. *Savur* (A.25); 270. *Savurlu* (A.106); 271. *Sekel'i* (P.398); 272. *Selmen* (A.21, "Selçük" adının kökü ile ilgili); 273. *Sebük'e* (A.60); 274. *Semen-Kül* (A.20); 275. *Silig* (P.368); 276. *Songul* (A.364, "Songur" kuşu); 277. *Sorma* (A.119); 278. *Söğüd'e* (A. 64, geleneğimizde, "Söğüd-Evliyası"nı ziyarette dileğin kabülünde doğan çocuğa bu ad konur); 279. *Surgat* (P.345); 280. *Şakhı-Bek* (P.399); 281. *Şalık/Şalık'a* (A.60);282. *Şah-Arslan* (P.372); 283. *Şah-Kulu* (A.52); 284. *Şargul* (P.370); 285. *Şalul* (P.376); 286. *Şergil* (A.20, *Şergir*), 287. *Taga/Taka* (A.118,136); 288. *Tapuk/Tapuk'a* (A.58, P.354); 289. *Taral'a* (A.23); 290. *Tatar* (A.40); 291. *Temür* (P.348); 292. *Togtamış* (A.182), 293. *Toraman*

(P.370); 294. *Tondar* (P.362); 296. *Tordul* (P.364); 297. *Torkul'a* (P.158, Togrul adındaki R sesi, ilk heceye gelmiş); 298. *Torul* (P.359, Toğrul); 299. *Totur* (A.19); 300. *Tukharlu* (P.380); 301. *Tula* (P.392); 302. *Turalı* (A.19, P.345); 303. *Turan* (P.369, bugün Posof'ta "Duran", yaşar anlamına erkek adı olarak kullanılır); 304. *Turar* (P.354); 305. *Tur-Arız* (A.52, P.342); 306. *Tura-Bek* (P.395); 307. *Tur-Bek* (P.350); 308. *Turmuş* (P.361); 309. *Turmuş-Khan* (P.365); 310. *Tururdu* (A.19); 311. *Tümen* (P.355); 312. *Turud* (A.20, Turgut kuşu adından); 314. *Uğurlu* (A.35); 315. *Ulu-Bek* (A.49); 316. *Umık* (P.399); 317. *Umur-Şad* (A.115) 318. *Ülkmez* (A.20, Ürkmez); *Ürkmez* (P.354); 319. *Urmaz* (P.384); 320. *Uruç-Bek* (P.390); 321. *Ursun* (P.389);322. *Üngül* (A.24, hafif anlamına "yüngül"); 323. *Üzmez* (P.355); 324. *Var-Khan* (A.117, Yukarı Pososf'ta bir köyün de adıdır); 325. *Vart-Arız* (P.382); 326. *Varzıl* (A.19); 327. *Verdi* (P.345); 328. *Vermiş* (P.348); 329. *Yalguz* (A.144, yalnız/yetim anlamına); 330. *Yaman'a* veled-i *Bogaç* (A.122); 331. *Yaralı* (A.19, P.345); 332. *Yaramış* (P.350); 333. *Yaraşıl* (A.27, yaraşır); 334. *Yar-Arız* (P.340); 335. *Yar-Kozan* (A.62); 336. *Yigid-Dura* (A.53); 337. *Yol-Kulu* (P.348, dindar, mümin anlamına); 338. *Yol-Yemre* (A.150, yol-emre/yol-sevgisi); 339. *Yungul* (A.20, yüngül/hafif anlamına); 340. *Zamal* (P.370); 341. *Zamuk'a* (A.23); 342. *Bayram* (P.380); 343. *Duru* (A.172); 344. *Külü* (A.172, bugün Kars İli ve çevresindeki erkek adı "Gülü", bundan).

Yalnız yukarıdaki köy ve kişi adlarının gözden geçirilmesi ve bugün eski *Atabek-Yurdu* kesimlerinde, sınırımız içi ve dışındaki Müslüman-Türk halkının, çok temiz *Kıpçak-Ağzı* konuşuğu, pek zengin gelenek ve görenekleri, XII. Yüzyılda *Kafkaslar* güneyine göçen *Kıpçaklar*'ın, 500 yıl boyunca *Ortodoks-Gürcü/Kartel Kilisesine* bağlı kıldıkları halde, erimeden, XVI. Yüzyıldaki Osmanlı Fetihleri sonunda: Önce *Atabekli* hanedanından her Sancağın yerli Beğleri, sonra da âdil ve dünyanın en lâik, insânî İmparatorluğunu yaşatan *Osmanlı* idaresinde, halkının gönül isteği ile *Müslüman* olup, millî benliklerini koruyageldiği gerçeği, kolayca anlaşılmış oluyor. Osmanlılar'ın daha erken fethettiği *Rize-Batum* arası Karadeniz kıyılarında ve *Borçka*'da, *Acara*'da, mahallî dillerin hâlâ yaşaması; hattâ Kanûnî çağında 1552-1565 arasında *Göle* ve *Khoçuvan*'a yerleştirilen *Sünnî Kürtler*'in, kendi dillerini konuşageldikleri halde, *Çoruk* ve *Yukarı-Kür* boylarındaki *Yerli Türkler*'in, öteden beri başka bir dil bilmeden, hep *Kıpçak-Ağzı* ile konuşagelmelerinin sebebi de, budur.

Ne yazık ki, Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin millî isteklerine çok müsahama eden Ruslar, 1944 te *Ahıska* ve çevresindeki *Sünnî-Türkleri/Kıpçaklar*'ı, 200 000 nüfustan fazla mevcutları ile, dokuz asırlık yurtlarından

zorla koparıp, *Orta-Asya*'ya sürmüştür. Bunların yeniden yerlerine dönme dilek ve davranışlarını, Avrupa basınından nakleden Türk gazetelerinin, Rus ve Gürcü görüşüne uyarak adlarına, *"Meskhet Türkleri"* veya *"Gürcü-Türkleri"* demeleri[143] ise, yurdumuzdaki *Ahıska-Ahılkelek Muhacirleri*'ne, gerçekten üzüntü veriyor.

[143] Meselâ: "Türkiye'ye gelmek için Moskova'ya başvuran *200 bin Gürcü Türkler*'in lideri, hapse mahkûm edildi" (Hürriyet gazetesi, 11 Ekim 1971); Nüzhet BABA, *"Mesket Türkleri*'ne Dair" (Son Havadis gazetesi, 18 Kasım 1971).

RÉSUMÉ

Nous avons analysé nos recherches en trois differentes parties. C'est-à-dire, nous avons commencé du VIIIem siècle avant Jesus Christ, et sommes allés jusqu'à l'an 1600 A.D.Durant ces périodes nous avons étudié les tribus turques provenant de la branche des Kıpçaks, qui sont d'origine des Nord-Caucasien et qui sont installés tout au long des rivières Kur et Çoruk.

Première Partie: Les Kıpçaks dans les légendes turques. Nous avons basé nos études sur les sources des différentes nations à savoir, sources Géorgiennes, Grecques, Iraniennes, Armeniennes, Latines, Syriaques et ainsi de suite. De même nous avons présenté de diverses branches et de diverses tribus des Kıpçaks et étudié des noms géographiques provenant des mêmes racines. Plus tard nous avons illustré et localisé les lieux où vivaient mêmes racines les différentes tribus, tel que Kıpçak, Kuman, Bulgar/Burgar, Vanand, Balkar, Paçanig/Beçeni, Barsel/Barsılt, Cik/Çik, Khazar/Khazır, Bun-Turki, Khalan-Turk, Şırak/Şurak, Hun/Khunan; Balasakan, Çop, Çor/Şor/Sol, Khalkhal, Kalarç/Kalaç, Kamak/Kamakh, Kankar'k/ Kankar'ni (Les Kankars), Kasak/Kasakh, Sıgnak, Taşır'k/Taşırs, Tukhar'k/Tukhars vivaient.

Deuxième Partie: Dans cette partie, nous avons étudié les conquètes Seldjukides au Haute Aras et tout au long des rivières Kur et Çoruk. Toutfois, comme ce sujet qui est bien traité dans les dernières années par les professeurs d'Istanbul et d'Ankara, nous avons clarifié, illustré et localisé les nombreux lieus géographiques qui n'étaient pas jusqu'à maintenant localisés. Par exemple: Surmari (Şatık/Iğdır-Korganı et Kulp/Tuzluca), Meryem-Neşîn/Marmara-Şen, Kangar'ni/Les Kangars, Akal-Kalak/Sepîd-Şehr, Kwelis-Kur, Lore, Samşolde, Kal'atü's-Salîb/Civaris-Çikhe, Swer, Şertul'ni/Memleketü Nemrûd bin Ken'ân, Kuel/Kol, Kar'ni-Pol/Pola.

Dans la même partie de notre étude, vous trouverez: Les incurtions et immigration des Derniers-Kıpçaks à l'Occident vers les rivières Edil et Ozu au Xem siècle; les noms des tribus et des personnes de ces Kuman/Kıpçak tel qu q'on trouve dans les sources; les particularités de leur langue; leur beautés célèbres auprès leurs voisins chrètiens et musulmans, les traces de ces beautés qui vivent encore dans nos folklores, etc.

Trosième Partie: Nous avons étudié dans cette dernière partie: les rolations et les guerres entre les principautes Russes et les Kuman/Kıpçaks; leur retraite après leur défaite aux rives des Doneç-Don et à la region Kuban, vers les années 1110; et après 1118, à la suite d'invitation du roi David d'Apkaz et au moment d'affaiblissement des Seldjukides avec les guerres civiles, leur installation, tout au long des rives de Kur; leur victoire sur les Turkmens musulmans et sur toutes les pays Kartel/Tiflis et les rives du Haut-Kur et Central et la region de Çoruk; leur installation définitive là-bas; leur attachement à l'Eglise Orthodoxe-Géorgienne tout en gardant leur existence et leur langue nationale; l'acceptation de la Reine Tamar le très influentiel Kutlug-Arslan et le generalissime Kubasar, en 1177-1184, tous les deux étant d'origine d'Ancien-Kıpçak.

Durant l'époque de la Reine Tamar, d'après les Kıpçaks, qui y sont arrivés en 1195, on accepté la religion Orthodoxe-Géorgienne, d'après l'histoire géorgienne disait-on, classifiait ceux qui se sont installés tout au long de la rivière Kur et Çoruk au temps de David (1118-1125), comme "les Anciens-Kıpçaks", et ceux qui se sont installés à l'époque de Tamar, tout au long du centre de la rivière Kur et ses branches, comme "les Nouveaux-Kıpçaks". Une branche de ceux-ci qui étaitent musulmans et qui vivait comme des nomades à Gence-Karabagh, s'appelleraint selon les documents Ottomans, durant les annees 1593, "les Anciens-Komanlus et les Nouveaux-Komanlus". La Reine Tamar fit vivre "l'Âge d'Or" à la famille Bagratides qui était d'origine de ces deux branches de Kıpçaks.

A l'époque des İlkhanides, ces gens se furent ralliés aux conquérants et adoptèrent le titre "Ata-Bag" (Atabek) après 1285. Les Atabeks rendirent service aux Karakoyunlu et plus tard, aux Ottomans, et ils travaillèrent contre les rois Bagratides Géorgiennes.

La plus grand partie de nos recherches sont effectuées aux archives des Ottomans, dans les registres du XVIem siècle. D'après les noms géographiques, on comprend qu'il existe des tribus de souche Kıpçak qui se sont installés au nord de la Mer Noire et aux Balkans. Ceci nous montre que, hors des noms saints que les prêtres donnet aux enfants aux moment du baptème, la quasi-totalité des noms propres sont du turc. De plus, hors des églises dispersées dans les villages et de la restauratian de la Monastère Saba (1308-1334), 8 km. d'Akhıskha, ils n'ont fait construire aucun autre temple dans la "Sa-Atabago"/Patrie d'Atabek. İls utilisèrent les mosquées construites par les Seldjukides ou les églises que les Seldjukides ont converties à la mosqée comme des place de priere, et ains ont satisfait leur besoin des maisons de prières.

I. BÖLÜM'E İLÂVELER

1975 yılı başlarında biten bu kitaba, sonradan okuduğumuz yayınlara göre, aşağıdaki bilgi ve haberleri, *"İlâveler"* başlığı ile katmayı yerinde gördük*

I. – KİMMERLER'İN GELİŞİ'NDEN ÖNCELERİ, DOĞU-ANADOLU'YA HÂKİM OLANLAR

Bu uğurda önce, *"İlkçağ Tarihi"* Hocamızın son eserinden alıntılarla işe başlıyacağız. Yirmi yıldan çok *Van* ile çevresinde kazılar ve araştırmalar yapan Sayın Prof. Dr. Afif ERZEN, TTK Yayını olarak basılan, *"Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians"* (Ankara 1986) kitabında, bu konudaki son bilgileri özetlemiştir. Bunlardan, konumuzla ilgili olanları görelim (parantez içindeki ibareler, bizim açıklamalarımızdır):

"Doğu Anadolu'nun Coğrafî Sınırları : Güneyde *Maraş* civarında *Güneydoğu-Torosları* kavşağının dış etekleri, batıda *Kızılırmak* ile *Fırat* arasındaki su-bölümü çizgisi, kuzeyde *Karadeniz* (Çoruk solundaki "Balkar") *Dağları*'nın güney eteklerini takip ederek, *Bayburt-Ovası*'nı içine aldıktan sonra, güneye dönen bir çizgi

---

*) *Kısaltmalar :*

BASCH.	Alexandre BASCHMAKOFF, *"La Synthèse des Périples Pontiques"*, Paris 1948 (M.Ö. 508-500 yılında yazılan *Kardyandlı SKYLAX*'tan [67-104. Bend] M.S. 131 de Karadeniz kıyılarını resmî vazifeli gemiyle dolaşan *ARRIANOS*'a [1-37 Bend], sonra, buna izafe edilen *ANONYM*'e [1-42 Bend] ve *Londra Yazması Anonym* [1-92 Bend] Deniz-Gezileri'ne varınca, yunanca metin ve tercümeleri).
K-ÇKH.	*"Kartlis-Çkhovreba"* (Gürcistan'ın Hayatı) adlı anonim ve resmî *Gürcistan Tarihi*, izahlı tercümesi, M. BROSSET, *"Histoire de la Géorgie"*, I. Partie, St-Pétersbourg 1849.
K-ÇKH*	Yukarıki kitabın, mukayeseli izahları, M.BROSSET, *"Addition et Éclaire de L'Histoire de La Géorgie"*, St.-Pétersbourg 1856.
KDK	*"Kitâb-i Dedem-Korkud"*, Dresden Yazması faksimilesi, M. ERGİN, *"Dede Korkut Kitabı I"*, Ankara 1958, Faksimile, s. 1-154.
R. GROUS.	René GROUSSET, *"Histoire de L'Arménie Des Origines à 1071"*, Paris 1947.
TOGAN-Giriş	Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî TOGAN, *"Umumî Türk Tarihine Giriş"*, II. Baskı, İstanbul 1970 (Dizinli).
TOGAN-Sakalar	Ayni bilginin eseri, daktilolu 160 s. ve 12 Bölümdür (bir nüshası elimde), 1-4, 6-8. Bölümlerin, tek-tük atlama ve dizgi yanlışlı yayımı, İstanbul'da çıkan BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ/BTTD'nde, Temmuz 1986-Şubat 1987 arasında 17., 19-24. Sayılarda yayınlanmıştır.
V. LANG.	Victor LANGLOIS, *"Collection des Historiens Arméniens"*, Paris 1867 "Tome Premier", 1869 "Tome Deuxième".

teşkil eder. Doğu sınırları, gerçekte morfoloji bakımından, bir yandan *Riyon* (Kutayıs'tan geçen eski "Fasis"/Faş)-*Kura*(Ardahan ve Tiflis'ten geçen Kür) (Gökçegöl çevresi dahil). Öte yandan *Urmiye Gölü* platosunun doğu kenarlarına kadar uzanır. Böylece, bugünkü sınırlarımızın dışında, coğrafî bakımdan daha geniş bir *Doğu Anadolu Bölgesi*'ni, kabul etmek lâzım"(s.1).

"Bugüne kadar *Doğu Anadolu Bölgesi*'nde yapılan kazı ve satıh araştırmaları neticesinde, kuzeyde *Kafkasya*'dan, batıda *Malatya-Elâzığ Bölgesi*'ne, güneyde *Kuzey-Suriye* ve doğuda *Urmiye Gölü*'ne kadar uzanan, çok daha geniş bir coğrafî alanda, M.Ö. 4. Binden itibaren, *çok kuvvetli bir kültür birliği*'nin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafî alanı kaplayan kültüre, bölgenin özelliklerine göre, çeşitli isimler verilmek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler, şunlardır: *Erken Bronz Çağı Kültürü, Erken Hurri Kültürü, Kura-Aras Kültürü, Yanık Kültürü,* (Erzurum-Ovası'nda tesbit edilen) *Karaz Kültürü, Erken Transkafkasya Kültürü, Doğu-Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü.* Ancak bu kültürü yaratan halkın ise, *Asyanik bir millet olan ve dilleri, Türkçe'nin de dahil olduğu Ural-Altay Dilleri'ne benzeyen Hurriler* olması yüzünden, *Erken Hurri Kültürü* adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca, daha uygun görüşmüştür."

"Çünkü, daha sonra *Hurri Kültürü,* M.Ö. I. Bin yıllarında, *Doğu-Anadolu* yüksek yaylasını, *Transkafkasya*'yı (yani, Kafkas sıradağları güneyini), *Kuzeybatı İran*'ı (Güney-Azerbaycan'ı) ve güneyde de, *Urfa-Halfeti* çevresini içine alan ve üç yüz yıl boyunca hâkimiyetini devam ettiren, kuvvetli *Urartu Krallığı*'nın kurulmasını sağlamıştır" (s. 15-16).

"Kuzeyde *Transkafkasya,* batıda *Malatya,* doğuda *Urmiye Gölü* ve güneyde de *Kuzey Suriye* içlerine kadar yayılan *Erken Hurri Kültür Birliği*'nin, en büyük maddî kalıntısı olarak, sözüedilen geniş coğrafî bölgede elegeçirilen *keramik çeşitlerinin formu,* dikkati çekmektedir. Hemen, hemen benzer süsleme özelliğini gösteren *keramik çeşitleri,* anahatları itibariyle, *Yerli Anadolu karakteri* göstermektedir. ..."

"Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki *Hurri Kültür Birliği*'nin ikinci ortak özelliğini, *mimarî yapılar* meydana getirir. *Transkafkasya, Kuzeybatı İran* ve *Van Bölgesi*'nde, bu devre ait *yuvarlak plânlı yapı tipleri,* geleneksel *Hurri Kültürü*'nün, önemli ve karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkar. *Yarı-Göçebe Hurri Kavimleri* tarafından, *yuvarlak-çadır tipleri*'nin bir benzeri olan bu *evler,* çok pratik avantajları olduğu için, kullanılıyordu. Genellikle *4-13 metre çapında,* ortasında *merkezî bir direğe sahip* olan *tek kapılı* bu yapıların *duvarları,* fazla kalın olmayan *kurutulmuş kerpiç*'ten yapılmıştır. (Bugün, Haran köylerindeki evler gibi, üstü künbedi andıran biçimde) *Arı-Kovanı*'na benzeyen bu yapıların, çok geniş bir coğrafî alanda yaygın olarak kullanılmış olması, o devirde devamlı bir tehlikenin mevcudiyetine işaret etmektedir. *Göçebe ve Yarı-Göçebe topluluklar* tarafından yapılan bir saldırı neticesinde, çok çabuk terkedilen bu evler, *portatif* (tandır gibi pişmiş topraktan yapılma) *ocaklar*'la ısıtılıyordu..."

"Sonuç olarak, günümüzde bile *Yarı-Göçebe* (Yaylakçı-Kışlakçı Yörük ve Türkmen gibi) *Türk Boyları*'nın hâlâ kullandığı, *tek direkli* ve bunun hemen yanında bulunan *ışık menfezli çadır tipleri*, eski *yuvarlak-plânlı evler*'e benzemekte; ve dolayısıyla da, *Yerli Anadolu* karakteri taşımaktadır... Nitekim bugün dahi, *Urfa* civarında (Haran/Altıntaş'ta), bu tip *köy evleri* vardır".

"M.Ö.4. Bin yıllarından itibaren yoğun bir iskân geçiren *Doğu Anadolu Bölgesi*'ne, özellikle M.Ö.3. Bin başlarında, *Transkafkasya*'dan yine *Hurri menşeli kavimler*'in, büyük kafileler halinde göçettikleri, anlaşılmaktadır. Dağlarla bölünmüş bir kültürün bu kadar mütecanis olması, M.Ö.3. Binde bu bölge sâkinlerinin *Hurriler* olduğuna, ayrı bir delildir. *Doğu Anadolu Erken Bronz Kültürü*'nün yayılma sahası, bu görüşü desteklediği gibi, (Kuzey-Suriye'de kalan) *Habur* vâdisinde bulunmuş *çiviyazılı tabletler* de, *Hurriler*'in *Akatlar* (M.Ö. 2350-2050) zamanında da, buralarda yaşadıklarını isbatlamaktadır" (s. 17-18).

"M.Ö.3. Bin sonlarında *Transkafkasya* (kuzeyindeki Derbend ve Daryal) *Geçitleri*'nden, *Anadolu* topraklarına büyük göç halinde *İndo-Avrupalı ırka mensup Hititler*'ir akın edişi, ... M.Ö.2000 yılları civarında *Hititler*'in *Doğu Anadolu* üzerinden *Orta Anadolu* bozkırlarına gelerek, (Asyanik ırktan Ön-Hititler'in ülkesine) yerleşmeleri, *Doğu Anadolu Bölgesi*'ndeki *Hurri Kültürü*'nde (demirciliğin gelişmesi gibi) tedricî bir değişikliğin varlığına işaret etmektedir....M.Ö. 2000 yıllarında meydana gelen bu tedricî değişmeden sonra, *Doğu Anadolu Bölgesi*'ndeki *Hurri Kültürü*'nde, çok önemli bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır" (s. 18-19).

"M.Ö. 2. Binde, özellikle 18. Yüzyıldan itibaren...asıl *Hurri Devleti*'nin bulunduğu bölge... *Van Gölü*'nden itibaren, *Kızılırmak* ve *Yeşilırmağ*'ın *Karadeniz*'e döküldüğü yerlere kadar uzanan ülkedir. Geniş manada *Hurri Ülkeleri* Sahası: Kuzeyde *Kafkaslar*'dan, güneyde *Suriye* ve *Yukarı-Mezopotamya*'ya, batıda *Toroslar*'dan, doğuda *Zağros Dağları*'nın ötesinde *Urmiye Gölü*'ne kadar uzanıyordu".

"Belgelerden anlaşılacağı üzere, *Yakın-Doğu*'daki *Hurri-Mitanni Devleti*'nin sınırları, doğuda *Kerkük*'ten, batıda (Çukurovayı da içine alarak) *Akdeniz*'e kadar uzanmaktaydı. M.Ö.1550-1350 tarihleri arasında, *Yakın-Doğu*'nun en kudretli devletlerinden biri olan *Hurri-Mitanni Devleti*'nin merkezi, (Mardin güneyinde ve Habur Çay'ının Suriye'de kalan boyundaki) *Resul'ayn* yöresinde bulunmuş olduğu kabul edilen, *Vaşşuganni* şehriydi" (s. 21-22).

"*Urartu Devleti'nin Kuruluşu ve Hurri-Urartu İlişkileri:* "*Feodal Beylikler*'in oluşturduğu bir federatif devlet olan *Hurri-Mitanni* siyasî teşekkülünün merkezî otoritesinin zayıflamasında, tekrar birtakım *Beylikler*'e bölünmüş olduğu, kabul edilebilir. *Orta-Asur Devleti* (1375-1047) nin yükselişi" sırasında, "*Asur Kıralları, Hurri Prenslikleri*'ni kendi hâkimiyetlerine geçirmeğe çalışırken, bu *Küçük Devletler* de, varlıklarını korumak gayesiyle, aralarında birleşerek, bu büyük ve kudretli düşmana karşı, ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır".

"*Asur Kıralı I. Salmanassar*" tahta geçişinin ilk 1274 yılında, *Urartu*, eski Asurca şekli ile *Uruatri*'ye (her iki biçimdeki ad, *Uru*/Yüksek, Yukarı, *Artu/Atri*/Ülke, El anlamında coğrafya'yı belirtmektedir) karşı bir sefer yapıldığını, *8 Memleket*'i zaptederek, *51 şehri* tahrip ettiğini, kitabesinde bildirmektedir(ki, "Urartu/Uruatri adı da, ilk defa bu yılda yazılı belgede anılmıştır[1]). *Salmanassar*'ın oğlu *Tukulti-Ninurta* (1244-1208) da yazıtlarında, "*Nairi Ülkeleri*"nde *40 Beyliği* yenerek, tâbi kılıp, "*Yukarı-Deniz—Van Gölü*— sahillerindeki ülkelerle birlikte hâkimiyetine geçirerek, harâca bağladığını bildirmektedir".

"*Yukarı-Fırat* havzasından *Rızaiye* (Urmiye) *Gölü* arasındaki saha ile *Van Gölü* çevresinde yaşamış olan *Uruatri* ve *Nairi Kabileleri Birliği*, *Hurri* ve *Proto-Urartu* kabile başkanlarının idaresi altında idiler. *Hurriler*'le *Urartular*'ın ayni menşeden gelmiş olmalarının, bu hususta rölü olsa gerektir. Zira *Urartu Dili*, ne *Samî* ve ne de *İndo-Avrupaî* (Aryanî) bir dil olmayıp, *Asianique* bir dil olan *Hurri Dili* ile morfoloji, sentax ve vokabuler açısından bir akrabalık ilişkisinin varlığı, birçok araştırıcılar tarafından meydana çıkarılmıştır. Her iki dilin yoğun yayılma sahaları olan *Doğu Anadolu* dağlık bölgesiyle *Kuzey-Mezopotamya*'nın, prehistorik devirlerdeki maddî kültür kalıntıları bakımından, homojenlik arzetmesi, tarihî devirlerde de, *Hurri ve Urartu Dili* gibi iki akraba dilin ayni sahada bulunması da, gözönüne alınarak, bu bölgenin nüfus çoğunluğunun, *Hurri-Urartu* menşeli olduğuna delil sayılmaktadır. Bu görüşe göre, *Urartu-Hurri Topluluğu*'nun menşeini, *Doğu-Anadolu Kalkolitik Kültürü*, yahut da, geniş manada *Kur-Aras Kültürü*'nü M.Ö. 3. Bin yılda yaratan topluluk teşkil etmiştir...*Hurri ve Urartu* toplumunun ayni menşeden çıktıkları ve belki de, iki ayrı boy ve biribiri ardından gelen iki göç dalgası halinde, *Transkafkasya* bölgesinden güneye yayıldıkları, anlaşılmaktadır".

"Bununla beraber, bir kısım filologlar, *Hurriler*'in *Orta-Asya* steplerinden ve yüksek yaylalarından göç ederek, *İran* üzerinden *Doğu Anadolu*'ya geldiklerini ilerisürmekte; ve ayni menşeden gelen *Urartular*'ın, M.Ö.3. Binin ortasında *Hurriler*'den ayrıldıkları görüşünde bulunmaktadırlar. *Hurri Dili* gibi *Agglütine* yani *Bitişken* karakterinden dolayı, Urartu Dili de, genel bir deyimle, *Asianique Diller Grupu*'na sokulmaktadır. Fakat, şu ciheti açıkça belirtmek gerektir ki, *Uruartu Dili*'nin, *Hint-Avrupa* (Aryanî) *Dilleri*'nin *Satem Grupu*'na sokulan *Ermenice* ile, hiçbir ortak noktası ve ilgisi yoktur.Sabit köklere, değişik ekler ilâvesiyle kelime

[1] İlk defa, M.Ö.518 yılında *Akameneşli Dareyoş*'un, (Sâmî) *Aramîce*den alınma olarak *Bihsutun* Kaya-Yazıtında, [Urartu/Yukarı ülke/Yukarıel'in eş anlamında] iki değişik imlâ ile, "*Har*(Yukarı)*mini* (El/Ülke)*yap*(ler) ve *Aram* (Yukarı)*i*(bağlaçtır)*na*(Bölge/El) hepsi birden, Armina[—Yukarıel] deyimi, geçmektedir (Josehp SANDALGIAN, "*Histoire documentaire de l'Arméni*", Rome 1917, s. 120-121; R. GROUS., s. 74). *Persler*'den bu adı öğrenen *Yunanlılar*, (Coğrafyasını M.Ö.520-510 yılları arasında yazan Milletli HEKATEOS'ta ilk defa) "*Armenioi*" ve giderek "*Armenya*" biçiminde yazmışlar; *Romalılar* da, onlardan almışlardır. Bizim kullandığımız "*Ermenî*" deyimi, "*Ermenli*" (—Yukarıelli) anlamında olup, "*Hay*" denilen kavme, bu ad yabancıdır. Bu yüzden, aslâ KDK'da ve öteki "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*"nde geçmediği gibi, Mayıs 1918'de istiklâlini ilân eden *Erivan Hükûmeti* de, resmen *Hay* ve *Hayastan* adını benimseyip; "*Armenia*" ve benzeri adları, yabancı dillerdeki yayınlarda kullanagelmiştir.

teşkili bakımından *Urartu Dili,* (Türkçe'nin dahil bulunduğu) *Ural-Altay Dilleri* ile de, bir benzerlik göstermektedir."

"Urartu ve *Hurri* tanrı ve tanrıçalarının, ayni menşeden gelmeleri, çok ilgi çekicidir. ...*Urartular*'da (en baş-tanrıdan ahalisinin, "Khaldili"/Khaldi-Kulu adını benimsemesine yolaçan) *"Khaldi,* Devletin *Baş-Tanrısı* ve *Savaş Tanrısı*'dır. *Teişeba* ise, *Hurrileler*'in *Baştanrısı* ve *Fırtına Tanrısı Teşup* ile aynidir. Ayrıca, bu tanrıların eşleri de, aynidir. *Teşup*'un eşi *Hepat, Urartu Tanrısı Teişeba*'nın eşi *Huba* adını taşımaktadır... *Urartu Devleti*'nin (en uzun süreli) başkendi *Tuşpa*—bugünkü *Van Kalesi*— adının da, tanrıça *Tuşpea* ile ilgili olduğu görülmektedir." (s. 24-27).

Urartu Devleti'nin asıl kurucusu, *I.Sardur* (840-830)a halef olan oğlu *İşpuini* (830-810), devletinin hudutlarını, kuzeyde *Murat ırmağı* başlarına kadar genişletmişti. "Bunun oğlu *Menua* (810-786), ilk defa ordusuyla *Aras*'ı geçti; ve bu ırmak ile *Gökçegöl* arasındaki sahada da, savaşlar veril"di. Babası *Menua* ile ortaklaşa krallık yapan ve onun ölümüyle müstakil olan (Asur kaynağında "Arguştu" denilen ve bugün adı Erçiş" şehrimizde yaşayan) *I.Argişti* (790-765), "tekrar tekrar *Aras* nehri üzerinde, bugünkü *Leninakan* (1924 ten önce, *Kimmerler*'den kalma adıyla *"Gümürü/Gümrü")* ve *Erivan* ile *Gökçegöl* etrafındaki kabilelere karşı hareketlerde bulunduğu gibi, *Transkafkasya*'nın içlerine kadar seferler yapmıştır". (Onun, yıllık biçimindeki) kaya kitabesinden, "babasının genişleme siyasetini, *Ağrı* (Eleşgert)-*Ovası*'nın kolonize edilmesiyle geliştirerek, *Aras* nehrinin kuzeyinde, (tahta geçisinin) 5. yılında *Erebuni* (Revan İçkalesi yerinde) —*Arin-Bert*— ve 11. yılında (Sürmeliçukuru/Iğdır-Ovası'nda ve Aras kıyısında, sonradan *Saka-lar*'ın ve Arşaklılar'ın kışlağı olacak) *Argiştihinili* (=Argişti-şehri) —*Armavir*— gibi büyük çaptaki şehirleri kurduğu, anlaşılmaktadır".

"Bu suretle *Urartu Merkezî Hükûmeti,* (kuzeydeki imar işleriyle) bu ülkenin iktisadî bakımdan sömürülmesini plânladığı gibi, ileride *Transkafkasya*'da yapacağı fetihler için, sağlam askerî üsler temin etmiş oluyordu. ....*Argişti*'nin anallarından, *Hititler Ülkesi*'nden—muhtemelen *Malatya*'dan— ve (şimdiki: Egil-Elâzığ ile Tunçeli kesimini içine alıp, Bizans çağında *"Sophanen"*/Sofan-yurdu denen) *Şupani*'den, (sürgünle) göç ettirilen 6 600 savaşçının, *Transkafkasya*'da mecbûrî iskâna tâbi tutuldukları bildirilmektedir"...Bunun oğlu *II. Sardur* (765-735) çağında, *Asur Kıralı* yenilmiş; *Transkabkosıya*'da *Gökçegöl* (ile *Çıldır Gölü*) etrafındaki topraklar, ilhak edilmiş; ve *Urartu* orduları ilerliyerek, (Aşağı-Çoruk boyu ve Batum/Acara yerindeki) *Kulkha* (varyant, *Kulqi* ki, sonradan *"Gorg* ve *Gürcî"* adı, bunların hâtırası olarak, ayni coğrafya deyiminden çıkmıştır)[2]. *Ülkesi*'ne kadar harekâtta bulunmuşlardır".

[2] Bakınız, *"Kars Tarihi",* s.265: 886 yıllarında ilk defa *"Gorglar", "Kukark"* (=Gugarlar)ın komşusu gösteriliyor; s. 299. Bundan farsça *"Gurg'istân"* ve arapça kaynaklarda *"Kûrzân/Kûrcân"* (Kûrclar) Türkçe *"Gürcî/Gürcü"* adı çıkıyor. Ancak, *Hıristiyan* olan, ne *Tiflis* (Kartli), ne *Kutayıs* (İmeret) ahalisi, *"Gürcî/Gürcü"* adını bilmez ve benimsemez; *Acara-Batum*'un *Müslüman* halkı, bu adla tanınır ve benimser; çünki, eski *Kolk/Gorg* ülkesinde oturmaktadırlar.

"Fırat'tan *İran-Azerbaycanı*'na ve kuzeyde *Çıldır Gölü*'ne kadar olan yerlerde kitabeleri bulunan *II. Sardur* devrinde *Urartu Devleti*, coğrafî bakımından da, en geniş sahalara mâlik olmuştur. Son araştırmalara göre: Kuzeyde *Gökçegöl* (hattâ sağdan Kür'e karışan *Kazak Çayı* boyu, *Çıldır Gölü* çevresi, *Erzurum*) *Bayburt*, batıda *Malatya*, güneyde *Halep* ve *Musul*, doğuda ise *Urmiye Gölü* sahası (ve Erdebil'e 60 Km. mesafedeki *Serab* şehrinin kuzeydoğusuna ve *Acıçay* kaynaklarına) ve hattâ *Hazar Denizi* yakınlarına kadar olan yerlerde, *Urartu* iskân kalındılarına (ve çiviyazılı kaya yazıtlarına) rastlanmaktadır—Bakınız, *Harita 2*—. Bu durum, *Urartu Devleti*'nin en parlak devrinde, M.Ö.2.Binin ortasındaki *Hurri Yayılma Sahası*'na, tekrar ulaşıldığını göstermektedir" (s. 27-32).

Bu parlak çağın sonunda *Urartu Kıralı I. Rusa* (735-714/713), *Asur Kıralı II. Sargon*'a yenilince, "demir bir hançerle intihar etmiştir". Onun bu "yenilmesinde, (M.Ö. 720'de, *Sakalar*'ın önünden kaçarak *Kafkaslar*'dan güneye aşan *Doğu*-) *Kimmerler*'in, (Kür ve Aras boylarında) *Urartu* üzerine yaptıkları akınlar ve savaşların da, rolü olsa gerektir" (s. 36).

Sayın A.ERZEN'in kitabındaki *"Harita 2"*, tek kitap sahifesine göre çok küçültülerek alınan ve kendilerinin de adı yazılı yedi zatın emeği ile 1976 da *Berlin*'de basılan, envanter biçimindeki şu almanca eserin sonundakidir: *"TOPOGRAPHISCH KARTE VON URARTU Verzeichnis der Fundorte und Bibliografhie* von W. KLEISS und H.HAUPTMANN in Verbindung mit: R.M.Boemer, P.Calmeyer, A.Erzen, A.V. Gladiss, S.Kroll, M.Salvini, G.Triacjan".

Bundaki *Urartu Yazıtları: Türkiye*'de 1-179, *Sovyetler Birliği*'nde 1-29, *Irak*'ta 1-5, *İran*'da (Azerbaycan'da) 1-77 diye, numaralanmış olarak, yerleri ve envanterleri belirtilmiştir. Buna göre: *Türkiye*'de, en kuzeyde 48. *Çıldır Gölü* güneybatısında *Taşköprü* kayalığında, *II. Sardur;* ve 140. *Bayburt* kuzeybatısında *Khart* (Aydıntepe); *Sovyetler*'de 1. *Arpaçayı* solunda ve *Gümrü*/Leninakan'ın 6 km. kuzeybatısında *Kanlıca*'da ve en kuzeydoğuda, *Kazak Çayı* ortası sağında 26. *Sarıtepe*'de, en doğuda *İran* (Azerbaycan)da 56.*Serab*'ın 25 km. doğusunda, *II. Argişti*'nindir.

*

* *

"Umumı Türk Tarihi"nin en yetkili bilgini rahmetli Hocamız *Ord.Prof.Dr. A.Zeki Velidî TOGAN*, *Önasya* eski tarihinin "en büyük âlimi Fr.HOMMEL"'in, (yeryüzünde ilk defa Aşağı-Mezopotamya'da yazıyı icad ederek, "Tarih çağı"nı açan) *"Sümerler*'i tamamiyle bir *Türk kavmi* sayarak, (1928 de Viyana'da basılan almanca kitabında da) "350 kelimeyi, *Türkçe* ile izah ederek, *Sumerce* diye kendisinden bir *türkçe* cümle bile tertip eylemiş"[3] dedikten sonra, şunları yazar:

L.M.MELKİSET-BEKOW'un, *Gürci/Georgi* adının, *"Gogaren"*e ad verenlerden geldiği yolundaki yorumu (GEORGICA, Vol. I. Nos. 2-3, London 1936, s. 70-71), tutarsızdır.

[3] 26-31 Ekim 1989 da *Elâzığ-Fırat Üniversitesi*'nde yapılan II. TÜRK SOVYET KOLLOKYUMU'nda bu uğurda verilen tebliğ, son derecede değerlidir. *"Türkolog, Mongolist, Altayist* ve

"Bundan başka, *Sumerler*'in, eski *Skitler*(Sakalar)in ve birçok tarihî *Türk Kavimleri*'nin, (ölülerini) defin merasimleri ile bir olduğu tesbit edilen defin âdetleri; (Batıgüney İran'daki) *Elam Dili*'nde, *Türkçe* ile müşterek kelimeler, bunlardaki *at-terbiyesi; Hurriler'in dilleri*'nin *Türkçe ile akrabalık* derecesini arzeden hususiyetleri; bu *Hurriler*'de, *Türkistan*'daki *Khuttal Türkleri*'nin (ki, en iyi binek-atı beslerlerdi) ve *Önasya Selçukluları* devrinin *at-terbiyesini* andıran *yılkıcılıkları* hep, *Önasya*'da Tarihten Öncesi *Türk İzleri*'ni, teşkil eder" (TOGAN-Giriş, s.11-12, 298-399).

"I. BÖLÜM"ümüzde (s.17-18) gördüğmüz, "K-ÇKH"da *"Khazarlar"* denilen (onların ataları) *Kimmeler*'in *Kür* ve *Aras* boylarına gelişi, M.Ö. 720-714 yıllarına rastladığı gibi, ondan sonra da, eski *Kartel-Destancıları*'nın ("K-ÇKH, s. 26 da) andıkları, yukarıda (s. 18-20) gördüğümüz *"Nebrot-oğlu"* (Nemrud-Nesli) soyundan *"Persan"* (İranlı) sandıkları da, *Urartulular* idi. Bunun gibi, bizim yukarıda (s.19-21) gördüğümüz, *Kartel* kaynağında, *"Türkler"* ve *"Makedonyalı İskender"* ordularına karşı *Çoruk* ile *Kür* boylarını erlikle korumaya girişen ve *Kudüs*'ten (M.Ö. 587 yılında) kovulan *Yahudiler*'den önce *"Kartli"*'de yerleşmiş bulunan *"Kıpçaklar"*'ın, *Kimmerler* ve *"Bun*(=Otokton/Yerli)-*Turkiler*"n de, (Oğuz/Türkmen atası) *Sakalar* olduğu, apaçık beliriyor. Hele, yukarıda (s. 22-28) *"Destanî Orbelyanlar Tarihi"*'nden aldığımız, *"Çenasdanlılar"* denilen *"Orbelyanlar"*'ın merkez kalesine, *Oğuzlar*'a mahsus *"Üç-Ok"* kolunun adıyla, *"Şamşoylde"* (=Üç-Ok) denilmesi ve bunun KDK'da da yansıması, bütün eski kaynak haberlerinin, doğru yorumlanmasını bize ihtar edip, yolgösteriyor.

II. – KİMMERLER ve SAKALAR'IN GÖÇÜYLE KÜR ve ÇORUK BOYLARIYLA KOMŞULUĞUNA YERLEŞENLERİN, COĞRAFYADAKİ HÂTIRALARI

Yukarıda (s. 15-17), *Tevrati-Şerif*'te *Nuh-Nebi*'nin küçük oğlu *Yafes*'in büyük oğlu *"Gomer"* (Kimmer)in üç oğlundan en küçüğü *"Togarma"*'nın, *Türkler*'in ilk uluatası gösterildiğini; K-ÇKH'da ise, *Hazar Denizi* ile Karadeniz arasındaki *"Sekiz-Kardeş Kavm"*'ın atasına, (eski yunanca metinden nakledildiğinden, teklik/müfred belirten *"os"* sonekiyle birlikte) *"Targam'os"* ve onun neslinden gelenlere de, *"Targam'oslular"* denildiğini görmüştük. *"Khazar Hakanı Yusuf b.Harun"*'un 960 yılındaki ünlü *Mektubu*'nda, *Khazar Devleti'ni oluşturan 10 Uruğun Uluatası*, "Yahudî rivayetlerindeki tabir ile, *Tugarma"* diye tanıtılıyor[4].

K-ÇKH'da (s.20-24), *Targam'os*'un 8 oğlundan 2.si *"Kart(e)l'os"*'a verilen atayurt kesimi, doğuda (Debeda/Borçalı-Suyu'nun sağdan Kür'e kavuştuğu yerin batısında ve Kür sağındaki, ermenice kaynaklarda *"Khunar'agert"*/Khunar-yapısı da denen) *"Khunan"*(Khunlar) ile, batıda (Karadeniz'den ibaret) *"S(a)per*(İspir)-

---

Lengüist" olup, *Amerika*'da da yıllarca *Türkoloji* okutan aziz dostum *Prof.Dr. Osman Nedim TUNA*, TDK Yayını olarak Ankara'da 1990 da yeniden basılan *"Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi"* adlı eserinde, *"168 kelime* ve gerekli açıklamalarla" bu konuyu, üstün bir biçimde "isbatlamıştır".

[4] A.Z.V.TOGAN, *"Khazarlar"*, İslâm Ansiklopedisi, V. 405, 406.

Denizi" arasındaki bölge gösteriliyor. *Kartlos*'un beş oğlundan en büyüğü ve halefi olan *"M(e)tz(e)khet* (Meseket)*'os,* (M.S. 450 yıllarına kadar Kartli'nin başkendi kalacak olan, Tiflis kuzeyinde ve Aragu/Aragwi çayının soldan Kür'e kavuştuğu yerin doğu yanında) kendi adıyla anılan merkezi *"M(e)tz(e)kheta"*yı yaptı[5]; burada oturarak *Aragwi*'den *Sper-Denizi*'ne (Çoruk-Ağzı'na) kadarki yerlerin hâkimi olarak, "öteki *Dört-Kardeşi*"ni de, kendisine tâbi kıldı. *Metzkhetos*'un üç oğlundan büyüğü *"Uphl'os"*, baba-yurdunda (Metzkheta'da) kaldı; ortanca *"Odzrkh'os, "Taşis-Kar"*(=Taş-Kapı denilen ve *Azgur-Kalesi* kuzeyindeki *"Borcum-Boğazı*)dan, (batıda) *Deniz*'e kadarki yerleri aldı; (şimdi *Ahıska* batısında *"Otzkhe"/Oskhe* denilen yerde) kendi adıyla *"Odzrkhe"*yi kurup, merkez edindi ve, (*Oltu Çayı*'nın karıştığı yerden aşağı, *Çoruk* sağında bugün "Veran-Kal'a" denen ünlü kale) *"Tukharis"*i yaptı.

"Küçük kardeş *Cavakh* (varyant, Çavak)*'os* (ki, onun kabilesine göre, öteden beri *Ahılkelek* ve *Göller* çevresiyle *Çıldır Gölü* bölgesine, *"Çavakhet"*=Çavakyurdu denmektedir), *"Panawar"* (1578 Osmanlı Fethi kaynağındaki "Pervane)-*Gölü*'nden *Mtkuar*(Kür ırmağı) kaynağına (Göle-Sarıkamış arasındaki *Allâhüekber*—ki, Orta-asya'daki *"Khan-Tanrıdağ"*ın adaşıdır—*Dağları*'na) varınca", uzayan yerleri sahiplendi. Bu yurdunda, (kuzeydoğuda, Ahılkelek kesiminde) *"Çunda"* ve sonraları *"Kacta-Kalak* (varyant, *"Kac'a-tun"*=Yiğit-Yurd'u) denen, şimdi ise *Hur*(Hurri adı ile ilgili) diye de anılan *Artan* (Kara-Ardahan/Büyük-Ardahan)ı yaptı. Bu işlerden az sonra, *"Targamoslu Sekiz-Kardeş Kavim"*leri yenip, hükmü altına alacak olan, *"Khazarlar'ın Seferi"* (M.Ö. 720-714 yılında, *Kimmerler*'in gelişi) başladı.

K-ÇKH'daki bu "destanî haberler"den, *Eski-Türk Urug ve Boyları*'ndan, *Yukarı-Kür* ile *Çoruk* havzalarında, şunların varlığı ve coğrafyada hâtıra bıraktıkları görülüyor (alfabe sırasına koyalım) : *1. ARGU* (Aragwi), *2. CAVAK/ÇAVAK* (1663 te KÂTİB-ÇELEBİ'nin *"Cihânnümâ"*da (s. 406) andığı gibi, öteden beri bölge halkı ve çevresinin, *"Çin-Çavat"*/Orbelyanlar Tarihi'ndeki *"Çenasdanlılar"* ve *Çavakhet* adı), *3. KHUNAN* (şimdi Borçalı'da "Kız-Kalası" denen yerde, Khun'an/Hun'lar), *4. MESKET* (Masaget, eski başkent *Mtzkheta* ve *Ahıska* çevresi), *5. SAPER* (HERODOT'ta gördüğümüz *"Saspir,* KSENOPHON'daki *"Hesperit"*, STRABON'daki *"Syspiritid"* yurdu, *İspir* kesimi ve *Çoruk* ile batısının eski adı), *6. TUKHAR* ki, ermenice kaynaklarda 700 yıllarında, *Tukhar'k*"=Tukhar'lar (R.GROUS, s. 311), yani kavim adı olarak anılıyor.

Şimdi de, yukarıdaki kavim adalarının, başka kaynaklarda ve araştırıcı eserlerinde, nasıl tanıtıldığını, özetle görelim. *Destanî Kartel Tarihi*'nde, *Karadeniz*'e neden *"S(a)per-Denizi"* dendiğini, HERODOT'un (I, 105), şu haberinden öğreniyoruz:

[5] *Orta-Macarca*'daki gibi *Kartel* dilinde de, hâs adların sonuna *"a"* veya *"i"* sesi eklenmesinden (Kur/*Kura,* Aşot/*Şota,* Türk/*Türki,* Batum/*Batumi* gibi), bu şehrin adı sonuna da, *"a"* eklenmiştir; aslı, *Mesket/Meskhet*'tir. Bu yüzden İran kaynağında, H.964 (1556-57) yılında *"Yedi Gürcistân"*ın 1/7'nin, merkezi *"Ahıska"* (Atabek Ülkesi) olana " مسق *Masak"* denildiği belirtiliyor (İskender-Bek Türkman, *"Âlem-Ârâyi Abbâsî"*, Teheram (Şemşî) 1334 (1956) s. 84-85, 86.

(Acara kuzeyindeki) *"Kolkhis"* ile *Medya* (Güney-Azerbaycan) arasında, bir tek millet vardır, *Saspirler"*. *Akameneşli I.Dareyoş*, M.Ö. 518 yılında *İran İmparatorluğu*'na bağlı kavimlerin ülkelerini, *"Satraplık"* adıyla birer yerli kıral veya beğlerinin idaresinde federe *"Hükûmet"* gibi, belli vergi ve asker verir durumda, devletine tâbi kılmıştı. HERODOT (III, 94) konumuzla ilgili, şu iki komşu "Hükûmet"i tanıtır: *"Saspirler* (İspir'de adları yaşayan *Saperler*), (Varto ve Van-Gölü çevresinde *Urartulular*) *Alarodyalılar* ve (Urmiye Gölü çevresindeki) *Matiyanlar*", XVIII. Satraplıktır. (Çoruk aşağısı ile Yukarı-Kür boyunda) *"Moskhiler* (Mesekler, yukarıda gördüğümüz "Mtzkheta"/Mesekhet'e adını verenler), *Makronlar* (yunanca, *"Kocabaşlılar"* anlamında, Balkar dağları ile Karadeniz arasında, sonraki *"San"/Çan/Lazları*'ın ataları), (Yeşilırmak aşağılarındaki) *Tiberaniler*, (onların doğusundaki, yunanca "Ağaçevliler" anlamında) *Mosynekler* ve *Marlar*, XIX. Satraplık".

M.Ö. 400 yılında *Yukarı-Aras* boyu, *Erzurum-Ovası, Tortum Çayı* boyu, *İspir* kesimi, *Bayburt Ovası* üzerinden *Trabzon*'a varan *"Onbinler"* ordusu artçı kumandanı KSENOPHON (*"Anabasis"*, IV, IV, 18; V, 34, VI, 4-5, 24-27; VII, VIII, 25), şu urug ve boyları görüp, tanıtır: (Kaynaklarından Kars-Arpaçayı'na kavuşuncaya kadar, bütün *Yukarı-Aras* boyunda, adları Pasınlar'da yaşayan, Oğuz boyu *"Paçan"/Peçenek*'in o zamanki adıyla) *Phasianlar*, (*Erzurum-Ovası*'nda, demircilikleriyle ünlü ve *Karadeniz* kıyısındaki kollarının, Yunanlılara çelik yapımını öğreten, Saka kolundan) *Khalybler*, (*Tortum-Yusufeli* kesiminde, sonraları *"Tao"* ve *"Tay'k"*=Tay'lar diye tanınan; Akkoyunlu ve Osmanlı belgelerinde *"Dav-Eli"* denen bölgede, kadınları da savaşan) *Taoklar*, (hâkim boyu *İspir* çevresinde bulunan *Saspir* kolu) *Hesperitler*, *"Harpasos"* (Çoruk) ırmağını aşınca (*Bayburt-Ovası*'nda, kuzeydeki dağlara kadar *Saka* boyu) *Skythenler* (STRABON, XII, III, 18 de, *"Skydiseler"*), (bunların kuzeyinde ve Kemer-Dağının denize bakarında) *Makronlar*. Bunlardan, *"Phasianlar* ile *Hesperitler*, bir Vâlinin idaresinde"ydiler.

"Edil (Volga) havzasındaki *(Kıpçaklar* kolundan ve *Khazar* Birliği'ne katılan) *Sabir* ve *Suvarlar*'ın bir kolu, *Kafkaslar*'ı aşarak *Sasanlılar* ve 515 te de *Anadolu*'ya girerek *Bizans* ile savaşmıştı. Bunların, XIV. yüzyılda *"Batı Sibirya*'da" yaşayan kolundan, *"Sibir/Siberya* ülkesi"nin adı kalmıştır. "Bunları, (Macarlı bilgin) NEMETH ve *Alman* müsteşriki MARQUART, (eserlerinde) izah etmiştir" (TOGAN-Giriş, s. 171, 404 n. 72).

"Hazar-Yahudi versiyonunda, (Edil/Volga boylarındaki) *Bulgarlar*'la *Burtaslar, Kimari* yani *Kimmer*'in iki oğlu olarak" gösteriliyor. (Tarih adlı kitabının ilk yedi bölümünü 549-550 yılında yazan Bizanslı) "PROKOPIUS, *Bulgarlar*'ın ceddi olan *Utrigur* ve *Kutrigurlar*'a, *Kimmer*'lerin torunları dendiğini nakleder (TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 23, s. 31).

"Önasya Sakadarı'nın harekâtı hakkında, HERODOT'tan başka kaynaklardan istifade etmiş olan STRABON (XI, XIV, 4-5), daha iyi malûmat vermiştir. Buna göre *Sakalar*, şimdiki *Kazakh, Borçalı* ve (eskiden Yukarı-Kür boyları ile

Artvin İlini içine alan ve *Çıldır Eyâleti* de denilen) *Akhalçık* (Ahıska), *Gogaren* ismiyle; (*Gökçegöl* kuzeyinden doğup, sağdan *Kür*'e karışan çayın boyunda ve ona adını veren) *Şamkhur*'dan aşağısı, şimdiki *Gence, Cavanşir* ve *Şuşa Vilâyetleri/Karabağ-Aran*'ın bir kısmı ise, (merkezi, *"Partav"/Berde"*yi yapıp adını veren *Saka Hükümdarı* ve M.Ö. 673 te Asur Kıralı Asarhaddon'un kızı ile evlenen *"Bartatua/Partatu"*nun hanedanı, KDK'da *"Afrasyaboğlu Oruz-Koca"*; M.Ö.66 da, *Romalı Pompeus Ordusu*'na ansızın hücum eden *"Albanlar Kıralı Oroes'es"* hanedanı yurdu[6]) *Sakasen* ismiyle, (biribirine komşu) iki *Saka Ülkesi* şeklini almıştır. Bu *Gogaren Vilâyeti,* sonradan da *Ermeni* kaynaklarında *Gugar'k* (XI. Yüzyıl Haçlı Seferleri başlamasına kadar, Ermeni Alfabesi'nde "F" ve "O" sesleri bulunmadığı, unutulmasın) yani *Gugarlar* (Gogarlar) ismini almış".

"Herhalde, (M.Ö. 680 yılında, *Son Doğu-Kimmerler* kolunu kovalayınca) ilk gelen *Sakalar*'ın, *Asurî* kitabelerinde *Ga-ug-gu* tesmiye olunan *Hanları*'nın asıl ismi, *Gök* yahut *Göker* (Gogar) gibi bir şekilde olsa gerektir. *Sakasen* ismi ise, *Aşağı-İdil* (Volga)de 12. Asra kadar yaşayan, *Arap* ve *İran* kaynakları gibi, Mahmud KAŞGARÎ'de de zikrolunan *Saksın*(ki, Sak-Şen/Sak-Âbâd/Sak- Yapısı anlamında bir adla anılmıştır) şehrinin ismiyle birdir" (TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 22, s. 22).

(M.Ö. VII. Yüzyılda Ortaasya'da yaşadığı bilinen) *"Masagetler*'in esas unsurunun *Türklüğü*", THEOPHANES DE BYZANCE, PHOTIOS ve ("İmparator Heraklius Tarihi" adlı eserini 661 de bitiren) *Ermeni* müellifi SEBEOS ile, *Yahudi* ve *Türk* rivayetlerinin mukayesesinden anlaşılıyor. *"İran* ve *Yahudî* rivayetlerinde, (Nuh-Nebi oğlu) *Yafes*'in oğlu ve *Oğuz*'un pederi gösterilen *Mesek*'in (yukarıda gördüğümüz, *Kartel Ülkesi*'nin, *Tiflis*'ten önceki ilk başkendi *"Mesekhet"/ Mtzkheta* şehrini yaptığı bilinen), *et* (sonek)li cemi' şekli olduğunu, (1939 da Viyana'da "Doktora Tezi" olarak almanca basılan) *İbn Fadlan* adlı kitabımda yazdım" (TOGAN-Giriş, (s. 409-410).

"Orta-Amuderya (Ceyhun)da *Sakaraul* kavminin, *Tokhar* uruğu ile birlikte *Sırderya*(Seyhun) havzasından buraya gelmiş olduğu kayitlidir. *Tokharlar, Amuderya*'nın *Balkh*'tan yukarı kısmına" yerleştiğinden, buraya *"Tokharistan"* denilmiştir. "Bu ismin *Tukhar* şekli, bir *Türk kavmi* ismi olarak, *Sanskrit-Brahman Yazıtları"*nda geçer". ARRIYAN(OS)'un, (M.Ö. IV. Yüzyıldaki yunanca kaynaklara göre yazdığı) *"İskender'in Anabisisi"* kitabında da, *Tukharlar,* burada gösteriliyor".

"Masaget kelimesi", kalıntıları bugün bile, "kabile ve oymaklar şeklinde yaşayan *Masak Uruğu* isminin, *et* edatı alan cemi'(çokluk) şekli olduğunu zannediyorum. (Arşaklılar/Partlılar sülâlesini çıkaran) *Dae*(Daha) ve *Masagetler*'in yeri, *Derbikler*'in de yaşadığı (Türkmenistan kuzeyindeki) *Karakum* sahasıdır. (Özbekis-

[6] Bu haberlerin tafsili için, bak. M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *"Aran/Gence-Karabağ'da Yiğirmidörtlü ile Otuzikilü adlı Uluslar'ın oymakları ve Kür-Aras Kürtleri'nin menşei"*, VI. TÜRK TARİH KONGRESİ Bildiriler, Ankara 1966 s. 370-388.

tan'da, Sırderya ile Amuderya aşağıları arasındaki) *Kızılkum*'da yaşayan *Oğuzlar, İranlılar*'la çok eski zamanlardan beri ihtilât etmişlerdir...PLINIUS (XVII, 9), *Yaksartes* (Sırderya) kuzeyindeki kavimler arasında, *Daha* ve (Kıpçaklı) *Kamaklar*'ı da, zikreder" (TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 21, s. 23).

"*Sakalar*'ın (28 yıl Önasya'ya hâkim oldukları sırada,M.Ö. 634 te) *Filistin Seferi, Yahudi* menkıbelerine yansımıştır. M.Ö. 629-588 yılları arasında yaşadığı kabul edilen Nebi EREMYA (VI, 22-24; VIII, 16) ve onun çağdaşı genç EZEKHİA (XXXVIII, 1-17; XXXIX, 1-16), *Tevrat*'ta diyor ki:

"*İsrailoğulları*"nı cezalandırmak üzere Tanrı, "şöyle buyurur: İşte, *Kuzey-Ülkesi*'nden bir kavim geliyor ve *Dünyanın Öbür Ucu*'ndan, bir millet kalkıyor. Onlar, *Yay* ve *Mızrak* tutarlar; şefkatsiz ve acımasızdırlar. *Onların sesi, denizin gürlemesi* gibidir; ve *atlara binerler*".... "*Onların atlarının kişnemesinden, bütün yer sarsılır*". "Ey insanoğlu yüzünü, *Magog Ülkesi*'nden gelen *Roş* (Avors), *Maşek* (Masak) ve *Thubal* (Tibar)lar'ın başkanı (yukarıda anılan, "*Gogaren*"de adı yaşayan) *Gog*'a çevir". Çünkü, ona karşı, "*hepsi görkemli elbiseler giymiş ve tolgalı, kalkanlı ve bütünü kılıçlı olarak atlıları* ile, büyük bir cemaat çıkaracağım". *Gomer* (Kimmer) ile bütün ordusunu ve *Kuzey-Ucu*'ndan *Togarma* (nusha, Thorgama) *Hanedanı* ile birlikte, çok kavimleri çıkaracağım". (Ey EZEKHİA) "söyle ki, *Rab-Yahova*, böyle buyurur: Ey *Roş* ve *Maşek* ve *Tubal Başkanı Gog*, ben sana karşıyım... "*İsrail-Dağları*'nda perişan olacaksın"[7].

Tevrat'ta geçen bu "*Gog*", Sakalar'ın Başbuğu "*Gagu*", "*Ma-Gog*"da, onun ülkesidir. *Asurbanipal'ın Yazıtı*'nda, M.Ö.665 te kendisiyle dostluk kuran "*Sakhi*" (Saka) kavmi Başbuğu, *Gagu* diye anılıyor/G.SMITH, *History of Asurbanipal*, London 1871, s. 89/"(TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 23, s. 30).

KSENOPHON'un (M.Ö. 400 yılında, Harpasos/Çoruk boyunda) "*Skythenler*"e (doğudan) komşu olarak gördüğü "*Taok kavmi*"ni, (M.S.) IV. Asır yazarı (Antakyalı) AMMIAN (xxıı, 8), *Pont*'ta Kolklar/Acaristan Ülkesi'ne kadar uzayan yerlerde *Dahae, Khalyb, Byzar* ve (adları İspir'de kalan) *Sapir* kavimlerinin yaşadığını zikreder. Bunlardan *Dahaeler*'in anakolu, *Aral Gölü* bölgesinde yaşarlardı (ki, M.Ö. 256 da Makedonyalı İskender'in haleflerine karşı ayaklanan bu uruğun "*Parn/Aparn*" boyundan çıkan *Arşak*, istiklâl kazanıp, *Arşaklı/Arsakid* Devletinin kurucusu oldu). "KSENOPHON'un *Taok* diye gördüğü de, bunların *Çoruk* boylarına gelmiş bir kolu olduğunu sanıyoruz. *Byzar* ile *Sapir* de, *Khazar Hakanı Yusuf*'un (960 yılında yazdığı ve Devletini oluşturan uruglar ile boyları da belirten) *Mektubu*'nda, *Khazar Kavmi*'nin iki kolu sıfatıyla andığı (türkçe'de "R-L" değişimi gözönünde tutularak) *Bizal* ve *Savirler* olacaktır. Bütün bunlar, *İskit/Saka* dalgasıyla gelmiş kavimler olacağa benziyor" (TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 23, s. 24).

[7] Burada *Tevrat*'ın *Türkçe Tercümesi*'nden okuduğumuz metni, sadeleştirdik. Bilindiği gibi, *Kur'ânı-Kerîm Tefsiri*'ne, "*İsrâiliyât*" girince, "*Gog*" adı, *Yacuc* ve "*Magog*" ise, *Ma'cûc* olmuştur (M.F.K.).

Yukarıda (s. 19-21, 25-28) gördüğümüz, *Kartel Ülkesi*'ne gelerek, kendileri için *"Sarkinet" (Sarık'ın'et*=Sarık'lar yurdu) adlı şehri kuran ve *Makedonyalı İskender* ordularıyla müdafaa savaşları yapan *Türkler*, 1177 yılından önceki tahrif edilmemiş olan K-ÇKH'nın eski metninde: *"Çenasdan*'dan gelme *Prens Âilesi* olup, oturdukları sarp kale *Orbel*'e göre *"Orbelyanlar"* diye anılarak, Ülkenin *Başkumandanlığı*'nı, 1177 ye kadar ocaklık yoluyla ellerinde tutmuşlardı. Bunların, büyüklerini gömdükleri (bir) mâlikânesi de, *Faş/Riyon* ırmağının soldan aldığı en büyük kolları üzerinde ve *Kutayıs* ile doğu'daki *Likh-Dağları*'na varınca yayılan *"Arguet"* (Arguyurdu) bölgesi idi (K-ÇKH, 326). Buranın hududunda bir de, *"Onoguris"* adlı kaleli şehir vardır ki, *Lazlar*'ın mülkü sayılıyordu (K-ÇKH*, s. 90, 101). Bu sonucunun, *"On-Ogur"*ların, yani *Bulgar* ve *Kazan-Türkleri* atalarından, *10 Ogur* birliği topluluğunun yerleşmesinden hâtıra kaldığı, apaçıktır.

Batı-Türkistan'daki *"Çu-Talas*(Taras)" ırmakları havzasında, *"Argu Türkleri"* bulunurdu. (Eserini 985 yılında yazan İslâm bilgini) "MUKADDESÎ, *Çu* boyundaki *"Türkmen Şehri"*nden bahseder. KAŞGARLI Mahmud, *Talas* ile *Balasagun* arasına, *"Argu"* diyor ve dillerinin, *en fasih Türkçe* olduğunu bildiriyor. HERODOT (IV, 23, 25-26)taki (onun kaynağı da, M.Ö.660 yıllarında, *Sakalar*'ın en parlak çağında, *Tanrıdağlar* bölgesinde bulunan, İyonyalı ARISTEAS'ın, şimdi bulunmayan eseridir) *Argippae* (varyant, *Argimpae*) ismini, *Argın-Bay"* diye yorumluyorum. Bugün (Kıpçak kolundan sayılan) *Kazak-Kırgızlar*'ın büyük bir urugu olarak yaşayan *Argınlar*, "15. asırda, *Argın Türkmeni* idiler". *"Bay* ismi de, M.Ö. bu taraflarda yaşayan *Usunlar*'ın ve *Doğu Türkistan*'daki *Küça* ahalisinin, hükümdarları lakabı idi". Çağımızda buna, "bir şivede *Bek, Beg,* öteki şivede *Bay, Bey* denilmiştir" (TOGAN-Giriş, s. 29, 413 n. 105)[8].

Yukarıda (s.52) gördüğümüz, *"Çenasdan"* (Türkistan)dan gelme *Orbelyanlar* hanedanının ocaklık yurdu olan ve doğuda *Kazak Çayı'ndan, batıda Çoruk-Ağzı'na kadarki Eyalet,* STRABON (XI, xıv, 4-5)da *"Gogaren"*, ermenice kroniklerde *"Gugar'k"*(Gugar'lar), K-ÇKH'da (s. 25, 182) *"Somkhet"* diye geçer; ve bu sonuncusu, *"Kartli"*nin güneyinde gösterilir. *Gugarlar'a* da bir alfabe yapması için, (Muş bölgesinden yetişme Grigoryan Râhib) *Aziz-Mesrop*'u (410-430 yılları arasında ülkesindeki *"Daşir"* (Loru/Borçalı) Sancağına çağıran *"Kukarlı* (Gogarenli)*lar Pteaşkhı Aşuşa*'nın (KHORENLİ, II, 60), *Paris Millî Kütüphanesi Madalyalar Kabinesi*'nde bulunan, akıktaşından büstündeki yunanca yazıda, kendisi, *"Pektiakses İberon Karkhidon"* (V.LANG, II, 167, 2. sütun n.2), yani, *"İberler* (Kartlililer) ve *Karkhidler* (Gogarlılar) *Uçbeği* olarak tanıtılıyor. STRABON'daki *"Gogaren"* bölge-

[8] Eski *Urartu/Armenya* (Yukarıeller) ülkesinde, *"Pay/Bay"* adlı bir *Türk* boy veya büyük oymağın dağınık yerleştiği, KDK'daki Beğler kütüğünden ve coğrafya adlarından anlaşılıyor. KDK'da, (Bayburt-İspir'deki "Skytenler"den çıkma) *"BAY-Bura(t) Bek oğlu Bamsı-Bayarak"*, *"PAY/BAY-Beçan Bek* (Gökçegöl-Alagez Dağı arasındaki *Çiçek-Deresi/Gözeldere/Nik* merkezi *"Beçeni-Kalesi"* Beği), *BAY*-burt/BAY-Hisarı, (Hakâri'de, bugün *"Bayköyü"* denen yerde) *PAY*-Kalesi ve (Şemdinli İlçesinde, 1960 ta adı "Çevre" diye değiştilen) *Bay* köyü gibi.

sine, *Kartel dili*'nce *"Gugaret'i"* (Gugaryurdu) denildiği, *Prof. Cavakhişvili* ve başkaları tarafından tesbit edilmiştir[9].

Kartel (Gürcü) dilinde, *Çenasdan* (Türkistan)dan gelme *Orbelyanlar* Hadenanının hâs mülkü *Gogaren*'e, *"Gugaret"* ve onların, Başkumandanlığı ocaklık olarak ellerinde bulunduran Beğlerinin oturduğu eski "Orbet" (=Kartalyuvası/yurdu) kalesine, *Oğuzlar*'ın/*İç-Oğuz* kolunun öteki adı ile, *"Sami-Şoylde"*den bozma *"Şamşoylde"* (=Üç-Ok) deniyor[10]). Bununla biz, KDK'daki kütüklerinde, —*"R-L* değişimi" ile—*"Gogalet-Koca oğlu Şor* (Orbet'in bulunduğu Sancağa adını veren *Şor* boyunun hâtırasıyla) *Şamsoldın"* denmesinin anlamını, çözmüş oluyoruz. Böylece, aşağıda *III. Babda* vereceğimiz öteki *Awşar, Askur, Tukhar, Karkın* adlarının ve ikiz *(Ipar+Kızık)* boydan oluşan *Kalarç*(Kalaç)'lar'la, *6 Oğuz Boyu*'nun varlığının tesbitiyle de, tezimizin sağlamlık ve çürütülemezliği görülüyor. Bu gerçekler karışısında, Tarihçilerimiz ile yerli ve yabancı Türkologlar'ın, neden bu konuya hâlâ eğilmediklerine şaşıyoruz[11]!

PTOLEMEUS'un ünlü eserine göre, VII. yüzyılda ermenice yazılan (önce KHORENLİ'ye izafe edilmişken, 120 yıldan beri Şıraklı/Şüregelli ANANYA'nın eseri olduğu ileri sürülen) *"Armenya* (Yukarıeller) *Coğrafyası"*nda, eski *"Gogaren" Eyâleti*'ne *"Gugar'k"* (Gugar'lar) denilerek, *9 Sancağı*'nın adları veriliyor. Biz bunları, doğudan batıya doğru sıralanmış olarak görelim: *1. Kolp-Deresi (Kazak Çayı*'nın sağdan *Kür*'e karıştığı yerde); *2. Cor-/Çor-Deresi* (merkezi *Orbet/Şamşolde* olan ve adını *"Çor/Şor"* denen *Türk* uruğundan alan, *Orbelyanlar*'ın merkez Sancağı); *3. Çop-Deresi* (*Borçalı Çayı* kaynaklarındaki *Penbek* kesimi, adını, *Sagıstanlı* olup, 590 da *Sasanlı* tahtını elegeçirmek isterken yenilince *Köktürkler*'e sığınan *Bahram Çobın*'ın da mensup bulunduğu Sakaların *"Çop"/Çopın"* boyundan almıştır; *Köktürkler*'in batısında da, *"Altı-Çop"* birliği vardı); *4. Terel'k*(*Tiflis* güneybatısındaki *"Tryalet"* kesimi); *5. Taşır* (merkezi *Lori/Loru Kalesi* olan *Borçalı* kesimi); *6. Kankar'k* (K.ÇKH'da *"Kankar'ni"/Kankar'lar* anlamında, Kars-Arpaçayı başlarında, Kaygulu/Akbaba kesimi; hem *Kıpçak*, hem de *Peçenek*'lerde görülen *Kankılı* uruğunun *Sakalar* ile gelen kolu); *7. Çavakh/Çavakh'k*(*Çavak'lar,* Kartel metinlerindeki, *"Cavakh'et*/Cavakh'yurdu, *Göller* ve *Ahılkelek* ile *Çıldır Gölü* çevresi); *8. Artahan'k* (Ardahan'lar anlamında: *Büyük/Kara-Ardahan, Meşe-Ardahan/Khanak,*

[9] A. GUGUSHVILI, *"Etnographical and Historical Division of Georgia"*, GEORGICA, VOl. I, Nos. 2-3, London 1936, s. 63, 71.

[10] *"Orb"* kalesinin *"Samşwilde"* diye anılması ile varyantlarını (K-ÇKH, s. 20, 25) ve *"Şamşoylde"*nin, *Orbelyanlar*'ın hazinelerinin konduğu yer oluşunu, M.BROSSET, (K-ÇKH* s. 260), güzel izah etmiştir.

[11] Bu uğurda, belgelere dayanan bir bildirimiz, yayınlandı: *"Dede-Korkut Oğuznâmelerini Bırakan Oğuzlar'ın, Tokuz-Tümen Gürcistân'a Komşu Yaşadıklarını Gösteren, APKAZA, AZNAVUR, ŞAVKALI-MELİK Deyimleri ve BAGUL* (Bagur) *oğlu AMIRAN ile GOGALET-KOCA oğlu ŞOR-ŞAMŞOLDIN Kütükleri"*, II. MİLLETLERARASI TÜRK FOLKLOR KONGRESİ Bildirileri, II. Cilt, Ankara 1986, s.165-182.

Küçük-Ardahan/Göle ve *Khoçuvan); 9. Kalarç'k (Kalarç'lar* anlamında, *Kartel* kaynaklarında *"K(a)larç'et"*/Kalarç-yurdu: *Şavşat-Ardanuç-Artvin-Borçka* kesimi)[12].

Gogaren/Gugar'k/Gugaret'teki bu sancak adlarından: *Cor/Çor, Terel'k, Çavakh* ve *Kalarç* üzerinde, biraz bilgi edinmemiz yerinde olur.

A) COR-ÇOR: İşaret edildiği gibi, KDK'da, bu sancak bölgesinin ve ocaklı-beğleri boyunun adı *"Şor"* diye, geçmektedir. *Persli* kökünden *Artaksiyaslılar* sülâlesini, *Romalılar*'a tâbi olarak, *"Armenya"*da kuran *I.Artaksiyas*(189-159), bütün *Yukarı-Fırat* ve *Dicle* boyları ile *Çoruk, Kür* ve *Aras* havzalarını da, eski efendisi *Selevkoslular*'a bağlı yerli beğliklerden alıp, ülkesine katmış; kaçak olarak yanına sığınmış bulunan *Kartacalı* ünlü *Anibal*'in verdiği plâna göre, (Iğdır-Ovası'ndaki *Armavir* yanında ve) *Aras* boyunda yaptırdığı yeni başkende, kendi adıyla *"Artaksata* (Artaşat)" adını vermişti. *Horasan, İran* ve *Irak*'tan *Makedonyalılar*'ı kovan *Arşaklılar* (Partlılar)dan *"X.Arşak"* sayılan ve *Afganeli* ile *Hind*'in kuzeyini fethederek *"Büyük"* unvanıyla anılan *II. Mitridat* (123-88), batıya yönelince, *Artaksiyaslı* 4. Kıral *II. Artavast*'tan (123-95), önce *Atropaten* (Azerbaycan) ve *İberler* (Kartli) ülkesini almış, (M.Ö. 120 yıllarında) ayrıca *"Armenya"*'yı da kendisine tâbi kılarak, *Yukarı-Fırat* ve *Kafkaflar*'a kadar hâkim olmuştu. Böylece, *Orta-Doğu*'nun en büyük hâkimi olmuş ve *II. Artavast*'ın oğlu veliahd (sonraki *"Büyük"*) *Tigran*'ı da, rehine alarak, 25 yıl kalacağı kendi (yaylak) başkendi *Hamadan*'a göndermişti (R.GROUS., s. 80-84).

Bu sırada *X. Arşak II. Mitridat*'ın kendi hanedanından bir kolun yerleşmesiyle, *Kartli/İberler Ülkesi*'nde, M.Ö.93-33 yılları arasında hâkim olan, *"I. Arşaklı Sülâlesi"* kurulmuştu. *Kartli-Arşaklıları*'ndan dede-oğul-torun olan bu sülâleden üç kıralın adları (K-ÇKH, I. 48-51), türkçedir: *Arşak* (93-81)[12a], *Artak* (D. CASSIUS'ta, *"Artok*'es" yani, *"Artuk"*), *Bartom* (varyant *Bartam*). Geleneğe göre, *"Armenya"* (Yukarı-Eller) *Ülkesi*'ne ilk hâkim olan *"Partev* (Partlı) *"Büyük-Arşak"*'ın "Kâtibi" bilinen Süryanî MAR APAS KATINA'dan naklen KHORENLİ (II, 8), şu bilgileri vererek, *"Aran"* (Gence-Karabağ)daki *"Si-Sak"* (Sakasen'de Hâkim-Saka) soyu ile *"Kukarlı"* (Gogarenli) hanedanının, ayni kökten geldiği an'anesini yansıtır:

"Büyük-Arşak"'ın kardeşi (veya oğlu) *Val-Arşak"*, Ülkenin kuzeydoğu kesiminde (STRABON'da *"Sakasen"* denilen ve Gökçegöl çevresiyle, Karabağ'ı içine alan bölgenin yerli sülâlesi olup, Persler'in *"Si-Sakan"/Si-Sakalar* dediği), "Büyük ve ünlü *"Si-Sak Hanedanı"*'ndan *"Aran"*'ı bulup, ona, (Gökçegöl çevresindeki) *"Dağlar* kesiminden *Aras*'a (ve Khunan da denen) *Henaragerd Kalesi"*'ne kadarki yerleri, ocaklık-yurt verdi. Bunun ülkesine, —tatlı huyundan dolayı, *"Alu"* ve (doğrusu, kışlak, kışın havası yumuşak onlamında türkçe *"Aran"* coğrafya adını ka-

[12] Fransızca ilk tercümesi, M.J.SAINT-MARTIN, *"Mémoires, Historiques* et *Géographiques sur l'Arménie"*, Paris 1818, I. 79-83; rusça tercümesi, K.P.PATKANOF, Petersburg 1877, s. 50.

[12a] Eski-Türkçe'de *"Arşak/Erşek"; Pars*(Leopard) *ile Ayı karması* bir yırtıcı adıdır (1280 de Tebriz'de yazılan *'Acâibü'l-Mahlûkaat). Müslüman Türkler*'in kullanmadığı *"Arşak"* ve onun gibi eski-Türkçe olan *"Vartan/Vardan"* ve benzeri *Partlar*'dan kalma erkek adları, ancak Hıristiyan *"Ermeniler"*'ce kullanılagelmiştir.

rıştırmış)— *Aluvan* (Alvan)*lar* denildi. "Onbin (1 tümen) çeri çıkaran *Aran*'ın soyundan (Gence kuzeyindeki) *Udiler*, (Kür solunda ve Udi batısındaki) *Kartmanlılar*, (Gökçegöl çevresindeki) *Çovteliler* ve (Kukarlar da denen) *Karkarlılar Beğliği* geliyordu". (KDK'da, hep sisli ve yağışlı oluşundan, *"Ağlağan"* denilen dağın da bulunduğu, Arpaçayı başlarındaki) *"Yüksek ve Sisli-Dağlar* kesimi *Kankar*, onun karşısındaki *Çavakh*'ın yarısı, *Kol* (Ardahan-Göle?), *Çop*, *Çor*, ta *Henaragerd Kalesi*'ne kadar" ki yerleri de, (Aras ırmağında adı yaşayan, *Arasd/Erasd*'ın oğlu ve *"Şırak"*/Şüregel'de adı yaşayan) *Şara*'nın oğlu *Kuşar*'a verdi. Ülkenin kuzeyinde, *"Kafkas Dağ*(lar)ı cephesinde yerleşen" bu *"Beğlik*, *Kukarlılar* (Gogaren) *Pteşkh* (Piteaşkh)ı idi".

Yukarıda (s. 51) işaret edildiği gibi, *Dağıstan-Şirvan* arasındaki ünlü *Demirkapu-Derbend*'e (ki, PLINIUS'ta *"Kumanya-Kapısı"* denildiğini görmüştük) M.S. 197 yılında *"Khazirler* (Hazarlar) ile *Pa(r)sıl* (Barçalı)*lar*," *Venaseb* ve *Surhab* (varyant, Surhak) adlı Kıralları" ile güneye akına gelirken, *"Çor-Kapısı"*ndan geçmişlerdi (KHORENLİ, II, 65). PROKOPIUS, (yunancada "Ç" sesi olmadığından) bu geçide, *"Zur"* diyor (V.LANG, II, 114 n. 7). *"Albanlar Tarihi"*ni 660 larda yazan *Gence* çevresinden yetişme MOSES, bu geçide hep, *"Çolay"* ve bir yerde de, *"Derbend*'e yakın *Çolay-Kapısı"* diyor[13]. Bu da, İslâm kaynaklarında buraya, *"Bâbü's-Sul"* (Sol-Kapısı) denilişinin sebebini gösteriyor ki, İslâmlıktan önce *Hazar Denizi* güneyinde *Gurgan*'da ve *Batı-Türkistan*'da kalabalık bulunan ve 450'de *Sasanlılar* ile savaşan (R. GROUS., s. 190) *Çol-Türkleri"*nin bir kolunun, M.Ö.leri *Dağıstan* ve *Yukarı-Kür boyu*'nda *"Çor-Deresi"* Sancağı'nda, varlığının delilidir. Ayrıca, eskiden *"Harpasus"* (KSENOPHON'da), sonra *"Saper-Gölü"* (K-ÇKH s. 20 n.4) ve *"Akampsis"* (STRABON) denilen ırmağa, *"Çoruk"*(=Çorlar) denilmesi, buralarda bu addaki *Kıpçak* kolunun yerleşmesi yüzündendir. M.BROSSET, geniş *Türk kavimleri* adlarını ve yerleşmelerini bilmediğinden, *"Çorukh ırmağı* adının iştikakı"nı (K-ÇKH, 87), yanlış yorumlamıştır. 623 yılında, *Ateşetapan Sasanlılar*'ın baskısından, *Gökçegöl* batısındaki yerlerinden *Amatunili* (Hamadanlı) ailesinden *"Hamam Beğ"* başçılığından kaçarak, *Bizans* elindeki *Rize*' kesimine gelenlerin (Türkmen Hemşinliler'in atalarının) geçişi sırasında *"Çorokh"* denilen (çağdaş MAMIKONLU Yohan, V. LANG, I.381), bu ırmağın adı, günümüze kadar yaşamaktadır.

Ünlü Arap yazarı MES'ÛDÎ (943'te yazdığı) *"Murûc"* (III, 253) kitabında, *Cûdî Dağı* yakınındaki *Kürtler*'in, *"Curukan"* (Çoruklar) ve *"Tenbîh"*inde (s. 90-91) *"Kikân"* (Kikler) adlı boylarından bahseder (aşağıda, 19. nota bakınız).

B) *TEREL'K/TREL'K (Terel/Tirel'ler): Tiflis*'in güneybatısındaki *"Tryalet"* (Tryalyurdu) bölgesine adlarını vermiştir. Burada, *Kimmerler*'le *Sakarlar*'dan kalma "kurganlar"dan, *"Kuruk-Taş"*taki kazıdan, altın ve gümüşten "ayaklı içki kadehi" (KDK'daki "sağrak") çıkmıştır ki, üzerinde, *Türkler*'e mahsus *"Hayat-Ağa-*

[13] C.J.F.DOWSETT, *"The History of the Caucasian Albans by Movses Dasxurançi"*, London 1961, II, 39, s. 155.

cı" ve "*Av-Sahneleri*" şekilleri bulunmakta olup, "M.Ö.II. Bin ortaları"na tarihlendiriliyor. Ancak, "*kurgan*" yerine kasden "*tümsek*" denilip, asıl sahiplerinden bahsedilmiyor[14].

Yukarı-Kür boyundaki bu "*Gogaren/Gugar'k*" Eyaleti sancağının adı, *Kimerler* ile gelen ve klasik kaynaklarda *Kimmerler*'in *Anadolu*'daki kolu ile birlikte anılan "*Trerler*"in, (Türkçede, bir kelimedeki "*İki R*"den birinin "*L*"ye dönüşme kuralına göre: karartı/*karaltı*, birader/*bilâder*, zarar/*zaral*, Grigor/*Grigol*, hattâ HERODOT'taki "*Alarod*"un "Ararat"tan gelmesi gibi), *Tirel/Direl* biçiminde söylenen adından geliyor. "*Dreller*"den bir yaman savaşçı kolu KSENOPHON (V, 11, 2), M.Ö. 400 yılında, *Giresun*'un doğusunda, şimdiki "*Tire(l)-Bolu*"nun ören kalesi yerinde, "*Pont'un en savaşçı kavmi*" olarak görmüştür. Anılan "*Armenya Coğrafyası*"daki "*Terel'k*" Sancağı halkına, 1386-1446 yılları vak'alarını, çağdaşı olarak yazan Ermeni Râhibi MEZOPLU Toma, —*Kıpçaklı Ortodoks Atabekler* dışında *Gürcistan*'daki "*Sekiz-Kabile*"yi anarken—*Tryalet*'tekilere, "*Dıral*" diyor[15].

STRABON (XI, vı, 1; vıı, 1; vııı, 8), ana kolu *Oksus* (Amuderya) ve *Yaksartes* (Sırderya) boylarında, dağınık dalları *İran* ve *Armenya*'da (bizdeki, *Mardin-Kalesi* adı ile de ilgili) "*Mard/Amard*" adlı göçebe urugdan bahseder. Bunların bir dalının vaktiyle, *Karadeniz* kıyısında "*Dız-Mard-Kal'ası*"*na*[16] yerleşip adlarını verdiği; daha önce burada, KSENOPHON'dan öğrendiğimiz, çok savaşçı "*Dreller*"in hâkim olduğunu, KDK'daki VII. Boy (Destan)dan anlayabiliyoruz. Bunda deniyor ki: "*Karadeñiz kenârunda*"ki "*Dız-Mard-Kal'ası*"nda, *Oğuzlar*'a komşu ve yaman savaşçı olan, 60 arşun boyunda, 60 batman gürz salan, "katı-muhkem yay" çeken "*Arşun-oğlu Direg* (aslı, Direl[17]) *Takavor*", buraya akına gelen, (*Büyük-Arşaklılar/Partlar Hanedanı* timsali, *Hamadan*'da oturan) "*Bayındur-Khan'un Vezîri Kadzılık-Koca*"yı yenip, 16 yıl bu kalede tutsak tuttu. Sonra, onun delikanlı olan oğlu (ki KHORENLİ'de, II, 8 anılan: *Egil-Elâziz-Tunceli* kesimindeki *Sopen Eyaleti* hâkimi "*Ankel*" hanedanı kurucusu olup, *Pont Denizi* kıyısından fırlattığı

[14] Tiflis Güzelsanatlar Müzesi Müdürü Chalva AMIRANACHVILI, "*L'Art des Ciseleures Géorgiens*", Paris 1971, s. 8-18. Bunda (s. 14-18, şekil 5-7) apaçık *Saka/Skyt* eseri, hayvan stilli bronz tokalar, M.Ö. VII-VI. yüzyıllara ait, ve *atlı-kavim* malı oldukları halde, "*Helenistique çağ*" işi gösterilmiştir!

[15] MEZOPLU Tomas, "*Temür ve Halefleri Tarihi*", Ermeniceden çeviren, H. ANDREASYAN, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, "Çeviri Eserler", Sayı 28, s. 5.

[16] *Vatikan Yazması*'nda müstensih, "*Düzmürt/Duzmurt*" diye harekelemişse de, yanlıştır. KDK'daki harekesiz adı, "*Dız-Mard*" okumak, doğru olacak. Bu biçim, işaret edilen göçebe "*Mard*" uruğundan başka, *Khazarlar*'ın "*Dırmar*" (*R-Z* dönüşümüyle) kabilesi (A.Z.V. TOGAN, "*Khozarlar*", İA., V. 403) ile de, ilgili olabilir.

[17] Burada, kibar Fransızların, "*R*" sesini "*Ğ*" (Paris/Pağı) söylemesi gibi, şimdi *Ermenice*'de yaşayan "*L*" sesini "*Ğ/G*"ya çevirme kuralı, yabancı kelimelerde görülmektedir. Meselâ, yer adlarından: (Kuzey-Azerbaycandaki Devlet) Alban/*Ağuvan*, Balaleison (Bitlis)/*Bageş* (KDK'da, "Bağaş"), (Khazar uruğu'ndan kalma) Kalısvan/*Kağızman*, (Şabinkarahisar'ın eski adı) Koloneia/*Koğonye* (Selçuklu çağı belgelerinde), (Pont hududunda şehir, şimdi Gümüşhane'de) Satala/*Sadag/Sadak*. Unvan ve kişi adlarından: Lazar/*Ğazar*, Lukas/*Ğukas*, Katolikos/*Katoğikos*, Basil/*Parseğ/Parsekh*, Pavlos/*Boğos*,...gibi (bak. Ernst HONIGMANN, "*Bizans Devletinin Doğu Sınırı*", Tercüme, F. IŞILTAN, İstanbul 1970, "İndeksler-Yer adları"nda, daha çok misaller var).

kayalar ile oluşan girdapta gemileri batıran, tırnaklarıyla kayalara *Kartal resmi* çizecek güçteki *"Tork"*un neslinden olduğu, üstün yiğitliğinden belli ve türkçe "fil" anlamındaki "Yagan" adı ile ilgili) *"Yaganak* adlı 16 yaşındaki *"tâze yiğitcik"*, kendisine yardımcı gelen *"Yiğirmidört Sancakbeği"*ni de, bu sefer yenen *Direg-Takavor*'u kılıçla öldürüp, babasını tutsaklıktan kurtardı. "Bir uğurdan *Beğler* de, *Hisâr*'a (Dız-Mard'a) yörüş etdiler, yağmaladılar"; döndüler.

Yukarı-Kür boyundaki *"Terel/Dıral"* ve *Giresun* doğusundaki *"Dreller"*in, asıl adının *"Tirer/Trer"* olduğunu, Amasyalı STRABON (I, III, 21)dan öğreniyoruz. O diyor ki, *"Cyrus* (Kür) başlarında *Moskhik* (Masaket)-*Dağları"*ndan (Anadolu'ya doğru) yürüyen *"Kimmerler* ile *Trerler"*, birlikte hareket ettiler; Kıralları, *"Kobus"* idi. (Arkadan gelen) *"Skytler'in Kıralı"* da, *"Mady(a)s"* (HERODOT'ta, I. 103'te, "Protothyas oğlu Madyas", çiviyazılı belgelerdeki, "Partatua"nın M.Ö. 654-626 da 28 yıl Asya'ya hâkim olan oğlu, *"Madova*) idi.

Yine STRABON (XIV, I, 40), (herhalde *Kimmerler*'in *Lydya Seferi*'yle gelenlerden) şimdiki *Manısa* bölgesinde bulunan *"Trerler/Treron"*dan bahseder; ve (XII, III, 22) (*Kimmerler* ile birlikte gelen kadın-savaşçı) *"Amazonlar"*ın, *Trova, Efes* ve *Manısa* çevresine yayılmış olduklarını da belirtir. M.S. 131 yılında Karadeniz kıyılarını dolaşın ARRIYANOS (Peripl, 15), KSENOPHON'un gördüğü *"Driller"*in, kendi zamanındaki *"Sanlı* (Çanlı/Lazlar)*lar"* ile ayni halk olduğunu; onun kaynağı ve daha eski olan *II. Anonym*(8)den nakleder (BASCH, s. 91, 133).

C) ÇAVAK/CAVAKH : Öteden beri, *Yukarı-Kür* boyunda, "Müslüman-Hanefi" yerli halka, devlet sınırımızın içinde ve dışında, *"Çin-Çavat"* denilmektedir. Eski *"Çavakhetli"*lerin bu adı, *Çin*(den gelme)-*Çavlar* anlamına, eski türkçe *"T"* sonekli ve çokluk belirten biçimiyledir. Çünkü, eski-türkçede *"K"* sonekli çokluk anlamı taşıyan sözler de var: *Sogd'ak*/Sogd'lar, *Paçan'ak* veya *Peçen'ek*/Paçan'lar ve Peçen'ler gibi. Bugün Macarcada da, *"K"* soneki, çokluk bildirir. *"Orbelyanlar Tarihi"*nde, *"Çenasdan* (Türkistan)dan gelme halka, *"Çen-Halkı"* denilmesi de, bunu gösteriyor. Eski-Türkçede *"F, V"* sesleri yoktu ve onların yerini *"P"* ve *"B"* sesleri alıyordu. Bu kurala göre, bugünkü *"Avşar/Afşar"* adlı *Oğuz* boyuna, M.Ö.leri *"Apşar/Abşar"* denildiği (BASCH, s. 67, 85) göre, *Çavak/Cavakh*"ların eski adının da, *"Çabak"* olduğunu kabul etmek gerekir.

Çavak adı, *24 Oğuz Boyu*'ndan biri olan *"Çavuldur"* ve *"Temürnâme"*lerde (H. 798/M. 1395) anılan, *Dağıstan Kuzeyi*'ndeki *"Çavdar-Tatar"* ile, türkçe *"Çaw"* (ün, şöhret) deyimleri, birbirleri ile ilgili gözüküyor.

Ahılkelek'ten 1921 de göçüp *Muş*'un *Bulanık İlçesi*'ne yerleşen *Osmanlı Za'îm âilesi "Kemaloğulları"*ndan, Türk Dili Uzmanı Prof. Dr. Muharrem ERGİN, Doktora Tezi'nde, komşularından öğrendiği *"Çinçavat-Ağzı"* Türkçesiyle, KDK'un şivesini izahı denemiştir[17a]. *Kars-Tuzluca İlçesi*'nde eski bir köyün adı da, vaktiyle

[17a] Doç. DR. M. ERGİN, *"Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer"*, Ankara 1963, TDK Yayını, s. 373, 395, 411, 420, 459-460, 463-464.

oraya yerleşen, *Çavakhet*'ten gitme bir topluluğun adıyla, *"Çinçavat"*tır. KÂTİB-ÇELEBİ" *"Cihânnümâ"*da (s. 406), *Gürcistân*'nın, *"İslâm"*a (Osmanlı Ülkesine) bitişik yerlerindeki halka, *"Çincavat"* denildiği belirtmiştir.

Ç) KALARÇ/KALAÇ : Çoruk aşağıları ile *Artvin-Borçka-Ardanuç-Şavşat* kesimindeki bölgenin adını, ilk olarak PTOLEMEUS (V, 12, 4) *"Kalarzen"* diye anar. Arşaklı *Büyük-Tiridat*'ın(286-330) kâtibi ve kronikçisi AGATHANGELOS (cxx), onun ülkesinde 301 yılında *Hıristiyanlığı*'ın yayıldığı yerleri anarken, buraya yunanca metninde *Kalarsen,* lâtincesinde *Kalarsarum* ve (450 yıllarındaki) ermenice tercümesinde, *"Kalarç"* diyor (V. LANG, I. 180). K-ÇKH'da (I.41) *"Eristawlık* (Beğlik)" bölgesi *"K(a)larcet"* (Kalarç'yurdu) ve (I.141) *Kartli Kıralı Varaz-Bakar* (379-393)a karşı ayaklananlar arasında, *"K(a)larcet"*teki *"K(a)larclar"*ın da bulunduğu, belirtiliyor.

Öteden beri, ilkbahar ile güzün, *Artvin* kesiminden *Karadeniz*'e esen kuru ve sert olup kayıkları deviren, sisleri ve bulutları dağıtan rüzgâra, *Rize*'den *Batum*'a kadarki kıyılarda, *"Kalaç/Kalaş-Yeli"* denilmesi[18], buradaki *Oğuzlar* kolundan ikiz boylu, *"Kalarç/Kalaç"* uruğunun hâtırasıyladır.

Günümüzde çok yaygın olarak yaşayan yel adı *Kalaç/Kalaş*, eski *Kalarç/Klarçet* bölgesinin hâtırasıyla, (*arslan*/aslan, *kurşak*/kuşak, *varşak*/vaşak gibi türkçe sözlerde görüldüğü gibi) *"R"* sesi yutulmadan, büyük *Türk Uruğu "Kalaç"* adının, eskiden *"Kalarç"* biçiminde olduğunu göstermektedir.

KAŞGARLI Mahmut (III, 218, 415), *Kalaç/Khalaç* adını, halk etimolojisiyle izah eden bir millî rivayeti nakleder: *"Oğuzlar* ve *Kıpçaklar, K*'yı *KH*'ya çevirirler. Bunlar, *Khalaçlar*'dan bir bölüktür". *"Zülkarneyn* (Makedonyalı İskender) *Semerkand*'ı geçip, *Türk-Elleri*'ne gelince", *"Balasagun* yakınında *Şu Kalesi*'ni" yaptıran *Türkler'in genç Hakanı Şu,* ordusuyla *"Doğu*'ya doğru" çekilirken, halk da arkasından gitmeğe başlar. "Halkı *Göçebe"* olan bölgede *22 Kişi* yerlerinde kalmış ve "ağırlıklarını sırtlayıp, çoluk-çocuklarıyla", "Ordunun izine düşüp giderken" konakladıkları bir yerde, *"İki Kişi"* ile tanışırlar ve onlara da göçmelerini söyleyince, şu karşığı alırlar: —"Biz, kendi yerimizde kalırız". *22 Kişi* de bunlara— *"Kal aç"* yani *"aç kal"* (karnın doymasın) dediğinden, "sonradan bunlara *Khalaç* denilmiştir....Bunlar, *iki kabiledir... Türkmenler,* aslında *24 Kabile*dir. Lâkin, *iki kabileden ibaret olan Khalaçlar,* bazı kere bunlardan ayrıldıkları için, (asıl) *Oğuz* sayılmaz".

[18] *"Karadeniz* tarafında, ilkbaharda ve sonbaharda, bazen evlerin çatısını bile söken, kaldıran yele, *Kalaş Yeli* derler. Zira, *Karadeniz* ile arkasındaki dağlar arasında bazen basınç farkı çok yüksek olur ve *Çoruh Vadisi* gibi vâdilere sokulan bu kuru rüzgâr, hızını artırır ve pek deli eser...*Kalaş Yeli* dururken, *Fransa*'nın (buna benzer) *Mistral* rüzgârını, misal olarak bizim Coğrafya Kitaplarına almak, neden icap etsin?" (Hüseyin SARAÇOĞLU, *"Doğu Anadolu Cilt: I"*, Mf. Vekâleti Yayını, İstanbul 1956, s. xıx).

"Kalaç- Yaz ve sonbahar mevsimlerinde esen ve yaprakları kurutan *sıcak rüzgâr. Çok kalaç idi, yaprak* (kışın hayvan yemi) *edemedum*/Rüzgâr kuruttuğu için, yaprak toplayamadım" (Süleyman KAZMAZ, *"Rize Halk Şairleri ve Halk Kültürü"*, Ankara 1987, s. 188 *"Sözlük"* bölümünden.

KAŞGARLI, (I.55-58), o *22 Kişi*'den türeyen *Oğuz/Türkmen Boyu*'nun adı ile 21'nin damgalarını verir. Bunlardan 1-21. sıradakilerin adları, 1305 te *Tebriz*'de türkçeden farsçaya çevrilen ve aslı bulunmayan *"Reşideddin-Oğuznâmesi"*'nde vardır. KAŞGARLI, *Reşideddin* ve öteki Oğuznâmelerde bulunmayan 22. *Çaruklug* için, "bunların sayısı az, belgeleri (damgaları) belli değildir", demiştir. *Reşideddin* ve sonraki *"Oğuznâmeler"*'de, KAŞGARLI'nın anmadığı: (Ay-Khan oğlu) *"Yıparlı/Iparlı"* ve (Yıldız-Khan oğlu) *"Karkın"* ile *"Kızık"* boylarının damgaları belli olup, *Kırım, Kafkas-Elleri, İran* ve *Anadolu*'daki coğrafya adlarında, hâtıraları yaşamaktadır[19]. *"İkiz-Boy"*'dan oluşan *Kalaç/Khalaç Uruğu*, misk anlamında *"Ipar/Yıpar* ile *"Kızık"* boylarından oluşsa gerektir. Çünkü, bu iki *Oğuz boyu*'nu, *Kür Irmağı* havzasında görmekteyiz (K.CKH* 148: *Kızık* ve Tiflis-Eli/Kartli'nin eski adı *İber*).

Kartel/Kartli (Tiflis Vilâyeti) ülkesinin, yunan ve lâtin kaynaklarındaki adı *"İber"* olup, K.ÇKH'da bundan hiç bahsedilmediği görülür. *Tiflis* ile *Gence* arasında ve *Kür* boyundaki, *Kara-Yazı* ve *Ceyran-Düzü* de denilen çöl gibi ovanın adı, *Kartel* kaynaklarında *"Kiziki" (Kızık)* diye gösterilir.

III. – "DARGMAN" (TORKOMAN/TÜRKMAN) ve "APSAR"(AWŞAR) ADLARININ 2500 YIL ÖNCEKİ BELGELERDE ANILIŞI, M.Ö.LERİ ARTVİN-RİZE ve KARADENİZ BÖLGELERİ ile BOTAN-ZAP ÇEVRESİ'NDE ADLARI BİLİNEN OĞUZ BOYLARI: APSAR, ASKUR, TUKAR, KARKIN, PAÇAN/BEÇEN, BOGDUZ/BÖGDÜZ ve TÜRK.

Bu konuda yine önce, rahmetli Hocamız *A.Zeki Velidî TOGAN*'ın araştırmasını özetliyeceğiz: *Tevrat*'ta (Genes, x, 2-3), (*Nuh-Nebi* oğlu *Yafes*'in büyük oğ-

[19] *Kalaç/Khalaçlar*'dan iki dalın, daha Selçuklular'dan çok önceleri *Anadolu*'nun doğu kesiminde yerleştiği anlaşılıyor. *Van Gölü*'nün doğu ve güneyindeki *"Ardzeruniler"*'in tarihini 907 de bitiren Ermeni yazarı ARDZERUNİLİ Tomas, 902 yılında, şimdiki *Malazgirt* bölgesinde *"Khalaç-Ovit"* (Khalaç-Vâdisi) adlı bir yerden bahseder (R. GROUS., s. 420). *II. Sultan-Hamid'in* bu bölge aşiretinden *"Hamidiye Alayı"*'na aldırdığı birlik, *"Khalacan"*(Khalaçlar) adıyla anılıyordu. Yukarıda A) bendi sonunda işaret edildiği gibi, MES'ÛDÎ'nin, *Cûdî* (Mardin) çevresinde tanıttığı *Dicle-Kürtleri* (Kurmanç) *"Kikân"* (Kikler) boyu, öteden beri 24 oymak halinde yaşıyor.

"Kiki Aşireti: Aşiret-i mezkûre iki fırka olup, birisine *Kiki-Çurukân* ve diğerine *Kiki-Khalacan* (Khalaçlar-Kikisi) derler. (Şimdi Suriye'de kalan) *Re'sül'ayn* ile *Mardin* arasında bulunan bazı mahaller"de otururlar (*"Sâlnâmei Diyârbekir"*, Sene 1288/1871, s. 190). *"Kiki Nâhiyesi"* 22 köylü olup, *"Çurukân"* ve *"Khalacân"* adlı iki "Müdürlük"tür (*"Sâlnâmei Diyârbekir"*, 1297/1880 yılı "10. Defa", s. 182, 187). *12 Kiki*(Çurukan)+*12 Khalacan= 24 oymaklı olan Kikiler*'in *Oğuz Töresini* yaşatması, rahmetli *Ziya GÖKALP*'ın dikkatini çekmiştir. (1922 de Lozan'a giden Heyetimiz için yazdığı, *"Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler"* adlı araştırmasının yazma aslı, *Sinop-Riza Nur Kütüphanesi*'ndedir. Ne yazık ki, bölücü düşünceyle bunu, 1975 te İstanbulda *"Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler"* adıyla bastıranlar – *"Şerefnâme"* tercümesinde yaptıkları gibi– tahrifler yapmışlardır (s. 100-105): *"Kiki Halenban* (Khalacan), *Kiki Çerkan* (Çurukan) gibi. Aynı bölgedeki *Kikiler*'in vaktiyle *"Ya'kubî-Hıristiyan"* yani *Süryânî* mezhebinde oldukları, 943 te yazılan MES'ÛDÎ'in *"Murûc"*'undan biliniyor. Anılan H. 1288 (1871) *Sâlnâmesi*'nin (s. 189-190) *"Müsta'rebân"dan* saydığı dilce *Araplaşmış Kikiler*'in, "hem *Arabî*, hem de *Kürdî* tekellüm" ettikleri belirtilmiştir. KAŞGARLI Mahmud'da "*Kikmek*, bilemek, iki bıçağı biribine sürtmek" ve "*Kikçümek*, kışkartmak" anlamında geçiyor ki, *Kiki* Aşireti adı ile ilgili olacak.

lu) *"Gomer*(Kimmer)in üç oğlundan büyüğü *"Aşkenaz", Asurlular*'ın *Urmiye Gölü* çevresinde gösterdiği *"Minni"*(Manna) karıviyle komşu *"Aşgusa"* ile ayni olup, *Aras* havzası ve civarına mâlik *Sakalar/İskitler*"dir; (Ortanca) oğlu *"Rifat"*, *"Edil* (Volga ırmağı) yukarısındaki *Repae-Dağları*"na adını verenlerdir (eski-türkçede, "T" sonekli çokluk şekli vardır: Repaet/Repaeler). Üçüncüsü *"Togarma* ise, *Kimmer* ve *İskitler*'le ilgilidir". *Tevrat* (Eremya, LI, 27-28)da, (kötülükler yapan kavmi cezalandırmak için, *Rab,* buyurur) *"Ülke*'de bayrak açınız, milletler arasında boru çalınız, onun aleyhine milletleri hazırlayınız. Onun üzerine: *Ararat* (Urartulu), *Minni* (Manna) ve *Aşkenaz Ülkeleri*'ni çağırınız...*Madi* (Medyalı) *Melikleri*'ni, onun *Vâlileri*'ni ve bütün *Beğleri*'ni hazırlayınız" denirken, *Asurlular*'ın *"Aşkusa"* dediği *Sakalar, "Aşkenaz"* diye anılıyor.

(İbranîce aslından Yetmiş-Bilgin'in Yunancaya çevirdiği) *"Tevrat*'ın *Septuagenta* (Yetmişler)-*Nushası*'nda, *Thogarma* şeklindeki *Türk* adının, *Torg* yahut *Turg* diye yazıldığını kabul edenler de, vardır". "Fakat *Tevrat*'ta (Eremya'da anıldığı gibi), *"Kuzey'in En Ucu*'ndan kalkıp gelen bir ordunun (başındaki) *Hanedana, Togarma"* dendiğine göre, (İlk İslâm Hadîs-Râvîleri'nden) *VEHEB bin Münebbih*'de, *Türkistan*'da *Zulkarneyn*'in karşılaştığı *Torgumanlılar* adının, (Arapçada "G" sesi bulunmadığından) arapçalaştırılmış biçimiyle, *T(a)rcumâniyyîn* dediği kavim ile ilgilidir ki, (1051 de ölen Kharezmli büyük bilgin) EL-BÎRÛNÎ'nin naklettiği *Türkmen* sözünün izahındaki: "*Oğuz*lar bu adı, *Türgüman* (doğrusu, Torkoman[20]) biçiminde telâffuz ederler" demesine, uyuyor.

"Daha M.Ö. VI. asırda (525-522 yıllarında) *Mısır*'a gelen (*II. Kambys* idaresindeki) *Akhemenli* orduları arasında, (Hazar-Denizi ile Aral Gölü çevresindeki) *Kharezm Birlikleri* sıfatıyla, *Dargmanlar*'ın bulunduğu, (Yukarı-Mısır'da, Nil boyundaki ada) *Elefanti*'de elegeçen *Papirus Vesikaları*'nda okunmaktadır [Ed.MEYER, *"Der Papyrufund von Elesantine"*, Leipzig 1912, s. 28]. Yine, *Batı-Hunları* çağında M.Ö. V. asırda, *Aral Gölü* bölgesinde, ülke ve kavim adı olarak, (dillerindeki gibi yazılarında da, *"R"* sesi işareti bulunmayan) *Çin kaynakları*'nda *Tü-Kü-Mön* adıyla, (komşuları) *Aorsiler*'le birlikte anılıyor. Bu yüzden ben, *Tevrat*'taki *Saka-Torgamalar*'ı ve (Mısırda yazılan) *Papiruslar*'daki *Khorezmli-Dargmanlar*'ı, *Türkmen* (XI. Yüzyılda Selçuklular üzerine gelen Haçlı Seferleri kronikçilerindeki gibi, *"Torkoman"*) adını taşıyan ilk kavim olarak kabul ediyorum" (TOGAN-Sakalar, BTTD, Sayı 23, s. 30-31).

[20] Yukarıda gördüğümüz *Eski Hurri/Urartu* (Yukarı-Eller) *Ülkesi*'ndeki *Sakalar* ile, onların *Balkh/Horasan* kolundan çıkan *Arşaklılar*'ın *"tarih-destanları"* olduğunu, türlü delillerle isbatladığımız *"Dede-Korkut Oğuznâmeleri"*'nde, bu ülkeye yalnız *"Oğuz-Elleri/Kalın* (Yoğun)-*Oğuz"* ve ahalisine de, hep *"Oğuz"* ve *"Türkmen/Türkman"* dendiği halde, yabancı bir ad olan ve coğrafya anlamını belirten *"Armenya/Ermen", "Ermenî"* veya *"Hay"* ve *"Hayastan"* deyimleri, aslâ geçmez. Bu ülkedeki *Arşaklılar* ile *Halefleri*'nden bahseden ve M.S. 286-330 yılları vak'alarını tanık olarak yazan Roma'dan gelme AGATHANGELOS'tan, 925 te ölen Katolikos VI. OHANNES'e kadarki bütün kronikçilerin, ülkeyi, *"Torkom/Torkomyan"* Eli ve halkı da hep, *"Torkomyan"* ve *"Aşkenaz Irkı"* diye andıkları, Tarihçi ve Türkologlarımızın dikkatini çekmemiştir (bu uğurda, bakınız: KIRZIOĞLU, Fahrettin, *"Dede-Korkut Oğuznâmeleri Coğrafyası ve Düşünceler"*, BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KONGRESİ, Tebliğler, İstanbul 1980, s. 269-314, bilhassa s. 289-291).

Şimdi de, *Rahmetli Hocamızın* göremedikleri ve birçok Batılılar'ın, *"Herorot Tarihi Haritası"*nda yer alan *Çoruk-Ağzı* soluna yakın *Hopa*'daki *"Apsarus"* kasabası adının, M.Ö. VI. Yüzyılda anılışından başlayıp, *"İlâveler"*imizin son bölümünü bitirelim[21].

a - Apsar'os (Afşar/Awşar):

En eski *"Pont"/Karadeniz Kıyıları* seyahatini yaparak, öğrendiklerini M.Ö. 508-500 yıllarında yunanca yazan SKYLAX (81-92), *"Kolklar"* ülkesinden sonra (*Hopa* yerindeki kasabanın adıyla anılan) *"Apsar'os"* çayından ve burası ile (güneybatısında) *"Byzerler"* (TOGAN Hocamıza göre, Khazar uruğu "Bızallar") kaviminden bahseder (BASCH, s. 14, 67). Yunancada *C, Ç, Ş* sesleri bulunmadığını bilerek ve tekil (müfred) belirten *"os"* sonekini çıkarınca, bunun en eskiden *"Apşar"* biçiminde söylenen, *Taş-Oğuz/Boz-Ok* kolundan *Afşar/Awşar* olduğu, kesinlikle bellidir. Denebilir ki, bütün *Anadolu*'da, *Artvin*'in *Hopa İlçesi*'nden başka, günümüzden 2500 yıl önce yazılı bir kaynakta geçen bir *Oğuz Boyu* adı, henüz bilinmiyor. M.S. 79 yılında ölen Romalı yazar PLINIUS (VI, 4, 4; 9, 1; 11, 1)da, lâtinceye göre, buradaki kasaba ve çayın adını, *"Absar'us"*; M.S. 131 yılında bölgeyi gören ARRIANOS (7-9) ise, *"Apsar'os"* diye tanıtır. *Çuvaş Türkleri*'nde[21a], *"eliaçık, cömert"* anlamındaki *"YAPŞAR"* sözünde, başa *"Y"* sesi eklenmiş olduğu görülüyor. Bu da, deyimin aslının, *"APŞAR"* olduğunu gösterir.

b - Askur'os (Askur/Yazgır/Yazır):

Rize'nin 4 mil doğusunda denize karışan ve üzerinde bugün 15 köy bulunan boyu kısa, suyu gür çay olan *"Askaros"*'un asıl adını, ARRIANOS (8) *"Askur'os"* ve ARRIANOS'a izafe edilen "Peribl Anonym"de (39, 40, 41), *Rize*'deki çay *"Askur'na"*, *Hopa*daki de *"Apsar'os"* diye anılıyor. *Ahıska* kuzeyindeki ünlü *"Azgur"* kalesine, M.S. 2. yılından başlayarak K-ÇKH'da (I.57) *"Askur"* ve PTOLEMEUS (V, 12, 5)ta *"Askura"* deniyor ki, her iki yerdeki coğrafya adı, oralara yerleşen ve KAŞGARLI Mahmud (I, 56) ile 1206 da yazılan *Fahreddin Mubârekşah MERVEZÎ* "Târîh"inde (London 1927, s. 47) anılan (Boz-Ok/Taş-Oğuz kolundan Ay-Khan oğlu) *"Yazgır"* Boyunun, eski söylenişli adından ibarettir. Yine bir *"Askuer"* de, *Tiflis-Şirvan* arasındaki *Kakhet*'te bulunuyor (K-ÇKH* s. 369). *Bitlis*'in *Khızan* İlçesindeki *Azgur* köyün adı, 1960 ta resmen *Yığınkaya* konulmuştur.

[21] Dört yıl önce, *İstanbul*'da çıkan aylık "TÜRK DÜNYASI TARİH DERGİSİ"nin, Nisan 1987 tarihli 4. Sayısındaki bir yazımda (s. 16), *Hopa* ve *Rize*'de M.Ö.leri yerleşen *"Absarus" (Afşar/Awşar)* ile *"Askurus(Yazgur/Yazır)* adlı çaylara, iki *Oğuz/Türkmen Boyu* adının verilmiş olduğunu, PLINIUS ile ARRIANOS'u kaynak göstererek ilk olarak tanıttığım halde, bunun meslekdaşlarımdan hiçbir ilgi görmediği anlaşılıyor. Millî konularda uyanık olan *Rizeliler*'in isteği üzerine, *"2 Mart" Rize*'nin *Kurtuluş Yıldönümleri*'nde *Ankara*'da çıkan yıllık RİZENİN SESİ dergisinin son geçen ayki 2 Mart 1991 tarihli 6. sayısında, *"Bir Alman Dergisinde Çıkan HEMŞİNLİ Adlı Yazıdaki Yanlışlar"* başlıklı yazımın sonunda (s.50-51) da: *Absar*'us, *Askur'os, Karkınıtis, Zig/Çit'et, Turkae, Ipar+Kızık-Kalarç* ve *Tukhar'is* gibi bölge ve komşuluğundaki eski *Türkler*'e ait coğrafya adlarının, kısa izahlarını verdim.

[21a] H. PAASONEN, *"Çuvaş Sözlüğü"*, İstanbul 1950, s. 206.

c - Tukhar (Töker/Döger):

Apsar/Absar (Afşar/Awşar) ve *"Askur"* (Yazgır—Türkçede "K/G" seslerinin, kelime ortası ve sonuna gelince erimesi kuralına göre bugünkü—Yazır) adlı iki *Oğuz/Türkmen* adının *Hopa*'da ve (bugün de, "Askaros" biçiminde anılan gür çayın adında) *Rize*'de coğrafyada yaşadığına, yeni misaller de bulabiliyoruz. Yukarıda (s. 8, 10) gördüğümüz, *Artvin*'de *Çoruk* boyundaki müstahkem ve *"Makedonyalı İskender"* (M.Ö. IV. Yüzyıl) çağında (var gösterilen) *"Tukhar'is"* kalesi ve bölge halkının *"Tukhar'k"* (=Tukhar'lar) adı da, (Yazgır/Askur gibi, Ay-Khan oğlu'ndan) KAŞGARLI'da (I. 57) *"Töker"*. TOGAN Hocamız'ın *"Orta-Amuderya"*da *"Tokharistan"*a da ad veren ve *"İskender'in Anabasisi"*nde *"Tukhar"*, *Sanskrit-Brahma Yazıtları*"nda *Türk kavmi Tukhar"* olarak bulduğu, *Oğuz/Türkmen* boyunun, bir kolundan, *İkiz-Boylu* ve *22 Türkmen*'in *24 Boyunu tamamlayıcı "Kalaç/Kalaç"*ın, eski *"Gogaren/Gugar'k/Gugaret"* Eylâletinin en batı Sancağına adını verdiği de hesaba kalınca (herhalde İber/Ipar ve Kızık ile), bu sayı 5 olur, Bugün bile, *Ardanuç*'ta bir köyün adı, *"Kılarçet"* olup, 1925 te İl Meclisi'nce *"Bereket"* diye değiştirilmiştir[22].

ç - Karkınıt (Karkınlar):

Bütün bu *Oğuz/Türkmen* boylarının, M.Ö. 680 de *Sakalar*'la geldiği anlaşılıyor. Çünkü, onların M.Ö. IV. Yüzyılda yine güçlü olan *Kırım*'daki Devletinde de, (Ay-Khan oğlu Awşar, Bektili ve Kızık'la kardeş olan) *"Karkın"* boyunun, şehir, liman ve körfeze verilen adını biliyoruz. *Kırım*'daki *"Skyt"* Kıralı *"Skylur"* (Çikiler?), devletini güçlendirip, limanlardaki *Yunan Koloniler*'ni baskıya almış, yunanca kitabe ve bronz para bırakmıştı. Bunun büyük oğlu ve halefi (güzel türkçe adlı) *"Palak"* da, *Kırım*'da kendi adıyla anılan *"Palakyon"* hisarını kurmuş; *Pont Kıralı Mitridat Evpator*'la çetin savaşlar yaptıktan sonra yenilince, M.Ö. 109 da *Roma*'ya kaçmıştı[23].

STRABON (VII, III, 18-19) *Kırım*'da (yarımadanın güney batısındaki) *"Tamyrake"* burnundan başlayan körfeze (onun kıyısındaki şehrin adıyla) *"Karkınıtes"* dendiğini ve (güneydeki) *"Kerson-Skytleri"*nin, ekinci/çiftçi anlamında *"Geôrgi"* adıyla tanındığını belirtir (VII, IV, 6). PLINIUS (IV, 26, 4) ise, (ticaret merkezi olan) şehri, *"Karkın"* ve *Körfezi "Karkınıt* (=Karkınlar) diye anar. Yukarıda 19. dipnonunda tanıtılan *Malazgirt* kesimindeki *Khalaç* gibi, *Van Gölü* doğusunda da, 887 yılında *"Karkınıyan"* (=Karkınlar) adlı bir yerden bahsedilir (R. GROUS., s. 406).

[22] Muvahhid ZEKİ, *"Artvin Vilâyeti"*, İstanbul 1927, s. 116. Bu kitapta (s. 116), bilgisizlik yüzünden, *Khazarlar*'ın ünlü boyu *"Çamandar"*ın, Arapça eserlerde, Dağıstandaki başkent— "Ç" sesi olmadığından— *"Samandar"*ın adaşı, bir ulu *Türk Velisi*'nin de yatırı bulunan *"Camandar"* denilen *Ardanuç* köyünün adı değiştirilerek, kendi farsça ve sonu türkçe bir kelime olan, *"Câmedânlı"* konmuş!

[23] Ord. Prof. Şemseddin GÜNALTAY, *"Yakın Şark IV/II. Bölüm Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Arsakid Kırallıkları"*, Ankara 1951, s. 305, 308-312.

d - Paçan/Beçen (Peçenek):

K-ÇKH (I. 66)da, ilk defa M.S. 87 yılında, şimdiki *Apkazya* bölgesi ve kuzeyinde(ki kıyıda) *"Paçanigler* ve *Cikler"* diye anılan iki *Türk uruğu*'ndan birincisi, *"Paçanak/Peçenek"* adlı, *Üç-Ok/İç-Oğuz* kolundan, *Gök-Khan* oğlu sayılan *Oğuz Boyu*'dur; ikincisi de, *Köktürk Yazıtları*'nda *"Çik"*, *Karahanlı Devleti* birliğinde (güzelleriyle ünlü) *"Çigil"*(Çik-İl) uruğu koludur. Aslında, *Karadeniz* kuzeyindeki *İyon-Kolonileri*, ilkin *Sakalar*'ın öncüleri *"Çik'it"* (=Çik'ler)i tanıdıklarından, hepsine *"Skyt"* adını verdikleri anlaşılıyor. Yine K-ÇHK (II, 18)da ve Kartli edebiyatında, *"Çerkesler, Cikhler"*, ülkeleri de *"Ciket/Cikhet"* diye anılmaktadır. *Apkazeli* kuzeyi kıyılarında STRABON(II, v, 31)dan başlanarak, *"Zigler/Zigoy"* denilenler de, *Çikler*'dir. STRABON (XII, III, 17), *"Trapezus"*(Trabzon) ile *"Kolk"* arasında, *"Zygopolis"* (Çik-şehri) diye bir beldeden bahseder.

Aşağıdaki bölümün "c)" Bahsi sonunda (s. 213) anılan, 1472 de biten resmî *Akkoyunlular Tarihi* farsça *"Kitâb-i Diyârbekriyye"* başında özeti verilen *"Bayındurlu* (Pahlavuni) *Oğuznâmesi"*'nde deniyor ki: Akkoyunlu Padişahı *Uzun-Hasan*'ın (1453-1478) 29. arka atası *İleken"*, (Revan kuzeyinde bugün "Gökçegöl" denilen) *"Kökçedengiz"* (KDK, X. Boy ve "Temürnâmeler" de de, böyle anılır)-*Yaylakı"* çevresi beği iken, Hz. "*İsâ-Dini*'nde (Grigoryan-Hıristiyan) idi"; bunun torununun oğlu *"Togan"*, Sasanlı (III.) *Şapur* (383-388 ve *Behram Gûr*(420-438) çağlarında yaşadı. *Uzun Hasan*'ın 24. arka atası *"Berdi-Bek"*, (Sasanlı) *Anuşirvan*(531-579) çağı adâletini gördü ki, *Hz. Muhammed,* bunun zamanında (571 da) doğmuştu.

Bunun oğlu *"Songur-Bek"*, *"Türkistân"*da kalabalık kabileleriyle hâkim olup, *"Alakez* (Arakas, 4095 m. haritalarımızdaki Alagöz)-*Yaylakı* ve *Kökçedengiz"* yöresine gelince, düşmanla savaşırken öldü. Bu sırada *Hz. Muhammed,* (610-632 arasında) İslâm dinini yayıyordu.

Aşağıda, *26.* notun *"b)"* bendinde belirtildiği gibi, 450-1045 yılları arasında, *Gökçegöl-Alakez-Dağı* çevresi *"Nig"*(ötedenberi, türkçe, *"Gözel-Dere"* ve *"Tara-Çiçek"*/Dere-Çiçek) adlı bir Sancak sayılıyordu. Sancak merkezi ve *"Pahlavuni Beğleri"*'nin yurtluğuna, *"Beçeni Kalesi"*, buradan geçip, Revan'a uğradıktan sonra Aras'a karışan *"Hurasdan/Zengi-Çayı"* adlı suya da, *"Peç(e)noy-Ked"*(Peçeni-Çayı) denmekte idi. 481 de, Sasanlı Merzbanlığı merkezi *Düwin*'deki idarecilerden gizli "millî-dinî ayaklanma" hazırlığının II.sinde, *Mamıkonlu* (Karakoyunlular'ın ataları) *"Büyük-Vahan"*, burada *"Peçni/Beçnili Atik"* adlı Papas huzurunda topladığı gönüllüler başçılarına, *İncil* üzerine andettirmişti (V.LANG., II. 330-331; R. GROUS., s. 215-219).

Yukarı-Eller/Armenya/Oğuz-Elleri'nin "tarih-destanları" olan KDK (III. Boy)da, bu yüzden, bu Kalenin Hâkimi, *"Bay-Becan/Pay-Peçan"* (Dresden ve Vatikan Yazmaları), ünlü yiğit kızı da, *"Banı-Çiçek"*(Çiçek bölgesi Hanımı) diye anılmaktadır.

Urugdaş ve adaşları: *Güney-Sibir/Altay-Sayan, Batı-Sibir/Irtış-Obı, Batı-Türkistan/Horasan-Afgan, Dağıstan-Tunaboyu* (Macaristan), *Kür-Aras/Gence-Karabağ*

bölgelerinde tanınan, eş anlamı *"Karluk"* olan ve *Sakalar* ile birlikte M.Ö. 680 göçleriyle gelen *"Kürtler"in Dicle Kolu, "Kurmaç/Kurmanç* diye anılırlar; ve *"Afrasyab"* ile *"Oğuz"* töresini yaşatagelmişlerdir[23a]. *Bitlis-Hınıs* çevresinin *Roşekî* adlı 24 oymaklı boyun beğleri âilesinden *Şeref Han*'ın, *Bitlis Ocaklı-Sancakbeği* iken, 20 yıl süren araştırma ve anketler sonunda, 1597 de bitirdiği farsça *"Şerefnâme"* adlı kitapta (Petersburg 1860 baskısı, I.13), *Kürtler*'in (komşuları *Mamık-Konak Kardeşler* uruğu *Mamıkonyan/Mamıkonlular* gibi, "Çin/Çenasdan/Türkistan'dan gelme), "bazı bilginlere göre *Cin* (Çin/Çen)-*Tâifesi*'nden" sayıldıkları; hem de (I. 158), "bütün *Kürt Tâifeler*'inin, *Baçan* (Peçen'ek) ve *Bokht* (Bokhtân/Bogduz) adlı iki kardeşten türemiş olduğu"; bunlardan doğu kolunun *Cezîre* (Mardin-Cizre)de *Bokht* ve batıda *Hasankeyf* (Hısnikeyfâ) kesiminde *Baçan* kolunun yerleşmiş bulunduğu an'anesi anlatılıyor.

Bu sonki boy *"Baçan"*'ın aslı, *"Paçan/Peçen"* (Peçen'ek adının tekili) olduğundan, 885 yılından beriki arapça kaynaklarda bunlara, *"Ekrâd-i Beşeneviyye"* (Peçene-Kürtleri) denildiği (İBNÜ'L-ESÎR'in kaynağı), biliniyor, Öteden beri, *Dicle-Kürtleri/Kurmançlar, "Milân"* (Dağlılar) ve *"Silivân"* (eski Miyâfarıkın/Farkın Kaleli şehrin adı "Silvan" bundan) / *Zilân*(Ovalı) diye iki anakola ayrılınca, eski *"Paçan/Becen* kolunun da, *Siliv/Zilân* diye anıldığı görülür.

e - Bogduz/Bögdüz:

Yukarıda anılan *"Şerefnâme"*'deki *Kurmançlar*'ın doğu kesimi *"Bokhtî/Bokhtân* (Bokhtlu/Bokhtlar) kolu, *Doğu-Dicle* de sayılan ve *Van Gölü* güneyinde bulunan, şimdiki *"Botan"* (eski, Bokhtân) Çayına adlarını vermiştir. Arap ve Süryanî kaynaklarında *"Bukhtayya"* denilen bölgedeki *Kürtler*'in *"Bokht"* adı (M.STRECK, *"Buhtân/Bohtân"*, İslâm Ansiklopedisi, II. 773-774), 240 yıllarından kalma eski-farsça *"Kârnâmâki Artakhşiri Pâpakân"*'da, buradaki *Kürtler*'in elbeğisi *"Heftân-Bokht* (Yedi-Bokht birliği) *Evren* (Ejder) *Meliki"* diye anılıyor (NÖLDEKE tercümesi, Göttingen 1879, s. 48).

"Şerefnâme"'de (I.17), XVI. Yüzyılda yaygın olarak bilinen *"Kürt-Oğuznâmesi"*'nin özeti veriliyor: *"Türkistân*'ın ulu-sultanlarından *Oğuz-Han*(nesli timsali), *Hz. Muhammed'e, Kürtler'in A'yânı'ndan Boğduz-Aman'ı Elçi* göndererek, ona inanıp itâatini arzeyledi". H. 1301 (1884 yılı) *"Sâlnâme-i Vilâyet-i Diyârbekir"* de (s. 137-138) ise, bu millî-an'ane, şöyle naklediliyor:

"Ümerâ-i Ekrâd'ın serâmedânı'ndan *Oğuz-Han"* adlı zât, *Hz. Muhammed*'in *Peygamberliğini* duyunca, *"Boğduz* nâm *Kürd* ile" bir mektup ve armağanını *Hz.*

[23a] Bu uğurda yayınlanan, şu eserlerimize bakınız: a - *"Kurmanç Kürtleri*'nin Aslı", TASVİR Gazetesi, 1, 22 Haziran, 3 Temmuz 1946; b - *"Dede-Korkut Oğuznâmeleri I. Kitap"*, İstanbul 1952; c - *"Kürtler'in Kökü"*, Ankara 1963; ç - *"Her Bakımdan Türk Olan KÜRTLER I. Bölüm"*, Ankara 1964; d - *"Kürtler'in Türklüğü"*, Ankara 1968; e - *"Altay-Sayan, Horasan-Afgan, Dağıstan-Tunaboyu, Kür-Aras/Aran, ve Dicle Bölgesindeki KÜRT URUĞU KOLLARI; Dicle-Kürtleri/Kürmançlar Arasında Afrasyab ile Dede-Korkut Oğuznâmeleri Gelenekleri"*, XVI. MİLLETLERARASI ALTAİSTİK KONGRESİ (21-26.X.1973) Bildirileri, Ankara 1979, s. 195-214; f - *"Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından KÜRTLER"*, Ankara 1984; g - *"Kırım Savaşı'ndan (1854-1856) Gümrü Muahedesi'ne (1920) kadar Rusya'nın yeni bölücü(lük) hazırlıkları* (Kürtler/Kurmançlar)", YAKIN TARİHİMİZDE VAN ULUSLARARASI SEMPOZYUMU Bildiriler, Ankara 1990, s. 87-97.

Muhammed'e sunar. *"Boğduz* (-Aman) da, huşû' ve âdâb ile", Peygamberin Huzûruna varır...

Biz, M.Ö. 401 yılında KSENOPHON'un ayni bölgede ("O" sesini "A" biçiminde söyleyen Asurlu/Süryanî kılavuza göre) *"Karduk"* (Korduk=Kürtler) diye tanıdığı *Bokhtî/Bogduz* boyunun destanî kütüğünü, KDK'da (II. Boy), şöyle okuyoruz: *"Varuban, Peygamberüng-Yüzünü gören * Gelüben Oğuz'da Sahâbesi olan * Acığı tutanda, bıyıklarından kan çıkan * Bıyığı kanlu, Bögdüz-Aman". "Binğ Bögdüz* (seçkin askerî-birlik)-*Başları, Aman"* (IV. Boy). Bu *"Aman"*ın (elbeği sülâlesinin, KSENOPHON'un *"Anabasis"*te andığı gibi, *Saka/Skyt* biçimindeki sert olan) *"YAY"*ı, *"yedi-kişiyle kurulurdu", "Okh"*u da *"kayın-dalı yelegünden som-altunlu"* idi (VII. Boy). Ancak, *"Bıyığı-Kanlu Bögdüz-Aman"* da, (öteki Oğuz Elbeğleri gibi, Ateşetapan Sasanlı-Fars timsali) *"Depegöz"*ün elinde (230 yılında) "zabûn olmuşdu" (VIII. Boy).

*"Topkapısarayı-Oğuznâmesi"*nde (40-41, 53. satırlar) onun kütüğü, yukarıda anılan *"Kârnâmâk"*taki habere uyuyor: *"Bıyığını enğsesinde üç kez düğen*(düğümleyen) * *Kahkıdukda karımına*(hasımına), *kan-kaşanduran * Kara gözü, kanın dönen * Yer evreni yılan, Âdemîler* (insanoğlunun) *evreni, Kayan-Ucun* (Wusun/komşu "Uşnu" bölgesinde adı yaşayan Uşun-) *oğlu* (Bögdüz-)*Aman"*.

"Bahrü'l-Ensâb" adlı *Akkoyunlu-Oğuznâmesi*'nde de, Hz. *İsâ "Göğe çıkup, Bizim Peygamber* (Hz. Muhammed) *den nişân yoğ"iken* (M.S. 51 de, 90 bin asker çıkaran bir göç kolu ile Horasan'dan gelen) *Oğuzlar*'ın, 6 *İç-Oğuz* ve 6 *Taş-Oğuz* Beğleri bölgesine ayrılan *Oğuz-Eli*'nde yaşadıkları anlatılarak, ayni hanedan için şu kütük haberleri veriliyor:

"Binğ-Bögdüz'ün Ulu'suna, Aman-Bek derler-idi". "Tokuz-Tümen Gürcistan-Beğleri'nden harâc al" an bu Beğler zamanında, *Hz. Muhammed,* "dünyâya gelüp, *Mekke*(de İslâmlık) zuhûr edince, *"Bayındur-Han",* onu düşünde gördü ve iman getirdi. *"Kazan-Han*'ı (Arşaklı sülâlesi timsalini), (Şirvan-Demirkapu/Derbend hâkimi) *Dondar Beğ*'i, (Van-Gölü güneyi elbeğisi, Kürtler'den Bögdüz-) *Aman Beğ*'i, *Kâ'be-i Şerîf*'de *Resûl* 'aleyhisselâma gönderüp, ümmet olduğun bildürdü" (ATSIZ yayını, İstanbul 1961 167-197. satırlar).

f - Türkler:

PLINIUS (VI, 7,1) *Karadeniz* doğusunda *"Zygler"* ve komşuluğundaki *"Dandarlar, Tusagetler"*in yanında, *"Turkae"/Türkler*'in de yaşadığını yazar. Bu sonki ad, K-ÇKH'da gördüğümüz, *Makedonyalı İskender*'e karşıkoyan ve *"Kıpçaklar"* ile birlikte anılan *"Bun-Turkiler* (=Otokton/Yerli-Türkler)in bir kolu olarak, *Kafkaslar* kuzeyinde bulunduğunu gösteriyor. Yukarıda (s. 201) *"Arşun oğlu Direg-Takavor"*u öldürdüğüne işaret ettiğimiz *"Sopen Eyâleti Hâkimi Ankel Hanedanı"* atası *"Tork"* üzerine, KHORENLİ (II, 8)deki destanî haber için, rahmetli Hocamız (TOGAN-Giriş, s. 469 n. 304) diyor ki: *"Ermeniler*'de *Tork* isminde" sülâle kurmuş, "burnu basık, çirkin yüzlü" bir kahramana ait raviyeti, Musa KHOREN

nakletmiş (Petersburg Akademisi Üyesi Ermeni Prof. K.P.PATKANOF) PATKANIAN bunu [1912'de çıkan rusça ZVORAO'nun XXI. cildinde, s. xxxvı'da], *Ermenistan*'da hüküm sürmüş bir *Türk Sülâlesi*'ne âit hâtıra olarak kabul etmektedir".

IV. — İSLÂM'IN ÇIKIŞINDAN (610) ÖNCELERİ BÖLGEDEKİ TÜRKÇE ADLAR ve TÜRK TÖRESİ İZLERİ.

Son olarak, *Urartu/Armenya/Yukarı-Eller* ve KDK'daki *"Oğuz-Elleri"*nde, *Türk Dili*'nden kalma ad ve sözlerin, İslâmiyet'ten önceki yazılı kaynaklarda geçen —Coğrafya adları dışında— belirtilerine, kısaca işaret edelim:

a) M.Ö. 66-65 Yılları : *Pont Kıralı VI. Mitridat*'ı ortadan kaldırmaya gelen *Romalı Pompeus,* 66 yılında ordusuyla Anadolu'ya geçince, *Arşaklı(Part) İmparatoru III.Fraat* (Ferhad) (67-60) ile ittifak yaparak, *Fırat*'ı hudut tanımıştı. Savaşta yenilen *Mitridat,* maiyetiyle *Kolkid*'e ve oradan da (şimdiki, Sohum'a) *Diyoskurya*'ya kaçınca, onu yakalayamayan *Pompeus, Arşaklılar*'ın izniyle, (Tiflis'ten aşağı) *Kür* ırmağı boyunda Aralık 66 da kışlağa geçti. Ondan önce *Mitridat*'ın gönderdiği elçiler, (*Kartli*'de *Arşaklı* kolu idaresindeki) *İberler* ve (*Şirvan* ile Gence-Karabağdaki) *Albanlar*'la, *Romalılar* aleyhine ittifak yapmak girişiminde bulunmuştu. *III.Fraat*'ın güvegisi *"Armenya"* kıralı namzedi *Genç-Tigran* da, bu sırada babasından kaçıp, *Pompeus*'e sığınmış olarak, Roma ordusu karargâhında bulunuyordu[24].

Bu sırada, STRABON (XI, 4,5)a göre 60 bin yaya, 22 bin atlı ve PLUTARKHOS (Vit.Pompe, 35)ta 60 bin yaya, 12 bin atlı çerisi olan *Albanlar, Romalılar*'ın ülkelerine sokulmasından korktukları, beriden de (Armenya Kıralı namzedi Genç-) *Tigranes*'e hoş görünmek üzere, Hükümdarları *"Oroizes* (varyant, Oroeses) idaresinde, *Romalılar "Kronia-Bayramı"*nın (17 Aralık 66 günü) şenliğini yaparken, ansızın hücum ettiyse de, yenildi (D. CASSIUS, Bel. Mithridates, XXXVI, 53-54). APPIANOS (Roma Tarihi, 102-104/480-484) ise, daha ayrıntılı bilgi veriyor:

"Albanlar Kıralı Oroizes/Oroeses ile (batı komşusu soydaş) *İberler* Kıralı (Arşaklı sülâlesinden, M.Ö. 81-66 da hâkim) *Artokes,* yetmiş bin kişi ile *Kyrnos* (Kür) ırmağı yakınlarında pusu kurdu". Bunu sezen *"Pompeus,* ırmak üzerine köprü kurdurdu ve *Barbar*(Yunan ve Romalı olmayan)*lar*'ı ormanlığa sürerek, ordusuyla onları kuşattıktan sonra, (ormana) ateş verdi", zaferi kazandı. "Rehineler ile savaş tutsakları arasında, *birçok kadınlar* da vardı; bunların aldığı yaralar, erkeklerden az değildi. Bunların *Amazon* (Sakalı kadın-savaşçı) olmaları muhtemeldir...*Barbarlar,* savaşan kadınlarına, toptan *Amazon* diyorlar".

Ertesi yıl (M.Ö.65) ilkbaharda, *"Albanya Kıralı'nın Kardeşi Kosis* (Koç), 72 bin kişilik ordusuyla *Roma ordugâhı*'na ansızın hücum etti; kargısı'yla *"Pompe-*

[24] Ord. Prof. Ş. GÜNALTAY, anılan eser, s. 511-521.

us'un göksüne vurduysa da, onun gövdesi zırhlı olduğundan, yaralayıp, öldüremedi". Sonunda, (yine) bozularak geriçekilen *"Albanlar'ın ölüleri"* arasında, *"Amazon sayılan çizmeli ve silâhlı kadınlar'ın cesetleri"* görülmüştür (PLUTARKHOS, "Pompeios, 34, 35).

Yukarıdaki belgelerden, eski *"Sakasenler"*in torunları *"Albanlar"*ın hükümdar hanedanı, KDK'daki *"Taş-Oğuz/Boz-Ok"* kolundan, *"Khan"* unvanlı *"Oruz-Koca* (Topkapısarayı-Oğuznâmesi'nde, "Afrasyab-oğlu" kütüklü) sülâlesinden olup ; *"Arşaklılar"*ın bütün hükümdarları, kendi adlarından başka, hep *"Arşak"* unvanıyla da anılıp, paralarında bunu kullandıkları gibi, *"Orus/Oruz"* adını taşıyordu. Bu da, temiz türkçe olan, demircinin baş âleti adı *"Örs"*ten ibarettir. Bizim *"Örs"* dediğimiz nesnenin adını, *Kıpçak* kolundan gelen *Türkler*, iki heceli olarak *"Orus/Örüs" (Urus)* biçiminde söylerler (TOGAN-Giriş, s. 421 n. 160). 2060 yıl önce *Kür* boyunda *"Orus/Oruz"* adının tesbit edilişini ve bunun KDK'da anıldığını görmek, Türkologlara yeni bir ufuk açsa gerektir. *Albanlar Han*'ı kardeşinin adı, (dillerinde "Ç" sesi olmayan Yunanlı ve Lâtin yazarların verdiği) *"Kos'is"*'de, *"is"* soneki onların takısı olduğundan atılınca, *"Koç"* (yani, Yiğit anlamında) ikinci bir türkçe erkek adını, o kadar eski olarak görüyoruz. Üçüncü ad da, *6. İber* (Kartel) kıralı *Arşaklı "Artok'es"* yani, (Türk geleneğine göre, 9 ay 10 gün ana-karnında kaldıktan sonra, geç/artık günlü olarak doğanlara, arapça *"Fâdıl/Fâzıl* gibi ve Selçuklu çağında *Eksük* oğlu *Artuk Gazi*'nin en eski adaşı) *"Artuk"* olarak, karşımıza çıkıyor (9 aydan erken doğan erkek çoçuğa, *"Eksük"* veya "Çabuk"/arapçadaki ayni anlamda *"Khadîc* ve kız ise *"Khadîcet"* dendiğini biliyoruz). Bu da, bugün bile yaşayan âile geleneğimizin, günümüzden 2060 yıl önceki eskiliğini, gözler önüne seriyor.

b) *M.Ö. 23-3 Yılları : Kartli/İber*'de *Mekskheta* tahtında, 9. Kıral *II. Arşak* bulunuyordu; bunun anası da, *"Arşaklı"* soyundandı (K-ÇKH, I.51). Bu adın, Eski-Türkçede, *"Pars ile Ayı karması yırtıcı"* anlamında olduğuna, işaret edilmişti. (s. 198, 12a). *Hunlar*'da *"Evren* (Ejderha)", *Yabakular*'da *"Böke"*(Ejder) ve *Karahanlılar*'da *"Arslan"* ile *"Buğra"*(Erkek-Deve) gibi, çok güçlü hayvan adları benzeri olan bu deyimin, M.Ö. 256 da *Dahaları*'ın *"Parn"* boyundan çıkarak *Balkh*'ta *Arşaklılar* (Arsakid) *Devleti*'ni kuranın adı olduğu; bu sülâleden M.S. 227 ye kadar yaşayan 36 padişahın unvanının da, hep *"Arşak"* diye tanındığı, biliniyor.

c) *M.S. 52-99 : "Armenya"* (Yukarı-Eller), *Romalılar* ile *Arşaklılar* arasında Milâdın ilk yıllarında da, el değiştiriyordu; gâh birisinin, gâh ötekinin, başkent (Iğdır-Ovası/Sürmeli-Çukuru"ndaki) *"Artakşat"*a diktiği Kıral veya Vâliler ile idare ediliyordu. *Partlılar/Arşaklılar* imparatoru, *XXII. Arşak* olan *I. Vologas/Valarş*(51-75), *Hamadan*'da tahta çıkışının ilk yılında, batıya sefer etti; *Romalı* dikmesi olan, *İber* (Kartli/Gürcistan) *Kıralı*'nın oğlu *"Rhadamist"*'in *Artaksata*'da Vâli olarak metbuları adına idare ettiği *"Armenya"*yı fethe başladı. 52 yılında, *Rhadamist*'i kaçırtıp, kardeşi *I. Tiridat*'ı (52-99), kendisine bağlı *Uçbeği* gibi tahta geçirdi. Buna engel olmaya gelen *Romalı* ordularını da yenerek, *63 yılı Rhandea Barışı* ile, *Malatya*

hududuna kadar *Armenya*'nın, Kardeşi *Tiridat*'ın idaresinde kalmasını sağladı. Antlaşma'ya göre, 3000 atlı ile *Roma*'ya gidip, *66* yılında *Neron*'un elinen *Taç* giyen *I. Tiridat'ın Kırallığı*, tasdik edildi (R.GROUS., s. 105-109).

Fâtih bir devletin temsilcisi olan *I. Tiridat, Roma Sarayı*'nda, pek özenli törenle karşılanmış; bir de, 2,04 santim yüksekliğinde ak mermerden heykeli yapılmıştır. *Paris "Louvre" Müzesi*'nde *"Ma 1019"* Numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Millî kılığı: *Topsakallı*, başında *Terlik*(takye), dizlere varınca uzayan (ince kumaştan, palto ile ceket arası ve düğmesiz) göğsü açık bırakılıp, beli, sol yandan kılıflı *Kama* asılı *Kemer*'le bağlı *Arkalık* dediğimiz "Tunik"; altında, paçaları topuklarda bağlı *Potur* (şalvar); sağ elinde, üstü omuzdan yukarı tutulmuş, altı sağ ayağa yakın duran hâkimiyet belirtisi, *Asâ* bulunuyor. Ancak, *Tâç-Giyme Töreni*'nde, bir yanı *Romalılar*'a uysun diye, ayaklarından *Çizmeler*'i çıkarılıp, parmakları açıkta bırakan, üstü bilekten bağlı *Sandalet* ve boyun altını sararak sol kolu, dirsek altına varınca örtüp, sağ-omuzda *Klips* ile tuttrulmuş, sol elle de, bel ile diz arasında tutulmuş, *Pelerin* bulunmaktadır. Resmî Müze Kılavuzunda (Jean CHARBONNEAUX, *"La Sculpture Grecque et Romaine au Musée du Louvre"*, Paris 1963, s. 166), buna, *"Partlar kıralı Tiridat"*'a ait sanılıyor", deniyorsa da, tam bir *Türkmen/Oğuz tipli ve kılıklı* olduğundan, "şüphe" etmek yersizdir.

İşte bu sıralarda, *Romalı* hududunda *Uçbeğliği* sayılan ve buraları korumakla yükümlü *Küçük-Arşaklılar/Arşakunik Devleti* (52-428) güçlensin diye, *Horasan*'dan âileleriyle *Türkmen/Oğuzlar*, buralara gönüllü göçerek, yaylakçı-kışlakçı olarak yerleşmeğe başlamışlardı. Biz bunun, millî destanî haberlerini, *Akkoyunlu-Oğuznâmesi* sayılan *"Bahrü'l-Ensâb"*dan alınma, şu metinden öğreniyoruz: *"İran-Turan*'a, *Kum, Kaşân, Yezd, Badakhşân*'a *Padişah"* olan *"Gök-Alp-Khan"*'ın, üç oğlu vardı.

"Bahrü'l-Ensâb kavliyile, yukaruda zikrolunan *Gök-Alp Khan*'un kaçan kim eceli yetişüp, dünyâdan gitdi; oğullarından *Kaydur-Khan, Turmuş-Khan,* (ataları mülkü olan) *Memleketler*'ün taksîm edüp, herbiri bir *Vilâyet*'e *Khan* oldu. (Küçük) Karındaşları *Bayındur-Khan,* ta'allûkaatiyile *Khorasân*'dan 'azîmet edüp, (XV. Yüzyılda bu eser, İslâmî yazı ile yazılırken, *Artaksata*'yı da içine alan, *Arpaçayı* sağındaki *Vilâyet* merkezi) *Anı*'ya, *Kars*'a geldiler. (Artaksata/Artakşat'taki *Vâli Rhadamist*'in mensup olduğu) *Gürcistân-Keferesi* ile ceng edüp, *Tiflis*'i (doğrusu, o zamanki merkez, *Meskheta*'yı) aldılar. Andan, (Şirvan-Dağıstan arasındaki Derbend) *Demürkapu*'ya varup, (buranın hâkimi) *Küstâsek-Melik*'i muhâsara edüp, *Demürkapu*'yu alup, (Melik'in) başın kesdi. Ol târîkhde *'İsâ 'aleyhisselâm göğe çıkup, Bizüm-Peygamber* (Hazreti Muhammed)*den, nişân yoğ-idi"*.

"Anlar(gelenler), dîn-mezheb bilmezdi ammâ, Hakk'a (Tanrı'ya) ıkrârları var-idi; (bunlara) *Oğuz-Tâifesi* (Göçebeleri) derlerdi; (Küçük-Arşaklı timsâline) *Kazan-Khan* derlerdi, (Büyük-Arşaklılar timsâli) *Bayındur-Khan*'un *Vezîri* idi ve hem dâmâdı idi. Aralarında *Taş-Oğuz* (Boz-Ok), *İç-Oğuz* (Üç-Ok) *Beğleri* anılur idi" (Bundan sonra, KDK'da anılan 6 İç-Oğuz ve 6 Taş-Oğuz Beğleri'nin adları veriliyor).

"Cümle, doksan bin 'asker idi... Oğuz-Yolu'nca (Töresi'ne göre) bunlar, bir *Tâife* idi; *Bayındur-Khan*'un 'askeri idi. *Bizüm-Peygamberimiz* (Hz. Muhammed, 570 yılında) *dünyâya gelmezden mukaddem* bunlar, kırk yıl *Gürcistân-Keferesi*'yile ceng-cidâl edüp, *Tokuz-Tümen Gürciestân Beğleri*'nden kharâc aldılar". *Peygamberimiz* gelip, *İslâmlık* yayılmağa başlayınca, *"Bayındur-Khan"*'ın timsâli, onu rü'yâsında görüp, "Îmân getürdük"ten sonra, *Üç Beği*'ni *"Mekke"*'ye *Elçi* gönderüp, o'na, "ümmet olduğun bildürdi". *Peygamberimiz, "Selmân-i Farsî"*'yi, İslâmın esaslarını öğretmek üzere, bu *Elçiler*'le gönderdi. *Selmân* da, bu işini bitirince, *"Dede-Korkud*'u, içlerinde *Şeykh* dikdi."[25]

"Bayındur Khan" sülâlesinden *Akkoyunlu Uzun-Hasan*, 1473 te *Fâtih Sultan Mehmed*'e *Otlukbeli Savaşı*'nda yenilmeden önce, 1472 de *Kaadî-Ebûbekr-i TİHRÂNÎ*'nin bitirdiği farsça yazılan resmî *Akkoyunlular Tarihi "Kitâb-i Diyârbekriyye"* başındaki *"Oğuznâme"*'den alınma atalar-kütüğünde de: *Bayındur-Khan* neslinden olanların, *İslâmlık*'tan önceleri, şimdiki *Gökçegöl* ile *Alagez-Dağı* (4095 m.) *Yaylakları*'nda yaşadıkları ve *Hıristiyan dininde oldukları*, açıkça yazılmıştır:

"Küçük-Kardeşi *Baçanak*'ı *Doğu Ülkeleri*'nde idareci olarak, *"Sayram* (Çimkent/Espiçap) *Şehri*'nde *Kaaimmakaam"* bırakan *"Bayındur-Khan"*, ordusu ile *"Karabağ-Kışlakı"*'na ve *"Kökçedengiz* (Gökçegöl) *Yaylakı"*'na geldi. Burada *"Ulu-Dernek* toplayıp, *Büyük-Toy"* verdikten ve malını bölüştürdükten sonra, eceliyle öldü. Buradaki *"Bayındur-Khan"* evlâdından *Uzun-Hasan*'ın 29. arka dedesi *"İleken Bek, Hazreti 'İsâ-Dîni*'nde (Gregoryan-Hıristiyan) idi". Bunun üç göbek torunu ve *Uzun-Hasan*'ın 25. arka atası *"Songur-Bek", Hazreti Muhammed* (İslâmlığı yaydığı) çağında, *Alakez* (eski, Arakas)*-Tağı* ile *Kökçedengiz"* bölgesinde yaşıyordu. Onun yurdundan olan (Nahçıvan'daki) *"Alınçak-Kal'ası", Ḫalife "Hâdî* ve *Hârûn"* çağlarında (785-786 yılında, Kumandan Bulucan idaresinde gelen *Khazarlar*'dan ibaret) *"Kıpçaklar"* eline geçmişti... *Uzun-Hasan*'ın 5. arka dedesi *"Pahlavan-Bek"* (eski atalar mülkünden) *"Alınçak-Kal'ası"* hâkimi iken, *Çingizli* ordusu Başbuğu *"Çormagon"*'u (1239 yılında) bozguna uğratmış; sonra, göçtüğü *"Amid"* (Diyarbekir)de ölmüştü. Bunun oğlu *"Turalı"* (KDK'da VI. Boydaki "Kanğlı-Koca oğlu Kan-Turalı", tesbitimize göre, *İlhanlı Gazan-Han*'ın başlattığı, zorla ve özendirerek İslâmlaştırma sırasında, 16. VI. 1295 ten az sonra, Müslüman olup), 30 bine yakın çerisiyle *Gazan-Khan*'ın maiyetinde, *"Suriye-Seferi"*'ne katılmıştı[26].

[25] (H.N.) ATSIZ, neşri OSMÂN, *"Tevârîkh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân"*, İstanbul, (metni eski-yazımızla da verilmiştir), 167-190. satırlar.

[26] (Uzun-Hasan'ın "Münşîsi" Kaadî) Ebûbekri TİHRÂNÎ, *"Kitâb-i Diyârbekriyye"*, Ankara 1962, s. 24-25. 1472 de biten Farsça Resmî Akkoyunlu Tarihi *"Kitâb-i Diyârbekriyye"* başında özetlenen *"Oğuznâme"*'deki destanî haberler, III. Yüzyıldan beriki kroniklerde Küçük-Arşaklılar Ülkesi üzerine yazılanlara, aynen uymaktadır:

a) *Arşaklılar*'ın ilk yurdu *Balkh* (Baktrya), *"Pahlav"* diye biliniyordu (AGATHANGELOS, II. Bab: 252 vak'aları, V.LANG., I. 118, n.2). *"Arşaklı* (Partlı)*lar Hanedanı, Pahlav Hanedanı", IV. Fraat/Ferhad Arşavir*'in (M.Ö. 38-2) üç oğlu ve bir kızına göre, sırasıyla: *Ardaşes* (iktidarda) ve tahta geçmeyen *Suren*(-Pahlav), (301 de Küçük-Arşaklı ülkesini Hıristiyan eden Aziz Grigor'un babası Prens Anak, bu daldan), *Karen* (-Pahlav), (Arpaçayı boyu ve Kağızman-Deresi/Eraskhacor hâkimi,

Bu yüzdendir ki, çağdaşı "Ermeni Rahip Yazarları", *Uzun-Hasan*'ı, hem *"Bayındur"*, hem de *"Pahlavuni"* (yani, *Balkh*'tan gelme *Arşaklılar* sülâlesinden) sıfatı ile anmışlardır[27].

ç) *M.S.200 Yılları :* K-ÇKH'da hiç anılmadığı halde, *Gogaren/Gugar'k/Gugarel Eyâleti*'nde M.S.II. yüzyılda hâkim olup, (eski-türkçede, "İspiri-Doğan" da denilen çok makbul "Şâhin-Kuşu" anlamına gelen ve 679 da *Tuna*'yı geçerek *"Türk-Bulgar Devleti"*ni kuran *Kobrat* oğlu *"Esperükh/Asparukh"*un adaşı) ana-diliyle güzel bir ad taşıyan (Orbelyanlar'dan) *Kuzey-Uçbeği*'nin, *Metskheta*'daki "Armazi Nekropolü" kazılarında bulunan lâhdi, II. yüzyıla ve yunanca *"Pitiaskh Asparukh"* yazılı oval biçimde madenî bir levhadaki baş tasviri, 200 yılına tarihlendiriliyor[28]. Bunun, *Avrupa-Hunları Hükümdarı* cihangir *Atilla*'nın, kartal-burunlu ve kısa sakallı yüzüne benzeyen tasviri de, tam Türk tipindedir.

Kamsarakan Beğleri, bu daldan) ve kızı *Koşm*'un evlendiği *"Asbahabed"* (Başkumandan)e göre, dört dala ayrılmıştı (V. LANG., I.114, n.1; Urfalı/Edesli Süryanî LERUBNA Kroniki izahı, V.LANG., I.326-327).

b) V. Yüzyılda (450 lerde) yazılan *"Armenya"*yı Aydınlatan (Hıristiyanlaştıran) *Aziz Grigor'un Âile Söykütüğü ve Patrik Aziz-Nerses'in Hayatı"* adlı Anonim eserde, 369 yılında *Kayseri*'den dönen *Aziz-Grigor*'un torunun torunu *Aziz Patrik "Büyük Nerses"*'in huzuruna varan Beğler arasında, (Arakas/Alagez-Gökçegöl arasındaki Beçni hâkimi) *"Pahlavuni"* (Pahlav-hanedanı) *Beği* de anılıyor (V.LANG., II, 25). 980 yıllarında *"Pahlavuni"*lerin mâlikânesi, *Gökçegöl* ile *Arakas* (Alagez) *Dağı* arasındaki *"Nig"* (şimdi, Gözeldere) Sancağı olup, merkezi *"Becni"* (Beçeni) *Kalesi* idi (R.GROUS., s. 529-530 arasındaki Harita). *Anı Bagratlıları* (961-1045) ocaklı Başkumandanı olan *Pahlavuni Hanedanı Beğleri*, daha o zamanlar: *"Hasan* (Kazan), *Apırat, Sarı, Vasak* gibi türkçe ve *"Abel-Cahâp", "Abulgarib "* gibi arapça adlar kullanıyordu (R.GROUS., s. 546-547, 550). *Selçuklu Melikşah*'ın izniyle, *"Anı Piskoposu"* (1080-1105) sonra da, *"Anı Patriki* (1105-113) olan *Barsel, "Ünlü Pahlavuni"*lerdendi (Urfalı MATEOS, CXX, CXXXIX; R.GROUS., s. 636).

[27] Bak., H.D. ANDREASYAN, *"XV. ve XVI. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar"* (ermeniceden çevrilme) İ.Ü. Edebiyat F. TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ, İstanbul 1973, Sayı 3, s. 93, "Ardzge(Adilcevaz)li MOVSES: 1467 yılında (Karakoyunlu) *Cihanşah*'ı, "askerlerinden uzak bir yerde, muhâfızı olmadığı halde uyumakta" iken, (Akkoyunlu) *"Pehlivan*(doğrusu, Pahlavuni) *Hasan Bey"*, onu ve oğlu *Mehmed*'i (bir baskınla) öldürdü.

İspanyol Elçisi CLAVIJO'nun 1405 Ağustosunda, *"Aluşkert"* (Ağrı İli'nde, 1664 büyük depreminde yıkılmadan önceki Toprakkale/Eleşgert) şehrinde *Ermeniler*'den tesbit ettiği şu eski an'ane, çok mühimdir: (1064 teki Selçuklu Fetihleri sırasında) *"Ermeni Hükümdarı'nın Aluşkert, Anı* ve *Erzurum*'daki Üç-Oğlunun, aralarında çıkan rekabet savaşları"nda, *Erzurum*'daki *Kardeş*'in, *Yerli "Türkmanlar"dan aldığı yardımcı birlikler*'in, (Selçuklular ile Fethe gelen) "çevredeki *Müslüman Türkler*'den yardım" alan *"Aluşkert"*'teki Ağabeğisiyle savaştığı sırada, "bu (Müslüman) *Türkler*'le (Grigoryan-Hıristiyan) *Türkmanlar, ayni dili konuştukları*'ndan, çabucak anlaşmış"lar: Böylece, önce *Aluşkert*, arkasından *Anı* ve sonra *Erzurum*'u alıp, *"Armenya*'nın bu kesimi"deki *Ermeniler*'den (hâkim) "kimsenin kalmamasına sebep" olmuşlardır (Guy Le STRANG tercümesi, *"Clavijo Embasy to Tamerlan"*, London 1928, s. 363 ve izah; Ömer R.DOĞRUL tercümesi, *"Kadisten Semerkand'a Seyahat"*, İstanbul (1943), II, 116-117.

[28] N.A.BERDZENIŞVILI Başkanlığındaki Akademi Üyesi beş kişilik bir *"Hey'et"*'in yazdığı rusça, *"İstoriya Gruzii"* (Gürcüler'in Tarihi), Tbilisi(Tiflis), 1962, I. 68, 78; David Marshall LANG, *"The Georgians"*, London 1966, (izah ve resim) s. 84-85, 87; Ch. AMIRANACHVILI, *"L'Art des Ciseleurs Géorgiennes"*, Paris 1971, s. 26, 28.

M.Ö.120 yıllarındaki *İlk-Arşaklılar* hâkimiyeti sırasında kurulan, *"Pteaşkh"* unvanlı *"Kuzey-Vâliliği"* (KHORENLİ, II, 8), yukarıda görülmüştü. Türkçe bir adla *"Düwin"* (Tüb, eski-türkçede, başkent demektir) şehrini kurup başkent yaptıran *Arşaklı II. Khosrov* (350-339) çağında da, *"Gugarlılar*'ın *Pteşkh* unvanlı *Beğleri, Kuzey-Ordusu'na Başbuğluk* ediyordu" (Bizanslı FAUSTUS, III, 7; KHORENLİ, III, 6). Sasanlılar'ın hâkimiyetini ortadan kaldırdığı son *Arşaklı Kıralı Artaşes* (422-428) çağında, *"Gugar'k* (Gugar'lar) *Pteaşkhı"* olan *"Aşuşa", Ermeni Alfabesi*'ni(ki, 36 harften 11'i, oyma Eski-Türk Yazıları'ndan, Muş-Ahlat/Taron bölgesine gelip 217 yıllarında yerleşen *"Mamık ve Konak Kardeşler"* adlı "Çenasdan"/Türkistan'dan gelen urugdan alınmış olup, kelimeleri ayıran : işareti de benimsenmişti) yapan *Muşlu Aziz-Mesrop*'u, (Gence-Karabağ bölgesindeki) *"Balasakan"*dan dönüşünde, *Gugarlar* için de bir Alfabe yapması isteği ile, kendi idaresindeki *"Taşir"* Sancağı'na davet etmişti (KHORENLİ, III, 60). *"Bdeeşkh Aşuşa"*nın, bir ara *Hıristiyanlık'* tan, *Eski-Din*'e döndüğü de biliniyor (K-ÇKH*, s. 72, 74). Bu zatın, damarlı-akıktan yapılma bir büstünün, bugün *Paris*'te *Bibliyotèque Nationale*'de bulunduğunu ve üzerinde yunanca, *"Asas Patiakses İberon Karkedon"* (İberler/Kartliler, Karketler/Gugarlar Petiaşkhı Aşaş) yazılı olduğunu da, görmüştük. Çağımız Gürcü/Kartvel Tarihçileri, bunun asıl adının (türkçe), *"Arşuş"* ve ülkesinin de *"Gugaret"* olduğunu belirtiyorlar[29].

d) *439-440 Yılları "İncil Tercümesi"deki Türkçe Sözler : Arşaklılar*'ın Horasan'da "tahta geçmeyen *Suren-Pahlav"* (Balkhlı-Suren) kolundan Prens *Anak*'ın oğlu *Aziz-Grigor* (257-325), bebek iken kaçırıldığı Kayseri'de büyüyüp *Hıristiyan* olmuş; ve 301 yılında resmen bu dini, *Arşaklı* kıralı *"Büyük"* unvanlı *III. Tiridat* (286-330)ın himâye ve yardımıyla, ülkede yaymış; eski putları kırdırıp, tapınakları yıkarak, yerlerine Kilise ve Manastırtırlar yaptırmıştı. *İncil* ve *Vaazları*'nı yunanca ve süryanice okuyup, yazardı (R. GROUS, s. 121-127). Tesbitimize göre, *"Dede-Korkut"*un tarihî şahsiyetinden ibaret olan bu zât, kurduğu *"Grigoryanlık"* ve halk deyimi ile *"Düz-Ermeni"* denilen *Mezhebi*'ne, ülkedeki köklü *"Türk/Oğuz-Töresi"*'ne uyarak, başka *Hıristiyanlar*'da görülmeyen, şu kuralları koymuştu:

1. *Arşaklı-Bayrağı'ndaki "Kartal"ı* vaftiz ederek, *"Kilise-Arması"* tanıtma: 2. (Herodot'un, *Skytler*'de görüp tesbit ettiği gibi) *Domuz beslemek ve etini haram kılmak* (bu yasak ancak, Süryânî/Yakubî Mezhebinde var); 3. *Tavşan'ı uğursuz sayma* (Herodot bunu da, M.Ö. 512 de I. Darayoş Orduları'yla karşılaşan *Tunaboyu Skytleri*'nden görenlerden, nakletmiştir); 4. *"Madag" adıyla, Adak-Kurbanı kesilir;* 5. *Kabirtaşları* (Güney-Sibir'den Sivas ve Adana'ya kadarki Türklülk bölgelerinde, çok eskiden beri görülegeldiği gibi) *Koyun ve At-Heykelleri olarak kullanılmağa devam edildi*(ki, bugün *Tunceli-Varto Alevîleri* ile *Iğdır-Tuzluca*'daki *Şi'î Karakoyunlular*'ın torunlarında da, bu âdet yaşar); 5. *"Vaftiz-Babası Âilesi ile Kız-Akrabalığı yasağı"* (bu töre, *İslâm Arap* ve *Farslar*'da aslâ görülmediği halde, bugün *Kazakıstan*'da "Kındık-Ana/Ata"/Ebe-Âilesi ve *Azerbaycan, Fergana* ile *Irak* ve *Doğu-Ana-*

[29] Yukarıda anılan, *"Hey'et"*'in yazdığı, *"İstoriya Gruzii"*, I. 92.

dolu'da *Zaza-Türkmen-Kürt-Karapapak* ve *Yerli* halkımızda, *"Kivre-Âileler"*den kız alınıp-verilme yasağı biçiminde yaşamaktadır); 7. *Bütün Râhibler, evlenir ve çocuk sahibi olur;* 8. *"Sivri Türk-Çadırı" biçiminde künbetli, Manastır ve Kiliseler yapılması geleneği;* 9. *Kadınlar*'ın (KDK, III. Boy'da, *"Banı-Çiçek"* adlı kızın yaptığı gibi), *yabancı-erkeği görünce, yaşmaklanması* (ağzını ve burnunu, boynunu, saçını örtmesi)[30]. Türkolog, Sosyolog, Mimar gibi Bilgin ve Uzmanların, yukarıdaki konuların kaynağını bilip, ona göre değerlendirme yapmalarını umarız. İşaret edilen, *"Mesrop-Yazısı"*ndaki *B, É, İ, L, DZ, K, N, Ç, R, V, NG* gibi onbir harfi ile : işaretinin, *"Türk-Alfabesi"*nden alınışı[31] da, çok mühimdir.

Arşaklılar'ın ilk *"Katolikos/Patrik"* (301-325) makamında bulunan *Aziz Grigor*'un, kendisinden sonra iki oğlu ve torunları da, hep *"Aziz"* ve *"Partev"* (Partlı/Arşaklı) sıfatıyla (araya başkaları da girmekle) 439 yılına kadar bu makamda bulundular (R.GROUS, s. 641).

"Büyük" lakaplı *Patrik Partev-Nerses*'in oğlu ve *"Ermeni Yazısı"*nın tertibi ile *"İncil'in Tercümesi"*ne çok yardımcı ve teşvikçi olan *Aziz-Sahak* (387-439) ve *Aziz-Mesrop*'un 439-440 yılındaki ilk *"İncil-Tercümesi"*nde, şu temiz-türkçe sözler geçmektedir:

1-*EMLİK* (süt emen oğlak), 2-*ARIG/ARUK* (ark, su kanalı), 3-*OT/KHOT* (ot, bitki—ikinci imlâ, *Kalaç/Khalaç-Ağzı*'na göredir ki, bugün *İran*'daki kollarının, hâlâ Ana'ya *Hana,* Ata'ya *Hata,* KAŞGARLI zamanında Kız'a *Khız* demeleri gibi) 4-*TEL* (saz-teli ve iplik), 5-*VOCKHAR* (koçkar/koç)

*

* *

[30] Bunlar ilk defa, 21.XII.1984 te Türk Tarih Kurumu'nda verilen konferansımda açıklanıp, 1986'da BELLETEN'in 198. Sayısında (s. 915-928) yayınlandı; bu Dokuz-Kural da, s. 924 te, belirtildi.

[31] Bunlar için, şu tesbitlere bakınız: a) *"Kars Tarihi"*, s. 187-189. b) *Ermeni-Alfabesi*'ni icat eden *Aziz-Mesrop*'un babası, türkçe *"Vardan/Vartan"* adını taşıyordu ve *"Çenasdan"*dan gelme *"Mamıkonlular âilesi"*nden olduğu sanılıyor (V.LANG, II.9. sütun 1, n.2). c) Rahmetli Prof. Dr. İ. KAFESOĞLU, 1945 te *Ahlat*'ta bir *"Enstitü Çalışması"* yaparken, oradaki *"Arkınlı Deresi"*nde kayalıkta gördüğü, *Orkun Yazıtları*'nda, kelime aralarını belirten : işaretiyle *"Bayındurlu Damgası"*nın izahında diyor ki: *"Ermeni Alfabesi'nin Aramîce*'den, doğrudan doğruya değil de, *Türk-Yazısı* dolayısıyla meydana gelmiş olduğunu, yakın bir ihtimal olarak düşünebiliriz" (İ.Ü.Ed. F. TARİH DERGİSİ, İstanbul 1949, Sayı 1, s. 184-185).

ç) Rahmetli Dr. Hamit Zübeyir KOŞAY, Atatürk Üniversitesinde Öğretim Görevlisi iken, yardımcı olduğu orada vazifeli Alman Arkeoloğu Dr. Hermann VARY'nin, 1965 te, *Erzurum*'un *Aras* güneyinde *Karayazı İlçesi*'nin *Bayro/Salyamaç* köyü yanındaki *"Cunni"* (Cinli/Perili) adlı mağrada bulduğu ve C-14'le yaşını tesbit ettiği, *V. Yüzyıldan kalma yazı, damga* ve *resimler*'i tanıtıp izah eden makalesini, özetle tercüme ve ilâveyle yayınlamıştır: *12 Oğuz Boyu Damgaları, Uygur Urug Remiz*(sembol)*leri, Eski Türk Runik* (oyma) *Harfleri, Hayvan ve Süvari Resimleri, Eski Ermeni Yazıları.* Prof. CUMONNT'un 1900 yılında *Suşehri* güneyindeki bir kayada bulduğu, *4 adet Oğuz Boyu Damgası ("Alttürkischen Felszeichnungen in Nordost Anatolien"*, Von Hermann VARY, Bochum, URAL-ALTAISCHE JAHRBUCHER, Band 40, Helft 1-2 Özeti, TÜRK ETNOGRAFYA DERGİSİ, Ankara 1969, Sayı XI, s. 27-32).

Bakû Üniversitesi Hocalarında *Udili Grigoryan* Voroşil L.ĞUKASYAN (Lukasyan), *"Grabar"* (ölü-ermenice) dilini bildiği için, hem bunları tesbit etmiş, hem de, ermenice kroniklerden 660 yılına kadar yazılmış olanları tarayıp, şu türkçe sözleri bulmuş; ve bunlardan en sonkinin/yenisinin de, *Köktürk Yazıtları*'ndan 150 yıl önceki yazılı kaynaklarda bulunduğunu belirtmiştir[32]:

a) Bayağı sözler: *AVÇI, ÇÖPÇİ* (çocukların boğazından çöp ve çekirdek çıkaran, halk-hekimi), *ALP* (yiğit), ZER(yer/Kıpçak-Ağzı ile bugün, *Kumuk* ve *Karaçay* ağzında "cer"), *EL/İl* (il, ülke), *KÖK-YAR* (gök-ışığı, şimşek, yıldırım), *TANGRI, KONAK* (konuk, müsafir), *AKI* (cömert).

b) Rütbe adları: *KHAKAN, KHAN, KHATUN, CABGU/YABGU, TARKHAN* (feodal, imtiyazlı), *EL-TEBER* (belli bir bölgenin başkanı), *TUKAN* (râbıtacı, elçi), *TIDUN* (yüksek rütbeli subay, Tudun/Tüzün), *ZER-TEGİN* (Dağıstan'daki Kıpçaklı soyundan ve Topkapısarayı-Oğuznâmesi"nde de anılan [*Khorasan* değil] *"Khursan"* Bölgesi Beği), *ŞAD*.

c) Kavmî adlar : *KHAYLEN-TURK, BARSIL* (Borçalı), *BULGAR, ONOGUR/HUNOGUR, HUN, KHAZAR, AK-KHAZIR/AK-KHAZAR* (doğrusu, HERODOT'ta *Skyt* boyu diye gösterilen *"Agathir"*, sonraki *"Ağaçeri"* olacak), *PAÇANIK* (Peçenek), *KANKAR* (Kenger).

ç) Kişi adları : *AVCI, ALP, KAZAN, KONAK,* (Nahçıvan'daki *"Goris"* bölgesinde adı yaşayan) *GOR*.

d) Yer adları : *HUNASDAN* (Kafkaslar kuzeyi), *TURKASTAN* (Khazar Ülkesi), *ÇOL/ÇUL* (Dağıstan-Demirkapı-Derbendi çevresi), *KHUNAN, KHALKHAL, BALASAKAN,* (Mugan'da) *TARNAUT* (s. 119-132).

e) *368-374 Yıllarında: "Gusan"* (Ozan) ve *"Varsak"* (çalgıcı-oyuncu anlamında *"Farsak"*) sözleri, yazılı kaynaklarda geçiyor. *Revan/Erevan Üniversitesi*'nde *"Grabar"*'ı öğrenen ve şimdi Bakû Üniversitesinde Prof. bulunan *Revanlı Mîr-Ali SEYİDOF*, Ermenice eski kroniklerin Fransızca tercümelerinde hep, *"Troubadour"* (saz-şâiri) ve *"Danseuse"* denildiğinden, bilemediğimiz, aşağıdaki gerçekleri ortaya çıkardı:

a-*Sasanlılar*'dan ağır baskı görüp, tahtından olan "Armenya" *Kıralı, II. Arşak*'ı (351-367), 368'de *Saray-Nâzırı Drastamat* getirttiği *"Gusanlar"*'a, çalgı (kopuz) çaldırıp, *Destanlar* söyleterek, teselli edip, cesaretlendiriyordu" (Bizanslı FAUTUS, V, 7) (Bunun Yunanca aslı kaybolup, V. Yüzyıldaki Grabar'ca tercümesi, elde kalmıştır).

[32] (Birkaç yıl önce ölen) V.L. ĞUKASYAN, *"Azerbaycan Dilinin Teşekkül Tarihine Dair Kaydlar"*, AZERBAYCAN FİLOLOGIYASI MESELELERİ, Bakû 1983, s. 45-62 (fotokopisi elimizde). Bunu, Nilay DEMİR'in yazımızla aktarması, TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI Dergisi, Ağustos 1984, Sayı 31, s. 104-133 (tek-tük dizgi yanlışları vardır; yukarıda verdiğimiz sahifeler, buraya göredir).

b-*Roma İmparatorluğu* himâyesinde tahta geçirilmiş bulunan *Arşaklı Pap* (369-374), *"Gusanlar*'ın, *Davulcular*'ın ve *Varsak* denilen şarkıcı ile hânende *Kızlar*'ın çalıp-oynadıkları *Saray-Ziyafeti* (Ulu-Şölen) sırasında (374'te), öldürüldü. *Âsi kaatiller*, çok sarhoş oldukları halde, *Kilise*'ye girip, alay olsun diye, (bir hücre olan) *Episkopos Makamı*'nda, *Varsaklar* ve *Gusanlar* ile birlikte, şarap içiyorlardı" (Bizanslı FAUSTUS, V, 32).

c-*"Ağıtçı, Halk-Şâiri"* ve *"Destancı"* anlamına gelip, V. Yüzyıldan kalma (440 yılından sonraki) *Ermenice* eserlerde görülen *"Gusan"* (çünkü Mesrop-Yazasında, *"O"* ve *"F"* sesleri yoktu) deyimi, *Partlar*(Arşaklı)*lar* dilinden ayni anlamdaki *"Gosan"*dan kalmadır. *Gürcü* kaynaklarında da, *"M-Gosan-ni"*=Gosan-cılar(ni=ler/lar anlamındadır) deyimi vardır. Bu da, *Partça Gosan*'dan kalmadır"[33].

Kuzey-Azerbaycan'daki *Albanlar*'ın başkent *Partav*'da oturan hükümdarı *Vaçagan*'ın, şimdiki *Culfa*'dan *Dağıstan*'a yakın *Kabala*'ya ve batıda *Kardıman*'dan *Hazar-Denizi*'ne varınca uzayan ülkesindeki *Piskoposlar*'ın hepsi ile, birçok *Papas* ve bütün *Beğler*, *Kıraliçe*'nin de hazır bulunduğu Mayıs 488 deki (KDK'da: "karayeryüzüne Ağ-Ban-Evler dikilüp, ala-sayvan gökyüzünde aşanmış; ipek khalıçalar döşenmiş" gösterilen" *"Sohbet"* kengeşi gibi) *"Yazlık Derneği"*'nde toplayıp, *Konsil"* (Kengeş) sırasında hepsine imza ile kabul ettirdiği, *"Anayasa"* sayılacak 21 Maddelik Kanunun *XII. Maddesi*, şöyledir: "Ölüye ağıtla ağladıkları (yuğ yapıldığı) zaman, *Ev-Sahibi* ile bunu yapan *Gusanlar*, eli-kolu bağlı olarak Kıral'ın Sarayına götürülecek ve ağır biçimde cezalandırılacaklardır. Bunların (suçluların) âilelerinden, akrabalarından, şiven ile *ağlamaları*'na da, müsaade edilmiyecektir" (MOSES Dasxurançi, *"Albanlar Tarihi"*, I, 26). Bu da, her fırsatta Râhiplerin engellemelerine rağmen, eski millî âdetin, ne kadar yaygın olarak yaşadığını göstermektedir.

f) *Türk Dili'nin Ermenice ve Kartel/Gürcü Diline Tesirleri: V.L.ĞUKASYAN*, henüz bizim dilcilerin uğraşamadığı (çünkü, o dilleri bilenimiz yoktur) bu konuda, şu mühim bilgileri veriyor:

a-*Alman* bilgini *Dr. MORDTMANN* 1872 yılında ve (Petersburg İlimler Akademisi Üyesi) *Ermeni Prof. K.P.PATKANYAN* 1879 daki makalelerinde: İşledikleri, *Türk Dilinin, V. Yüzyıldan beri Ermeni ve Gürcü metinlerindeki sözleri"* ve *Türk Kavimleri*'nin, buralarda daha eski olan varlığı konusunu, delillere dayanarak, daha ileri bir derecede aydınlığa çıkarmışlardır.

[33] M.A. SEYİDOF, *"Varsak Sözü Hakkında"*, Azerbaycan İlimler Akademisi AZERBAYCAN EDEBİYAT ve DİL ENSTİTÜSÜ ESERLERİ Dergisi, Bakû 1954, VII. 175-185. David Marshall LANG, *"Armenia Cradle of Civilization"*, London 1970, s. 253-255 te, şunları belirtir: *Düwin*'deki *Arşaklı Kırallığı*'nı yıkan *Sasanlı Behram Gur* (420-438), komşu *Hint Kıralları*'na *"Gosanlar"* göndermişti. Prof. W.B.HENNONG de, *"Gosan"* deyimini incelemiştir. (369 da Amida/Diyarbakır'da bulunan) Roma Tarihçisi A.MARCELLINUS, *Arşaklılar*'ın (Düwin'deki) *Saray*'ında, müzikli-eğlencelerden bahseder. *Armenya Katolikos*'u *"Büyük"* unvanlı *Aziz-Sahak* da 400 yıllarında, *Kıral-Sarayı*'nda bulunan *Gusanlar*'la mücadele etmiştir.

b-"*Hind-Avrupa kökünden olan Ermeni Dili, IV-V-VI. ve VII. yüzyıllarda, Turan* (Türk) *Dili'nin güçlü tesiri altında kalmıştır.* Bu yüzden, *Ermenice'nin sentaksi* (nahvi) de bozularak değişip, (Türkçe gibi) *bitişkenleşmiştir. Dr. MORDTMANN* ve *Akademi Üyesi Ermeni R. AÇARYAN*'ın fikirleri de, böyledir (s. 107-108).

c-"Ortaçağ başlarında *Güney-Kafkasya'da Türk-Dilli kabile ve tâifeler*'in bulunduğuna, hiç şüphe yoktur. III. Asırda *Armenya*'ya göçüp (217 yılında, "Mamık ve Konak Kardeşler idaresinde siyasî mülteciler olarak kalabalık uruglarıyla, Taron/Muş-Ahlat kesimine yerleşen ve "Mamıkonyan" Satrap hanedanını oluşturan "Çenasdan"dan gelme) *Çenler,* hiç de asıl *Çinliler* değildiler. *Gürcü* menbaları çok zaman, *Türkler*'den, *Çen* diye bahsederler. *Güney-Kafkasya*'da *Türk kökünden gelenler*'in, Ortaçağ başlarındaki *Azerbaycan Dili,* komşu kavimlere, bu arada *Ermeniler ile Gürcüler'in Dilleri'ne de tesîr etmiştir* (s. 108; 1879 da, Prof. K.P.PATKANYAN'ın görüşü).

ç-(Kronikini, 485 yılında bitiren Ermeni Râhibi) *PARBELİ Lazar,* Ülkesindeki *Hıristiyanlar*'ın, 482 de (metbuları Ateşetapan) *Sasanlılar*'a karşı (Kartellilerle) birlik olup ayaklanınca, *Birleşik-Ordular*'ın, (Türk boyuna göre anılan, Arpaçayı başlarına ve Çıldır-Gölü doğusundaki, Temür Seferleri'nde "Minğkök de denen) *Kangar-Dağı* eteğinde toplanıp, *Hunlar*'ın (Kafkaslar kuzeyinden gelecek) yardımını beklediklerini" anlatır (s. 111).

d-(Kilise Tarihi'ni 569 yılında yazan) *Süryanî ZAKHARYA* diyor ki: "*Aran* (Gence-Karabağ/Albanlar) *Râhibi Kardost,* üç yardımcısıyla birlikte 529-530 yıllarında, *Derbent-Kapısı*'nı geçerek, *Hunlar/Sabırlar*'ın yanına gidip, (507-508 yılında benimsedikleri Grigoryan-Hıristiyanlığın gereği olarak) onların da kendi dillerinde *İncil*'i yazıp, okuyabilmeleri için, *hususî Elifba tertib etmişti*" ...Demek ki, bu *Kardost* için, *Hun/Sabır Dili, hiç de yabancı değilmiş* (s. 118).

Konumuzu, *XVI. Yüzyılda Çoruk ve Yukarı-Kür boylarında, Osmanlılar'ın* tuttuğu, resmî vergileri de belirten, "*Tahrîr Defterleri*"nde geçen (III. BÖLÜM'ün sonunda gördüğümüz) *Hıristiyan Vergi Mükelleflerinin, temiz ve köklü, geleneğe dayanın adlarının Türkçe oluşlarının izahı da, gözönüne alınarak, Önasya ve Türkiye Türk tarihi'nin, bu gerçeklere göre, yeniden ve doğru yazılması gereğini, gönülden dileğim ile, bitiriyorum.*

Ankara, 25.IV.1991

KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

A — COĞRAFYA ADLARI

— A —

— B —

— D —

— N —

— O —

— Ş —

B — KİŞİ ADLARI

— A —

— C —

— N —

— O —

— Ş —

— U —

— Ü —

— V —

* *Vartan* adı da, *Arşak* gibi türkçedir. 713 te İslâmlar Buḫara'ya geldiklerinde, buranın Türk hâkimi *"Vardan"* idi. Muş-Ahlat kesiminden Grigoryan *Mamıkonlular*'ın Bergama bölgesine sürgün olarak yerleştirilen kolundan Ortodokslaşan *Vardan/Bardanes*'in Bizans Başkumandanı iken 803 yılında *Kayser* olunca, resmen *"Turkos"* (Türk) diye anılması, çok mühimdir.

C — DEVLET-MİLLET-KAVİM-BOY-HANEDAN/SÜLÂLE-DÜZEN VE TÖRE ADLARI

— A —

** *"Kafkas Dilleri"*nde, birçok adların başındaki sesler yutulur: Alaz/*Laz,* Aran/*Ran,* Araks/*Rakhsi,* Arat/*Rad,* Aşut/*Şota* v.b. gibi, Türkler'in Demircilik ve Kuyum ustaları *İlek/Ilak Uruğu*'ndan bir kol olan ve *"Kazı-Kumuk/Gazi-Gumuk"* da denilen *Lezgiler,* kendilerine *"Lek"* ve *"Gumuçi"* derler (Şerafeddin EREL, *"Dağıstan ve Dağıstanlılar",* İstanbul, s. 38). Lezgi adı ise, farsça *"Lek-zî"* yani *"Lek-oğlu"* deyiminden gelmedir, ki burada "hece-kayması" görülüyor. Reşideddin-Oğuznâmesi'nde, Taşkent doğusu *İlek* ve İslâm kaynaklarında *Ilak* diye anılır. Sakalar'ın bir boyu olan *Kümidz/Kümüçi'ler* M.Ö., Pamir'de Karatekin çevresinde, Buhara ve Fergana'da bulunmuşlardır. (TOGAN-Giriş, s. 22, 26, 41, 405, 407, 409)

Ç — YAZILI ESER/MAKALE-BELGE-KURULUŞ-DEYİM ADLARI

— A —

— B —

— oOo —

Not : Resmî belgelerden aktarılmış adların, metinde zaten bir dizin niteliğinde olduğunu gözönünde tutarak, 169.175. ve 177.-180. sahifelerdeki adların, sadece müellif açıklamalarında geçenlerine yer verildi. 20 Mart 1992

Dizin'i Hazırlayan

Ahıskalı Doç. Dr. Muhibbi AHMEDOV

HARİTALAR

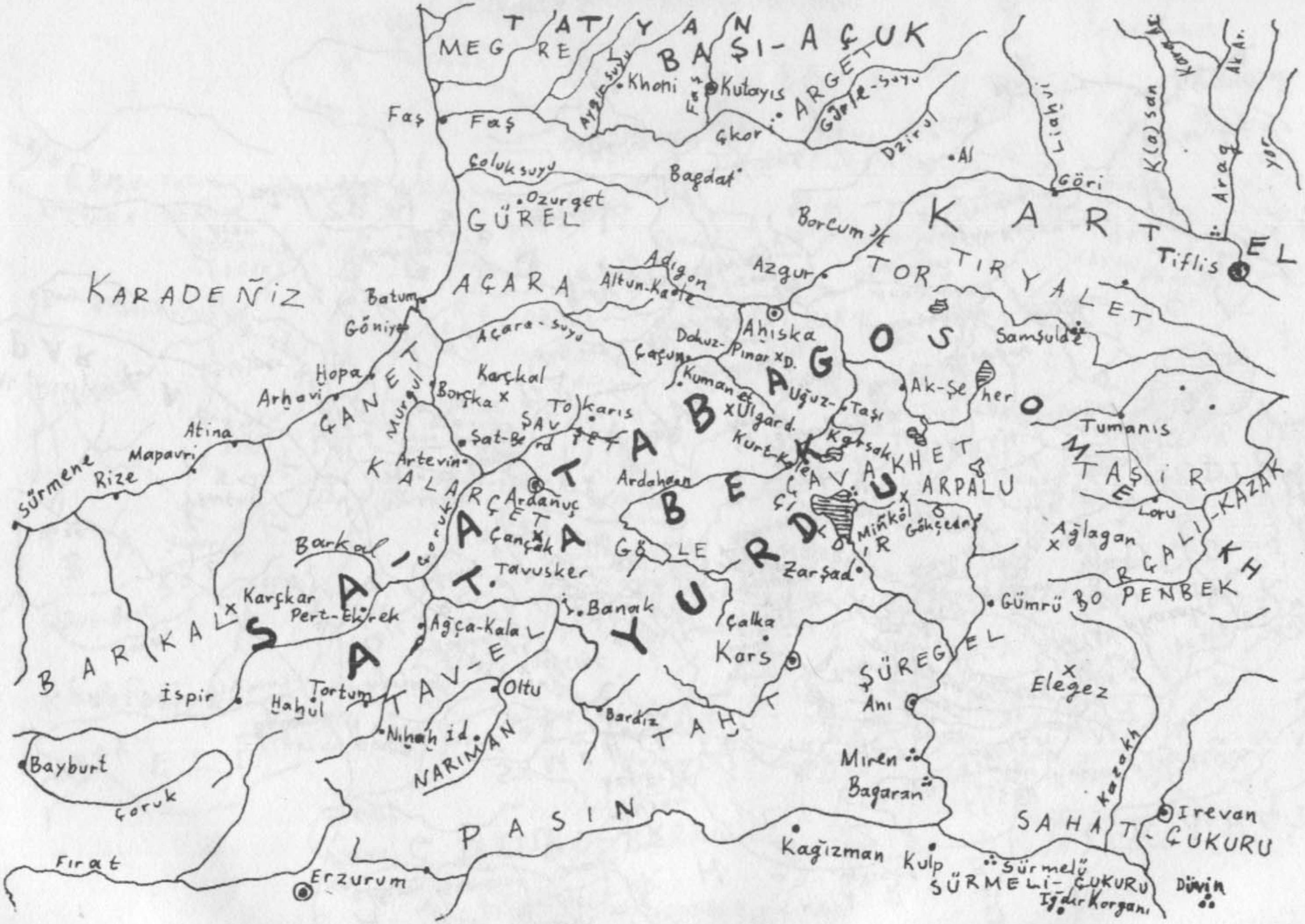
1. HARİTA M.Ö. 700-200 yılları Majüsküller BÖLGE adlarıdır.

2. HARİTA M.Ö. 200-M.S. 430 yılları

3. HARİTA Selçuklu Fetihleri (1064-1080)

4. HARİTA Kıpçaklı-Atabekler Yurdu/Sa-Atabago (1267-1578)